O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

ABU RAYHON BERUNIY NOMIDAGI URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FIZIKA-MATEMATIKA, FALSAFA, FILOLOGIYA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

8-son (avgust 2026)

Ilmiy-nazariy, metodik jurnal
2001-yildan nashr qilina boshlagan

Urganch – 2026

“ILM SARCHASHMALARI” ilmiy-nazariy, metodik jurnal

Bosh muharrir, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent **YO‘LDOSHEV Ro‘zimboy**

TAHRIR HAY’ATI:

ABDULLAYEV Ilyos, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (UrDU),

ABDULLAYEV O‘tkir, tarix fanlari doktori, professor (UrDU),

ATADJANOV Ilxam, geografiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),

ATAMURATOV Alimardon Abdrimovich, fizika-matematika fanlari doktori (UrDU),

ATAYEV Shokir, yuridik fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, (UrDU),

BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor (QDU),

DO‘SCHONOV Tangribergan, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),

HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, professor (UrDU),

IBRAGIMOV Zafar, fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, (RANCH texnologiya universiteti),

JUMATOV Rashid Yangibaevich, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (UrDU),

JUMANIYOZOV Zohid Otaboyevich, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),

KURAMBAYEV Sherzod Raimberganovich, texnika fanlari doktori, dotsent (UrDU),

MADRAXIMOVA Feruza Ruzimbayevna, pedagogika fanlari doktori, professor (UrDU),

NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),

OTAJANOVA Manzura Omanbayevna, filologiya fanlari doktori, professor (Renessans Ta’lim universiteti)

OTAMURODOV Sa’dulla, falsafa fanlari doktori, professor (Toshkent, Kimyo-texnologiya instituti),

PRIMOV Azamat Iskandarovich, filologiya fanlari doktori, professor (UrDU),

QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),

SADULLAYEVA Nilufar Azimovna, filologiya fanlari doktori (O‘zMU),

SALAYEV San’atbek, iqtisod fanlari doktori, professor (Xorazm viloyati hokimligi),

SATIPOV G‘oipnazar, qishloq xo‘jalik fanlari doktori, professor (UrDU),

XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari doktori, professor (RANCH texnologiya universiteti),

YOQUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor (O‘zDJTU),

O‘ROZBOYEV G‘ayrat, fizika-matematika fanlari doktori, (UrDU),

G‘AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul kotib, UrDU).

SHOMIRZAYEV Maxmatmurod, pedagogika fanlari doktori, professor (TerDU)

JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN●JURNAL

OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI● 7-son (iyul 2026)

MUASSIS: Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti ●Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikat-siyalar agentligida 2020-yil 11-noyabrda ro‘yxatdan o‘tgan **●GUVOHNOMA № 1131.**

Sharipov Rasulbek Axmedovich (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti "Matematik tahlil" kafedrasi dotsenti; r.sharipov@urdu.uz),
Vaisova Moxira Davlatboyevna (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti "Matematik tahlil" kafedrasi dotsenti; vaisovamoxira@urdu.uz),
Dushamov Akbar Olimboy o'g'li (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti "Matematik tahlil" kafedrasi tayanch doktoranti; dushamov.akbar@urdu.uz)

$(A)m$-QAVARIQ FUNKSIYALAR SINFINING AYRIM TOPOLOGIK VA GEOMETRIK XOSSALARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada $(A)m$-qavariq funksiyalar sinfining ayrim algebraik, topologik va geometrik xossalari o'rganiladi. Xususan, $(A)m$-qavariq funksiya bilan qavariq funksiyaning yig'indisi yana $(A)m$-qavariq bo'lishi, mazkur sinfning C^2-yaqinlashishga nisbatan yopiqligi hamda o'xshashlik almashtirishlariga nisbatan invariantligi isbotlanadi.*

Kalit so'zlar: *$(A)m$-qavariq funksiya, Gessian matritsa, xos qiymat, elementar simmetrik funksiya, Garding konusi, C^2-yaqinlashish, invariantlik.*

НЕКОТОРЫЕ ТОПОЛОГИЧЕСКИЕ И ГЕОМЕТРИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА КЛАССА $(A)m$-ВЫПУКЛЫХ ФУНКЦИЙ

Аннотация. *В данной статье изучаются некоторые алгебраические, топологические и геометрические свойства класса $(A)m$-выпуклых функций. В частности, доказывается, что сумма $(A)m$-выпуклой функции и выпуклой функции снова является $(A)m$-выпуклой, а также доказывается замкнутость данного класса относительно C^2-сходимости и его инвариантность относительно преобразований подобия.*

Ключевые слова: *$(A)m$-выпуклая функция, матрица Гессе, собственное значение, элементарная симметрическая функция, конус Гардинга, C^2-сходимость, инвариантность.*

SOME TOPOLOGICAL AND GEOMETRIC PROPERTIES OF THE CLASS OF $(A)m$-CONVEX FUNCTIONS

Annotation. *In this paper, several algebraic, topological, and geometric properties of the class of $(A)m$-convex functions are studied. In particular, it is proved that the sum of an $(A)m$-convex function and a convex function is again $(A)m$-convex. Furthermore, the closedness of this class with respect to C^2-convergence and its invariance under similarity transformations are established.*

Keywords: *$(A)m$-convex function, Hessian matrix, eigenvalue, elementary symmetric function, Gårding cone, C^2-convergence, invariance.*

Kirish. Qavariq funksiyalar nazariyasi matematik analiz, qavariq geometriya, differensial tenglamalar va potensiallar nazariyasida muhim o'rin tutadi. Klassik qavariqlik tushunchasi, odatda, funksiyaning Gessian matritsasining musbat aniqlanganligi orqali tavsiflanadi. Biroq bugungi kunda ko'p o'zgaruvchili funksiyalar nazariyasida olib borilayotgan tadqiqotlar qavariqlikning turli umumlashmalarini, xususan, m-qavariq va $(A)m$-qavariq funksiyalar sinflarini o'rganish zaruratini yuzaga keltirdi.

m-qavariq funksiyalar nazariyasi haqiqiy analiz va qavariq geometriyaning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u Gessian operatorlari va ularning xos qiymatlari orqali aniqlanadigan funksiyalar sinflarini o'rganish bilan bog'liq. Bu sinf klassik qavariq funksiyalar va subgarmonik funksiyalar orasidagi ma'lum bir oraliq holatni ifodalaydi. Xususan, $m=1$ bo'lganda m-qavariq funksiyalar sinfi $\mathbb{R}^n$ dagi klassik qavariq funksiyalar sinfi bilan, $m=n$ bo'lganda esa subgarmonik funksiyalar sinfi bilan mos keladi.

Qavariq funksiyalar nazariyasi A.D.Aleksandrov [1], [2], I.Y.Bakelman [3], [4] A.V.Pogorelov [8] va boshqa olimlarning ishlarida keng o'rganilgan. $m>1$ bo'lgan hollarda esa m-qavariq funksiyalar va ularga bog'liq Gessian tipidagi operatorlar nazariyasi N.M.Ivochkin, N.Trudinger, X.Vang, R.Sharipov, M. Ismailov va boshqa mualliflarning tadqiqotlarida rivojlantirilgan (10], [11], [12).

So'nggi yillarda m-qavariq funksiyalar bilan bir qatorda ularning maxsus umumlashmalaridan biri bo'lgan $(A)m$-qavariq funksiyalar sinfi ham alohida qiziqish uyg'otmoqda. Mazkur sinf Gessian matritsa-

ning xos qiymatlari va elementar simmetrik funksiyalar yordamida aniqlanadi. Shu sababli $(A)m$-qavariq funksiyalarni o‘rganish Garding konuslari, Gessian operatorlari va qavariq geometriya bilan uzviy bog‘liqdir.

Ma’lumki, m-qavariq funksiyalar sinfi bir qator tabiiy algebraik va geometric xossalarga ega. Biroq $(A)m$-qavariq funksiyalar sinfi uchun bunday xossalar har doim ham o`rinli bo‘lavermaydi. Masalan, ikkita $(A)m$-qavariq funksiyaning yig‘indisi umumiy holda yana $(A)m$-qavariq bo‘lishi shart emas. Shuningdek, umumiy holda $(A)m-cv\subset(A)(m+1)-cv$ munosabati bajarilmasligi mumkin. Bu holat $(A)m$-qavariq funksiyalar sinfining m-qavariq funksiyalar sinfiga nisbatan murakkabroq tuzulishga ega ekanligini ko‘rsatadi. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi $\mathbb{R}^n$ fazoda aniqlangan $(A)m$-qavariq funksiyalar sinfining ayrim algebraik, topologik va geometrik xossalarini o‘rganishdan iborat.

Asosiy natijalar. $D\subset\mathbb{R}^n$ soha va $u\in C^2(D)$ bo‘lsin. $G_u(x)=\left(\dfrac{\partial^2u(x)}{\partial x_j\partial x_k}\right)_{j,k=1}^n$ Hessian matritsaning xos qiymatlari vektorini $\lambda(G_u(x))=(\lambda_1(x),\lambda_2(x),\ldots,\lambda_n(x))$ deb belgilaymiz.

1-ta’rif. *Agar har bir* $x\in D$ *uchun*

$$H_k\left(\lambda(G_u(x))\right)\geq 0,\qquad k=1,2,\ldots,n-m+1, \tag{1}$$

bo‘lsa, u holda u *funksiya* D *sohada* m*-qavariq funksiya deyiladi.*

Bu yerda

$$H_k(\lambda)=\sum_{1\leq i_1<i_2<\cdots<i_k\leq n}\lambda_{i_1}\lambda_{i_2}\cdots\lambda_{i_k}$$

$\lambda=(\lambda_1,\ldots,\lambda_n)$ vektorning k-elementar simmetrik funksiyasi.

Bu ta’rifni $\lambda(G_u(x))\in\overline{\Gamma}_{n-m+1}$ ko‘rinishda ifodalash ham mumkin, bu yerda

$$\overline{\Gamma}_m=\left\{\lambda\in\mathbb{R}^n:H_k(\lambda)\geq 0,k=1,2,\ldots,m\right\}$$

Garding konusining yopig‘ini bildiradi.

2-ta’rif. $D\subset\mathbb{R}^n$ *soha va* $u\in C^2(D)$ *bo‘lsin. Agar har bir* $x\in D$ *nuqtada barcha* $1\leq j_1<\cdots<j_m\leq n$ *indekslar uchun*

$$\lambda_{j_1}(x)+\cdots+\lambda_{j_m}(x)\geq 0 \tag{2}$$

va

$$H_{n-m+1}(\lambda(x))\geq 0. \tag{3}$$

shartlar bajarlsa, u holda u *funksiya* D *sohada* $(A)m$*-qavariq deyiladi:*

D.Qalandarovaning [13] ishida m-qavariq va $(A)m$-qavariq funksiyalar sinflarining ustma-ust tushish holatlari o‘rganiladi. Xususan, $n=2$ bo‘lganda bu ikki sinf ustma-ust tushadi, ya’ni $(A)m-cv=m-cv$. Shuningdek, $m=3$ bo‘lgan holda ayrim maxsus o‘lchamlar uchun ham ushbu sinflarning tengligi isbotlangan. Jumladan, $n=8$ va $n=9$ hollarda $(A)3-cv=3-cv$ tenglik bajariladi. Biroq bu tenglik umumiy holda o‘rinli emas. Masalan, $m=3$ va $n=10$ bo‘lgan holda ikki marta silliq funksiyalar sinfida $(A)3$-qavariq va 3-qavariq funksiyalar sinflari ustma-ust tushmasligi ko‘rsatilgan. Ya’ni bu holda $(A)3-cv\neq 3-cv$.

Demak, m-qavariqlik va $(A)m$-qavariqlik orasidagi munosabat fazoning o‘lchami n hamda parametr m ga sezilarli ravishda bog‘liq.

$(A)m$-qavariq funksiyalar sinfining chiziqlilik xossasi. Ushbu bo‘limda $(A)m$-qavariq funksiyalar sinfining ayrim algebraik, topologik va geometrik xossalari o‘rganiladi. Avvalo, klassik m-qavariq funksiyalar sinfidan farqli ravishda, $(A)m$-qavariq funksiyalar sinfi umumiy holda, yig‘indiga nisbatan yopiq emasligini ko‘rsatamiz.

Ma'lumki, m-qavariq funksiyalar sinfi musbat koeffitsientli chiziqli kombinatsiyalarga nisbatan yopiqdir (11). Biroq $(A)m$-qavariq funksiyalar sinfi uchun bunday xossa umumiy holda bajarilmaydi. Bunga quyidagi misol orqali ishonch hosil qilishimiz mumkin.

1-misol. $\mathbb{R}^{10}$ fazoda quyidagi ikki marta silliq funksiyalarni qaraymiz:

$$u(x)=10\sum_{j=1}^{8}x_j^2-5x_9^2-5x_{10}^2 \text{ va } v(x)=-x_1^2-x_2^2+2\sum_{j=3}^{10}x_j^2,$$

bu yerda $x=(x_1,\ldots,x_{10})\in\mathbb{R}^{10}$.

Ammo bu funksiyalar uchun $u\in(A)3-cv(\mathbb{R}^{10})$ va $v\in(A)3-cv(\mathbb{R}^{10})$, lekin $w(x)=u(x)+v(x)$ funksiya bu sinfga tegishli emasligini ko'rsatish mumkin.

Bundan quyidagi xulosa kelib chiqadi: *$(A)m$-qavariq funksiyalar sinfi umumiy holda yig'indiga nisbatan yopiq emas*. Xususan, bu sinf chiziqli fazo tashkil qilmaydi. Shu sababli $(A)m$-qavariq funksiyalar sinfining qaysi qo'shimcha shartlar ostida qo'shishga nisbatan saqlanishini aniqlash tabiiy masala hisoblanadi.

Agar qo'shiluvchilardan biri odatdagi ma'noda qavariq funksiya bo'lsa ham, u holda yig'indi $(A)m$-qavariq funksiyalar sinfiga tegishli bo'lib qolmas ekan. Buni quyidagi misol yordamida ko'rsatamiz.

2-misol. $D\subset\mathbb{R}^{11}$ sohada aniqlangan funksiyalar uchun $n=11$ va $m=5$ bo'lsin. Quyidagi funksiyani qaraymiz $u(x)=-x_1^2-\frac{2}{5}x_2^2+\frac{1}{2}\sum_{i=3}^{11}x_i^2$. Ushbu funksiyaning Gessian matritsasi $G_u=\operatorname{diag}\left(-2,-\frac{4}{5},1,1,\ldots,1\right)$ ko'rinishida bo'lib, uning xos qiymatlari $\lambda=\left(-2,-\frac{4}{5},1,\ldots,1\right)$ vektorini tashkil etadi. Gessian operatori H_7 (bu yerda $k=n-m+1=7$) uchun hisoblashlar shuni ko'rsatadiki,

$$H_7(\lambda)=\sum_{1\le i_1<\ldots<i_7\le 11}\lambda_{i_1}\ldots\lambda_{i_7}=\frac{12}{5}>0.$$

Demak, $u\in(A)5-cv(D)$. Endi $v(x)=\frac{1}{2}x_3^2$ funksiyani qaraymiz. Bu funksiyaning Gessian matritsasi $G_v=\operatorname{diag}(0,0,1,0,\ldots,0)$ bo'lib, u qavariq funksiyadir.

Yig'indi funksiya $w(x)=u(x)+v(x)$ ning Gessian matritsasi quyidagicha bo'ladi:

$$G_w=G_u+G_v=\operatorname{diag}\left(-2,-\frac{4}{5},2,1,\ldots,1\right).$$

Yig'indi funksiyaning xos qiymatlari $\mu=\left(-2,-\frac{4}{5},2,1,\ldots,1\right)$ vektoridan iborat. Ushbu vektor uchun $H_7(\mu)$ qiymatini hisoblasak, $H_7(\mu)=-\frac{72}{5}<0$. Natijada $w\notin(A)5-cv(D)$ ekanligi kelib chiqadi.

Endi ikkinchi funksiyaga qo'ygan shartimizni affinlik shartiga o'zgartiramiz.

1-teorema. *$D\subset\mathbb{R}^n$ soha va $u\in(A)m-cv(D)$ bo'lsin. Agar $\ell(x)=a_1x_1+\cdots+a_nx_n+b$ affin funksiya bo'lsa, u holda $u+\ell\in(A)m-cv(D)$ bo'ladi.*

Isbot. Affin funksiya uchun $G_\ell(x)=0$. Shuning uchun $G_{u+\ell}(x)=G_u(x)$. Demak, $u+\ell$ va u funksiyalarning Hessian matritsalari ustma-ust tushadi. Natijada ularning xos qiymatlari ham ustma-ust tushadi, ya'ni $\lambda(G_{u+\ell}(x))=\lambda(G_u(x))$. $u\in(A)m-cv(D)$ bo'lganligi sababli (2) va (3) shartlar bajariladi. Xos qiymatlarning tengligidan xuddi shu shartlar $u+\ell$ uchun ham bajariladi. Demak, $u+\ell\in(A)m-cv(D)$.

2-teorema. *Agar $u\in(A)m-cv(D)$ va $c\ge 0$ bo'lsa, u holda $cu\in(A)m-cv(D)$ bo'ladi.*

Isbot. Agar $c = 0$ bo‘lsa, tasdiq ravshan. $c > 0$ bo‘lsin. U holda $G_{cu}(x) = cG_u(x)$. Shuning uchun Hessian xos qiymatlari $\lambda(G_{cu}(x)) = c\lambda(G_u(x))$ bo‘ladi. Demak,

$$c\lambda_{j_1}(x) + \cdots + c\lambda_{j_m}(x) = c\Big(\lambda_{j_1}(x) + \cdots + \lambda_{j_m}(x)\Big) \geq 0.$$

Bundan tashqari,

$$H_{n-m+1}(c\lambda) = c^{n-m+1} H_{n-m+1}(\lambda) \geq 0.$$

Demak, $cu \in (A)m - cv(D)$.

Yuqoridagi tasdiqlardan ko‘rish mumkinki, $(A)m$-qavariq funksiyalar sinfi umumiy holda qo‘shishga nisbatan yopiq emas, biroq nomanfiy skalyar ko‘paytirishga nisbatan yopiqdir. Shu bilan birga, qo‘shiluvchi funksiyaga ma’lum qo‘shimcha cheklovlar qo‘yilganda ham $(A)m$-qavariqlikni saqlash mumkin. Buning uchun, avvalo, qat’iy $(A)m$-qavariqlik tushunchasini kiritamiz.

3-ta’rif. *$D \subset \mathbb{R}^n$ soha va $u \in C^2(D)$ bo‘lsin. Agar har bir kompakt $K \Subset D$ uchun shunday $\delta_K > 0$ son mavjud bo‘lib, barcha $x \in K$ va barcha $1 \leq j_1 < \cdots < j_m \leq n$ indekslar uchun*

$$\lambda_{j_1}(x) + \cdots + \lambda_{j_m}(x) \geq \delta_K \tag{4}$$

hamda

$$H_{n-m+1}(\lambda(x)) \geq \delta_K \tag{5}$$

shartlar bajarilsa, u holda u funksiya D sohada qat’iy $(A)m$-qavariq funksiya deyiladi.

3-teorema. *Agar u funksiya D sohada qat’iy $(A)m$-qavariq bo‘lsa, u holda har bir kompakt $K \Subset D$ uchun shunday $\varepsilon > 0$ mavjudki, $\sup\limits_{x \in K} \|G_\varphi(x)\| < \varepsilon$ shartni qanoatlantiruvchi har qanday $\varphi \in C^2(D)$ uchun $u + \varphi \in (A)m - cv(K)$ bo‘ladi.*

Isbot. u funksiya K da qat’iy $(A)m$-qavariq bo‘lganligi sababli, har bir $J = \{j_1, \ldots, j_m\} \subset \{1, \ldots, n\}$, $|J| = m$, uchun

$$S_J(x) = \lambda_{j_1}(x) + \cdots + \lambda_{j_m}(x) \tag{6}$$

funksiya K da musbatdir. $u \in C^2(D)$ bo‘lganligi sababli $G_u(x)$ uzluksiz matritsa-qiymatli funksiyadir. Shuningdek, simmetrik matritsaning xos qiymatlari uning elementlariga uzluksiz bog‘liq . Xos qiymatlar uzluksiz bo‘lganligi sababli $S_J(x)$ ham K da uzluksiz. K kompakt va bunday J lar soni chekli bo‘lgani uchun $\delta_1 = \min\limits_{\substack{x \in K \\ |J|=m}} S_J(x) > 0$. Shuningdek, $x \mapsto H_{n-m+1}(\lambda(G_u(x)))$

uzluksiz funksiya bo‘lgani uchun $\delta_2 = \min\limits_{x \in K} H_{n-m+1}(\lambda(G_u(x))) > 0$. Endi $\delta = \min\{\delta_1, \delta_2\} > 0$ deb olamiz. Ixtiyoriy $\varphi \in C^2(D)$ uchun $A(x) = G_u(x)$, $B(x) = G_\varphi(x)$ deb belgilaymiz. U holda

$$G_{u+\varphi}(x) = A(x) + B(x).$$

$A(x)$ning xos qiymatlarini $\lambda_1(x), \ldots, \lambda_n(x)$, $A(x) + B(x)$ ning xos qiymatlarini esa $\mu_1(x), \ldots, \mu_n(x)$ deb belgilaymiz. Xos qiymatlarni bir xil tartibda joylashtiramiz.

Simmetrik matritsalar xos qiymatlari uchun Veyl tengsizligiga ko‘ra (q.[5])

$$|\mu_i(x) - \lambda_i(x)| \leq \|B(x)\|, \qquad i = 1, \ldots, n.$$

Agar $\sup\limits_{x \in K} \|G_\varphi(x)\| < \varepsilon$ bo‘lsa, u holda har bir $x \in K$ va $i = 1, \ldots, n$ uchun $\left|\mu_i(x) - \lambda_i(x)\right| < \varepsilon$ bo‘ladi. Avval, $(A)m$-qavariqlikning birinchi shartini tekshiramiz. Ixtiyoriy $1 \leq j_1 < \cdots < j_m \leq n$ uchun $\mu_{j_1}(x) + \cdots + \mu_{j_m}(x) \geq \lambda_{j_1}(x) + \cdots + \lambda_{j_m}(x) - m\varepsilon$. Demak, $\mu_{j_1}(x) + \cdots + \mu_{j_m}(x) \geq \delta - m\varepsilon$. Agar $\varepsilon \leq \dfrac{\delta}{2m}$ bo‘lsa, u holda $\mu_{j_1}(x) + \cdots + \mu_{j_m}(x) \geq \dfrac{\delta}{2} > 0$. Demak, $u + \varphi$ funksiya $(A)m$-qavariqlik ta’rifidagi birinchi shartni K da qanoatlantiradi.

Endi ikkinchi shartni tekshiramiz. Demak, $K \Subset D$ kompakt bo‘lganligi sababli $M_0 = \sup\limits_{x\in K} \max\limits_{1\le i\le n} |\lambda_i(x)| < \infty$. $M = M_0 + 1$ deb olamiz. Agar $\varepsilon \le 1$ bo‘lsa, u holda $|\mu_i(x)| \le M$ va $|\lambda_i(x)| \le M$. H_k elementar simmetrik ko‘phad bo‘lgani uchun

$$H_k(\xi) = \sum_{1\le i_1<\cdots<i_k\le n} \xi_{i_1}\cdots\xi_{i_k}.$$

Uning hosilalari $\dfrac{\partial H_k}{\partial \xi_i}(\xi) = H_{k-1}\left(\xi\,|_{\xi_i=0}\right)$ ko‘rinishga ega. Shuning uchun $|\xi_i| \le M$ bo‘lgan sohada

$$\left|\frac{\partial H_k}{\partial \xi_i}(\xi)\right| \le \binom{n-1}{k-1} M^{k-1}.$$

O‘rta qiymat teoremasiga ko‘ra,

$$|H_k(\mu(x)) - H_k(\lambda(x))| \le C\,\|\mu(x) - \lambda(x)\,\|_\infty,$$

bu yerda $C = n\binom{n-1}{k-1} M^{k-1}$. Yuqoridagi xos qiymatlar bahosidan $\|\mu(x) - \lambda(x)\,\|_\infty < \varepsilon$.

Demak, $H_k(\mu(x)) \ge H_k(\lambda(x)) - C\varepsilon \ge \delta - C\varepsilon$. Agar $\varepsilon \le \dfrac{\delta}{2C}$, bo‘lsa, u holda

$$H_k(\mu(x)) \ge \frac{\delta}{2} > 0.$$

Endi $\varepsilon > 0$ ni quyidagicha tanlaymiz $\varepsilon < \min\left\{1, \dfrac{\delta}{2m}, \dfrac{\delta}{2C}\right\}$. Shunda har bir $x \in K$ uchun

$$\mu_{j_1}(x) + \cdots + \mu_{j_m}(x) \ge 0, \qquad 1 \le j_1 < \cdots < j_m \le n,$$

va

$$H_{n-m+1}(\mu(x)) \ge 0$$

bo‘ladi. Bu esa aynan $u + \varphi \in (A)m\text{-}cv(K)$ ekanligini bildiradi.

$(A)m$-qavariq funksiyalar sinfining topologik xossasi. $(A)m$-qavariq funksiyalar sinfining algebraik xossalaridan tashqari, uning topologik xossalarini ham o‘rganish muhimdir. Xususan, funksiyalar ketma-ketligi ma’lum ma’noda yaqinlashganda limit funksiya ham $(A)m$-qavariq bo‘lib qoladimi, degan savol tabiiy ravishda paydo bo‘ladi. Quyida $(A)m$-qavariq funksiyalar sinfining C^2_{loc}-topologiyada yopiq ekanligini ko‘rsatamiz.

4-ta’rif. *$D \subset \mathbb{R}^n$ soha bo‘lsin. Agar $\{u_j\} \subset C^2(D)$ funksiyalar ketma-ketligi va $u \in C^2(D)$ funksiya uchun har bir $K \Subset D$ kompaktda $j \to \infty$ da $\|u_j - u\,\|_{C^2(K)} \to 0$ bajarilsa, u holda $u_j(x)$ ketma-ketlik $u(x)$ ga $C^2_{\text{loc}}(D)$ ma’noda yaqinlashadi deyiladi, bu yerda*

$$\|u_j - u\,\|_{C^2(K)} = \max_{|\alpha|\le 2} \sup_{x\in K} \left|\mathcal{D}^\alpha u_j(x) - \mathcal{D}^\alpha u(x)\right|.$$

4-teorema. *$D \subset \mathbb{R}^n$ soha bo‘lsin. Faraz qilaylik, $u_j \in (A)m - cv(D), j = 1,2,\ldots,$ va $u_j \to u$, $C^2_{\text{loc}}(D)$ ma’noda bajarilsin. U holda, $u \in (A)m - cv(D)$ bo‘ladi.*

Isbot. Ixtiyoriy $x \in D$ nuqtani fiksirlaymiz. $u_j \to u$ yaqinlashish $C^2_{\text{loc}}(D)$ ma’noda bajarilganligi sababli $\left(\mathcal{D}^2 u_j(x)\right) \to \left(\mathcal{D}^2 u(x)\right)$ matritsalar yaqinlashishi o‘rinli.

Quyidagicha belgilaymiz $G_{u_j}(x) = D^2 u_j(x)$ va $G_u(x) = D^2 u(x)$. $G_{u_j}(x)$ va $G_u(x)$ haqiqiy simmetrik matritsalardir. Ularning xos qiymatlarini bir xil tartibda, masalan, o‘sish tartibida joylashtiramiz:

$$\lambda_1^{(j)}(x) \le \lambda_2^{(j)}(x) \le \cdots \le \lambda_n^{(j)}(x),$$

$$\lambda_1(x) \le \lambda_2(x) \le \cdots \le \lambda_n(x).$$

Simmetrik matritsalar xos qiymatlari matritsa elementlariga uzluksiz bog‘liq va Veyl tengsizligiga (q. [5]) ko‘ra,

$$\max_{1\le i\le n} \left|\lambda_i^{(j)}(x) - \lambda_i(x)\right| \le \|G_{u_j}(x) - G_u(x)\ \|.$$

Shuning uchun $\lambda_i^{(j)}(x) \to \lambda_i(x),\ i = 1,\ldots,n.$ Har bir $u_j \in (A)m - cv(D)$ bo‘lganligi sababli, ta’rifga ko‘ra, barcha $1 \le r_1 < \cdots < r_m \le n$ indekslar uchun $\lambda_{r_1}^{(j)}(x) + \cdots + \lambda_{r_m}^{(j)}(x) \ge 0$ tengsizlik bajariladi. $j \to \infty$ da limitga o‘tsak, $\lambda_{r_1}(x) + \cdots + \lambda_{r_m}(x) \ge 0$ hosil bo‘ladi.

Endi ikkinchi shartni tekshiramiz. Har bir j uchun $H_{n-m+1}\left(\lambda^{(j)}(x)\right) \ge 0$ bo‘ladi, bu yerda

$$\lambda^{(j)}(x) = \left(\lambda_1^{(j)}(x),\ldots,\lambda_n^{(j)}(x)\right).$$

H_{n-m+1} elementar simmetrik ko‘phad bo‘lganligi sababli, $\lambda_1,\ldots,\lambda_n$ o‘zgaruvchilarga nisbatan uzluksizdir. Demak,

$$H_{n-m+1}(\lambda(x)) = \lim_{j\to\infty} H_{n-m+1}\left(\lambda^{(j)}(x)\right) \ge 0.$$

Shunday qilib, $\left(\mathcal{D}^2 u(x)\right)$ matritsaning xos qiymatlari $\lambda(x) = \left(\lambda_1(x),\ldots,\lambda_n(x)\right)$ $(A)m$-qavariqlik ta’rifidagi ikkala shartni ham qanoatlantiradi. $x \in D$ ixtiyoriy tanlangan edi. Demak, $u \in (A)m - cv(D).$ *Teorema isbotlandi.*

$(A)m$-qavariq funksiyalarning geometrik xossasi.

5-ta’rif (*O‘xshashlik almashtirishi*). *$\mathbb{R}^n$ fazoda o‘xshashlik almashtirishi deb, $\Phi(x) = cOx + b$ ko‘rinishidagi almashtirishga aytiladi, bu yerda $O \in O(n)-$ ortogonal matritsa, $c > 0-$ masshtab koeffitsiyenti, $b \in \mathbb{R}^n -$ siljitish vektori.*

5-teorema (*O‘xshashlik almashtirishlariga nisbatan invariantlik*) *Faraz qilaylik, $D \subset \mathbb{R}^n$ soha va $u \in (A)m - cv(D)$ bo‘lsin. U holda ixtiyoriy o‘xshashlik almashtirishi $\Phi(x) = cOx + b$ uchun $v(x) = u(\Phi(x))$ funksiya $\Phi^{-1}(D)$ sohada $(A)m$-qavariq bo‘ladi.*

Isbot. $u \in (A)m - cv(D)$ berilgan, ya’ni, $u \in C^2(D)$ va uning Gessian matritsasi $G_u(y)$ ning xos qiymatlari $\lambda_1(y) \le \cdots \le \lambda_n(y)$ har bir $y \in D$ uchun quyidagi shartlarni qanoatlantiradi:

$$\lambda_{j_1}(y) + \ldots + \lambda_{j_m}(y) \ge 0, \qquad 1 \le j_1 < \ldots < j_m \le n,$$

$$H^{n-m+1}\left(\lambda_1(y),\ldots,\lambda_n(y)\right) \ge 0.$$

$v(x) = u(cOx + b)$ ning Gessian matritsasi zanjir qoidasiga ko‘ra, quyidagicha hisoblanadi: (q. [7])

$$G_v(x) = c^2 O^T G_u(cOx + b)O.$$

O ortogonal bo‘lgani uchun $O^T G_u O$ matritsa G_u ga o‘xshash va ularning xos qiymatlari bir xil. $c^2 > 0$ ga ko‘paytirish esa barcha xos qiymatlarni c^2 marta o‘zgartiradi. Shunday qilib, $G_v(x)$ ning xos qiymatlari $\mu_i(x) = c^2\lambda_i(cOx + b), i = 1,\ldots,n$ va ular o‘sish tartibida joylashgan.

Endi v funksiya uchun $(A)m$-qavariqlik shartlarini tekshiramiz.

Birinchi shart

$$\mu_{j_1}(x) + \ldots + \mu_{j_m}(x) = c^2\left(\lambda_{j_1}(cOx + b) + \ldots + \lambda_{j_m}(cOx + b)\right) \ge 0,$$

chunki u uchun qavs ichidagi ifoda nomanfiy.

Ikkinchi shart

$$H^{n-m+1}\left(\mu_1(x),\ldots,\mu_n(x)\right) = H^{n-m+1}\left(c^2\lambda_1(cOx + b),\ldots,c^2\lambda_n(cOx + b)\right) =$$

$$= (c^2)^{n-m+1} H^{n-m+1}\left(\lambda_1(cOx + b),\ldots,\lambda_n(cOx + b)\right) \ge 0,$$

chunki u da $H^{n-m+1}(\lambda) \geq 0$ va $(c^2)^{n-m+1} > 0$. Demak, v funksiya $D' = \Phi^{-1}(D)$ da $(A)m$-qavariqlik ta'rifidagi ikkala shartni ham qanoatlantiradi. Shuning uchun $v \in (A)m - cv(D')$. *Teorema isbotlandi.*

Xulosa. Maqolada olingan natijalar $(A)m$-qavariq funksiyalar sinfi klassik qavariq va subgarmonik funksiyalar sinflari kabi muhim geometrik hamda topologik invariantlik xossalariga ega ekanligini tasdiqlaydi. Xususan, almashtirishlarga nisbatan barqarorlik va $C^2_{\text{loc}}(D)$ topologiyasidagi yopiqlik xossalari ushbu sinf ustida matematik analiz operatorlarini qo'llash imkoniyatini kengaytiradi. Olingan natijalar kelgusida Hessian tipidagi nochiziqli differensial tenglamalar uchun hamda potensiallar nazariyasining turli masalalarida asosiy apparat sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

[1]. Aleksandrov A.D. Intrinsic geometry of convex surfaces. OGIZ, Moscow, 1948; German transl., Akademie-Verlag, Berlin, 1955.

[2]. Александров А.Д. Геометрия и приложения, Том 1. Новосибирск, "Наука", 2006, 748 с.

[3]. Bakelman I.J. Convex Analysis and Nonlinear Geometric Elliptic Equations. Springer-Verlag, Berlin–Heidelberg, 1994.

[4]. Бакельман И.Я., Вернер А.Л., Кантор Б.Е. Введение в дифференциальную геометрию в целом. М., "Наука", 1973.

[5]. R.Bhatia. Matrix Analysis, Graduate Texts in Mathematics, Vol. 169, Springer, New York, 1997.

[6]. Caffarelli L., Nirenberg L. and Spruck J. The Dirichlet problem for nonlinear second order elliptic equations, III: Functions of the eigenvalues of the Hessian, *Acta* Mathematica,155 (1985), p. 261–301.

[7]. Horn R.A., Johnson C.R. Matrix Analysis, 2nd ed., Cambridge University Press, Cambridge, 2013.

[8]. Погорелов А.В. Внешняя геометрия выпуклых поверхностей. М., "Наука", 1969.

[9]. Привалов И.И. Субгармонические функции. М., Гостехиздат, 1937.

[10]. Trudinger N.S. and Wang X.J. Hessian measures III, Ann. Math. V.150 (2002), p. 579–604.

[11]. Sharipov R., Ismoilov M.B. m-convex () functions, Azerbaijan Journal of Mathematics, Vol 13, № 2 (2023), p. 237–247.

[12]. Sharipov R.A., Ismoilov M.B. Hessian measures in the class of m-convex (m-cv) functions. Bulletin of the Karaganda University. Mathematics Series, № 3(115), 2024, p. 93–100.

[13]. Qalandarova D., Olloyorova M. $(A)m$-qavariq funksiyalarning ba'zi xossalari, "Ilm sarchashmalari", 7 (2025), p. 11–16.

Razzokov Alijon Shonazarovich (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, H.Olimjon, 14, Urganch, 220100, O'zbekistan, f.-m.f.d. prof.; e-mail: a.razzokov777@gmail.com),

Koshchanova Durdona Ermatovna (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, H.Olimjon, 14, Urganch, 220100, O'zbekistan, o'qituvchi; e-mail: dona2525@mail.ru),

Abdullayeva Sevara Otaxon qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, H.Olimjon, 14, Urganch, 220100, O'zbekistan)

$(GE2)_{1-X-Y}(GAAS)_X(ZNSE)_Y$ VA $SI_{1-X}GE_X$ QATTIQ QORISHMALARNING TERMODINAMIK PARAMETRLARINI ANIQLASH

Annotatsiya. *Mazkur ishda suyuq fazali epitaksiya usuli yordamida qalay (Sn) asosidagi eritmadan o'stiriladigan* $(Ge_2)_{1-x-y}(GaAs)_x(ZnSe)_y$ *ko'p komponentli va* $Si_{1-x}Ge_x$ *yarimo'tkazgich qattiq qorishmalarining termodinamik tahlili keltirilgan. Suyuq va qattiq fazalardagi komponentlarning aktivlik koeffitsiyentlarini tavsiflovchi umumlashtirilgan termodinamik model atomlararo o'zaro ta'sir parametrlariga hamda Gibbs erkin energiyasi formalizmiga asoslanib ishlab chiqilgan. Qattiq qorishmaning umumiy aralashish Gibbs erkin energiyasi, komponentlararo o'zaro ta'sir energiyasi aniqlangan* $(Ge_2)_{0.02}(GaAs)_{0.95}(ZnSe)_{0.03}$ *tarkibli va* $Si_{1-x}Ge_x$ *(0<x<1) qattiq qorishmalar qalayli eritmadan, mos ravishda, 750C, 950C boshlang'ich haroratlarda o'stirilgan. Bunda* $(Ge_2)_{0.02}(GaAs)_{0.95}(ZnSe)_{0.03}$ *uchun Gibbs energiya qiymatlari* G^{mix}*=-2980 J/mol va* G^{ex}*= -1030 J/mol ga, kritik harorat esa 137 K ga teng bo'lgan.* $Si_{1-x}Ge_x$ *qattiq qorishma uchun* G^{mix}*=-6710 J/mol va kritik harorat 80 Kni tashkil qilgan.*

Kalit so'zlar: *epitaxy, Gibbs energy, activity koeffitsiyent, solid solution.*

Раззоков Алижон Шоназарович (Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни, г. Ургенч, ул. Х.Алимджана, 14, Узбекистан; д.ф.-м.н. проф., предподаватель; e-mail: a.razzokov777@gmail.com),
Кошчанова Дурдона Эрматовна (Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни, г.Ургенч, ул.Х.Алимджана, 14, Узбекистан; dona2525@mail.ru),
Абдуллаева Севара Отахон кизи (Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни, г.Ургенч, ул.Х.Алимджана, 14, Узбекистан)

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ТЕРМОДИНАМИЧЕСКИХ ПАРАМЕТРОВ ПОЛУПРОВОДНИКОВЫХ ТВЕРДЫХ РАСТВОРОВ $(GE_2)_{1-x-\gamma}(GAAS)_x(ZNSE)_\gamma$ И $SI_{1-x}GE_x$

Аннотация. *В данной работе представлен термодинамический анализ многокомпонентных* $(Ge_2)_{1-x-y}(GaAs)_x(ZnSe)_y$ *и* $Si_{1-x}Ge_x$ *полупроводниковых твердых растворов, выращиваемых из оловянного (Sn) раствора-расплава методом жидкофазной эпитаксии. На основе параметров межатомного взаимодействия и формализма свободной энергии Гиббса разработана обобщенная термодинамическая модель, описывающая коэффициенты активности компонентов в жидкой и твердой фазах. Определены общая свободная энергия Гиббса смешения твердого раствора и энергия межкомпонентного взаимодействия. Твердые растворы состава* $(Ge_2)_{0.02}\ (GaAs)\ _{0.95}(ZnSe)_{0.03}$ *и* $Si_{1-x}Ge_x$ *(*$0 < x < 1$*) были выращены из оловянного раствора при начальных температурах* $750°C$ *и* $950°C$ *соответственно. При этом для* $(Ge_2)_{0.02}(GaAs)_{0.95}(ZnSe)_{0.03}$ *значения энергии Гиббса составили* -2980 *Дж/моль и* -1030 *Дж/моль, а критическая температура –* 137 *К. Для твердого раствора* $Si_{1-x}Ge_x$ *энергия взаимодействия составила* -6710 *Дж/моль при критической температуре* 80 *К.*

Ключевые слова: *жидкофазная эпитаксия, энергия Гиббса, коэффициент активности, твердый раствор.*

Razzokov Alijon Shonazarovich (Urganch State University named after Abu Raykhan Beruni, Kh.Alimdjan, 14, Urgench, 220100, Uzbekistan; f.-m.f.d. prof., teacher; e-mail: a.razzokov777@gmail.com),
Koshchanova Durdona Ermatovna (Urgench State University named after Abu Raykhan Beruni, Kh.Alimdjan, 14, Urgench, 220100, Uzbekistan; dona2525@mail.ru),
Abdullayeva Sevara Otaxon qizi (Urgench State University named after Abu Raykhan Beruni, Kh.Alimdjan, 14, Urgench, 220100, Uzbekistan)

DETERMINATION OF THE THERMODYNAMIC PARAMETERS OF $(GE_2)_{1-x-\gamma}(GAAS)_x(ZNSE)_\gamma$ AND $SI_{1-x}GE_x$ SEMICONDUCTOR SOLID SOLUTIONS

Annotation. *This work presents a thermodynamic analysis of multicrystalline* $(Ge_2)_{1-x-y}(GaAs)_x(ZnSe)_y$ *and* $Si_{1-x}Ge_x$ *semiconductor solid solutions grown from a tin (Sn)-based solution using the liquid-phase epitaxy (LPE) technique. A generalized thermodynamic model describing the activity coefficients of the components in both liquid and solid phases was developed based on interatomic interaction parameters and the Gibbs free energy formalism. The total Gibbs free energy of mixing for the solid solution and the intercomponent interaction energies were determined.* $(Ge_2)_{0.02}(GaAs)_{0.95}(ZnSe)_{0.03}$ *and* $Si_{1-x}Ge_x$ *(*$0 < x < 1$*) solid solutions were grown from the tin solution at initial temperatures of* $750°C$ *and* $950°C$*, respectively. Under these conditions, the Gibbs free energy values for* $(Ge_2)_{0.02}(GaAs)_{0.95}(ZnSe)_{0.03}$ *were determined as* -2980 *J/mol and* -1030 *J/mol, with a critical temperature of* 137 *K. For the* $Si_{1-x}Ge_x$ *solid solution, the interaction energy was* -6710 *J/mol, and the critical temperature was found to be* 80 *K.*

Keywords: *liquid-phase epitaxy, Gibbs free energy, activity coefficient, semiconductor solid solution, thermodynamic stability, spinodal decomposition.*

Kirish. Yarimo‘tkazgich materiallar texnologiyasida qattiq qorishmalarni suyuq faza (eritma)dan o‘stirish usuli eng samarali va keng qo‘llaniladigan usullardan biri hisoblanadi. Bunday jarayonlarda erituvchi sifatida odatda past erish haroratiga ega bo‘lgan metall sistemalar, jumladan, qalayli (Sn asosidagi) eritmalar qo‘llaniladi. Ushbu eritmalar Ge, GaAs va ZnSe kabi murakkab yarimo‘tkazgich komponentlarini yetarlicha erita olishi bilan ajralib turadi va kristall o‘sish jarayonini pastroq haroratlarda amalga oshirish imkonini beradi [1,2].

Mazkur ishda $(Ge_2)_{1-x-y}(GaAs)_x(ZnSe)_y$ tarkibli qattiq qorishmani qalayli eritmadan kristallantirish jarayoni ko‘rib chiqiladi. Dastlabki suyuq fazada Ge, GaAs va ZnSe komponentlari Sn asosidagi eritmada erib, gomogen eritma hosil qiladi. O‘sish jarayoni boshlanishida tizimning harorati T=1023 K bo‘lib, bu harorat komponentlarning suyuq fazada yetarlicha erishini va kristallanish uchun zarur termodinamik sharoitni ta’minlaydi.

Eksperimental kuzatuvlarga ko‘ra, hosil bo‘ladigan qattiq fazada tarkib doimiy bo‘lib qoladi va $(Ge_2)_{1-x-y}(GaAs)_x(ZnSe)_y$qattiq qorishma uchun x=0.95 va y=0.03 qiymatlarda barqarorlashadi [3]. Bu holat qattiq qorishma tarkibining suyuq fazadagi boshlang‘ich konsentratsiyadan sezilarli darajada farq qilishini ko‘rsatadi va kristallanish jarayonida selektiv ajralish (segregatsiya) hodisasi mavjudligini bildiradi.

Suyuq faza va qattiq faza orasidagi taqsimlanish koeffitsiyentlari (segregatsiya koeffitsientlari) birlikdan sezilarli farq qiladi. Bu esa kristall o‘sishi davomida komponentlarning qattiq fazaga kirish ehtimolini cheklaydi va natijada qattiq qorishmada GaAs va ZnSe komponentlari faqat juda kichik ulushlarda saqlanadi [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Suyuq fazali epitaksiya (SFE) usuli yordamida qalay (Sn) asosidagi cheklangan eritma–suyuqlanmadan GaAs(100) taglik yuzasida $(Ge_2)_{1-x-y}(GaAs)_x(ZnSe)_y$ tarkibli qattiq qorishmaning epitaksial qatlamlari sintez qilindi. Epitaksial qatlamlarni o‘stirish jarayoni kristallanish-ning boshlanish harorati T_oc = 750°Cda dasturiy boshqariladigan majburiy sovitish rejimida amalga oshiril-di.

Tajribalarda kristallografik yo‘nalishi (100) bo‘lgan, p-tip (p =5×10^{18} sm^{-3}) va n-tip (n=3×10^{17} sm^{-3}) elektr o‘tkazuvchanlikka ega, diametri 20 mm hamda qalinligi 380–400 mkm bo‘lgan galliy arsenid (GaAs) monokristall tagliklaridan foydalanildi.

Taqiqlangan energetik zona kengligi gradientiga ega$(Ge_2)_{1-x-y}(GaAs)_x(ZnSe)_y$ qattiq qorishmasining epitaksial qatlamlarini o‘stirish uchun EPOS tipidagi epitaksial qurilmadan foydalanildi [5].

Eritma–suyuqlanma tarkibini optimallashtirish maqsadida Ge, GaAs va ZnSe komponentlarining qalaydagi (Sn) eruvchanligi 800–550°C harorat oralig‘ida eksperimental ravishda tadqiq qilindi. Bunda galliy arsenid va rux selenid namunalarining suyuq qalayda eritma to‘yingan holatga yetguniga qadar ushlab turilishi hamda ularning massa yo‘qotish qiymatlarini aniqlash usulidan foydalanildi. Shu bilan birga, GaAs komponentining ZnSening qalaydagi eruvchanligiga ko‘rsatadigan o‘zaro ta’siri ham hisobga olindi.

Sn–Ge–GaAs–ZnSe tizimiga mansub eritma–suyuqlanmaning boshlang‘ich tarkibi adabiyotlarda keltirilgan ma’lumotlar hamda dastlabki eksperimental tadqiqotlar natijalari asosida, tizimni tashkil etuvchi ikkilik komponentlarning fazaviy muvozanati va eruvchanlik xususiyatlari inobatga olingan holda hisoblab chiqildi [6].

Nazariy va eksperimental qism. Yarimo‘tkazgich materiallar va ular asosida strukturalar olish, ularning priborsozlikda barqaror va uzoq muddatli ishlashida muhim omil hisoblanadi. Shuning uchun ushbu bo`limda $(Ge_2)_{1-x-y}(GaAs)_x(ZnSe)_y$, $Si_{1-x}Ge_x$ qattiq qorishmalarini suyuq fazadagi, qattiq va suyuq fazalardagi muvozanatli holatdagi, qattiq fazadagi termodinamik parametrlarini aniqlash ma`lumotlarini keltiramiz.

Agar 5 (A,B,C,D,E) komponentali $(Ge_2)_{1-x-y}(GaAs)_x(ZnSe)_y$qattiq qorishma uchun suyuq fazadagi komponentlarning faollik koeffitsiyentlari tenglamasini yozsak, quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi [7]:

$$RTln\gamma_A^l = \alpha_A^l(x_A^l)^2 + \alpha_{AB}^l(x_B^l)^2 + \alpha_{AC}^l(x_C^l)^2 + \alpha_{AD}^l(x_D^l)^2 + \alpha_{AE}^l(x_E^l)^2 + (\alpha_A^l + \alpha_{AB}^l - \alpha_B^l)x_A^l x_B^l + (\alpha_A^l + \alpha_{AC}^l - \alpha_C^l)x_A^l x_C^l + (\alpha_A^l + \alpha_{AD}^l - \alpha_D^l)x_A^l x_D^l + (\alpha_A^l + \alpha_{AE}^l - \alpha_E^l)x_A^l x_E^l;$$

$$RTln\gamma_B^l = \alpha_B^l(x_B^l)^2 + \alpha_{AB}^l(x_A^l)^2 + \alpha_{BC}^l(x_C^l)^2 + \alpha_{BD}^l(x_D^l)^2 + \alpha_{BE}^l(x_E^l)^2 + (\alpha_B^l + \alpha_{AB}^l - \alpha_A^l)x_A^l x_B^l + (\alpha_B^l + \alpha_{BC}^l - \alpha_C^l)x_B^l x_C^l + (\alpha_B^l + \alpha_{BD}^l - \alpha_D^l)x_B^l x_D^l + (\alpha_B^l + \alpha_{BE}^l - \alpha_E^l)x_B^l x_E^l;$$

$$RTln\gamma_C^l = \alpha_C^l(x_C^l)^2 + \alpha_{AC}^l(x_A^l)^2 + \alpha_{BC}^l(x_B^l)^2 + \alpha_{CD}^l(x_D^l)^2 + \alpha_{CE}^l(x_E^l)^2 + (\alpha_C^l + \alpha_{AC}^l - \alpha_A^l)x_A^l x_C^l + (\alpha_C^l + \alpha_{BC}^l - \alpha_B^l)x_B^l x_C^l + (\alpha_C^l + \alpha_{CD}^l - \alpha_D^l)x_C^l x_D^l + (\alpha_C^l + \alpha_{CE}^l - \alpha_E^l)x_C^l x_E^l;$$

$$RTln\gamma_D^l = \alpha_D^l(x_D^l)^2 + \alpha_{AD}^l(x_A^l)^2 + \alpha_{BD}^l(x_B^l)^2 + \alpha_{CD}^l(x_C^l)^2 + \alpha_{DE}^l(x_E^l)^2 + (\alpha_D^l + \alpha_{AD}^l - \alpha_A^l)x_A^l x_D^l + (\alpha_D^l + \alpha_{BD}^l - \alpha_B^l)x_B^l x_D^l + (\alpha_D^l + \alpha_{CD}^l - \alpha_C^l)x_C^l x_D^l + (\alpha_D^l + \alpha_{DE}^l - \alpha_E^l)x_D^l x_E^l;$$

$$RTln\gamma_E^l = \alpha_E^l(x_E^l)^2 + \alpha_{AE}^l(x_A^l)^2 + \alpha_{BE}^l(x_B^l)^2 + \alpha_{CE}^l(x_C^l)^2 + \alpha_{DE}^l(x_D^l)^2 + (\alpha_E^l + \alpha_{AE}^l - \alpha_A^l)x_A^l x_E^l + (\alpha_E^l + \alpha_{BE}^l - \alpha_B^l)x_B^l x_E^l + (\alpha_E^l + \alpha_{CE}^l - \alpha_C^l)x_C^l x_E^l + (\alpha_E^l + \alpha_{DE}^l - \alpha_D^l)x_D^l x_E^l;$$

bu yerda: T-harorat, α_E^l- atomlarning o‘zaro ta’sir parametrlari, x-konsentratsiya, γ_E^l- aktivlik koeffitsiyenti, R- universial gaz doiymiysi.

Mazkur umumiy tenglamani yoyilmasini qattiq faza uchun yozsak, psevdokomponentlarning aktivlikni aniqlovchi tenglama quyidagi ko‘rinishga keladi:

$$RTlna_{13}^S = RTln\,xy + \alpha_{12}(1-x)^2 + \alpha_{34}z(1-y) + \alpha_{35}(1-y)(1-y-z) - \alpha_{45}z(1-y-z) + \{[-\alpha_{c1} - \alpha_{31}x - \alpha_{76}y - \alpha_{98}z](1-y-z) + [-\alpha_{c3} - \alpha_{21}x - \alpha_{54}y]z\}(1-x);$$

$$RTlna_{14}^S = RTln\,xz + \alpha_{12}(1-x)^2 + \alpha_{34}y(1-z) - \alpha_{35}y(1-y-z) + \alpha_{45}(1-z)(1-y-z) + \{[-\alpha_{c2} - \alpha_{32}x - \alpha_{76}y - \alpha_{98}z](1-y-z) + [\alpha_{c3} + \alpha_{21}x - \alpha_{54}z]y\}(1-x);$$

$$RTlna_{15}^{S} = RTln\,x(1-y-z) + \alpha_{12}(1-x)^2 - \alpha_{34}yz + \alpha_{35}y(y+z) + \alpha_{45}z(y+z) + \{[\alpha_{c2} + \alpha_{32}x - \alpha_{54}y - \alpha_{98}(1-y-z)]z + [\alpha_{c1} + \alpha_{31}x - \alpha_{76}(1-y-z)]y\}(1-x);$$

$$RTlna_{23}^{S} = RTln\,(1-x)y + \alpha_{12}x^2 + \alpha_{34}z(1-y) + \alpha_{35}(1-y)(1-y-z) - \alpha_{45}z(1-y-z) + \{[\alpha_{c1} - \alpha_{31}(1-x) + \alpha_{76}y - \alpha_{98}z](1-y-z) + [\alpha_{c3} - \alpha_{21}(1-x) + \alpha_{54}y]z\}x;$$

$$RTlna_{24}^{S} = RTln\,(1-x)z + \alpha_{12}x^2 + \alpha_{34}y(1-z) - \alpha_{35}y(1-y-z) + \alpha_{45}(1-z)(1-y-z) + \{[\alpha_{c2} - \alpha_{32}(1-x) + \alpha_{76}y + \alpha_{98}z](1-y-z) + [-\alpha_{c3} + \alpha_{21}(1-x) + \alpha_{54}z]y\}x;$$

$$Tln\,a_{25}^{S} = RTln\,(1-x)(1-y-z) + \alpha_{12}x^2 - \alpha_{34}yz + \alpha_{35}y(y+z) + \alpha_{45}z(y+z) + \{[-\alpha_{c2} + \alpha_{32}(1-x) + \alpha_{54}y + \alpha_{98}(1-y-z)]z + [-\alpha_{c1} + \alpha_{31}(1-x) + \alpha_{76}(1-y-z)]y\}x.$$

$(Ge_2)_{1-x-y}(GaAs)_x(ZnSe)_y$ qattiq qorishma uchun suyuq fazadagi komponentlarning aktivlik koeffitsiyentlarini topishni soddalashtiramiz va uchta komponenta masalasiga olib kelamiz ($Si_{1-x-y}Ge_x(GaAs)_y$, $Si_{1-x-y}Ge_xSn_y$ va boshqalar). Tenglamalar quyidagi shaklga ega bo‘ladi:

$$RTln\gamma_{Ge_2} = \alpha_{12}x_2^2 + \alpha_{13}x_3^2 + (\alpha_{12} + \alpha_{13} - \alpha_{23})x_2x_3$$
$$RTln\gamma_{GaAs} = \alpha_{12}x_1^2 + \alpha_{23}x_3^2 + (\alpha_{12} + \alpha_{23} - \alpha_{13})x_1x_3$$
$$RTln\gamma_{ZnSe} = \alpha_{13}x_1^2 + \alpha_{23}x_2^2 + (\alpha_{13} + \alpha_{23} - \alpha_{12})x_1x_2$$

$(Ge_2)_{1-x-y}(GaAs)_x(ZnSe)_y$ qattiq qorishma uchun qattiq fazada aralashish Gibbs energiyasi ushbu tenglama bilan topiladi [8]:

$$G^{mix} = RT\sum x_i lnx_i + \sum \alpha_{ij}x_ix_j$$

Hisob-kitoblarga muvofiq, G^{mix}=-2980 J/mol. va G^{ex}= -1030 J/mol. Manfiylik qiymati barqaror qattiq qotishma ekanligini bildiradi. Kritik harorat esa 137 K ga teng bo‘ldi. Xuddi shunday, 950°C haroratda o‘stirilgan $Si_{1-x}Ge_x$ qattiq qorishmani 2 komponentali bo‘lgani uchun soddalashtirib mazkur parametrlari hisoblandi. Bunda G^{mix}=-6710 J/mol va kritik harorat esa 80 Kni tashkil qildi.

Ko‘p komponentli sistemalarda esa Gesse matritsasining nol xususiy qiymatiga mos yo‘nalish bo‘yicha uchinchi tartibli hosila ham nol bo‘lishi talab qilinadi. Shuning uchun

$$\det(H) = 0\ va\ \frac{\partial^3 G}{\partial x_i^3} = 0$$

Hisob-kitoblarga muvofiq,$(Ge_2)_{1-x-y}(GaAs)_x(ZnSe)_y$qattiq qorishma uchun det(H)=$1.57\cdot10^{11}$>0. Determinantning echimiga bog‘liq ravishda qattiq qorishmaning degradatsiyga chidamliligini xarakterlash mumkin. Agar $\det(H) > 0$ musbat qiymatga ega bo‘lsa, qattiq qorishma barqaror, manfiy qiymatga ega bo‘lsa, $\det(H) < 0$ beqaror yoki o‘z-o‘zidan tarkib komponentalari ajraladigan (parchalanib boruvchi) kristall strukturaga ega bo‘ladi. Chegaraviy holatni esa (spindodal chegara) kritik chegara deb, $\det(H) = 0$ qiymatidagi echimdan topiladi.

Xulosa. Mazkur ishda qalayli eritmadan suyuq fazali epitaksiya usuli yordamida o‘stiriladigan $(Ge_2)_{1-x-y}(GaAs)_x(ZnSe)_y$ ko‘p komponentli va $Si_{1-x}Ge_x$ qattiq qorishmalarning termodinamik modeli ishlab chiqildi. Suyuq va qattiq fazalardagi komponentlarning aktivlik koeffitsiyentlarini tavsiflovchi umumiy analitik tenglamalar atomlararo o‘zaro ta’sir parametrlarini hisobga olgan holda hosil qilindi. Ko‘p komponentli model amaliy hisoblashlarni soddalashtirish maqsadida Ge_2–GaAs–ZnSe kvazibinar uch komponentli tizimga keltirildi va ushbu tizim uchun aktivlik koeffitsiyentlari hamda aralashish Gibbs erkin energasi ifodalari olindi.

Qattiq qorishmaning termodinamik barqarorligini baholash uchun Gibbs energiyasining ikkinchi tartibli hosilalaridan tashkil topgan Gesse matritsasi qo‘llanildi. Gesse matritsasi determinantining ishorasi asosida fazaning barqarorligi, beqarorligi hamda spinodal chegarasi aniqlandi.

Taklif etilgan termodinamik model ko‘p komponentli yarimo‘tkazgich qattiq qorishmalarining aktivligini, fazalar barqarorligini, degradatsiya chegaralarini va epitaksial geterostrukturalarning uzoq muddatli ishlash ishonchliligini oldindan baholash imkonini beradi. Mazkur yondashuv ko‘p komponentli yarimo‘tkazgich tizimlarining termodinamik tahlili uchun ham qo‘llanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1] .A.Heurtel, A.Marbeuf, H.Tews, Y.Marfaing. Liquid phase epitaxy of ZnSe in Sn: Calculation of the ternary phase diagram and electronic properties. Journal of Crystal Growth. 1982, vol. 59, Iss.1–2, p. 167–171. https://doi.org/10.1016/0022-0248(82)90319-0

[2] . J.W.Balch, W.W.Anderson. Liquid phase epitaxy of gallium arsenide on zinc selenide. Journal of Crystal Growth, 1972, vol.15, Iss. 3, p. 204–210. https://doi.org/10.1016/0022-0248(72)90120-0

[3] . A.Sh.Razzokov, Kh.O.Eshchanov, A.S.Saidov, V.V.Girzhon, R.M.Otajonova, S.I.Petrushenko, S.V. Dukarov. Theoretical and experimental study of the structure of $(Ge_2)_{1-x-y}(GaAs)_x(ZnSe)_y$ Solid solution// Journal of physical studies, vol. 29, № 1 (2025) 1603, p. 785–797.

[4] .M.Ghasemi, J.Johansson. Thermodynamic Assessment of the As-Zn and As-Ga-Zn Systems, Journal of Alloys and Compounds (2015). Vol. 638, 2015, p. 95–102. doi: http://dx.doi.org/10.1016/j.jallcom.2015.03.051

[5] .A.Sh.Razzokov, A.S.Saidov, M.A.Shonazarova, J.A.Razzakova, D.E. Koshchanova. Morphological studies of $(Ge_2)_{1-X}(ZnSe)_X$ solid solutions. East European Journal of Physics. № 1, (2025), p. 256–259.DOI:10.26565/2312-4334-2025-1-28.

[6] Andreev V.M., Dolginov L.M., Tretyakov D.N. Liquid epitaxy in technology semiconductor devices. M., Mod. radio, 1975.

[7] .J.Hang, D.Tao. Estimation of Two Component Activities of Binary Liquid Alloys by the Pair Potential Energy Containing a Polynomial of the Partial Radial Distribution Function. Metals 2023, vol.13, Iss.10, p. 1773; https://doi.org/10.3390/met13101773

[8] .B.Cantor.The thermodynamics of multicomponent high-entropy materials. JMater Sci. 2025, vol. 60, p. 1750. https://doi.org/10.1007/s10853-024-10385-1

Ismoilov Elbek Abdirashitovich (Samarqand davlat universiteti, fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori; eismoilov.samsu@gmail.com)

ICHKI QOVUSHOQ SUYUQLIK TA’SIRIDAGI SILINDRIK QOBIQNING KUCHLANGANLIK HOLATI VA MUSTAHKAMLIGINI TAHLIL QILISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ichki qovushoq suyuklik bilan o‘zaro ta’sirlashuvchi transversal-izotrop silindrik qobiqning kuchlanganlik-deformatsiyalanganlik holati va mustahkamligi tadqiq etilgan. Qobiq va suyuqlikning o‘zaro ta’sirini tavsiflovchi matematik model asosida kuchlanish tenzori komponentalari analitik ifodalanib, ularni sonli usullar yordamida hisoblash algoritmi ishlab chiqilgan. Olingan natijalar asosida Von Mises sharti bo‘yicha ekvivalent kuchlanish aniqlanib, qobiqning mustahkamligi baholangan. Hisoblash natijalari ichki qovushoq suyuqlikning kuchlanishlarning taqsimlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini hamda qaralayotgan konstruksiya berilgan yuklanish ostida mustahkamlik talablarini qanoatlantirishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *silindrik qobiq, qovushoq suyuqlik, transversal-izotrop material, kuchlanganlik holati, mustahkamlik, Von Mises sharti, kuchlanish tenzori.*

Исмоилов Элбек Абдирашитович (Самаркандский государственный университет, доктор философии по физико-математическим наукам; eismoilov.samsu@gmail.com)

АНАЛИЗ НАПРЯЖЕННОГО СОСТОЯНИЯ И ПРОЧНОСТИ ЦИЛИНДРИЧЕСКОЙ ОБОЛОЧКИ ПОД ДЕЙСТВИЕМ ВНУТРЕННЕЙ ВЯЗКОЙ ЖИДКОСТИ

Аннотация. *В данной работе исследуются напряженно-деформированное состояние и прочность трансверсально-изотропной цилиндрической оболочки, взаимодействующей с внутренней вязкой жидкостью. На основе математической модели, описывающей взаимодействие оболочки и жидкости, компоненты тензора напряжений были выражены аналитически, а также разработан алгоритм для их численного расчета. На основе полученных результатов определено эквивалентное напряжение по критерию Фон Мизеса и оценена прочность оболочки. Результаты расчетов показывают, что вязкая жидкость внутри оболочки оказывает существенное влияние на распределение напряжений и что рассматриваемая конструкция удовлетворяет требованиям прочности при заданных условиях нагружения.*

Ключевые слова*: цилиндрическая оболочка, вязкая жидкость, поперечно-изотропный материал, состояние напряжений, прочность, критерий фон Мизеса, тензор напряжений.*

Ismoilov Elbek Abdirashitovich (Samarkand State University, Doctor of Philosophy in Physics and Mathematics; eismoilov.samsu@gmail.com)

ANALYSIS OF THE STRESS STATE AND STRENGTH OF A CYLINDRICAL SHELL UNDER THE INFLUENCE OF AN INTERNAL VISCOSOUS FLUID

Annotation. *This article investigates the stress-strain state and strength of a transversely isotropic cylindrical shell interacting with a viscous fluid inside it. Based on a mathematical model describing the interaction between the shell and the fluid, the components of the stress tensor were expressed analytically, and an algorithm was developed for their numerical calculation. Based on the results obtained, the equivalent stress was determined using the von Mises criterion and the strength of the shell was assessed.*

The calculation results show that the viscous fluid inside the shell has a significant influence on the stress distribution and that the structure under consideration satisfies the strength requirements under the specified loading conditions.

***Keywords**: cylindrical shell, viscous fluid, transversely isotropic material, stress state, strength, Von Mises criterion, stress tensor.*

Kirish. Transversal-izotrop materiallardan tayyorlangan silindrik qobiqlar mashinasozlik, aviatsiya, energetika hamda neft-gaz sanoatida keng qo‘llaniladigan elementlardan biri hisoblanadi. Bunday konstruksiyalarning ekspluatatsion ishonchliligi ko‘p jihatdan ularning yuklanishlar ta’siridagi kuchlanganlik va deformatsiyalanganlik holatini aniq baholashga bog‘liq. Ayniqsa, qobiq ichida qovushoq suyuqlik mavjud bo‘lgan hollarda suyuqlik va elastik konstruksiya o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir murakkab gidroelastik jarayonlarni yuzaga keltirib, kuchanishlarning taqsimlanishiga hamda mustahkamlik ko‘rsatkichlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli ichki qovushoq suyuqlik bilan o‘zaro ta’sirlashuvchi transversal-izotrop silindrik qobiqlarning kuchlanganlik holatini tadqiq etish va ularning mustahkamligini baholash dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hosoblanadi. Mazkur yo‘nalishda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda silindrik qobiqlarning statik va dinamik holati, suyuqlik va konstruksiyaning o‘zaro ta’siri hamda mustahkamlik shartlarini takomillashtirishga alohida e’tibor qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ushbu yo‘nalish bo‘yicha olib borilgan dastlabki tadqiqotlardan biri [1] ishda keltirilgan bo‘lib, unda transversal-izotrop silindrik konstruksiyalarda to‘lqinlarning tarqalish jarayonlarini tavsiflovchi matematik model ishlab chiqilgan. Olingan natijalar silindrik konstruksiyalarning mustahkamligini baholashning nazariy asoslarini rivojlantirish bilan birga, ichki qovushoq suyuqlik ta’siridagi silindrik qobiqlarning mexanik holatini tadqiq etish bo‘yicha keyingi izlanishlar uchun muhim ilmiy zamin yaratadi. [2] ishda transversal-izotrop materialli doiraviy qobiqlarning elasto-plastik deformatsiyalangan holatini tahlil qilish uchun geometrik nochiziqlikni hisobga oluvchi sonli hisoblash usuli ishlab chiqilgan hamda ichki qovushoq suyuqlik ta’sirini hisobga oluvchi masalalarni yechishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi [3,4] ishda qovushoq suyuqlik va elastik qatlamning o‘zaro ta’siri uch o‘lchamli chiziqlilashtirilgan Navye-Stoks tenglamalari hamda klassik elastik nazariyasi yordamida baholangan. Olingan natijalar qovushoq suyuqlikning elastik konstruksiyalarning dinamik xususiyatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlab, mustahkamligini baholash bo‘yicha tadqiqotlar uchun muhim nazariy asos yaratadi [5] ishda silindrik qobiqlarning o‘qqa nisbatan simmetrik va ko‘ndalang tebranishlari uchun aniqlashtirilgan nazariya ishlab chiqilgan bo‘lib, unda aylanish inersiyasi hamda ko‘ndalang siljish deformatsiyalarning ta’siri hisobga olingan. Shuningdek, qobiqning ixtiyoriy kesimidagi kuchlanganlik-deformatsiyalanganlik holatini aniqlash algoritmlari hamda tebranish va to‘lqinlarning tarqalish qonuniyatlari keltirilgan bo‘lib, ular ichki qovushoq suyuqlik ta’siridagi silindrik qobiqlar mustahkamligini baholash bo‘yicha tadqiqotlar uchun muhim nazariy asos hisoblanadi.

Yuqoridagi tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ichki qovushoq suyuqlik bilan o‘zaro ta’sirlashuvchi silindrik qobiqlarning mustahkamligini baholashda suyuqlik va konstruksiya o‘zaro ta’sirini hisobga oluvchi aniqlashtirilgan matematik modellarni ishlab chiqish va takomillashtirish dolzarb ilmiy vazifa bo‘lib qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Kuchlanish holatini analitik tavsiflash uchun ichki qovushoq suyuqlik bilan o‘zaro ta’sirlashuvchi transversal-izotrop silindrik qobiqdagi kuchlanish tenzori komponentalarini izlanuvchi funksiyalar orqali ifodalanadi. Transversal-izotrop jism uchun ushbu komponentalar quyidagi ko‘rinishga ega [5]:

$$\sigma_{rr}=C_{11}\frac{\partial U_r}{\partial r}+C_{12}\frac{U_r}{r}+C_{13}\frac{\partial U_z}{\partial z};\sigma_{\theta\theta}=C_{12}\frac{\partial U_r}{\partial r}+C_{11}\frac{U_r}{r}+C_{13}\frac{\partial U_z}{\partial z};\sigma_{zz}=C_{13}\left(\frac{\partial U_r}{\partial r}+\frac{U_r}{r}\right)+C_{33}\frac{\partial U_z}{\partial z};\sigma_{rz}=C_{44}\left(\frac{\partial U_r}{\partial z}+\frac{\partial U_z}{\partial r}\right). \quad (1)$$

Bu yerda: σ_{rr}, $\sigma_{\theta\theta}$, σ_{zz}, σ_{rz} –kuchlanish tenzorining, mos ravishda, radial, buralma, bo‘ylama va bo‘ylama-radial komponentalari, C_{11}, C_{12}, C_{13}, C_{33}, C_{44} – transversal-izotrop jism uchun elastiklik modullari, U_r, U_z – ko‘chish vektorining radial va bo‘ylama komponentalari, r – qobiq o‘rta sirti radiusi.

Ko‘chish funksiyalarini kuchlanish tenzori komponentalari ifodalariga qo‘yib hamda zarur matematik soddalashtirishlarni bajargach, kuchlanish komponentalari quyidagi ko‘rinishni oladi:

$$\sigma_{rr}B_2=\left(\bar{A}_{11}\frac{\partial U_{z,0}}{\partial z}+\bar{B}_{11}U_{r,0}+\bar{N}_{11}\frac{\partial U_{z,1}}{\partial z}+\bar{M}_{11}U_{r,1}\right);\ \sigma_{\theta\theta}B_2=\left(\bar{A}_{21}\frac{\partial U_{z,0}}{\partial z}+\bar{B}_{21}U_{r,0}+\bar{N}_{21}\frac{\partial U_{z,1}}{\partial z}+\bar{M}_{21}U_{r,1}\right);$$
$$\sigma_{zz}B_2=\left(\bar{A}_{31}\frac{\partial U_{z,0}}{\partial z}+\bar{B}_{31}U_{r,0}+\bar{N}_{31}\frac{\partial U_{z,1}}{\partial z}+\bar{M}_{31}U_{r,1}\right);\ \sigma_{rz}B_3=\left(\bar{A}_{41}\frac{\partial U_{z,0}}{\partial z}+\bar{B}_{41}U_{r,0}+\bar{N}_{41}\frac{\partial U_{z,1}}{\partial z}+\bar{M}_{41}U_{r,1}\right);\quad (2)$$

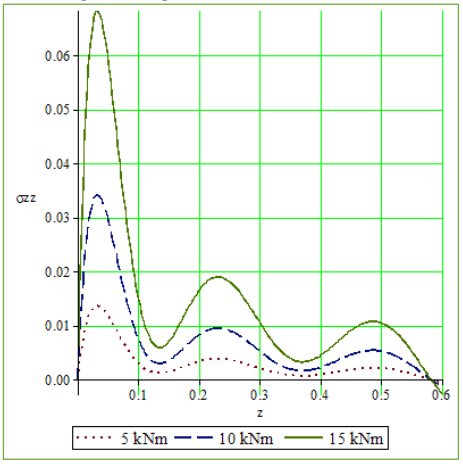
Bunda $B_1=\frac{C_{13}+C_{44}}{C_{11}}$, $B_2=\frac{\rho B_1}{C_{11}}\frac{\partial^2}{\partial t^2}-\frac{B_1C_{44}}{C_{11}}\frac{\partial^2}{\partial z^2}$, $B_3=\frac{\rho B_1}{C_{11}}\frac{\partial^3}{\partial z\partial t^2}-\frac{B_1C_{44}}{C_{11}}\frac{\partial^3}{\partial z^3}$, $\bar{A}_{i1}$, $\bar{B}_{i1}$, $\bar{N}_{i1}$, $\bar{M}_{i1}$, $(i=1,2,3,4)$ lar t vaqt va z koordinataga, yuqori tartibli hosilalarga bog‘liq bo‘lgan differensial operatorlar, ya’ni:

$$\bar{A}_{11}=a'_{11}\frac{\partial^4}{\partial t^4}+a'_{12}\frac{\partial^4}{\partial t^2\partial z^2}+a'_{13}\frac{\partial^4}{\partial z^4}+a'_{14}\frac{\partial^2}{\partial t^2}+a'_{15}\frac{\partial^2}{\partial z^2},....,\bar{B}_{11}=b'_{11}\frac{\partial^4}{\partial t^4}+b'_{12}\frac{\partial^4}{\partial t^2\partial z^2}+b'_{13}\frac{\partial^4}{\partial z^4}+b'_{14}\frac{\partial^2}{\partial t^2}+b'_{15}\frac{\partial^2}{\partial z^2},....,$$
$$\bar{N}_{11}=n'_{11}\frac{\partial^4}{\partial t^4}+n'_{12}\frac{\partial^4}{\partial t^2\partial z^2}+n'_{13}\frac{\partial^4}{\partial z^4}+n'_{14}\frac{\partial^2}{\partial t^2}+n'_{15}\frac{\partial^2}{\partial z^2},...,\bar{M}_{11}=m'_{11}\frac{\partial^4}{\partial t^4}+m'_{12}\frac{\partial^4}{\partial t^2\partial z^2}+m'_{13}\frac{\partial^4}{\partial z^4}+m'_{14}\frac{\partial^2}{\partial t^2}+m'_{15}\frac{\partial^2}{\partial z^2},...$$

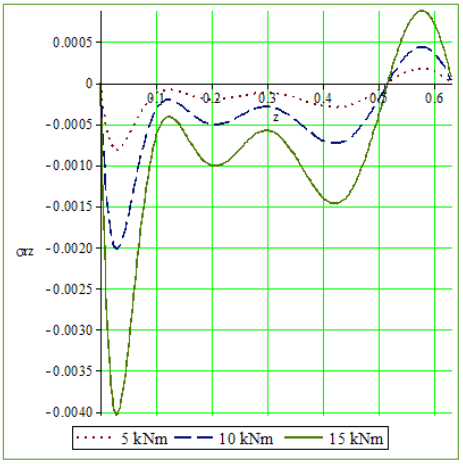
a'_{ij},b'_{ij},n'_{ij} va m'_{ij} koeffitsiyentlar silindrik qobiqning geometrik o‘lchamlari, uning fizik-mexanik xossalari, shuningdek, qobiq ichidagi qovushoq suyuqlikning zichligi hamda dinamik va kinematik qovushoqlik xususiyatlariga bog‘liq parametrlar hisoblanadi.

(2) formulalar asosida ichki qovushoq suyuqlik bilan o‘zaro tasirlashuvchi transversal-izotrop silindrik qatlam va qobiqlarning istalgan nuqtasidagi bo‘ylama-radial tebranishlari natijasida yuzaga keluvchi kuchlanishlar aniqlanadi.

Tahlil va natijalar. Qaralayotgan tizimning bo‘ylama-radial tebranish tenglamasining [6] hosil qilingan yechimlari hamda qaralayotgan masala uchun shakllantirilgan boshlang‘ich va chegaraviy shartlardan [7] foydalanib, $\sigma_{rr},\sigma_{\theta\theta},\sigma_{zz}$ va σ_{rz} kuchlanishlarning z koordinatasi bo‘yicha o‘zgarish grafiklari hosil qilinadi va ularning taqsimlanish xususiyatlari tahlil etiladi. Aluminiy materialli silindrik qobiqning erkin uch qismiga ta’sir etuvchi burovchi momentning $5\cdot10^3N\cdot m$, $10\cdot10^3N\cdot m$, $15\cdot10^3N\cdot m$ qiymatlarida, shuningdek, f_r-radial kuchlar hamda sirt bo‘ylab ta’sir qiluvchi f_{rz} – bo‘ylama-radial sirt kuchlari hisobga olingan.

1-rasm. Turli qiymatdagi burovchi moment ta’sirida σ_{zz} kuchlanish tenzori komponentasining z koordinatasi bo‘ylab o‘zgarish xarakteristikasi.

2-rasm. Turli qiymatdagi burovchi moment ta’sirida σ_{rz} kuchlanish tenzori komponentasining z koordinatasi bo‘ylab o‘zgarish xarakteristikasi.

1-rasmda aluminiy materialli doiraviy silindrik qobiq uchun kuchlanish tenzori komponentasining koordinata bo‘yicha taqsimlanish grafigi tasvirlangan. Grafiklardan ko‘rinadiki, z koordinatasi bo‘ylab barcha uchta moment hamda tashqi radial va bo‘ylama-radial kuchlar ta’sirida σ_{zz} bo‘ylama kuchlanishning eng katta qiymati boshlang‘ich sohada kuzatiladi. Shuningdek, qo‘llanilgan moment miqdori ortishi bilan σ_{zz} ning maksimal qiymati ham, mos ravishda, oshib borishi kuztiladi: $M=15\ kN\cdot m$ qiymatida

eng yuqori, $M = 5kN \cdot m$ qiymatida eng past bo‘ladi. Grafik natijalaridan ko‘rinishicha, burovchi moment uch baravar ortirilganda, σ_{zz} bo‘ylama kuchlanishning maksimal qiymati, taxminan, 3–4 baravar oshadi.

2-rasmda σ_{rz} bo‘ylama-radial kuchlanish komponentasining z koordinatasi bo‘yicha o‘zgarishi tasvirlangan. Grafikdan ko‘rinadiki, z koordinatasi bo‘ylab kuchlanish tebranishlari amplitudasining bosqichma-bosqich kamayishi ichki qovushoq suyuqlikning dissipativ xususiyati bilan izohlanadi. Grafik tahlili shuni ko‘rsatadiki, qobiq uzunligi bo‘ylab bo‘ylama-radial kuchlanishlarning tebranish xarakteri saqlanib qoladi, biroq z koordinatasi ortishi bilan ularning qiymati asta-sekin nolga yaqinlashadi. Muhandislik nuqtayi nazaridan, konstruksiyaning eng xavfli sohasi yuklanishlar birgalikda maksimal ta’sir ko‘rsatadigan chegaraviy qism bo‘lib, aynan shu joyda charchash yoriqlarining paydo bo‘lish ehtimoli yuqori bo‘ladi.

Transversal-izotrop xossalarga ega materiallardan tayyorlangan silindrik qobiqlarning mustahkamligini baholash zamonaviy mexanika va konstruksiyalar nazariyasining dolzarb ilmiy-amaliy vazifalaridan biri hisoblanadi. Bunday konstruksiyalarning yuk ko‘tarish qobilyatini aniqlashda ekvivalent kuchlanishni aniqlash uchun keng qo‘llaniladigan mezonlardan biri Von Mises mustahkamlik shartidir [8]. Silindrik koordinatalar sistemasida ushbu ekvivalent kuchlanish quyidagi matematik ifoda yordamida aniqlanadi:

$$\sigma_{eq} = \sqrt{\frac{1}{2}\left[\left(\sigma_{rr} - \sigma_{\theta\theta}\right)^2 + \left(\sigma_{\theta\theta} - \sigma_{zz}\right)^2 + \left(\sigma_{zz} - \sigma_{rr}\right)^2\right] + 3\sigma_{rz}^2}; \qquad (3)$$

bunda σ_{eq} – ekvivalent kuchlanish.

1–2-rasmlarda keltirilgan grafiklar tahlili shuni ko‘rinadiki, burovchi moment hamda tashqi kuchlar ta’siri ostida hosil bo‘ladigan kuchlanishlarning maksimal qiymatlari quyidagicha aniqlanadi, ya’ni, $\sigma_{rr}^{\max} = 0,42;\ \sigma_{\theta\theta}^{\max} = 0,03;\ \sigma_{zz}^{\max} = 0,065;\ \sigma_{rz}^{\max} = 0,004$. Grafiklar asosida aniqlangan maksimal kuchlanish qiymatlari (3) formulaga qo‘yilganda, ekvivalent kuchlanishlarning qiymati hisoblash natijalariga ko‘ra, taxminan, $\sigma_{eq} = 0,37$ ni tashkil etadi.

Endi qobiq turli burovchi moment qiymatlari uchun mustahkamligi tahlil qilinadi. Buning uchun 1–2-rasmlarda keltirilgan grafik natijalari asosida aniqlangan kuchlanish qiymatlari ko‘rib chiqiladi. Grafiklar tahliliga ko‘ra, $\sigma_{rr} = 0,65$ radial kuchlanishning, $\sigma_{\theta\theta} = 0,25$ buralma kuchlanishning, $\sigma_{zz} = 0,11$ bo‘ylama kuchlanishning hamda $\sigma_{rz} = 0,006$ bo‘ylama-radial kuchlanishning maksimal qiymatlari kuzatiladi. Konstruksiyaning mustahkamlik sharti quyidagi tengsizlik bilan ifodalanadi: $\sigma_{eq} \le [\sigma]$, bu yerda $[\sigma]$-material uchun ruxsat etilgan kuchlanishni bildiradi. Yuqoridagi barcha holatlar uchun mustahkamlik sharti tekshirilganda, hisoblash natijalarida aniqlangan ekvivalent kuchlanish qiymatlarining ruxsat etilgan kuchlanishlardan kichik ekanligi aniqlanadi. Mazkur natijalar shuni ko‘rsatadiki, qaralayotgan silindrik qobiq berilgan yuklanish ostida mustahkamlik talablarini to‘liq qanoatlantiradi va uning ekspluatatsion ishonchliligi ta’minlanadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqotda ichki qovushoq suyuqlik bilan o‘zaro ta’sirlashuvchi transversal-izotrop silindrik qobiqning kuchlanganlik holatini tavsiflovchi matematik model asosida kuchlanish tenzori komponentalari aniqlanib, ularning qobiq uzunligi bo‘ylab o‘zgarish qonuniyatlari tahlil qilindi. Von Mises mustahkamlik sharti asosida olib borilgan baholash natijasida hisoblangan ekvivalent kuchlanishlar ruxsat etilgan qiymatlardan oshmasligi aniqlanib, qaralayotgan silindrik qobiqning berilgan ekspluatatsion yuklanishlarda yetarli mustahkamlik zaxirasiga ega ekanligi tasdiqlandi. Olingan natijalar ichki qovushoq suyuqlik ta’siridagi silindrik qobiqlarni loyihalash va ularning ishonchliligini baholash bo‘yicha muhandislik hisoblarini takomillashtirish uchun nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. F.Honarvar, E.Enjilela, A.N.Sinclair, S.A.Mirnezami. Wave propagation in transversely isotropic cylinders // International Journal of Solids and Structures. 2007, 44, p. 5236–5246. doi:10.1016/j.ijsolstr.2006.12.029

[2]. M.E.Babeshko, Y.N.Shevchenko. Elastoplastic stress–strain state of flexible layered shells made of isotropic and transversely isotropic materials with different moduli and subjected to axisymmetric loading // International Applied Mechanics. 2007, 43, № 11, p. 1208–1217.

[3]. A.M.Bagno. Wave propagation in an elastic layer interacting with a viscous liquid layer // International Applied Mechanics. 2016, 52, № 2, DOI 10.1007/s10778-016-0740-z

[4]. H.Yajuan, Sh.Yunhui, P.Panpan. Theoretical study on fluid velocity for viscous fluid in a circular cylindrical shell // The Open Mechanical Engineering Journal. 2015, 9, p. 826–830.

[5]. Худойназаров Х.Х. Нестационарное взаимодействие круговых цилиндрических упругих и вязкоупругих оболочек и стержней с деформируемой средой. Ташкент, изд-во им. Абу Али ибн Сино, 2003, 325 с.

[6]. K.Mamasoliev, E.A.Ismoilov, Z.Khudoyberdiyev. Formulation of a Boundary Value Problem for Longitudinal-Radial Vibrations of a Transversely Isotropic Cylindrical Shell Interacting With a Viscous Fluid // AIP Conf. Proc. 3405, 370001 (2026). https://doi.org/10.1063/12.0043271

[7]. Kh.Khudoynazarov, K.Mamasoliyev, E.A.Ismoilov, E.V.Ovchinnikov. Non-Stationary Influence of a Transverse-Isotropic Cylindrical Shell With a Viscous Compressed Fluid // AIP Conf. Proc. 3177, 050005 (2025) https://doi.org/10.1063/5.0294882

[8]. Beer F.P., Johnston E.R., DeWolf J.T., Mazurek D.F. Mechanics of Materials. 9th ed. New York, McGraw-Hill Education, 2020, 912 p.

Boltayev Sherzod Tuyliboyevich (Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti “Axborot xavfsizligi” kafedrasi mudiri, dotsent, PhD; e-mail: sherzodboltaev@gmail.com),
Abduqaxxorova Nigora Doniyor qizi (Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti 2-kurs magistranti; e-mail: nigoraabduqaxxorova26@gmail.com; UDK 004.056.55)

RSA VA EL-GAMAL ASSIMETRIK SHIFRLASH ALGORITMLARIGA ASOSLANGAN ELEKTRON RAQAMLI IMZO ALGORITMLARINING TADQIQI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada RSA algoritmining katta tub sonlarni ko‘paytuvchilarga ajratish, El-Gamal algoritmining diskret logarifmlash masalasining hisoblash murakkabligi asosida elektron raqamli imzo hosil qilish va uni tekshirish jarayonlari tahlil qilinib ularning xavfsizlik darajasi, hisoblash murakkabligi, kalitlar bilan ishlash xususiyatlari hamda amaliy qo‘llanish imkoniyatlari o‘zaro solishtiriladi. Tadqiqot natijasida RSA va El-Gamal asosidagi elektron raqamli imzo algoritmlarining afzalliklari va xususiyatlari aniqlanadi.*

Kalit so‘zlar: *RSA algoritmi, El-Gamal algoritmi, elektron raqamli imzo, assimetrik kriptografiya, xesh funksiya, diskret logarifm, tub sonlar, axborot xavfsizligi.*

ИССЛЕДОВАНИЕ АЛГОРИТМОВ ЭЛЕКТРОННОЙ ЦИФРОВОЙ ПОДПИСИ, ОСНОВАННЫХ НА АСИММЕТРИЧНЫХ АЛГОРИТМАХ ШИФРОВАНИЯ RSA И EL-GAMAL

Аннотация. *В данной статье анализируются процессы формирования и проверки электронной цифровой подписи на основе алгоритма RSA, основанного на сложности факторизации больших простых чисел, а также алгоритма El-Gamal, основанного на вычислительной сложности задачи дискретного логарифмирования. Рассматриваются и сравниваются уровни их безопасности, вычислительная сложность, особенности работы с ключами и возможности практического применения. В результате исследования определены преимущества и особенности алгоритмов электронной цифровой подписи, основанных на RSA и El-Gamal.*

Ключевые слова: *алгоритм RSA, алгоритм El-Gamal, электронная цифровая подпись, асимметричная криптография, хеш-функция, дискретный логарифм, простые числа, информационная безопасность.*

RESEARCH OF ELECTRONIC DIGITAL SIGNATURE ALGORITHMS BASED ON RSA AND EL-GAMAL ASYMMETRIC ENCRYPTION ALGORITHMS

Annotation. *This article analyzes the processes of generation and verification of electronic digital signatures based on the RSA algorithm, which relies on the computational difficulty of factoring large prime numbers, and the El-Gamal algorithm, which is based on the computational complexity of the discrete logarithm problem. The study compares their security levels, computational complexity, key management features, and practical application capabilities. As a result of the research, the advantages and distinctive features of electronic digital signature algorithms based on RSA and El-Gamal are identified.*

Key words: *RSA algorithm, El-Gamal algorithm, electronic digital signature, asymmetric cryptography, hash function, discrete logarithm, prime numbers, information security.*

Kirish. Raqamli axborot almashinuvi kengayib borayotgan hozirgi davrda elektron hujjatlarning haqiqiyligi, yaxlitligi va muallifligini tasdiqlash axborot xavfsizligining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Mazkur jarayonda elektron raqamli imzo hujjatning butunligini ta’minlash va imzolovchi shaxsni autentifikatsiya qilishga xizmat qiladi.

Elektron raqamli imzo algoritmlarining rivojlanishi ochiq kalitli kriptografiya shakllanishi bilan bevosita bog‘liq. 1977-yilda R.Rivest, A.Shamir va L.Adleman tomonidan taklif etilgan RSA algoritmi katta tub sonlar ko‘paytmasini faktorlash masalasining murakkabligiga asoslanadi. 1985-yilda T.ElGamal tomonidan ishlab chiqilgan El-Gamal algoritmi esa diskret logarifmlash masalasiga tayanadi. Har ikki algoritm, dastlab, assimetrik kriptografik algoritm sifatida taklif etilgan bo‘lib, keyinchalik, elektron raqamli imzo tizimlarida keng qo‘llanila boshlandi.

RSA va El-Gamal algoritmlariga asoslangan elektron raqamli imzo elektron hujjatlarning ishonchliligini ta’minlashda muhim o‘rin tutadi. Shu bilan birga, ularning matematik asosi, imzo yaratish, hisoblash murakkabligi va xavfsizlik xususiyatlari jihatidan farqlanadi.

Assimetrik algoritmlarga asoslangan electron raqamli imzo jarayoni (A va B foydalanuvchilar bo‘yicha, A foydalanuvchi imzolaydi B foydalanuvchi tekshiradi):

Umumiy papametrlar

RSA algotirmi asosidagi ERI

Ishonchli markaz tomonidan katta p, q tub sonlar tanlanadi (odatda, 1024–4096 bit).

Modul n hisoblanadi: $n = p \times q$

Eyler qiymati hisoblanadi:

$$\varphi(n) = (p-1)(q-1)$$

Bu $n, \varphi(n)$ qiymatlarni hosil qilamiz.

El-Gamal algoritmi asosidagi ERI

Ishonchli markaz tomonidan katta p tub son va $1 < g < p$ shartni qanoatlantiruvchi g sonlari tanlanadi.

Bu p, g qiymatlarni tanlaymiz.

moduli bo‘yicha noldan farqli qoldiqlar multiplikativ guruhida bajariladi:

$$\mathbb{Z}_p^* = \{1,2,3,\dots,p-1\}$$

Yuqorida keltirilgan qiymatlar elektron raqamli imzo foydalanuvchilar uchun maxfiy va ochiq kalitlarni hamda ma’lumotlarni imzolash uchun foydalaniladi.

Kalitlar generatsiyasi

A foydalanuvchi ochiq kalitni quyidagi shart asosida tanlaydi:

$$EKUB(e_A, \varphi(n)) = 1$$
$$1 < e_A < \phi(n)$$

Bu shart e_A va $\phi(n)$ sonlari o‘zaro tub ekanligini bildiradi, ya’ni ular o‘zaro bo‘linmaydi.

Yopiq kalit quyidagicha d_A hisoblanadi:

$$d_A \equiv {e_A}^{-1} (mod\ \varphi(n))$$

Bu shuni anglatadiki, d_A– e_A ning modul $\phi(n)$ bo‘yicha teskari elementi.

A va B foydalanuvchilarning kalit juftligi quyidagicha bo‘ladi:

Ochiq kalit: (e_A, n), (e_B, n) – imzoni tekshirish uchun ishlatiladi.

Yopiq kalit: (d_A, n), (d_B, n) – xabarni imzolash uchun ishlatiladi.

A foydalanuvchi quyidagi oraliqdan maxfiy kalit tanlaydi:

$$x_A \in \{1,2,\dots,p-1\}$$

Maxfiy kalit asosida ochiq kalit hisoblanadi:

$$y_A = g^{x_A} mod p$$

Agar hisoblash natijasida $y_A = 0$ yoki $y_A = 1$ bo‘lsa, u holda maxfiy kalit x_A qayta tanlanadi va ochiq kalitni hisoblash jarayoni takrorlanadi.

Natijada A va B foydalanuvchilarning kalit juftligi quyidagicha bo‘ladi:

Ochiq kalit:(p, g, y_A), (p, g, y_B)

Yopiq kalit: x_A, x_B

Foydalanuvchilarning ochiq kalitlari ishonchli markazda saqlanadi.

Elektron raqamli imzo yaratish jarayoni (A foydalanuvchi).

A foydalanuvchi yuboriladigan hujjatni, avvalo, kriptografik xesh-funksiya yordamida heshlaydi. Natijada xabarning xesh qiymat hosil qilinadi:

$$h = H(M)$$

bu yerda $H(M)$ xabarning xesh qiymati bo‘lib $(h < p)$, u xabar uzunligidan qat’i nazar, fiksirlangan uzunlikdagi qiymatga akslantiriladi.

Keyingi bosqichda hosil qilingan xesh qiymat A foydalanuvchining yopiq kaliti yordamida imzolanadi:

$$S = h^{d_A} \bmod n$$

S elektron raqamli imzo hisoblanadi.

Quyidagi shartni qanoatlantiruvchi tasodifiy son k ni tanlaydi:

$$1 \le k \le p-2,$$
$$EKUB\ (k, p-1) = 1$$

Shundan so‘ng imzo quyidagicha hosil qilinadi:

Bu yerda imzo qiymati ham modul n bo‘yicha hosil bo‘ladi:

$$0 \le S < n$$

Bu formuladan ko‘rinadiki, xabar xesh qiymati maxfiy kalit yordamida o‘zgartiriladi va natijada elektron raqamli imzo hosil bo‘ladi.

Natija: S

$$r = g^k \pmod p$$

$$s \equiv k^{-1}(h - x_A \cdot r) \pmod{p-1}$$

Agar hisoblash natijasida $r = 0, r = 1$ yoki $s = 0, s = 1$ bo‘lsa, u holda tasodifiy k soni qayta tanlanadi va hisoblash jarayoni takrorlanadi.

Natija: $S = (r, s)$

Shifrlash. A foydalanuvchi xabarni B foydalanuvchiga yuborishi uchun qabul qiluvchining ochiq kalitidan foydalanib shifrlaydi. Qabul qiluvchi o‘zining maxfiy kaliti orqali ma’lumotni tiklaydi.

Shifrlashdan oldin ochiq matn baytlar ketma-ketligiga o‘tkaziladi va uzunligi l bo‘lgan bloklarga ajratiladi:

$$l = log_{\ 2}\, n$$

Matin uzunligi anqlanadi:

$$M = \{m_1, m_2, \dots m_i\}$$

A foydalanuvchi xabarni B foydalanuvchining ochiq kaliti (e_B, n) bilan shifrlaydi:

$$c_i = m_i^{e_B}\ mod\ n, i = \overline{1,n}$$

Har bir shifrlangan blok quyidagi oraliqda bo‘ladi:

$$0 \le c_i < n$$

Natijada barcha bloklar shifrlangandan so‘ng shifrlangan matn quyidagi ko‘rinishda hosil bo‘ladi:

$$C = \{c_i\}$$

A foydalanuvchi xabarni B foydalanuvchining ochiq kaliti (p, g, y_B) bilan shifrlaydi:

A foydalanuvchi tasodifiy k sonini tanlaydi: $1 \le k \le p-1$

Shifrlashdan oldin ochiq matn baytlar ketma-ketligiga o‘tkaziladi va uzunligi l bo‘lgan bloklarga ajratiladi:

$$l = log_{\ 2}\, p$$

Birinchi qism hisoblanadi:

$$c_0 = g^k \bmod\ p$$

Ikkinchi qism hisoblanadi:

$$M = \{m_1, m_2, \dots m_i\}$$

$$c_i = m_i \cdot y_B^k \bmod\ p\ , i = \overline{1,n}$$

k har safar yangidan tanlangani uchun bir xil xabar turli shifrlangan ko‘rinishlarga ega bo‘ladi.

$$C = (c_0, c_i)$$

A foydalanuvchi B foydalanuvchiga shifrlangan xabarni va imzoni yuboradi:

$$(C, S)$$

Deshifrlash. B foydalanuvchi A foydalanuvchidan shifrlangan xabar va imzoni (C, S) qabul qilib oladi. Bunda, C – shifr matn, S – elektron raqamli imzo.

Matinni qayta tiklash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$m_i = {c_i}^{d_B}\ mod\ n$$

Matinni qayta tiklash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$v = (c_1^{x_B})^{-1}\ mod\ p$$

$$M = c_i \cdot v\ mod\ p$$

B foydalanuvchi matnni qayta tiklaydi va xabar M ga ega bo‘ladi.

Imzoni tekshirish jarayoni(B foydalanuvchi). B foydalanuvchidan xesh qiymatni hisoblaydi:$h' = H(M)$.

Imzo qiymatini imzolovchining ochiq kaliti (e_B, n) yordamida tekshiriladi:

$$h' = S^{e_B} mod\ n$$

Ushbu formuladagi h' va xesh qiymatlar taqqoslanadi.

Imzo qiymatini imzolovchining ochiq kaliti (p, g, y_B) yordamida tekshiriladi:

Imzo (r, s) juftligi orqali tekshiriladi. Quyidagi tenglik hisoblanadi:

$$g^{h'} = y^r \cdot r^s\ mod\ p$$

Agar tenglik bajarilsa, imzo haqiqiy deb topiladi.

Imzoning korrektligi. Matinning xesh qiymati hisoblanadi: $h = H(m)$

Imzo: $S_A = h^{d_A} (mod\ n)$

$$h = S_A^{e_A} (mod\ n)$$

$$h = (h^{d_A})^{e_A}\ (mod\ n)$$

$$h = h^{\,d_A e_A} (mod\ n)$$

$$d_A e_A \equiv 1\ (mod \varphi(n_A))$$

Natijada:

$$h = h$$

Imzo: $r = g^k (mod\ p)$

$$s = k^{-1}(h - xr) mod\ (p-1)$$

Tekshirish:

$$g^h = y^r \cdot r^s\ mod\ p$$

$$(g^x)^r \left(g^k\right)^s = y^r \cdot r^s\ mod\ p$$

$$g^{xr+ks} = y^r \cdot r^s\ mod\ p$$

$$ks = h - xr$$

Natijada:

$$g^h = y^r \cdot r^s\ mod\ p$$

Xulosa va takliflar. Ushbu maqolada RSA va El-Gamal algoritmlariga asoslangan elektron raqamli imzo tizimlarining ishlash prinsiplari, matematik asoslari hamda imzoni hosil qilish va tekshirish bosqichlari tahlil qilindi. Tadqiqot davomida RSA algoritmida xavfsizlik katta tub sonlarni ko‘paytuvchilarga ajratish masalasining murakkabligiga, El-Gamal algoritmida esa diskret logarifmlash muammosining hisoblash jihatdan murakkab ekanligiga asoslanishi ko‘rsatib berildi.

Shuningdek, algoritmlarning kalitlar bilan ishlash xususiyatlari, hisoblash jarayonlari va kriptografik barqarorligi o‘zaro solishtirildi. Tahlil natijalarida, RSA algoritmi amaliy tizimlarda ko‘p qo‘llaniladi, El-Gamal algoritmi esa tasodifiy parametrlardan foydalanganligi sababli ma’lumotlarni ishonchli himoyalash imkonini beradi.

Natijada RSA va El-Gamal algoritmlariga asoslangan elektron raqamli imzo mexanizmlari zamonaviy axborot tizimlarida elektron hujjatlarning ishonchliligi, yaxlitligi va autentifikatsiyasini ta’minlashda muhim kriptografik yechimlardan biri ekanligi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. Liu B., Blancaflor E.B. Data Security and Privacy Protection Scheme Based on EC-ElGamal in Federal Learning, 2025.

[2]. FIPS 186-5 –Digital Signature Standard (DSS). National Institute of Standards and Technology (NIST), 2023. URL: https://csrc.nist.gov/publications/detail/fips/186/5/final

[3]. Алферов А.П., Зубов А.Ю., Кузьмин А.С., Черемушкин А.В. Основы криптографии. Учебное пособие для вузов. Москва, 2005, URL: https://нэб.рф/

[4]. Шнайер Б. Прикладная криптография. Протоколы, алгоритмы и исходные тексты на языке С. Москва, 2002, URL: https://www.schneier.com/books/applied_cryptography/

[5]. Akbarov D.E., Xasanov P.F., Xasanov X.P., Axmedova O.P. Kriptografiyaning matematik asoslari. Toshkent, 2010.

[6]. Paar C., Pelzl J. Understanding Cryptography: A Textbook for Students and Practitioners. Springer, 2010, URL: https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-642-04101-3

[7]. Stallings W. Cryptography and Network Security: Principles and Practice. Pearson Education, 2017, URL: https://www.pearson.com/

[8]. IEEE Std 1363-2000 – IEEE Standard Specifications for Public-Key Cryptography. IEEE, 2000. URL: https://standards.ieee.org/

[9]. ISO/IEC 18033-2:2006 – Information technology – Security techniques – Encryption algorithms – Part 2: Asymmetric ciphers. ISO/IEC, 2006. URL: https://www.iso.org/standard/37971.html

Qurbonova Mahzuna Ro‘ziboyevna (Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universitetining “Axborot xavfsizligi” kafedrasi “05.01.02-Tizimli tahlil, boshqaruv va axborotlarni qayta ishlash” mutaxassisligi tayanch doktoranti (PhD); E-mail: mahzuna1214@icloud.com)

OCHIQ KALITLI KRIPTOGRAFIK ALGORITMLARNING XAVFSIZLIK MODELLARI ASOSIDA QIYOSIY BARDOSHLILIK TAHLILI

Annotatsiya. *Maqolada RSA va El-Gamal ochiq kalitli algoritmlari matematik asoslari va zamonaviy xavfsizlik modellari (IND-CPA, IND-CCA) bo‘yicha qiyosiy tahlil qilingan. RSAning kichik maxfiy ko‘rsatkichga asoslangan zaifligi Wiener hujumi misolida davomli kasrlar usulida isbotlangan, shuningdek, uning determinizm sababli IND-CPA xavfsiz emasligi ko‘rsatilgan. El-Gamal uchun DDH farazi asosida IND-CPA xavfsizligi isbotlangan, ammo malleability xususiyati tufayli IND-CCA modellarida zaifligi aniqlangan. Natijalar resurslari cheklangan qurilmalar uchun yengil kriptografik yechimlar zarur-ligini ko‘r-satadi.*

Kalit so‘zlar: *RSA; El-Gamal, ochiq kalitli kriptografiya, IND-CPA xavfsizligi, IND-CCA xavfsizligi, Wiener hujumi, DDH farazi, malleability.*

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КРИПТОГРАФИЧЕСКИХ АЛГОРИТМОВ С ОТКРЫТЫМ КЛЮЧОМ НА ОСНОВЕ МОДЕЛЕЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация. *В статье проведён сравнительный анализ криптографических алгоритмов с открытым ключом RSA и Эль-Гамаль на основе их математических основ и современных моделей безопасности (IND-CPA, IND-CCA). Уязвимость RSA при малом секретном показателе доказана на примере атаки Винера методом цепных дробей, а также показана недостаточность RSA для IND-CPA из-за детерминированности. Для Эль-Гамаль доказана IND-CPA-безопасность на основе предположения DDH, однако выявлена уязвимость в моделях IND-CCA из-за свойства malleability.*

Результаты указывают на необходимость лёгких криптографических решений для ресурсоограниченных устройств.

Ключевые слова: *RSA, Эль-Гамаль, криптография с открытым ключом, безопасность IND-CPA, безопасность IND-CCA, атака Винера, предположение DDH, malleability.*

COMPARATIVE ROBUSTNESS ANALYSIS OF PUBLIC-KEY CRYPTOGRAPHIC ALGORITHMS BASED ON SECURITY MODELS

Annotation. *This article presents a comparative analysis of the RSA and El-Gamal public-key algorithms based on their mathematical foundations and modern security models (IND-CPA, IND-CCA). RSA's vulnerability under a small private exponent is proven via Wiener's attack using continued fractions, and its determinism is shown to violate IND-CPA security. For El-Gamal, IND-CPA security is proven under the DDH assumption, while its malleability property is shown to break IND-CCA security. The findings highlight the need for lightweight cryptographic solutions for resource-constrained devices.*

Keywords: *RSA, El-Gamal, public-key cryptography, IND-CPA security, IND-CCA security, Wiener's attack, DDH assumption, malleablility.*

Kirish. Axborot xavfsizligi sohasida asimmetrik kriptografiya algoritmlari shifrlash, raqamli imzo va autentifikatsiyaning asosiy vositasi hisoblanadi. So‘nggi yillarda IoT qurilmalari, simsiz sensor tarmoqlari va mobil platformalarning keng qo‘llanilishi natijasida kriptografik algoritmlarning xavfsizlik bilan bir qatorda hisoblash samaradorligiga bo‘lgan talab ham ortib bormoqda. Shu sababli klassik ochiq kalitli algoritmlarning kriptobardoshliligi va resurs sarfi o‘rtasidagi muvozanatni tadqiq etish dolzarb ilmiy masala hisoblanadi.

RSA (Rivest, Shamir, Adleman, 1977) va El-Gamal (1985) algoritmlari bugungi kunda eng ko‘p tadqiq etilgan va qo‘llaniladigan ochiq kalitli kriptotizimlar hisoblanadi. Biroq resurslari cheklangan qurilmalarda RSA va El-Gamal algoritmlarining hisoblash murakkabligi hamda kalit boshqaruvi masalalari qo‘shimcha optimallashtirishni talab etadi.

Rsa algoritmining kriptografik tadqiqi. RSA algoritmining xavfsizligi sonlarni faktorizatsiya qilish muammosiga asoslanadi. Ikkita katta tub son p va q berilganda $n = p \cdot q$ ni hisoblash oson, ammo n dan p va q ni ajratib olish hisoblash jihatidan murakkab. Kalit generatsiyasida $\varphi(n) = (p-1)(q-1)$ hisoblanib, ochiq ko‘rsatkich e shunday tanlanadiki *gcd(e,* $\varphi(n)) = 1$; yopiq kalit d esa $e \cdot d \equiv 1 \ (mod \varphi(n)$ munosabatidan topiladi.

Shifrlash: $C = M^e \bmod n$. Deshifrlash: $M = C^d \bmod n$.

RSA algoritmida modulli darajaga oshirish amallari katta hisoblash xarajatlarini talab qiladi. Ayniqsa, kalit uzunligi ortishi bilan shifrlash va deshifrlash jarayonlarining bajarilish vaqti sezilarli ravishda ortadi.

RSAga nisbatan eng mashhur hujum Wiener hujumi hisoblanadi. Wiener hujumini 1990-yilda matematik Michael J. Wiener taklif qilgan. Bu hujum RSA algoritmining kichik maxfiy ko‘rsatkich (small private exponent) holatidagi zaifligini ishlatadi. RSA shifrlash tizimida hisoblash tezligini oshirish maq-sadida ba’zi tizimlarda d (maxfiy kalit) ataylab kichik tanlanadi. Aynan shu holat hujumchiga samarali kriptotahlil yo‘lini ochib beradi.

RSA algoritmida asosiy parametrlar quyidagicha aniqlanadi:

$$n = p \cdot q, \ e \cdot d \equiv 1 \ (mod \varphi(n))$$

Bu tenglikdan quyidagi munosabat kelib chiqadi:

$e \cdot d = k \cdot \varphi(n) + 1$ bu yerda k qandaydir butun son, shuningdek, $n = p \cdot q$ va $\varphi(n) = (p-1)(q-1)$

e ni ifodalash $e \cdot d = k \cdot \varphi(n) + 1$ har ikki tomonni d ga bo‘lamiz: $e = \dfrac{k\varphi(n)+1}{d}$

endi $\Rightarrow n = p \cdot q$ bo‘lgani uchun $\dfrac{e}{n} \dfrac{k\varphi(n)+1}{d \bullet p \bullet q}$

2-qadamda kasrni ikkiga ajratamiz: $\dfrac{e}{n} \dfrac{k\varphi(n)}{d \bullet p \bullet q} + \dfrac{1}{d \bullet p \bullet q}$.

Agar p va q katta tub sonlar bo‘lsa, $p \bullet q \to \infty$, demak, $\dfrac{1}{d \bullet p \bullet q} \approx 0$, shuning uchun $\dfrac{e}{n} \approx \dfrac{k\varphi(n)}{d \bullet p \bullet q}$

3-qadam. Eyler funksiyasi $\varphi(n) = (p-1)(q-1)$ shuni qo‘yamiz: $\frac{e}{n} \approx \frac{k}{d} \bullet \frac{(p-1)(q-1)}{p \bullet q}$

4-qadam suratni ochamiz: $(p-1)(q-1) = p \bullet q = p - q + 1$, shuning uchun

$\frac{(p-1)(q-1)}{p \bullet q} = \frac{p \bullet q - p - q + 1}{p \bullet q}$ kasrni bo‘laklaymiz: $1 - \frac{1}{q} - \frac{1}{p} + \frac{1}{p \bullet q}$

5-qadam o‘rniga qo‘yamiz: $\frac{e}{n} \approx \frac{k}{d}(1 - \frac{1}{q} - \frac{1}{p} + \frac{1}{p \bullet q})$ endi p va q juda katta bo‘lgani uchun

$\frac{1}{p} \approx 0, \frac{1}{q} \approx 0, \frac{1}{p \bullet q} \approx 0$ yakuniy natija $\frac{e}{n} \approx \frac{k}{d}$

Wiener teoremasiga ko‘ra, agar quyidagi shart bajarilsa, $d < \frac{1}{3} \bullet \sqrt[4]{n}$ u holda $\frac{k}{d}$ kasr, $\frac{e}{n}$ ning davomli kasr yoyilmasida (continued fraction expansion) paydo bo‘ladi va uni polinomial vaqtda hisoblash mumkin. Bu esa RSAning butun xavfsizlik asosini yo‘q qiladi.

Hujum algoritmi

1-bosqich. Davomli kasr yoyilmasi

$$e = a_0 \bullet n + r_0 \rightarrow a_0 = [\frac{e}{n}]$$

$$n = a_1 \bullet r_0 + r_1 \rightarrow a_1 = [\frac{n}{r_0}]$$

$$r_0 = a_2 \bullet r_1 + r_2 \rightarrow a_2 = [\frac{r_0}{r_1}]$$

Bu jarayon chekli qadamda tugaydi (chunki qoldiqlar kamayib boradi), chunki $\frac{e}{n}$ har doim davomli kasrga yoyiladi va natijada $\frac{e}{n} = a_0 + \cfrac{1}{a_1 + \cfrac{1}{a_2 + \ldots}}$ hosil bo‘ladi.

2-bosqich. Yaqinlashuvchilarni tekshirish davomli kasrning i yaqinlashuvchisi $\frac{k_i}{d_i}$ quyidagicha hisoblanadi: $k_{-1} = 1,\ k_0 = a_0,\ k_i = a_i \bullet k_{i-1} + k_{i-2};\ d_{-1} = 0,\ d_0 = 1,\ d_i = a_i \bullet d_{i-1} + d_{i-2}$

Asosiy teorema Lagrange, agar $\left|\frac{e}{n} - \frac{k}{d}\right| < \frac{1}{2d^2}$ bo‘lsa, u holda $\frac{k}{d}$ - bu $\frac{e}{n}$ ning yaqinlashuvchilaridan biri. Wiener shartidan $\left|\frac{e}{n} - \frac{k}{d}\right| < \frac{3k}{d\sqrt{n}} < \frac{1}{2d^2}$ ikkinchi tengsizlik $d < \frac{1}{3} \bullet \sqrt[4]{n}$ bo‘lganda o‘rinli. Haqiqiy $\frac{k}{d}$, albatta, yaqinlashuvchilar ichida bo‘ladi.

3-bosqich. $\phi(n)$ ni hisoblash. Har bir nomzod (k_i, d_i) uchun bu hisoblanganda: Agar butun son chiqsa, $\rightarrow$ bu haqiqiy (k, d) juftligi.

Agar butun son bo‘lmasa, $\rightarrow$ bu nomzod notog‘ri, keyingisiga o‘tish.

Agar natija butun son bo‘lsa, p va q ni topish uchun quyidagi tenglamalar tizimi yechiladi:

$\phi(n) = (p-1)(q-1) = pq - p - q + 1 = n - (p+q) + 1$ ekanligidan

$$p + q = n - \varphi(n) + 1$$
$$p \cdot q = n$$

Bu ikki tenglama - p va q ni ildizlari bo‘lgan kvadrat tenglama: $x^2 - (p+q)x + pq = 0$

$$p,\ q\ = \frac{\left[(p+q) \pm \sqrt{((p+q)^2 - 4n)}\right]}{2}$$

4-bosqich. Natija. RSA ning maxfiy kaliti d quyidagicha aniqlanadi: $e \cdot d \equiv 1\ (mod \varphi(n))$

$\varphi(n) = (p-1)(q-1)$ ma'lum bo'lganda, d ni kengaytirilgan Evklid algoritmi orqali toppish bu polynomial vaqtli operatsiya. Demak:

- $p, q \to \varphi(n) = (p-1)(q-1)$
- $\varphi(n), e \to d = e^{-1} \bmod \varphi(n)$

RSA ning maxfiy kaliti d to'liq oshkor bo'ldi – hujum muvaffaqiyatli.

RSA IND-CPA xavfsizligi

Yuqorida keltirilgan IND-CPA o'yin modelini (1–5-bosqichlar) RSA algoritmiga qo'llab ko'raylik. Klassik RSA shifrlash quyidagicha amalga oshiriladi: $C = M^e mod\ n$, bu yerda (e, n) – ochiq kalit. Ushbu funksiya deterministik xarakterga ega, ya'ni tasodifiy parametr ishtirok etmaydi.

Tanlov bosqichida (3-bosqich) hujumchi M_0 va M_1 ochiq matnlarni tanlaydi. Sinov bosqichida (4-bosqich) tizim $C^* = M_b^e mod n$ ni qaytaradi. Ammo 2-bosqichda hujumchiga oracle so'rovi orqali istalgan ochiq matnni shifrlash imkoniyati berilgani sababli, u oddiygina M_0 va M_1 ni o'zi shifrlab, natijalarni C^* bilan solishtirishi kifoya. Hujumchi C^* ni $M_0^e mod\ n$ va $M_1^e\ mod\ n$ qiymatlari bilan solishtiradi va ular qaysi niriga teng kelishini aniqlaydi.

Bu tenglik b bitini 100 ehtimollik bilan aniqlab beradi, ya'ni $\Pr[b' = b] = 1$, bu esa IND-CPA xavfsizlik shartini $\Pr[b' = b] \leq \frac{1}{2} + \varepsilon$ keskin buzadi. Demak, klassik RSA IND-CPA xavfsiz emas – bu xulosa jadvaldagi "bir xil xabar qayta shifrlanganda, bir xil natija hosil bo'ladi" degan kuzatishning nazariy asosidir: aynan shu determinizm hujumchiga tenglashtirish (equality test) orqali osongina g'alaba qozonish imkonini beradi.

El-Gamal esa har safar yangi tasodifiy r parametridan foydalangani uchun bir xil ochiq matn har safar boshqacha shifrmatn hosil qiladi, shu sababli yuqoridagi tenglashtirish hujumi ishlamaydi va IND-CPA xavfsizligi DDH farazi asosida isbotlanadi (yuqoridagi teoremaga qarang). Amaliyotda RSA'ning bu zaifligi OAEP (Optimal Asymmetric Encryption Padding) kabi randomizatsiyalashgan to'ldirish (padding) sxemalari yordamida bartaraf etiladi: [OBJ] ochiq matnga shifrlashdan oldin tasodifiy qiymat qo'shiladi, natijada RSA-OAEP IND-CPA (hatto IND-CCA2) xavfsizlikka erishadi. Biroq bu qo'shimcha hisoblash va formatlash xarajatini talab qiladi, bu esa resurslari cheklangan qurilmalar uchun yana bir muhim omil hisoblanadi.

EL-GAMAL ALGORITMINING KRIPTOGRAFIK TADQIQI

El-Gamal algoritmi diskret logarifm muammosiga (DLP) asoslanadi: p tub soni va uning primitiv ildizi g uchun $g^x \equiv h\ (mod\ p)$ tenglamada x ni aniqlash hisoblash murakkabligi nuqtayi nazaridan iyin masala hisoblanadi. Qabul qiluvchi x ni yopiq kalit, $h = g^x\ mod$ p ni esa ochiq kalit sifatida e'lon qiladi.

Shifrlash. Tasodifiy y tanlanib, $(c_1,\ c_2) = (g^y\ mod\ p, M \cdot h^y\ mod\ p)$

$(c_1,\ c_2) = \left(g^y\ mod\ p, M \cdot h^y\ mod\ p\right)$ yuboriladi.

Deshifrlash: $M = c_2 \cdot \left(c_1^x\right)^{-1}\ mod\ p.$

Har bir shifrlashda yangi tasodifiy y ishlatilgani sababli El-Gamal ehtimoliy shifrlash (probabilistic encryption) xususiyatiga ega bo'lib, IND-CPA xavfsizligini ta'minlaydi. Asosiy zaifliklar: o'rtadagi odam hujumi (MiTM) ochiq kalit almashuvida xavf tug'diradi; yon kanal hujumlari (timing analysis, power analysis) esa algoritmning apparat bajarilishida ma'lumot sizib chiqishiga olib kelishi mumkin. Shifrmatn hajmining ikki baravar ortishi ham amaliy qo'llanishdagi muhim cheklov hisoblanadi.

IND-CPA (Indistinguishability under Chosen Plaintext Attack) – tanlangan ochiq matn hujumi ostida farqlab bo'lmaslik xususiyatidir. Bu kriptografik xavfsizlik modeli shifrlash tizimining nazariy mustahkamligini o'lchash uchun qo'llaniladi va zamonaviy kriptografiyaning asosiy standartlaridan biri hisoblanadi.

O'yin modeli (Game-based Definition). IND-CPA xavfsizligi quyidagi o'yin orqali aniqlanadi:

• 1-bosqich – Sozlash: tizim kalit juftini yaratadi (PK, SK). Hujumchiga faqat PK beriladi.
• 2-bosqich – So‘rov bosqichi: hujumchi istalgan ochiq matnlarni shifrlata oladi (oracle so‘rovi).
• 3-bosqich – Tanlov: hujumchi ikkita teng uzunlikdagi matn tanlaydi: M_0 va M_1.
• 4-bosqich – Sinov: tizim tasodifiy $b \in \{0, 1\}$ tanlaydi va $C^* = Enc(PK, m_b)$ ni beradi.
• 5-bosqich – Taxmin: hujumchi $b' = b$ ni topishga harakat qiladi.

Xavfsizlik sharti quyidagicha ifodalanadi: $Pr[b' = b] \leq \frac{1}{2} + \varepsilon$ bu yerda ε - e’tiborsiz kichik (negligible) son. Agar bu shart bajarilsa, shifrlash tizimi IND-CPA xavfsiz deb hisoblanadi.

El-Gamal IND-CPA xavfsizligi. Ochiq kalit: (G, g, q, h), bu yerda $h = g^x$. Shifrlash quyidagi ko‘rinishda amalga oshiriladi: $C = (g^r, m \cdot h^r), r \leftarrow Z_q$

Teorema. El-Gamal algoritmi DDH (Decisional Diffie-Hellman) faraziga asosan IND-CPA xavfsizdir. DDH farazining mohiyati quyidagicha ifodalanadi:

$$(g^a, g^b, g^{ab}) \approx_c (g^a, g^b, g^c)$$

Ya’ni, hujumchi g^{ab} ni tasodifiy g^c dan hisoblash jihatidan ajrata olmaydi. Bu faraz kriptografiyada kuchli va keng tan olingan nazariy asos hisoblanadi.

Isbot sxemasi (Reduction). IND-CPA xavfsizligining isboti quyidagi kamayish (reduction) zanjiri orqali amalga oshiriladi:

IND-CPA hujumchisi A → DDH farqlovchisi B → DDH muammosi.

Agar A muvaffaqiyatli bo‘lsa, B DDHni hal qiladi. Lekin DDH hisoblash jihatidan qiyin deb faraz qilinadi, shuning uchun A ham muvaffaqiyatli bo‘la olmaydi. Bu isbot El-Gamalning IND-CPA xavfsizligini to‘liq asoslaydi.

El-Gamal IND-CCA ga qarshi xavfsiz emas. El-Gamal algoritmi IND-CPA xavfsizligiga ega bo‘lsa-da, kuchliroq modellarda zaif ekanligini ham ma’lum:

Xavfsizlik modeli	El-Gamal	Sabab
IND-CPA	Xavfsiz	DDH faraziga asoslanadi
IND-CCA1	Xavfsiz emas	Malleable shifr xususiyati
IND-CCA2	Xavfsiz emas	Multiplikativ o‘zgarish mumkin

Malleability muammosining mohiyati: agar $C = (g^r, m \cdot h^r)$ bo‘lsa, hujumchi m ni bilmasdan turib: $C' = (g^r, ? \cdot m \cdot h^r)$ ko‘rinishidagi yangi shifrni tuzishi mumkin. Bu C' matn αm ning to‘g‘ri shifri bo‘ladi. Ushbu xususiyat El-Gamalning IND-CCA modellarida xavfsiz emasligini ko‘rsatadi.

Xavfsizlik modellari taqqoslovi

Model	Ta’rif	El-Gamal
IND-CPA	Tanlangan ochiq matn	Xavfsiz
IND-CCA1	Shifrlash oldidan so‘rov	Xavfsiz emas
IND-CCA2	Shifrlash keyin ham so‘rov	Xavfsiz emas
IND-ENC	Faqat shifrlash zaif	Xavfsiz

RSA va El-Gamal algoritmlarining qiyosiy tahlili

Ko‘rsatkich	RSA	El-Gamal
Matematik asos	Katta sonlarni faktorlash muammosi	Diskret logorifmlash muammosi
Ochiq kalit	(e,n)	(p,g,y)
Maxfiy kalit	D	X
Shifrlash natijasi	Bitta shifrmatn C	(C_1, C_2) juftligi
Tasodifiy parameter	Mavjud emas	K tasodifiy soni mavjud
Bir xil xabar qayta shifrlanganda	Bir xil natija hosil bo‘ladi	Turli natijalar hosil bo‘ladi
Shifrmatn hajmi	Nisbatan kichik	Nisbatan kata
Xavfsizlik asosi	Faktorlash murakkabligi	Diskret logarifm murakkabligi

Xulosa. Ushbu tadqiqot RSA va El-Gamal assimetrik shifrlash algoritmlarining kriptografik bardoshliligini nazariy va qiyosiy jihatdan tahlil qildi. Har ikki algoritm ham zamonaviy ochiq kalitli kriptografiyaning tayanch nuqtalaridan biri bo‘lib qolmoqda, biroq ularning xavfsizlik xususiyatlari va amaliy qo‘llanilishi bir-biridan sezilarli farq qiladi.

Shunday qilib, ikkala algoritm ham resurslari cheklangan qurilmalar (IoT, simsiz sensor tarmoqlari) uchun hisoblash yukini oshiruvchi omillarga ega: RSA katta kalit uzunligini, El-Gamal esa katta shifrmatn hajmini talab qiladi. Bu holat kelgusi tadqiqotlarni ekvivalent xavfsizlik darajasini ancha qisqaroq kalitlar bilan ta’minlaydigan elliptik egri chiziqlarga asoslangan (ECC) yengil kriptografik sxemalarni ishlab chiqish tomon yo‘naltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Wiener M.J. (1990). Cryptanalysis of short RSA secret exponents. IEEE Transactions on Information Theory, 36(3), p. 553–558.

(2). Boneh D., Durfee G. (1999). Cryptanalysis of RSA with private key d less than N^0.292. EUROCRYPT 1999, LNCS 1592.

(3). Goldwasser S., Micali S. (1984). Probabilistic encryption. Journal of Computer and System Sciences, 28 (2), p. 270–299.

(4). Tsiounis Y., Yung M. (1998). On the security of ElGamal based encryption. PKC 1998, LNCS 1431.

(5). Boneh D. (1998). The decision Diffie-Hellman problem. ANTS III, LNCS 1423.

(6). Hankerson D., Menezes A., Vanstone S. (2004). Guide to Elliptic Curve Cryptography. Springer.

Aralbaeva Aziza Azat qizi (Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat Pedagogika instituti talabasi;
E-mail: azizaaralbaeva00@gmail.com)

MATEMATIK MANTIQ AMALLARINING FUZZY MANTIQDAGI MATEMATIK ASOSLARI VA AMALIY QO‘LLANILISHI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada matematik mantiq amallarining fuzzy mantiqdagi matematik asoslari hamda ularning amaliy qo‘llanilishi tahlil qilingan. Klassik va fuzzy mantiqdagi AND, OR, NOT hamda implication amallarining matematik ifodalanishi qiyosiy o‘rganilgan. Tadqiqotda matematik modellashtirish va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanilgan. Natijada fuzzy mantiq amallarini T-norm va S-norm operatorlari asosida ifodalashning o‘ziga xos xususiyatlari yoritilib, ularning noaniq ma’lumotlarni qayta ishlashdagi afzalliklari asoslandi. Shuningdek, fuzzy mantiq amallarining sun’iy intellekt, ekspert tizimlari va avtomatik boshqaruv tizimlaridagi amaliy qo‘llanilish imkoniyatlari ko‘rsatildi.*

Kalit so‘zlar: *matematik mantiq, fuzzy mantiq, fuzzy to‘plamlar, a’zolik funksiyasi, T-norm, S-norm, mantiqiy amallar, matematik interpretatsiya, matematik modellashtirish, amaliy qo‘llanilish.*

Аралбаева Азиза Азат кызы (студентка 3 курса, Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза; E-mail: azizaaralbaeva00@gmail.com)

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЛОГИЧЕСКИХ ОПЕРАЦИЙ В НЕЧЕТКОЙ ЛОГИКЕ И ОСОБЕННОСТИ ИХ ПРИМЕНЕНИЯ

Аннотация. *В данной статье рассмотрены математические основы логических операций в нечеткой логике и особенности их практического применения. Проведен сравнительный анализ математического представления логических операций AND, OR, NOT и импликации в классической и нечеткой логике. В исследовании использованы методы математического моделирования и сравнительного анализа. В результате раскрыты особенности представления логических операций в не-*

четкой логике на основе операторов T-норм и S-норм, а также обоснованы их преимущества при обработке неопределенной информации. Кроме того, показаны возможности практического применения логических операций нечеткой логики в системах искусственного интеллекта, экспертных системах и системах автоматического управления.

Ключевые слова: *математическая логика, нечеткая логика, нечеткие множества, функция принадлежности, T-норма, S-норма, логические операции, математическая интерпретация, математическое моделирование, практическое применение.*

Aziza Azat qizi Aralbaeva (Student of Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz;
E-mail: azizaaralbaeva00@gmail.com)

MATHEMATICAL FOUNDATIONS OF LOGICAL OPERATIONS IN FUZZY LOGIC AND THEIR PRACTICAL APPLICATIONS

Annotation. *This paper examines the mathematical foundations of logical operations in fuzzy logic and their practical applications. A comparative analysis of the mathematical representation of the AND, OR, NOT, and implication operations in classical and fuzzy logic is presented. The study employs mathematical modeling and comparative analysis methods. The results reveal the distinctive features of representing fuzzy logical operations based on T-norm and S-norm operators and demonstrate their advantages in processing uncertain information. Furthermore, the practical applications of fuzzy logical operations in artificial intelligence, expert systems, and automatic control systems are discussed.*

Keywords: *mathematical logic, fuzzy logic, fuzzy sets, membership function, T-norm, S-norm, logical operations, mathematical interpretation, mathematical modeling, practical application.*

Kirish (Introduction). So‘nggi yillarda sun’iy intellekt, ekspert tizimlari, avtomatik boshqaruv hamda qaror qabul qilish tizimlarining jadal rivojlanishi noaniq va to‘liq bo‘lmagan ma’lumotlarni qayta ishlashning samarali usullarini ishlab chiqishni dolzarb masalalardan biriga aylantirdi. An’anaviy matematik mantiq ikkilik (0 va 1) qiymatlarga asoslanganligi sababli real hayotda uchraydigan noaniqlik, mavhumlik va ehtimollik bilan bog‘liq jarayonlarni to‘liq ifodalay olmaydi. Shu bois noaniq ma’lumotlarni qayta ishlashda fuzzy mantiq yondashuvi keng qo‘llanilmoqda.

Fuzzy mantiq matematik mantiqning kengaytirilgan ko‘rinishi bo‘lib, unda mantiqiy amallar a’zolik funksiyalari orqali [0;1] oraliqdagi qiymatlar asosida ifodalanadi. Mazkur yondashuv noaniqlik mavjud bo‘lgan sharoitlarda mantiqiy xulosalar chiqarish, qaror qabul qilish va murakkab tizimlarni modellashtirish imkonini beradi. Shu sababli fuzzy mantiq bugungi kunda sun’iy intellekt, mashinali o‘qitish, ekspert tizimlari, robototexnika, avtomatik boshqaruv va ta’lim texnologiyalarida keng qo‘llanilmoqda.

Ushbu tadqiqotning maqsadi matematik mantiqning asosiy amallari – AND, OR, NOT va implication amallarining fuzzy mantiqdagi matematik asoslarini tahlil qilish, ularning klassik mantiqdan farqli jihatlarini yoritish hamda amaliy qo‘llanilish imkoniyatlarini asoslashdan iborat. Mazkur maqsadga erishish uchun matematik modellashtirish, qiyosiy tahlil va mantiqiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning obyekti sifatida fuzzy mantiqdagi mantiqiy amallar va ularning matematik modellari, predmeti sifatida esa mantiqiy amallarni T-norm va S-norm operatorlari asosida ifodalash hamda ularning amaliy qo‘llanilish xususiyatlari qaraldi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi matematik mantiq amallarining fuzzy mantiqdagi matematik asoslarini tizimli ravishda tahlil qilish, ularning turli operatorlar asosidagi ifodalanishini qiyosiy baholash hamda noaniq ma’lumotlarni qayta ishlashdagi afzalliklarini nazariy va amaliy jihatdan asoslashdan iborat. Tadqiqot natijalari fuzzy mantiqning matematik asoslarini rivojlantirish, shuningdek, sun’iy intellekt, ekspert tizimlari va avtomatik boshqaruv tizimlarini takomillashtirishda nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature Review). Noaniq va to‘liq bo‘lmagan ma’lumotlarni qayta ishlash masalasi matematik mantiq, sun’iy intellekt va ekspert tizimlari sohasidagi muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu muammoni hal etishda fuzzy mantiq nazariyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Fuzzy mantiq nazariyasining asoslari 1965-yilda Lotfi Zadeh tomonidan fuzzy to‘plamlar nazariyasining taklif etilishi bilan shakllangan [1]. Ushbu yondashuv klassik mantiqning ikkilik qiymatlariga asoslangan modelini umumlashtirib, obyektlarning ma’lum bir to‘plamga tegishlilik darajasi [0;1].

Fuzzy mantiq nazariyasi va uning matematik asoslari bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ushbu yo‘nalishda turli olimlar tomonidan muhim ilmiy natijalarga erishilgan. Xususan, fuzzy to‘plamlar nazariyasini yaratish, mantiqiy xulosalash usullarini ishlab chiqish, T-norm va S-norm operatorlarini takomillashtirish hamda fuzzy mantiqni sun’iy intellekt, ekspert tizimlari va avtomatik boshqaruv tizimlarida qo‘llash bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirilgan.

Mazkur tadqiqotlarning mazmuni va asosiy natijalarini tizimli tahlil qilish maqsadida yetakchi olimlarning ilmiy ishlari qiyosiy o‘rganildi. Ularning asosiy ilmiy hissasi, afzalliklari hamda mavjud cheklovlari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Fuzzy mantiq nazariyasi bo‘yicha asosiy ilmiy tadqiqotlarning qiyosiy tahlili

Olim	Asosiy ilmiy hissasi	Afzalligi	Cheklovi
Lotfi A. Zadeh	Fuzzy to‘plamlar nazariyasi	Nazariy asos yaratdi	Mantiqiy amallar chuqur tahlil qilinmagan
Ebrahim Mamdani	Fuzzy inference	Amaliy boshqaruv	Operatorlar qiyosiy tahlili cheklangan
Takagi – Michio Sugeno	Takagi–Sugeno modeli	Yuqori aniqlik	Murakkab hisoblash
Didier Dubois – Henri Prade	Noaniqlik nazariyasi	Matematik asoslar	Amaliy misollar kam
Bart Kosko	Fuzzy tizimlar	AI bilan integratsiya	Mantiqiy operatorlarga kam e’tibor

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, mavjud tadqiqotlarda fuzzy mantiqning nazariy asoslari, fuzzy inference tizimlari va ularning turli amaliy qo‘llanilishlari keng yoritilgan. Biroq matematik mantiqning asosiy amallari (AND, OR, NOT, implication) ning fuzzy mantiqdagi matematik asoslarini tizimli ravishda tahlil qilish, turli T-norm va S-norm operatorlarini qiyosiy baholash hamda ularning amaliy qo‘llanilish xususiyatlarini kompleks yoritishga bag‘ishlangan tadqiqotlar nisbatan kam uchraydi. Mazkur maqolada aynan ushbu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirish maqsad qilingan [6–7].

Matematik mantiqning nazariy asoslari. Matematik mantiq matematikaning mulohazalar, mantiqiy bog‘lanishlar va xulosalar chiqarish qonuniyatlarini formal usullar asosida o‘rganuvchi bo‘limi hisoblanadi. Uning asosiy vazifasi mantiqiy fikrlash jarayonlarini matematik modellar yordamida ifodalash, mulohazalarning chin yoki yolg‘onligini aniqlash hamda ularga asoslangan xulosalar chiqarishdan iborat. Matematik mantiq zamonaviy informatika, sun’iy intellekt, algoritmlar nazariyasi, ekspert tizimlari va avtomatik boshqaruv tizimlarining nazariy asosini tashkil etadi [4–5].

Matematik mantiqda har qanday mulohaza faqat ikkita mantiqiy qiymatdan birini qabul qiladi: rost (1) yoki yolg‘on (0). Shuning uchun klassik mantiq ikkilik (Binary Logic) tamoyiliga asoslanadi. Agar mulohaza rost bo‘lsa, uning qiymati 1, aks holda, 0 ga teng deb qabul qilinadi [8].

Matematik mantiqning asosini mantiqiy amallar tashkil etadi. Ular murakkab mulohazalarni hosil qilish, mantiqiy bog‘lanishlarni ifodalash va xulosalar chiqarishda qo‘llaniladi. Asosiy mantiqiy amallar quyidagilardan iborat:

- konyunksiya (AND, ∧) – ikkala mulohaza ham rost bo‘lgandagina, natija rost bo‘ladi;
- dizyunksiya (OR, ∨) – kamida bitta mulohaza rost bo‘lsa, natija rost bo‘ladi;
- inkor (NOT, ¬) – mulohazaning mantiqiy qiymatini teskarisiga o‘zgartiradi;
- implikatsiya (Implication, →) – bir mulohazadan ikkinchi mulohaza kelib chiqishini ifodalaydi;
- ekvivalentlik (Equivalence, ↔) – ikki mulohazaning mantiqiy qiymatlari bir xil bo‘lsa, rost qiymatni qabul qiladi [3].

Klassik matematik logika (Boole algebrası) informaciyalar menen islewdiń eń tiykarǵı modelderiniń biri bolıp, onda barlıq ámeller eki mániske ǵana iye: 0 (jalǵan) hám 1 (shın). Bul model kompyuter sistemalarında, algoritmlerde hám sanlı logikada kóp paydalanıladı [2].

Biraq real ómirde kóplegen jaǵdaylar anıq “shın” yamasa “jalǵan” dep qatań kategoriyalardı talab etpeydi. Mısalı, *“bul adam aqıllı”*, *“bul temperatura joqarı”*, *“student bilimli”* siyaqlı túsinikler dárejelik xarakterge iye. Dál usı múmkinshiliklerdi esapqa alıw ushın fuzzy logika payda bolǵan.

Fuzzy logikasındaǵı tiykarǵı ulıwmalastırılǵan operaciyalar. Fuzzy konyunkciya (AND). Klassikalıq logikada:

$$A \wedge B = \begin{cases} 1, \; eger \;\; A = 1 \;\; hám \;\; B = 1 \\ 0, \; basqa \;\; jag'dayda \end{cases}$$

Fuzzy logikada bolsa bul ámel min (minimum) operatorı arqalı ulıwmalastırıladı:

$$\mu_{A \wedge B}(x) = \min\left(\mu_A(x), \mu_B(x)\right)$$

Basqasha aytqanda, eki kópliktiń kesilisiw dárejesi – olardıń eń kishi tiyislilik mánisi boladı.

1 – mısal. $A =$ “adam biyik”, $B =$ “adam semiz”. Eger $\mu_A(x) = 0.8, \;\; \mu_B(x) = 0.6$ bolsa, onda:

$$\mu_{A\wedge B}(x) = \min(0.8, 0.6) = 0.6$$

Demek, adam “biyik hám semiz” degen aytımnıń haqıyqatlıq dárejesi 0.6 boladı.

Fuzzy logikada birikpe (dizyunkciya) ámeli. Fuzzy logikada birikpe (dizyunkciya, “OR”) ámeli eki fuzzy kópliktiń birlesiw dárejesin bildiredi. Yağnıy, element keminde **bir** kóplikke tiyisli bolsa, ol birikpe kóplikke de tiyisli esaplanadı. Bul klassikalıq logikada:

$$A \vee B = \text{“}\ A \text{ yaki } B\ \text{”}$$

ámeliniń fuzzy kórinisi.

Matematikalıq ańlatpası. Fuzzy logikada bul ámel tómendegishe anıqlanadı:

$$\mu_{A\vee B}(x) = \max\left(\mu_A(x), \mu_B(x)\right)$$

Bul jerde:

- $\mu_A(x)$ – elementtiń A kóplikke tiyislilik dárejesi,
- $\mu_B(x)$ – elementtiń B kóplikke tiyislilik dárejesi,
- $\mu_{A\cup B}(x)$ – elementtiń $A \cup B$ (birikpe) kóplikke tiyislilik dárejesi.

Solay etip:

Ámel atı	**Logikalıq ańlatpa**	**Matematikalıq ańlatpa**	**Operaciya túri**
Kesilispe (AND)	$A \wedge B$	$\min\left(\mu_A(x), \mu_B(x)\right)$	Fuzzy intersection
Birikpe (OR)	$A \vee B$	$\max\left(\mu_A(x), \mu_B(x)\right)$	Fuzzy union
Biykar (NOT)	$\neg A$	$1 - \mu_A(x)$	Fuzzy complement

Klassikalıq logikada $A \leftrightarrow B$ – ekewi birdey mániske iye bolǵanda shın.

Fuzzy kontekstte bolsa:

$$\mu_{A\leftrightarrow B}(x) = 1 - \left|\mu_A(x) - \mu_B(x)\right|$$

Eger $\mu_A(x)$ hám $\mu_B(x)$ jaqın bolsa, olardıń ekvivalentlik dárejesi joqarı boladı.

Fuzzy implikaciya (IF...THEN). Klassikalıq logikada $A \to B$ (“eger A, onda B”) tómendegi mánisler menen anıqlanadı:

A	B	$A \to B$
1	1	1
1	0	0
0	1	1
0	0	1

Fuzzy logikada bolsa implikaciya túrli formal modellerde ulıwmalastırıladı. Eń kóp qollanılatuǵın *Zadeh implikaciya* kórinisi:

$$\mu_{A\to B}(x) = \max\left(1 - \mu_A(x), \mu_B(x)\right)$$

Fuzzy biykar (NOT). Klassikalıq logikada:

$$\neg A = \begin{cases} 1, & eger\ \ A = 0 \\ 0, & eger\ \ A = 1 \end{cases}$$

Fuzzy logikada bolsa biykar tómendegishe ulıwmalastırıladı:

$$\mu_{\neg A}(x) = 1 - \mu_A(x)$$

2 – mısal. $A =$ “adam biyik” ushın $\mu_A(x) = 0.7$.

Sonda:

$$\mu_{\neg A}(x) = 1 - 0.7 = 0.3$$

Demek, “adam pás” aytımnıń haqıyqıylıq dárejesi 0.3 ke teń.

Fuzzy logika – klassikalıq (Boole) logikadan parqlı túrde, real ómirdegi anıqsızlıq penen islewge baǵdarlanǵan intellektual model esaplanadı. Onıń eń baslı ayırmashılıǵı – haqıyqıylıq mánini qatań 0 yamasa 1 dep emes, dárejelik (0–1 aralıǵında) tásirde qarawı.

Klassikalıq logikada pikir tek eki jaǵdayǵa iye:

- 0 → jalǵan;
- 1 → shın.

Biraq real ómirde kóplegen túsinikler bunday qatań emes.

Fuzzy to‘plamlar va a’zolik funksiyasi. Klassik to‘plamlar nazariyasida har bir element berilgan to‘plamga yoki tegishli bo‘ladi yoki tegishli bo‘lmaydi. Boshqacha aytganda, elementning to‘plamga tegishliligi faqat ikkita qiymatdan birini qabul qiladi: 0 yoki 1. Klassik to‘plamning xarakteristik funksiyasi quyidagicha aniqlanadi:

$$\chi_A(x) = \begin{cases} 1, & x \in A, \\ 0, & x \notin A. \end{cases}$$

bu yerda:

- $\chi_A(x)$– xarakteristik funksiya;
- A– klassik to‘plam;
- x– universal to‘plam elementi.

Mazkur yondashuv aniq chegaralarga ega bo‘lgan obyektlarni tavsiflashda samarali hisoblanadi. Ammo real hayotda uchraydigan ko‘plab tushunchalar, masalan, *yuqori harorat, tezlik, tajriba, bilim darajasi* kabi kattaliklarni qat’iy ravishda "tegishli" yoki "tegishli emas" deb ajratish qiyin.

Shu sababli fuzzy mantiqda fuzzy to‘plam tushunchasi qo‘llaniladi. Fuzzy to‘plam universal to‘plam elementlarining ma’lum bir to‘plamga tegishlilik darajasini ifodalaydi va quyidagicha aniqlanadi:

$$A = \{(x, \mu_A(x)) \mid x \in X\},$$

bu yerda:

- X– universal to‘plam;
- A– fuzzy to‘plam;
- $\mu_A(x)$– a’zolik funksiyasi.

A’zolik funksiyasi quyidagicha aniqlanadi:

$$\mu_A: X \to [0,1].$$

Demak,

$$0 \le \mu_A(x) \le 1.$$

Bu yerda:

- $\mu_A(x) = 0$– element to‘plamga umuman tegishli emas;
- $\mu_A(x) = 1$– element to‘plamga to‘liq tegishli;
- $0 < \mu_A(x) < 1$– element qisman tegishlidir.

Masalan, "Yuqori harorat" fuzzy to‘plami qaralsin. Agar havo harorati **35°C** bo‘lsa va uning a’zolik darajasi

$$\mu_{High}(35) = 0.7$$

bo‘lsa, bu 35°C harorat "yuqori harorat" tushunchasiga 70 % darajada mos kelishini bildiradi.

A’zolik funksiyalarining asosiy turlari. Fuzzy mantiqda a’zolik funksiyalarining bir nechta turlari mavjud bo‘lib, ular orasida uchburchaksimon usuli. Uchburchaksimon (Triangular) a’zolik funksiyasi

$$\mu(x) = \begin{cases} 0, & x \le a, \\ \dfrac{x-a}{b-a}, & a < x \le b, \\ \dfrac{c-x}{c-b}, & b < x < c, \\ 0, & x \ge c. \end{cases}$$

bu yerda:

- a– boshlanish nuqtasi;
- b– maksimal a’zolik nuqtasi;
- c– tugash nuqtasi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mazkur tadqiqotda matematik mantiq amallarining fuzzy mantiqdagi matematik asoslarini o‘rganishda nazariy tahlil, matematik modellashtirish, qiyosiy tahlil va mantiqiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida klassik matematik

mantiq hamda fuzzy mantiq nazariyasining asosiy tamoyillari tahlil qilinib, AND, OR, NOT va implication amallarining matematik modellari T-norm va S-norm operatorlari asosida qiyosiy baholandi. Olingan natijalar fuzzy mantiq amallarining noaniq ma'lumotlarni qayta ishlashdagi samaradorligini nazariy jihatdan asoslash imkonini berdi.

Natijalar. Tadqiqot natijasida matematik mantiqning asosiy amallari (AND, OR, NOT va implication) ning fuzzy mantiqdagi matematik asoslari tizimli ravishda tahlil qilindi. Mantiqiy amallarning klassik va fuzzy mantiqdagi ifodalanish usullari qiyoslanib, fuzzy mantiqda T-norm va S-norm operatorlaridan foydalanishning matematik afzalliklari asoslandi. Shuningdek, fuzzy to'plamlar, a'zolik funksiyalari hamda Mamdani va Sugeno modellarining noaniq ma'lumotlarni qayta ishlashdagi imkoniyatlari yoritildi. Olingan natijalar fuzzy mantiqning sun'iy intellekt, ekspert tizimlari va avtomatik boshqaruv tizimlarida samarali qo'llanilishini nazariy jihatdan tasdiqlaydi.

Xulosa. Ushbu tadqiqotda matematik mantiq amallarining fuzzy mantiqdagi matematik asoslari va ularning amaliy qo'llanilish imkoniyatlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijasida klassik va fuzzy mantiqdagi AND, OR, NOT hamda implication amallarining matematik ifodalanishi qiyosiy o'rganilib, fuzzy mantiqda T-norm va S-norm operatorlarining mantiqiy amallarni modellashtirishdagi o'rni asoslandi. Shuningdek, fuzzy to'plamlar, a'zolik funksiyalari hamda Mamdani va Sugeno modellarining noaniq ma'lumotlarni qayta ishlashdagi afzalliklari yoritildi. Olingan natijalar fuzzy mantiqning sun'iy intellekt, ekspert tizimlari va avtomatik boshqaruv tizimlarida samarali qo'llanilishi uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi hamda ushbu yo'nalishdagi keyingi ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirishga imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Zadeh L.A. Fuzzy Sets // Information and Control. 1965, vol. 8, № 3, p. 338–353.

(2). Zadeh L.A. The Concept of a Linguistic Variable and Its Application to Approximate Reasoning. Information Sciences. 1975, vol. 8–9.

(3). Mamdani E.H. Application of Fuzzy Algorithms for Control of Simple Dynamic Plant. Proceedings of the Institution of Electrical Engineers. 1974, vol. 121, № 12, p. 1585–1588.

(4). Takagi T., Sugeno M. Fuzzy Identification of Systems and Its Applications to Modeling and Control. *IEEE* Transactions on Systems, Man, and Cybernetics. 1985, vol. 15, № 1, p. 116–132.

(5). Klir G.J., Yuan B. Fuzzy Sets and Fuzzy Logic: Theory and Applications. New Jersey: Prentice Hall, 1995, 574 p.

(6). Zimmermann H.J. Fuzzy Set Theory and Its Applications. 4th ed. Boston, Kluwer Academic Publishers, 2001, 514 p.

(7). Ross T.J. Fuzzy Logic with Engineering Applications. 4th ed. John Wiley & Sons, 2017, 696 p.

(8). Mendel J.M. Uncertain Rule-Based Fuzzy Systems: Introduction and New Directions. 2nd ed. Springer, 2017, 684 p.

Turg'unov Shoxruxbek Javlonbek o'g'li (O'zbekiston Milliy universiteti, "Universitet" ko'chasi, 4-uy, 100174, Toshkent, O'zbekiston; turgunovshoxruxbek275@gmail.com),
Axmadjanov Turg'unali (O'zbekiston Milliy universiteti, "Universitet" ko'chasi, 4-uy, 100174, Toshkent, O'zbekiston),
Akramov Mashrab Ergashali o'g'li (O'zbekiston Milliy universiteti, "Universitet" ko'chasi, 4-uy, 100174, Toshkent, O'zbekiston),
Matyoqubov Hikmatjon Shuhratovich (Urganch davlat universiteti, Hamid Olimjon ko'chasi, 14-uy, 220100, Urganch, O'zbekiston),
Jumaniyozov Muzaffar (Urganch davlat Pedagogika instituti, "Gurlan" ko'chasi, 1-uy, 220100, Urganch, O'zbekiston)

PT-SIMMETRIK YULDUZSIMON DISKRET PANJARALARDA SOLITONLAR VA ULARNING CHIZIQLI BARQARORLIGI

Annotatsiya. *Ushbu ishda PT-simmetrik, to'rt qirrali yulduzsimon diskret panjaradagi nochiziqli soliton yechimlari o'rganilgan. Markaziy kvadrimer va to'rtta yarim cheksiz tarmoqdan iborat tuzilma uchun nochiziqli Shredinger tenglamasi asosida matematik model qurilgan.Yulduzsimon grafda solitonlarning chiziqli barqarorligini tekshirilgan hamda ularning spektri olingan*

Kalit so'zlar: *PT-simmetriya, yulduzsimon diskret panjara, tarmoqlangan struktura, diskret nochiziqli Shredinger tenglamasi.*

Тургунов Шохрухбек Жавлонбек угли (Национальный университет Узбекистана, ул. Университетская, д. 4, 100174, Ташкент, Узбекистан; turgunovshoxruxbek275@gmail.com),
Ахмаджанов Тургунали (Национальный университет Узбекистана, ул. Университетская, д. 4, 100174, Ташкент, Узбекистан),
Акрамов Машраб Эргашали угли (Национальный университет Узбекистана, ул. Университетская, д. 4, 100174, Ташкент, Узбекистан),
Матёкубов Хикматжон Шухратович (Ургенчский государственный университет, ул. Х.Олимжона, д. 14, 220100, Ургенч, Узбекистан),
Жуманиёзов Музаффар (Ургенчский государственный педагогический институт, ул. Гурленская, д. 1, 220100, Ургенч, Узбекистан)

СОЛИТОНЫ И ИХ ЛИНЕЙНАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ В PT-СИММЕТРИЧНЫХ ЗВЕЗДООБРАЗНЫХ ДИСКРЕТНЫХ РЕШЁТКАХ

Аннотация. *В данной работе исследованы нелинейные солитонные решения в PT-симметричной четырёхконечной звездообразной дискретной решётке. На основе нелинейного уравнения Шрёдингера построена математическая модель структуры, состоящей из центрального квадримера и четырёх полубесконечных ветвей. Проверена линейная устойчивость солитонов на звездообразном графе, а также получен их спектр.*

Ключевые слова: *PT-симметрия, звездообразная дискретная решётка, разветвлённая структура, дискретное нелинейное уравнение Шрёдингера.*

Turgunov Shokhrukhbek (National University of Uzbekistan, 4 Universitet St., 100174, Tashkent, Uzbekistan; turgunovshoxruxbek275@gmail.com),
Akhmadjanov Turgunali (National University of Uzbekistan, 4 Universitet St.,100174, Tashkent, Uzbekistan),
Akramov Mashrab (National University of Uzbekistan, 4 Universitet St., 100174, Tashkent, Uzbekistan),
Matyoqubov Hikmatjon (Urgench State University, 14 Kh. Alimdjan St., 220100, Urgench, Uzbekistan),
Jumaniyozov Muzaffar (Urgench State Pedagogical Institute, 1 Gurlan St., 220100, Urgench, Uzbekistan)

SOLITONS AND THEIR LINEAR STABILITY IN PT-SYMMETRIC STAR-SHAPED DISCRETE LATTICES

Annotation. *This work investigates nonlinear soliton solutions in a PT-symmetric, four-pointed star-shaped discrete lattice. A mathematical model based on the nonlinear Schrödinger equation is constructed for a structure consisting of a central quadrimer and four semi-infinite branches. The linear stability of solitons on the star graph is examined, and their spectrum is obtained.*

Keywords: *PT symmetry, star-shaped discrete lattice, branched (networked) structure, discrete nonlinear Schrödinger equation.*

Kirish. PT-simmetriyasi, dastlab, kvant mexanikasida Ermit bo‘lmagan gamiltonianlarni umumlashtirish sifatida taklif qilingan bo‘lib [1,2], keyinchalik, optika, fotonika va akustikada muhim tatbiqlarga ega bo‘ldi [3–5]. Gamiltonian P va T operatorlari bilan kommutatsiyalansa, noermit tizim ham to‘liq haqiqiy spektrga ega bo‘lishi mumkin, amalda bu kuchayish-susayishning muvozanatlangan taqsimoti orqali amalga oshiriladi [6–9].

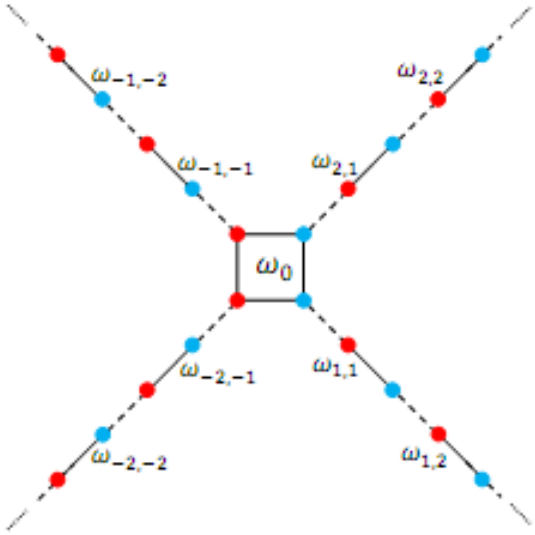
So‘nggi yillarda PT tushunchalarini tarmoqlangan tuzilmalarga (graflar, daraxtsimon, yulduzsimon panjaralar) kengaytirishga qiziqish ortmoqda [10–13].

Bir o‘lchamli zanjirlar va dimerlar uchun PT-DNS tenglamasi keng o‘rganilgan [14], biroq bir nechta yarim cheksiz tarmoq markaziy tugunda birlashadigan tarmoqlangan geometriyalar haqida kam ma’lum.

Model va uning matematik ifodasi: to‘rt qirrali yulduzsimon panjara. Ushbu bo‘limda biz tadqiqot obyekti bo‘lgan tarmoqlangan tuzilmani to‘rt qirrali yulduzsimon diskret panjarani aniq matematik shaklda ta’riflaymiz. Tuzilma markaziy kvadrimerdan (to‘rtta o‘zaro bog‘langan tugundan iborat blok) va undan chiqadigan to‘rtta yarim cheksiz tarmoqdan tashkil topgan. Har bir tarmoq bo‘ylab tugunlar kuchayish va susayish xususiyatiga ega bo‘lgan tugunlar bilan galma-gal almashinadi, natijada butun tarmoq bo‘ylab global PT-simmetrik konfiguratsiya hosil bo‘ladi. Markaziy kvadrimerdagi tugunlar κ_0 lokal bog‘lanish parametri orqali o‘zaro ta’sirlashadi, tarmoqlar esa markazga κ_1 orqali ulanadi, κ_1 parametri quyida antikontinuum chegarasidan to‘liq panjaraga o‘tishda davom ettirish parametri sifatida xizmat qiladi. Har bir tugundagi to‘lqin amplitudasi diskret nochiziqli Shredinger (DNS) tipidagi tenglamaga bo‘ysunadi, bunda nochiziqlilik Kerr turida olinadi, kuchayish-susayish esa $\pm i\gamma$ hadlari orqali kiritiladi. Quyida, avvalo, markaziy kvadrimer va unga tutashgan tarmoq tugunlari uchun harakat tenglamalari alohida-alohida yozilad:

$$\begin{cases}(\mu - i\gamma_0)u_{-j,0} + \kappa_0 \sum_{p=1}^{2} v_{p,0} + \kappa_1 v_{-j,-1} = g|u_{-j,0}|^2 u_{-j,0}, \\ (\mu + i\gamma_0)v_{j,0} + \kappa_0 \sum_{p=1}^{2} u_{-p,0} + \kappa_1 u_{j,1} = g|v_{j,0}|^2 v_{j,0}, \end{cases} \tag{1}$$

$$\begin{cases}(\mu - i\gamma_{\pm n})u_{\pm j,\pm n} + \kappa_0 v_{\pm j,\pm n} + \kappa_1 v_{\pm j,\pm n-1} = g|u_{\pm j,\pm n}|^2 u_{\pm j,\pm n}, \\ (\mu + i\gamma_{\pm n})v_{\pm j,\pm n} + \kappa_0 u_{\pm j,\pm n} + \kappa_1 u_{\pm j,\pm n+1} = g|v_{\pm j,\pm n}|^2 v_{\pm j,\pm n}. \end{cases} \tag{2}$$

1-rasm. To‘rtta diskret qirrali yulduzsimon graf. Markaziy kvadrimer Ω_0 uchlar blokini ifodalaydi; qizil va ko‘k nuqtalar, mos ravishda, to‘rtta yarim cheksiz qirralarning har biridagi kuchayish hamda susayish tugunlarini bildiradi.

1-rasmdagi to‘rt qirrali yulduzli graf uchun biz endi (1) va (2) chiziqli tenglamalarini bitta blok-uch diagonalli xos qiymat masalasi ko‘rinishida qayta ifodalaymiz.

Chiquvchi va kiruvchi qirralar umumiy tugun indeksi bo‘yicha o‘tilganligi sababli, har bir uchun aniqlangan ushbu ikkala qirralar juftligini yagona to‘rt komponentli blokga birlashtiramiz:

$$\Omega_n = \begin{cases}(u_{1,n},\, v_{1,n},\, u_{2,n},\, v_{2,n})^T, & n \geq 1, \\ (u_{-1,0},\, v_{1,0},\, u_{-2,0},\, v_{2,0})^T, & n = 0, \\ (u_{-1,n},\, v_{-1,n},\, u_{-2,n},\, v_{-2,n})^T, & n \leq -1. \end{cases} \tag{3}$$

Biz avvalgi bo‘limda allaqachon aniqlangan bloklaridan qayta foydalanamiz va tomonidan berilgan yangi blok-diagonalli matritsalarni kiritamiz:

$$\mathcal{D}_n = D_n \oplus D_n, \qquad \mathcal{T}_+ = T_+ \oplus T_+, \qquad \mathcal{T}_- = T_- \oplus T_-, \qquad |n| \geq 1, \tag{4}$$

va $\mathcal{D}_0$ esa quyidagicha aniqlanadi:

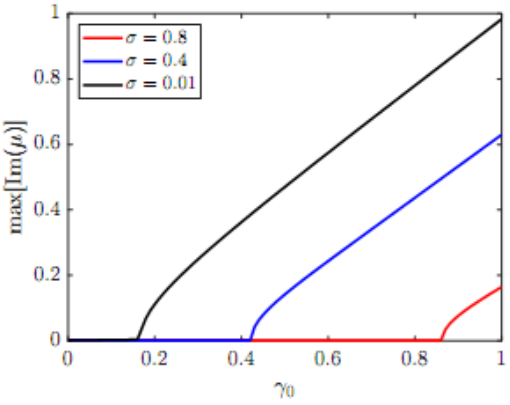
$$\mathcal{D}_0 = \begin{pmatrix} D_0 & -\kappa_0\sigma_1 \\ -\kappa_0\sigma_1 & D_0 \end{pmatrix}, \tag{5}$$

bu yerda σ_1 Pauli matritsasi. Hajmiy xos qiymat tenglamasi quyidagicha ko‘rinishga ega:

$$\mathcal{T}_-\,\Omega_{n-1} + \mathcal{D}_n\,\Omega_n + \mathcal{T}_+\,\Omega_{n+1} = \mu\,\Omega_n, \qquad n \in \mathbb{Z}. \tag{6}$$

$\Omega = (\ldots, \Omega_{-1}, \Omega_0, \Omega_1, \ldots)^T$ ga ta’sir etuvchi bitta blok-uchdiagonalli operator quyidagicha natija beradi:

$$\mathcal{H} = \begin{pmatrix} \ddots & \ddots & \ddots & & & \\ & \mathcal{T}_- & \mathcal{D}_{-1} & \mathcal{T}_+ & & \\ & & \mathcal{T}_- & \mathcal{D}_0 & \mathcal{T}_+ & \\ & & & \mathcal{T}_- & \mathcal{D}_1 & \mathcal{T}_+ \\ & & & & \ddots & \ddots & \ddots \end{pmatrix}, \qquad \mathcal{H}\,\Omega = \mu\,\Omega.$$

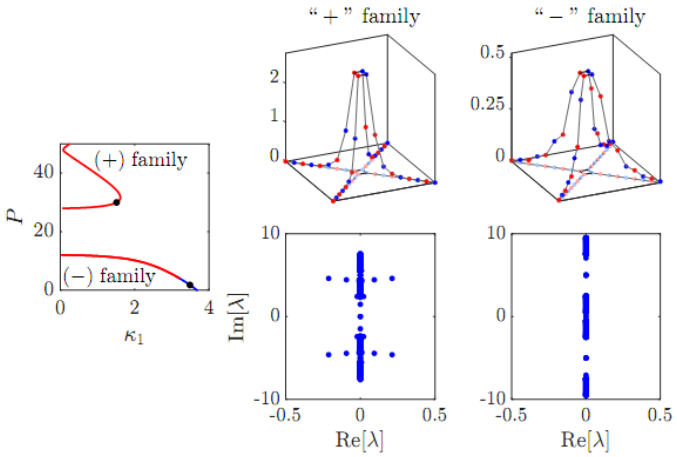

2-rasm: (7)-tenglamadagi H chiziqli uchlar operatori μ xos qiymatining maksimal mavhum qismining γ_0 ga bog‘liqligi lokalizatsiya kengligining (σ) uchta qiymati uchun ($\kappa_0 = 1, \kappa_1$ ushbu bo‘limda qo‘llanilgan qiymatlarga mos). Har bir σ uchun max [Im(μ)] bo‘saqaviy γ_0 dan pastda nolga tenglashadi va bu PT-simmetriyasining buzilishi boshlanishini ko‘rsatadi; ushbu bo‘saqa qiymati kuchayish-susayish profili ko‘proq lokalizatsiyalashgani sari (kichikroq σ) ortib boradi.

Yulduz grafdagi diskret solitonlarning chiziqli barqarorligi. Ushbu bo‘limda to‘rt qirrali yulduz grafdagi diskret solitonlarning chiziqli barqarorligini o‘rganish uchun avvalgi bo‘limlarda keltirilgan usuldan foydalaniladi. G‘alayonlanish hadlari Ω_n statsionar yechimga quyidagicha qo‘shiladi:

$$\Omega_n(t) = \left(\Omega_n + e^{\lambda t}\,\Psi_n + e^{\bar{\lambda} t}\,\bar{\Phi}_n\right) e^{-i(\kappa_0+\kappa_1+\mu)t}, \qquad |\Psi_n|,\ |\Phi_n| \ll |\Omega_n|, \tag{28}$$

(31)

3-rasm. (+) va (−) oilalarining κ_1 ga bogliq davomiyligi va barqarorligi. Chap: soliton quvvati P(κ_1). O‘ng yuqori: amplituda profillari. O‘ng quyi: chiziqli barqarorlik spektri.

$$\mathcal{L}_n = 2g\,\mathrm{diag}(|\Omega_n|^2) - \mu I_4 + \mathcal{D}_n, \qquad \mathcal{G}_n = g\,\mathrm{diag}(\Omega_n^2)$$

bu yerda Ψ_n va Φ_n g‘alayonlanish bloklari Ω_n ning (21)-tenglamadagi tuzilishiga aynan o‘xshash tarzda shakllantirilgan, ya’ni,

$$\Psi_n = \begin{cases} (\psi^u_{1,n},\ \psi^v_{1,n},\ \psi^u_{2,n},\ \psi^v_{2,n})^T, & n \geq 1, \\ (\psi^u_{-1,0},\ \psi^v_{1,0},\ \psi^u_{-2,0},\ \psi^v_{2,0})^T, & n = 0, \\ (\psi^u_{-1,n},\ \psi^v_{-1,n},\ \psi^u_{-2,n},\ \psi^v_{-2,n})^T, & n \leq -1, \end{cases} \tag{29}$$

va Φ_n ham xuddi shu tarzda aniqlanadi.

(28)-ifodani grafikdagi NDS tenglamasiga qo‘yib hamda Ψ_n va Φ_n ga nisbatan chiziqlashtirib, katakcha bo‘yicha yozilgan quyidagi xos qiymat masalasini hosil qilamiz:

$$\begin{pmatrix} \mathcal{T}_- & 0 \\ 0 & -\mathcal{T}_- \end{pmatrix}\begin{pmatrix} \Psi_{n-1} \\ \Phi_{n-1} \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} \mathcal{L}_n & \mathcal{G}_n \\ -\bar{\mathcal{G}}_n & -\bar{\mathcal{L}}_n \end{pmatrix}\begin{pmatrix} \Psi_n \\ \Phi_n \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} \mathcal{T}_+ & 0 \\ 0 & -\mathcal{T}_+ \end{pmatrix}\begin{pmatrix} \Psi_{n+1} \\ \Phi_{n+1} \end{pmatrix} = i\lambda \begin{pmatrix} \Psi_n \\ \Phi_n \end{pmatrix},$$

$$n \in \mathbb{Z}, \tag{30}$$

bu yerda bloklar Ω_n statsionar yechimi orqali quyidagicha ifodalanadi va $T_{\pm}$, D_n (shu jumladan, D_0 uch bloki) (3) hamda (4)-tenglamalarda berilgan.

Birlashish nuqtasi ustuvorlik masalasini faqat L_0 tarkibidagi D_0 bloki orqali o‘zgartiradi; G_0 bloki esa diagonalligicha qoladi, chunki nochiziqlik har bir tugunning o‘zida ta’sir ko‘rsatadi. Agar D_0 dan $\kappa_0\sigma_1$ bog‘lanishi olib tashlansa, (30) sistema zanjir masalasining ikkita mustaqil nusxasiga ajraladi, bu esa mantiqiy to‘g‘rilikni tekshirish bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa. Ushbu ishda to‘rt qirrali yulduzsimon PT-simmetrik diskret panjaradagi soliton yechimlari o‘rganildi. Markaziy kvadrimer va to‘rtta yarim cheksiz tarmoqdan tashkil topgan tuzilma uchun nochiziqli Shredinger tenglamasi asosida matematik model qurildi. Chiziqli xos qiymat masalasi blok-uchdiagonalli operator ko‘rinishida ifodalanib, PT-simmetriyaning buzilish chegarasi aniqlandi. Solitonlarning chiziqli barqarorligi g‘alayonlanish nazariyasi yordamida tekshirildi va barqarorlik spektrlari parametrlarga bog‘liq holda tahlil qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, lokalizatsiya kengligi hamda kuchayish-susayish profilining o‘zgarishi PT-simmetriya buzilish chegarasiga va solitonlarning barqarorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. C.M.Bender and S.Boettcher. Phys. Rev. Lett. 80**,** 5243 (1998).

[2]. C.M.Bender. Rep. Prog. Phys. 70**,** 947 (2007).

[3]. R.El-Ganainy et al. Nat. Phys. 14**,** 11 (2018).

[4]. S K.Ozdemir et al. Nat. Mater. 18**,** 783 (2019).

[5]. M.-A.Miri and A.Alù. Science, 363, eaar7709 (2019).

[6]. Z.H.Musslimani et al. Phys. Rev. Lett. 100**,** 030402 (2008).

[7]. K.G.Makris et al. Phys. Rev. Lett. 100**,** 103904 (2008).

[8]. R.Driben and B.A.Malomed. Opt. Lett. 36**,** 4323 (2011).

[9]. Sh.Turgunov, A.Fayzullayev, M.Akramov. Uzbek Journal of Modern Physics, vol-3, № (1), 40–49. (2026)

[10]. J.Yang, Opt. Lett. 39, 5547–5550 (2014).

[11]. V.V.Konotop et al. Phys. Rev. *A* 93**,** 013827 (2016).

[12]. I.V.Barashenkov, D.A.Zezyulin, V.V.Konotop. New J. Phys. 18, 075015 (2016). [13] S. Gnutzmann and U. Smilansky, Adv. Phys. 55**,** 527 (2006).

[14]. V.V.Konotop, D E.Pelinovsky and D.A.Zezyulin. 100 (5):56006, 2012.

Ibrogimov Utkir Bakhrom ugli (PhD student, Samarkand State University named after Sharof Rashidov, Samarkand, Uzbekistan; E-mail: utkir_ibrogimov1996@mail.ru; ORCID: 0009-0008-2960-7080)

THRESHOLD ASYMPTOTICS FOR EIGENVALUES OF A TWO-PARTICLE DISCRETE SCHRÖDINGER OPERATOR ON A THREE-DIMENSIONAL LATTICE

Annotation. *We study threshold asymptotics for eigenvalues of the zero-quasimomentum fiber operator $H_{\mu_1\mu_2}(0)$ for a two-particle discrete Schrödinger operator on the three-dimensional lattice $\mathbb{Z}^3$. The operator is restricted to the coordinate-antisymmetric invariant subspace. In this subspace the on-site interaction and the symmetric nearest-neighbor components vanish; hence the reduced problem is governed by a rank-one perturbation depending only on μ_2. The Lippmann–Schwinger reduction gives a scalar Fredholm determinant. We obtain necessary and sufficient conditions for isolated eigenvalues below and above the essential spectrum, identify the critical coupling constants, and prove linear threshold asymptotics of the corresponding eigenvalue branches.*

Keywords: *Two-particle discrete Schrödinger operator, zero quasimomentum, coordinate-antisymmetric subspace, essential spectrum, Fredholm determinant, threshold asymptotics.*

Ibrogimov O‘tkir Baxron o‘g‘li (Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti, Samarqand, O‘zbekiston; E-mail: utkir_ibrogimov1996@mail.ru; ORCID: 0009-0008-2960-7080)

UCH O‘LCHAMLI PANJARADA IKKI ZARRACHALI DISKRET SHRYODINGER OPERATORI XOS QIYMATLARINING BO‘SAG‘A ASIMPTOTIKALARI

Annotatsiya. *Maqolada uch o‘lchamli $\mathbb{Z}^3$ panjaradagi ikki zarrachali diskret Shryodinger operatorining nol kvazimomentga mos $H_{\mu_1\mu_2}(0)$ fiber operatori koordinata bo‘yicha antisimmetrik invariant qism fazoda o‘rganiladi. Ushbu qism fazoda tugundagi o‘zaro ta’sir va eng yaqin qo‘shni tugunlar o‘zaro ta’sirining simmetrik komponentlari yo‘qolib, masala faqat μ_2 ga bog‘liq rangi birga teng qo‘zg‘alishga keltiriladi. Lippmann–Schwinger tenglamasi orqali xos qiymat masalasi skalyar Fredholm determinantiga reduksiya qilinadi. Muhim spektr $[0,24]$ dan pastda va yuqorida xos qiymatlarning mavjudligi hamda yago-*

naligi uchun zarur va yetarli shartlar, kritik bog‘lanish konstantalari va xos qiymatlar uchun chiziqli bo‘-sag‘a asimptotikalari aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: *Ikki zarrachali diskret Shryodinger operatori, nol kvazimoment, koordinata-antisimmetrik qism fazo, muhim spektr, Fredholm determinanti, bo‘sag‘a asimptotikasi.*

Иброгимов Уткир Бахрон угли (докторант PhD Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова, Самарканд, Узбекистан; E-mail: utkir_ibrogimov1996@mail.ru; ORCID: 0009-0008-2960-7080)

ПОРОГОВЫЕ АСИМПТОТИКИ СОБСТВЕННЫХ ЗНАЧЕНИЙ ДВУХЧАСТИЧНОГО ДИСКРЕТНОГО ОПЕРАТОРА ШРЁДИНГЕРА НА ТРЁХМЕРНОЙ РЕШЁТКЕ

Аннотация. *В статье рассматривается фибер-оператор $H_{\mu_1\mu_2}(0)$ двухчастичного дискретного оператора Шрёдингера на решётке $\mathbb{Z}^3$ в координатно-антисимметричном инвариантном подпространстве. В этом подпространстве одноузельное взаимодействие и симметрические компоненты взаимодействия ближайших соседей не дают вклада, поэтому редуцированный оператор является возмущением ранга один, зависящим только от μ_2. С помощью уравнения Липпмана–Швингера задача о собственных значениях вне существенного спектра $[0,24]$ сводится к скалярному определителю Фредгольма. Получены необходимые и достаточные условия существования изолированных собственных значений, критические константы связи и линейные пороговые асимптотики.*

Ключевые слова: *двухчастичный дискретный оператор Шрёдингера, нулевой квазиимпульс, координатно-антисимметричное подпространство, существенный спектр, определитель Фредгольма, пороговая асимптотика.*

1. Introduction. Two-particle discrete Schrödinger operators on lattices are a basic class of models in the spectral theory of finite-particle quantum systems. In lattice models the compactness of the Brillouin zone and the band structure of the free dispersion allow one to analyze threshold effects, bound states and parameter-dependent changes in the discrete spectrum with high precision; see, for example, [1–10].

We consider the zero-quasimomentum fiber of a two-particle lattice Hamiltonian on $\mathbb{Z}^3$ with on-site and nearest-neighbor interactions. The essential spectrum of this fiber is the interval $[0,24]$. The zero-quasimomentum operator admits invariant subspaces generated by permutation symmetries of the relative momentum variables. The present paper focuses on the coordinate-antisymmetric subspace

$$L^{2,e,a_{12}}(\mathbb{T}^3) = \{f \in L^{2,e}(\mathbb{T}^3): f(p_1,p_2,p_3) = -f(p_2,p_1,p_3)\}.$$

The main reason for studying this subspace is that the generator $\varphi(p) = \cos p_1 - \cos p_2$ vanishes at both threshold points $(0,0,0)$ and (π,π,π). This cancellation removes the leading square-root singularity which appears in the fully symmetric subspace. As a result, the eigenvalue branches have a linear leading term with respect to the deviation of the coupling constant from its critical value. The aim of the paper is to isolate this mechanism and give a complete one-parameter description of the isolated eigenvalues near both edges of the essential spectrum.

The structure of the paper is as follows. Section 2 introduces the zero-quasimomentum fiber and its reduction in the coordinate-antisymmetric subspace. Section 3 derives the Lippmann–Schwinger determinant and gives the eigenvalue count. Section 4 proves the criticality and threshold asymptotic formulas. Section 5 contains the conclusion.

2. Model and reduction to the coordinate-antisymmetric subspace. Let $\mathbb{T}^3$ be the three-dimensional torus (Brillouin zone) and let $L^{2,e}(\mathbb{T}^3)$ denote the Hilbert space of even square-integrable functions. After the Fourier transform and the Floquet–Bloch decomposition, the two-particle Hamiltonian is represented as the direct integral of fiber operators

$$\mathbb{H}_{\mu_1\mu_2} \simeq \int_{\mathbb{T}^3}^{\oplus} H_{\mu_1\mu_2}(K)\,dK,$$

where

$$H_{\mu_1\mu_2}(K) = H_0(K) + V_{\mu_1\mu_2}.$$

Here $H_0(K)$ is the multiplication operator by

$$\mathcal{E}_K(p) = 4\sum_{j=1}^{3}\left(1 - \cos\frac{K_j}{2}\cos p_j\right), \qquad p \in \mathbb{T}^3,$$

and the finite-rank perturbation is

$$\left(V_{\mu_1\mu_2}f\right)(p) = \frac{\mu_1}{8\pi^3}\int_{\mathbb{T}^3} f\,(q)\,dq + \frac{\mu_2}{4\pi^3}\sum_{j=1}^{3}\cos p_j \int_{\mathbb{T}^3}\cos q_j f(q)\,dq.$$

Since $V_{\mu_1\mu_2}$ is finite-rank, Weyl's theorem implies

$$\sigma_{\text{ess}}\left(H_{\mu_1\mu_2}(K)\right) = \sigma\big(H_0(K)\big) = [\mathcal{E}_{\min}(K), \mathcal{E}_{\max}(K)].$$

In particular, for $K = 0$,

$$\mathcal{E}_0(p) = 4(3 - \cos p_1 - \cos p_2 - \cos p_3), \qquad \sigma_{\text{ess}}\left(H_{\mu_1\mu_2}(0)\right) = [0,24].$$

Let S_3 be the group of permutations of (p_1, p_2, p_3). Since both $\mathcal{E}_0$ and $V_{\mu_1\mu_2}$ are invariant under these permutations, the corresponding orthogonal symmetry subspaces reduce $H_{\mu_1\mu_2}(0)$. In particular,

$$L^{2,e}(\mathbb{T}^3) = L^{2,e,s}(\mathbb{T}^3) \oplus L^{2,e,a_{12}}(\mathbb{T}^3) \oplus L^{2,e,mix}(\mathbb{T}^3),$$

and

$$H_{\mu_1\mu_2}(0) = H^{s}_{\mu_1\mu_2}(0) \oplus H^{a_{12}}_{\mu_2}(0) \oplus H^{mix}_{\mu_2}(0).$$

Define

$$\alpha_3^{a_{12}}(p) = \frac{\cos p_1 - \cos p_2}{\sqrt{8\pi^3}}.$$

This function belongs to $L^{2,e,a_{12}}(\mathbb{T}^3)$ and $\| \alpha_3^{a_{12}} \| = 1$. For every $f \in L^{2,e,a_{12}}(\mathbb{T}^3)$, one has

$$V_{\mu_1\mu_2}f = V^{a_{12}}_{\mu_2}f = \mu_2\big(f, \alpha_3^{a_{12}}\big)\alpha_3^{a_{12}}.$$

Indeed, the integral of f is zero by antisymmetry, and the cosine moments satisfy

$$\int_{\mathbb{T}^3}\cos q_1 f(q)\,dq = -\int_{\mathbb{T}^3}\cos q_2 f(q)\,dq, \qquad \int_{\mathbb{T}^3}\cos q_3 f(q)\,dq = 0.$$

Consequently, in this coordinate-antisymmetric subspace, only the component generated by $\alpha_3^{a_{12}}$ contributes to the perturbation.

Thus the reduced Hamiltonian is

$$H^{a_{12}}_{\mu_2}(0) = H_0(0) + \mu_2\big(\cdot, \alpha_3^{a_{12}}\big)\alpha_3^{a_{12}}.$$

This operator is independent of the on-site coupling μ_1. Moreover,

$$\sigma_{\text{ess}}\left(H^{a_{12}}_{\mu_2}(0)\right) = [0,24].$$

3. Lippmann–schwinger determinant and eigenvalue count. For a complex number z outside the interval $[0,24]$ define

$$a(z) = \int_{\mathbb{T}^3} \frac{\left(\alpha_3^{a_{12}}(p)\right)^2}{\mathcal{E}_0(p) - z}\,dp = \frac{1}{8\pi^3}\int_{\mathbb{T}^3} \frac{(\cos p_1 - \cos p_2)^2}{\mathcal{E}_0(p) - z}\,dp.$$

The Lippmann–Schwinger equation reduces the eigenvalue problem for $H^{a_{12}}_{\mu_2}(0)$ outside $[0,24]$ to the scalar equation

$$\Delta^{a_{12}}_{\mu_2}(z) = 1 + \mu_2 a(z) = 0.$$

Therefore zeros of $\Delta^{a_{12}}_{\mu_2}$ in $(-\infty, 0) \cup (24, \infty)$ are exactly isolated eigenvalues of $H^{a_{12}}_{\mu_2}(0)$, counted with multiplicity.

The following properties of $a(z)$ are used below. The function a is analytic outside the interval $[0,24]$, real-valued on the real gaps, and strictly increasing on both $(-\infty, 0)$ and $(24, \infty)$. Moreover,

$$\lim_{z\to-\infty} a(z) = 0, \qquad \lim_{z<0,\, z\to 0} a(z) = a(0) > 0,$$

and

$$\lim_{z>24,\, z\to 24} a(z) = -a(0), \qquad \lim_{z\to+\infty} a(z) = 0.$$

The first-order threshold expansions are

$$a(z) = a(0) - a'(0)(-z) + O((-z)^2), \qquad z < 0,\ z \to 0,$$

and

$$a(z) = -a(0) + a'(0)(z - 24) + O((z - 24)^2), \qquad z > 24,\ z \to 24,$$

where

$$a'(0) = \frac{1}{8\pi^3}\int_{\mathbb{T}^3} \frac{(\cos p_1 - \cos p_2)^2}{\big(\mathcal{E}_0(p)\big)^2}\,dp > 0.$$

These expansions follow from the local relations

$$\mathcal{E}_0(p) = 2|p|^2 + O(|p|^4), \qquad \cos p_1 - \cos p_2 = -\frac{1}{2}(p_1^2 - p_2^2) + O(|p|^4)$$

near $p = 0$, and from the substitution $p = (\pi, \pi, \pi) + q$ near the upper threshold. Hence the quotient

$$\frac{(\cos p_1 - \cos p_2)^2}{\big(\mathcal{E}_0(p)\big)^2}$$

is locally bounded at the threshold point, so the derivative $a'(0)$ is finite.

Put

$$\mu_{\text{low}} = -\frac{1}{a(0)}, \qquad \mu_{\text{up}} = \frac{1}{a(0)}.$$

Theorem 3.1. The following assertions hold.

(i) If $\mu_2 \geq \mu_{\text{low}}$, then $H_{\mu_2}^{a_{12}}(0)$ has no eigenvalues in $(-\infty, 0)$. If $\mu_2 < \mu_{\text{low}}$, then it has a unique eigenvalue $E_{\text{low}}(\mu_2) \in (-\infty, 0)$.

(ii)If $\mu_2 \leq \mu_{\text{up}}$, then $H_{\mu_2}^{a_{12}}(0)$ has no eigenvalues in $(24, \infty)$. If $\mu_2 > \mu_{\text{up}}$, then it has a unique eigenvalue $E_{\text{up}}(\mu_2) \in (24, \infty)$.

Proof. Since a is strictly increasing, it maps $(-\infty, 0)$ onto $\big(0, a(0)\big)$ and $(24, \infty)$ onto $(-a(0), 0)$. The equation $1 + \mu_2 a(z) = 0$ therefore has exactly one solution in $(-\infty, 0)$ iff $\mu_2 < -1/a(0)$, and exactly one solution in $(24, \infty)$ iff $\mu_2 > 1/a(0)$. This proves the theorem. □

4. Threshold eigenvalues and asymptotics. At the critical coupling constants, the threshold points are genuine L^2-eigenvalues. For $\mu_2 = \mu_{\text{low}}$, an eigenfunction corresponding to the lower threshold 0 is

$$\psi_0(p) = \frac{\alpha_3^{a_{12}}(p)}{\mathcal{E}_0(p)}.$$

For $\mu_2 = \mu_{\text{up}}$, an eigenfunction corresponding to the upper threshold 24 is

$$\psi_{24}(p) = \frac{\alpha_3^{a_{12}}(p)}{\mathcal{E}_0(p) - 24}.$$

Indeed, near $p = 0$ one has $\alpha_3^{a_{12}}(p) = O(|p|^2)$ and $\mathcal{E}_0(p) = O(|p|^2)$; hence ψ_0 is locally bounded. The same argument at (π, π, π) gives $\psi_{24} \in L^2(\mathbb{T}^3)$. Moreover,

$$\big(H_0(0) + \mu_{\text{low}}(\cdot, \alpha_3^{a_{12}})\alpha_3^{a_{12}}\big)\psi_0 = 0,$$

and

$$\big(H_0(0) + \mu_{\text{up}}(\cdot, \alpha_3^{a_{12}})\alpha_3^{a_{12}}\big)\psi_{24} = 24\psi_{24}.$$

Thus μ_{low} and μ_{up} are respectively the unique lower- and upper-critical coupling constants.

The main asymptotic result is as follows.

Theorem 4.1. Let $E_{\text{low}}(\mu_2)$ and $E_{\text{up}}(\mu_2)$ be the eigenvalues described in Theorem 3.1. Then

$$E_{\text{low}}(\mu_2) = c_1(\mu_2 - \mu_{\text{low}}) + o(\mu_2 - \mu_{\text{low}}), \qquad \mu_2 < \mu_{\text{low}}, \quad \mu_2 \to \mu_{\text{low}},$$

and

$$E_{\text{up}}(\mu_2) = 24 + c_1\big(\mu_2 - \mu_{\text{up}}\big) + o\big(\mu_2 - \mu_{\text{up}}\big), \qquad \mu_2 > \mu_{\text{up}}, \quad \mu_2 \to \mu_{\text{up}},$$

where

$$c_1 = \frac{a^2(0)}{a'(0)} > 0.$$

Proof. We prove the lower-edge case. Let $\mu_2 < \mu_{\text{low}}$ be close to μ_{low} and put

$$\beta = -E_{\text{low}}(\mu_2) > 0.$$

The determinant equation becomes

$$F^-(\mu_2, \beta) := \Delta_{\mu_2}^{a_{12}}(-\beta) = 0.$$

Using the expansion of $a(z)$ at 0,

$$F^-(\mu_2, \beta) = 1 + \mu_2 a(0) - \mu_2 a'(0)\beta + O(\beta^2).$$

Since $\mu_{\text{low}} = -1/a(0)$,

$$F^-(\mu_{\text{low}}, 0) = 0, \qquad \frac{\partial F^-}{\partial \beta}(\mu_{\text{low}}, 0) = -\mu_{\text{low}} a'(0) = \frac{a'(0)}{a(0)} > 0.$$

The implicit function theorem gives

$$\beta(\mu_2) = -\frac{a^2(0)}{a'(0)}(\mu_2 - \mu_{\text{low}}) + o(\mu_2 - \mu_{\text{low}}).$$

Since $E_{\text{low}}(\mu_2) = -\beta(\mu_2)$, the first formula follows.

The proof at the upper edge is identical, using the expansion of $a(z)$ as $z > 24,\ z \to 24$. □

Remark 4.2. The leading terms are linear in the coupling deviation. This is different from the quadratic threshold law in the fully symmetric subspace. The distinction is caused by the vanishing of $\varphi(p) = \cos p_1 - \cos p_2$ at both band edges, which makes the threshold integral regular to first order.

5. Conclusion, The zero-quasimomentum two-particle discrete Schrödinger operator on $\mathbb{Z}^3$ has been analyzed in the invariant subspace $L^{2,e,a_{12}}(\mathbb{T}^3)$. In this invariant subspace, the on-site interaction does not contribute and the reduced perturbation has rank one. Using the Lippmann–Schwinger equation, the eigenvalue problem is converted into the scalar equation $\Delta_{\mu_2}^{a_{12}}(z) = 1 + \mu_2 a(z) = 0$, which yields a complete eigenvalue count below and above the essential spectrum $[0,24]$.

The critical values are $\mu_{\text{low}} = -1/a(0)$ and $\mu_{\text{up}} = 1/a(0)$. At these values, the corresponding thresholds 0 and 24 are L^2-eigenvalues. The isolated eigenvalue branches approaching these thresholds have linear asymptotics with coefficient $c_1 = a^2(0)/a'(0) > 0$.

References:

[1]. D.Mattis. The few-body problem on a lattice, Rev. Mod. Phys. 58 (1986), p. 361–379.

[2]. S.Albeverio, S.N.Lakaev, Z. I.Muminov. Schrödinger operators on lattices. The Efimov effect and discrete spectrum asymptotics, Ann. Henri Poincaré 5 (2004), p. 743–772.

[3]. S.Albeverio, S.N.Lakaev, K.A.Makarov, Z.I.Muminov. The threshold effects for the two-particle Hamiltonians on lattices, Comm. Math. Phys. 262 (2006), p. 91–115.

[4]. V.Bach, W.de Siqueira Pedra, S.N.Lakaev. Bounds on the discrete spectrum of lattice Schrödinger operators, J Math. Phys. 59 (2017).

[5]. P.A. Faria Da Veiga, L.Ioriatti, M.O'Carroll. Energy-momentum spectrum of some two-particle lattice Schrödinger Hamiltonians, Phys. Rev. E 66 (2002), 016130.

[6]. S.N Lakaev, Sh.Y Kholmatov, Sh.I.Khamidov. Bose-Hubbard model with on-site and nearest-neighbor interactions; exactly solvable case, J.Phys. A: Math. Theor. 54 (2021).

[7]. A.K.Motovilov, W.Sandhas, V.B.Belyaev. Perturbation of a lattice spectral band by a nearby resonance, J.Math. Phys. 42 (2001), p. 2490–2506.

[8]. S.N.Lakaev, I.N.Bozorov. The number of bound states of a one-particle Hamiltonian on a three-dimensional lattice, Theoret. and Math. Phys. 158 (2009), p. 360–376.

[9]. S.N.Lakaev, M.O.Akhmadova. The number and location of eigenvalues for the two-particle Schrödinger operators on lattices, Complex Analysis and Operator Theory 17 (2023).

[10]. S.N.Lakaev, A.K.Motovilov, S.Kh.Abdukhakimov. Two-fermion lattice Hamiltonian with first and second nearest-neighboring-site interactions, J.Phys. A: Math. Theor. 56 (2023).

[11]. M.Reed, B.Simon. Methods of Modern Mathematical Physics IV: Analysis of Operators, Academic Press, New York, 1978.

[12]. B.A.Lippmann, J.Schwinger. Variational principles for scattering processes. I, Phys. Rev. 79 (1950), p. 469–480.

Sabirova Ra'no Azamatovna (Toshkent Kimyo-texnologiyalar instituti doktoranti;
e-mail: r.sabirova@tkti.uz),
Mirzoyeva Gulzira To'raqul qizi (Buxoro davlat Texnika universiteti "Aniq fanlar" kafedrasi assistenti, tayanch doktorant; gmirzoyeva@bstu.uz),
Zaripov Behzod Shodiyechiv (Buxoro davlat Texnika universiteti tayanch doktoranti; begzodzaripov331@gmail.com),
Jumayeva Anora Amon qizi (Samarqand davlat Arxitektura va qurilish universiteti tayanch doktoranti; anora00771@gmail.com)

EGRI CHIZIQLI QUVUR O'TKAZGICHLARNING DINAMIK HARAKATINI QOVUSHQOQ-IRSIY QOBIQ NAZARIYASI ASOSIDA MATEMATIK MODELLASHTIRISH

Annotatsiya. *Maqolada suyuqlik oqib o'tuvchi egri chiziqli (torusial) qobiq-quvur segmentining erkin va so'nuvchi tebranishlari qobiq nazariyasi asosida o'rganiladi. Ilgari faqat mukammal elastik material uchun qurilgan model Boltsman–Volterra irsiy-qovushqoq nazariyasi va Rjanitsin–Koltunov yadrosi asosida umumlashtiriladi; natijada tebranish chastotasi kompleks miqdor sifatida aniqlanadi, uning haqiqiy qismi tebranish chastotasini, mavhum qismi esa tizimning so'nish xususiyatini tavsiflaydi. Bubnov–Galerkin usuli yordamida masala kompleks koeffitsiyentli transsendent chastota tenglamasiga keltiriladi va bu tenglama Myuller usuli bilan sonli yechiladi. Egrilik radiusi, quvur nisbiy uzunligi L/d, oqim tezligi,*

ichki bosim hamda irsiy yadroning singulyarlik parametri α ning erkin tebranish chastotasi va so‘nish koeffitsiyentiga ta’siri sonli misolda tahlil qilinadi. Olingan natijalar to‘g‘ri chiziqli quvur nazariyasi bilan taqqoslanadi va chegaraviy holatlarda mos kelishi ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: *egri chiziqli quvur, qobiq nazariyasi, irsiy-qovushqoq muhit, Rjanitsin–Koltunov yadrosi, Bubnov–Galerkin usuli, Myuller usuli, kompleks chastota, so‘nish koeffitsiyenti.*

МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ДИНАМИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ КРИВОЛИНЕЙНОГО ТРУБОПРОВОДА НА ОСНОВЕ ТЕОРИИ НАСЛЕДСТВЕННОЙ ВЯЗКОУПРУГОСТИ

Аннотация. *В статье на основе теории оболочек исследуются свободные и затухающие колебания криволинейного (тороидального) сегмента оболочки-трубопровода, по которому протекает жидкость. Модель, ранее построенная только для случая идеально упругого материала, обобщается на случай наследственно-вязкоупругого материала на основе теории наследственной вязкоупругости Больцмана–Вольтерра с ядром релаксации Ржаницына–Колтунова. В результате частота колебаний определяется как комплексная величина, действительная часть которой характеризует частоту колебаний, а мнимая часть – диссипативные (демпфирующие) свойства системы. С помощью метода Бубнова–Галёркина задача сводится к трансцендентному частотному уравнению с комплексными коэффициентами, которое решается численно методом Мюллера. На численном примере проанализировано влияние радиуса кривизны, относительной длины трубы L/d, скорости течения, внутреннего давления, а также параметра сингулярности α наследственного ядра на частоту свободных колебаний и коэффициент затухания. Полученные результаты сопоставлены с результатами классической теории прямолинейного трубопровода, и показано их совпадение в соответствующих предельных случаях.*

Ключевые слова: *криволинейная труба, теория оболочек, наследственно-вязкоупругая среда, ядро Ржаницына–Колтунова, метод Бубнова–Галёркина, метод Мюллера, комплексная частота, коэффициент затухания.*

MATHEMATICAL MODELING OF THE DYNAMIC BEHAVIOR OF CURVILINEAR PIPELINES BASED ON THE THEORY OF VISCOELASTIC SHELLS WITH HEREDITARY PROPERTIES

Annotation. *In this paper, the free and damped vibrations of a curved (toroidal) shell-pipe segment conveying a flowing fluid are investigated within the framework of thin shell theory. A model previously formulated only for a perfectly elastic material is generalized to the case of a hereditarily viscoelastic material, based on the Boltzmann–Volterra theory of hereditary viscoelasticity with the Rzhanitsyn–Koltunov relaxation kernel. As a result, the vibration frequency is obtained as a complex quantity, whose real part characterizes the frequency of oscillation and whose imaginary part characterizes the damping (dissipative) properties of the system. By applying the Bubnov–Galerkin method, the problem is reduced to a transcendental frequency equation with complex coefficients, which is solved numerically by the Müller method. The influence of the radius of curvature, the relative length of the pipe L/d, the flow velocity, the internal pressure, and the singularity parameter α of the hereditary kernel on the free vibration frequency and the damping coefficient is analyzed through a numerical example. The results obtained are compared with those of the classical straight-pipe theory, and it is shown that they coincide in the corresponding limiting cases.*

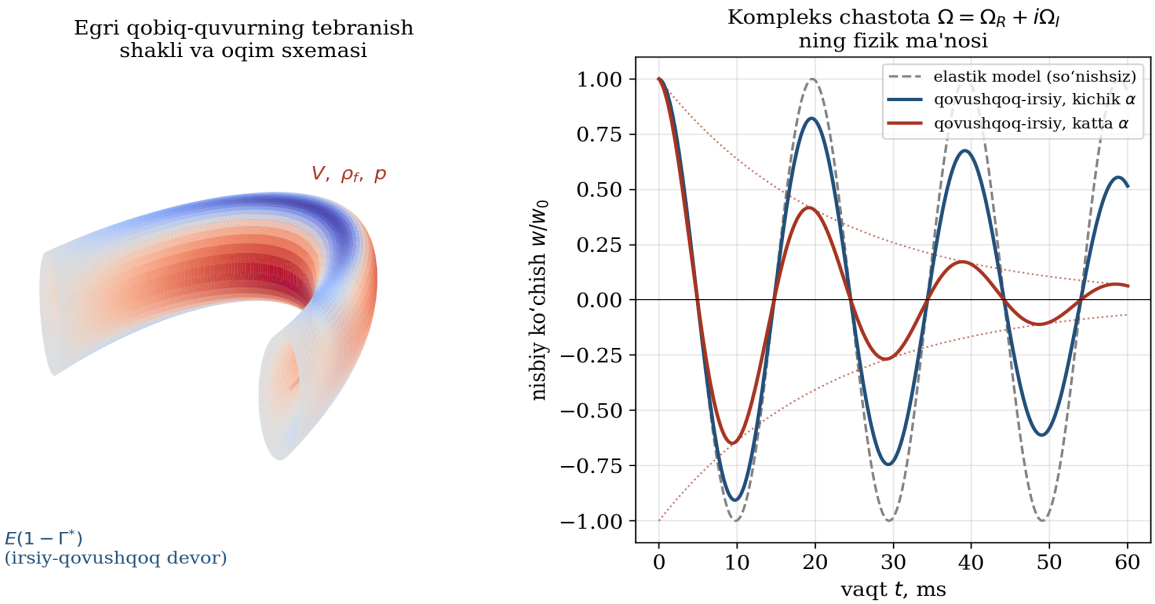
Keywords: *curved pipe, shell theory, hereditary-viscoelastic medium, Rzhanitsyn–Koltunov kernel, Bubnov–Galerkin method, Müller method, complex frequency, damping coefficient.*

I. Kirish (Introduction). Neft-gaz, kimyo va issiqlik-energetika tarmoqlarida ishlatiladigan quvur tizimlarining muhim qismi to‘g‘ri chiziqli emas, balki egri chiziqli (burilish, kompensator, torusial) uchastkalardan iborat bo‘ladi. Bunday uchastkalarda oqayotgan suyuqlikning markazdan qochma va Koriolis kuchlari, ichki bosim hamda quvur devori materialining reologik xossalari tebranish spektriga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Egri chiziqli va to‘g‘ri chiziqli quvur o‘tkazgichlarning tebranishlarini qobiq nazariyasi asosida tahlil qilishga [1–4; 7,8] ishlarida katta e’tibor berilgan, ammo bu ishlarning barchasida quvur materiali mukammal elastik deb qabul qilingan.

So‘nggi yillarda kompozit va polimer asosidagi quvurlarning (shisha-plastik, armaturalangan polimer quvurlar) energetika va kimyo sanoatida qo‘llanilishi tobora kengaymoqda. Bunday materiallar vaqt o‘tishi bilan deformatsiyalanish xususiyatini namoyon qiladi, ya’ni, ularning mexanik xatti-harakati irsiy-qovushqoq (Boltsman–Volterra) nazariyasi asosida tavsiflanishi lozim [4, 6]. Shu sababli mukammal elastik model doirasida qurilgan mavjud yechimlar amaliy jihatdan yetarli emas, ular tizimning eng muhim

amaliy xarakteristikasi, ya’ni, tebranishning so‘nish (dissipatsiya) darajasi haqida hech qanday ma’lumot bermaydi.

Annotatsiyaga mos umumiy tasavvur: egri qobiq-quvurning erkin va so‘nuvchi tebranishlari

Rasmda chapda: egri qobiq-quvurning m=2, k=1 modasiga mos tebranish shakli va suyuqlik oqimi sxemasi; o‘ngda:kompleks chastota $\Omega = \Omega_R + i\Omega_I$ ning fizik ma’nosi: elastik model tebranishni so‘nishsiz (kulrang), qovushqoq-irsiy model esa amplitudasi vaqt bo‘yicha kamayuvchi (ko‘k/qizil) tebranish sifatida bashorat qiladi.

Ilmiy yangiligi. Ushbu ishning ilmiy yangiligi quyidagi aniq matematik natijalarda ifodalanadi:

1) suyuqlik oqib o‘tuvchi egri chiziqli qobiq-quvur uchun ilgari faqat mukammal elastik material doirasida qurilgan matematik model birinchi marta Boltsman–Volterra chiziqli irsiy-qovushqoq nazariyasi va Rjanitsin–Koltunov yadrosi asosida umumlashtiriladi. Buning uchun elastik-qovushqoq analogiya (korrespondensiya) prinsipiga ko‘ra, garmonik tebranishlar uchun oniy elastik modul E o‘rniga kompleks operator qo‘llaniladi:

$$E \longrightarrow E^*(i\Omega) = E[1 - \Gamma^*(i\Omega)], \qquad \Gamma^*(i\Omega) = \int_0^\infty R(t)\, e^{-i\Omega t}\, dt = A\,\Gamma(\alpha)\,(\beta + i\Omega)^{-\alpha}$$

bu yerda Γ*(iΩ) – Rjanitsin–Koltunov yadrosi $R(t) = A\, e^{-\beta t} t^{\alpha-1}$ $(0 < \alpha < 1)$ ning kompleks Furye-obrazi bo‘lib, ushbu ishda birinchi marta yopiq, analitik shaklda ifodalanadi (Eyler gamma-funksiyasi orqali). Muhandislik nuqtai nazaridan bu shuni bildiradiki, quvur materialining «xotira» effektini (sudralish va kuchlanish bo‘shashishini) hisoblash uchun har safar sonli integrallashga murojaat qilish shart emas, kompleks modul E*(iΩ) istalgan chastota uchun bitta aniq formula bilan hisoblanadi, bu esa loyihalash amaliyotida hisoblash vaqtini sezilarli qisqartiradi;

2) Bubnov–Galerkin usuli bilan qurilgan diskret modelning trivial bo‘lmagan yechim sharti

$$\sum_{k=1}^{N} (a_{nk} - \Omega^2 c_{nk}) c_k = 0, \qquad det\|a_{nk} - \Omega^2 c_{nk}\| = 0$$

qovushqoq-irsiy holatda Ω ga nisbatan kompleks transsendent tenglamaga aylanadi. Bu tenglamani yechish uchun Myuller usuliga asoslangan hisoblash algoritmi ishlab chiqilgan bo‘lib, u tenglamaning kompleks ildizi $\Omega=\Omega_R+i\Omega_I$ ni bir yo‘la topadi. Muhandis uchun bu amalda quyidagini anglatadi: bitta hisoblash siklida ham quvurning rezonans chastotasi (Ω_R –«qachon tebranadi»), ham tebranishning qanchalik tez so‘nishi (quyidagi so‘nish koeffitsiyenti «qanchalik xavfli tebranadi») aniqlanadi:

$$\gamma = -\frac{\Omega_I}{\Omega_R};$$

3) egri chiziqli quvur uchun olingan natijalar to‘g‘ri chiziqli quvur nazariyasi bilan tizimli tarzda taqqoslanib, egrilik radiusi, nisbiy uzunlik L/d, ichki bosim va irsiy yadro parametri α ning tebranish chastotasi

hamda so‘nish koeffitsyientiga bo‘lgan qo‘shma ta’siri birinchi marta miqdoriy jihatdan, $\Omega_R(L/d,\alpha)$ $\gamma(L/d,\alpha)$ sirtlari (6–7-rasmlar) ko‘rinishida aniqlangan bu muhandisga faqat bitta parametr emas, balki ikkita mustaqil parametrning birgalikdagi ta’sirini bir qarashda baholash imkonini beradi;

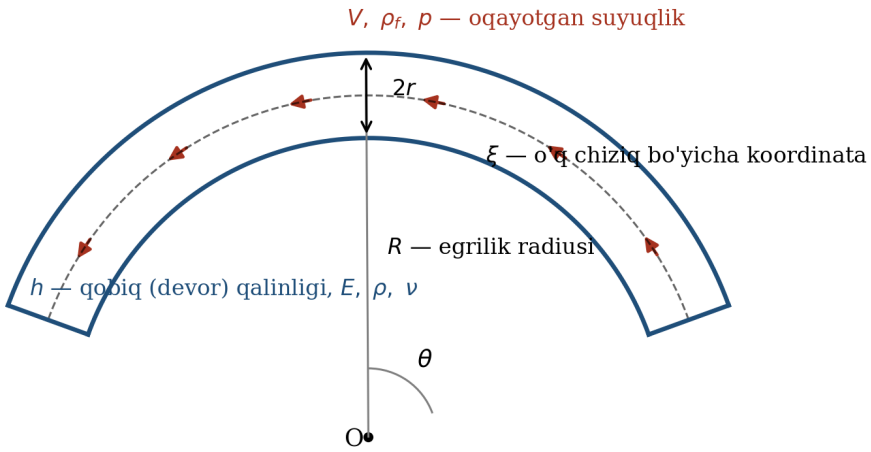
4) aniqlangan qonuniyatlar asosida uzun quvurlar sinfi uchun asimptotik formulaning qovushqoq-irsiy analogi taklif etilgan, bu esa amaliyotda muhandislik hisoblarini soddalashtirish imkonini beradi.

Ishning maqsadi – yuqorida qayd etilgan umumlashtirilgan matematik model asosida egri chiziqli quvur-qobiq tizimining erkin tebranish chastotasi va so‘nish koeffitsientini aniqlash, hamda ularning asosiy geometrik, gidrodinamik va reologik parametrlarga bog‘liqligini sonli tahlil qilishdan iborat.

2. Materiallar va usullar (Materials and methods). 2.1. Masala qo‘yilishi va boshlang‘ich matematik model.

Egrilik radiusi R, ko‘ndalang kesim radiusi r va devor qalinligi h bo‘lgan yupqa qobiq ko‘rinishidagi quvur segmentini ko‘rib chiqamiz (1-rasm). Quvur ichida zichligi ρ_f bo‘lgan suyuqlik V tezlik bilan oqib o‘tadi, ichki bosim p ga teng. Qobiq materiali zichligi ρ, oniy elastiklik moduli E,Puasson koeffitsiyenti ν.

1-rasm. Suyuqlik oqib o'tuvchi egri chiziqli qobiq-quvur segmentining hisob sxemasi va koordinatalar sistemasi

1-rasm. Suyuqlik oqib o‘tuvchi egri chiziqli qobiq-quvur segmentining hisob sxemasi va koordinatalar sistemasi.

Kichik ko‘chishlar va Kirxgof–Lyav gipotezalari doirasida, Donnell–Vlasov turidagi yupqa qobiq nazariyasi asosida, barcha chiziqli bo‘lmagan hadlarni tashlab yuborib, radial ko‘chish $w(\xi,\theta,t)$ uchun quyidagi harakat tenglamasini olamiz:

$$D\nabla^8 w + \frac{Eh}{r^2}\frac{\partial^4 w}{\partial \xi^4} + (\rho h + \rho_f A_f)\frac{\partial^2}{\partial t^2}\nabla^4 w + 2\rho_f A_f V \frac{\partial^2}{\partial \xi\, \partial t}\nabla^4 w + \rho_f A_f V^2 \frac{\partial^2}{\partial \xi^2}\nabla^4 w + \frac{1}{R}\frac{\partial^2 N_\xi}{\partial \xi^2} = 0$$

bu yerda ∇^4 Laplas operatorining ikkilangan qo‘llanilishi, D – qobiqning egilishga siljish qattiqligi, $A_f = \pi r^2$– quvur ko‘ndalang kesim yuzasi,N_ξ– egri o‘qqa mos aksial kuch (egrilik 1/R orqali hosil bo‘ladi):

$$\nabla^4 = \left(\frac{\partial^2}{\partial \xi^2} + \frac{1}{r^2}\frac{\partial^2}{\partial \theta^2}\right)^2, \qquad D = \frac{Eh^3}{12(1-\nu^2)}$$

(1) tenglamaning oxirgi ikki hadi, mos ravishda, oqayotgan suyuqlikning Koriolis va markazdan qochma-inersion ta’sirlarini, so‘nggi had esa egri o‘q bo‘yicha ichki kuchning egilish bilan bog‘lanishini ifodalaydi. To‘g‘ri chiziqli quvur uchun R→∞ da bu had yo‘qoladi va (1) [1, 2]dagi klassik tenglamaga aylanadi.

2.2. Boltsman–Volterra irsiy-qovushqoq modeli. Quvur devori materialining qovushqoq-irsiy xossalarini hisobga olish uchun Boltsman–Volterra chiziqli irsiy nazariyasidan foydalanamiz. Bir o‘lchamli kuchlanish–deformatsiya bog‘lanishi quyidagi ko‘rinishda yoziladi:

$$\varepsilon(t) = \frac{1}{E}\left[\sigma(t) - \int_0^t R(t-\tau)\,\sigma(\tau)\,d\tau\right], \qquad R(t) = Ae^{-\beta t}t^{\alpha-1}, \quad 0 < \alpha < 1$$

bu yerda: R(t)–irsiylik yadrosi. I.I.Safarov va boshqalarning ishlarida [4–6] keng qo‘llanilgan Rjanitsin–Koltunov yadrosidan foydalanamiz; A – yadro intensivligi, β – vaqt bo‘yicha so‘nish tezligi, α – yadroning kuchsiz singularligini tavsiflovchi parametr (odatda, 0<α<1, ko‘pgina polimer va kompozit materiallar uchun α≈0,05–0,25 oralig‘ida yotadi).

Garmonik tebranishlar (~e^{iΩt}) uchun elastik-qovushqoq analogiya (korrespondensiya) prinsipiga ko‘ra, barcha statik elastik masalalarning yechimlarida E o‘rniga kompleks modulni qo‘yish kifoya:

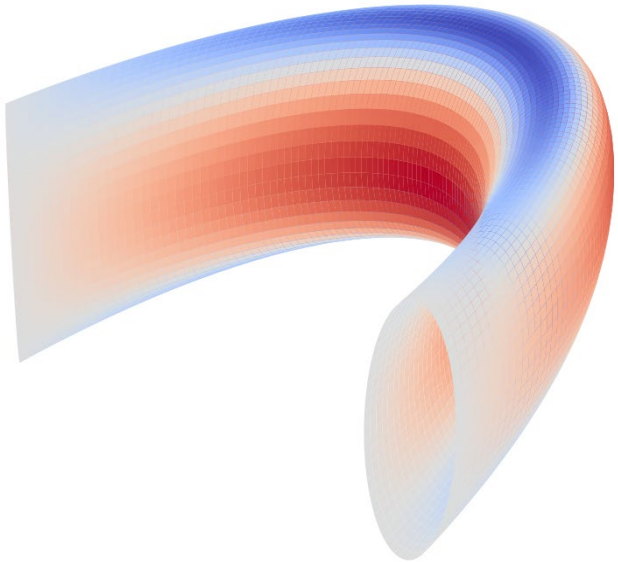
$$E \longrightarrow E^*(i\Omega) = E[1 - \Gamma^*(i\Omega)], \qquad \Gamma^*(i\Omega) = \int_0^\infty R(t)\, e^{-i\Omega t}\, dt = A\,\Gamma(\alpha)\,(\beta + i\Omega)^{-\alpha}$$

Bu yerda: Γ*(iΩ)–R(t) yadrosining Furye-obrazi (kompleks rezolventa); Rjanitsin–Koltunov yadrosi uchun bu integral Eyler gamma-funksiyasi orqali aniq (yopiq) ko‘rinishda ifodalanadi – bu hisoblash jarayonini sezilarli darajada soddalashtiradi va ishning nazariy natijalaridan biri hisoblanadi.

2.3. Bubnov–Galerkin usuli bilan diskretlashtirish. (1) tenglamani yechishda barcha ko‘chish va burilish burchaklarini w orqali ifodalab, o‘zgaruvchilarni ajratamiz:

$$w(\xi, \theta, t) = W(\xi)\, cos(m\theta)\, e^{i\Omega t}$$

bu yerda: Ω – erkin tebranishning (umumiy holda kompleks) aylana chastotasi, m – aylana (doira) yo‘nalishi bo‘yicha to‘lqin soni. Bunday jarayon qobiq yuzasida aylana bo‘ylab m ta to‘lqin (dumaloq gofra) va o‘q bo‘ylab k ta yarim to‘lqin hosil qilishini bildiradi; bunday tebranish shaklining uch o‘lchamli tasviri, muhandislik intuitsiyasini kuchaytirish maqsadida, 2-rasmda keltirilgan (m=2, k=1 moda misolida):

2-rasm. Egri qobiq-quvurning m=2, k=1 modasiga mos tebranish shakli (rang – radial ko‘chish w ning ishorasi va kattaligi).

Ikkala uchida sharnirli mahkamlangan quvur uchun chegaraviy shartlarni avvaldan qanoatlantiruvchi trigonometrik bazisdan foydalanib, W(ξ)ni qator ko‘rinishida izlaymiz:

$$W(\xi) = \sum_{k=1}^{N} c_k \sin\left(\frac{k\pi\xi}{L}\right)$$

Yechimni (1)ga qo‘yib, hosil bo‘lgan qoldiqni bazis funksiyalarga ortogonal qilib tenglashtiramiz (Bubnov–Galerkin sharti):

$$\int_0^L L_D[W(\xi)]\, \sin\left(\frac{n\pi\xi}{L}\right) d\xi = 0, \qquad n = 1,2,\dots,N$$

Natijada w ning izlanayotgan koeffitsiyentlari c_k larga nisbatan bir jinsli chiziqli algebraik tenglamalar sistemasi hosil bo‘ladi; trivial bo‘lmagan yechim mavjud bo‘lishi uchun sistema determinanti nolga teng bo‘lishi kerak:

$$\sum_{k=1}^{N}(a_{nk} - \Omega^2 c_{nk})c_k = 0, \qquad det\|a_{nk} - \Omega^2 c_{nk}\| = 0$$

Elastik holatda (Γ*=0) – bu Ω²ga nisbatan oddiy algebraik (chiziqli) tenglama bo‘lib, u to‘g‘ridan-to‘g‘ri elastik chastota Ω₀ ni beradi. Qovushqoq-irsiy holatda esa koeffitsientlar E*(iΩ) orqali Ω ning o‘ziga bog‘liq bo‘lib qoladi, natijada (6) kompleks transsendent tenglamaga aylanadi, bu holatni 5-bo‘limda alohida ko‘rib chiqamiz.

2.4. To‘g‘ri chiziqli quvur nazariyasi bilan taqqoslash (tekshirish usuli). Olingan natijalarni tekshirish va R→∞ chegaraviy holatni tasdiqlash uchun to‘g‘ri chiziqli, suyuqlik oqib o‘tuvchi silindrik qobiq nazariyasidan foydalanamiz [1]. Qobiq elementining muvozanat tenglamalarini kuchlanishlar hamda geometrik-deformatsion munosabatlar orqali keltirib chiqarib, kichik ko‘chishlar va chiziqli bo‘lmagan hadlarni tashlab yuborgan holda quyidagi tenglamaga kelamiz (bu (1) tenglamaning R→∞ dagi xususiy holi).

Yuqoridagilarga o‘xshash tarzda o‘zgaruvchilarni ajratib, Bubnov–Galerkin usulini qo‘llab, sharnirli mahkamlangan chegaraviy shartlar uchun bir jinsli algebraik tenglamalar sistemasini olamiz. Trivial yechimlarni istisno qiluvchi shart – sistema koeffitsiyentlaridan tuzilgan determinantning nolga tengligi. Bu determinantni ochib, klassik ishlarda [1, 2, 8] keltirilgan silindrik qobiq erkin tebranish chastotasi spektrini olamiz. Muhandislik baholari uchun qulay bo‘lgan, bending va membran qattiqliklarni, suyuqlik qo‘shilgan massasini, oqim tezligi va ichki bosim ta’sirini birlashtiruvchi keltirilgan (Vlasov turidagi) formuladan foydalanamiz:

$$\Omega_{0,mk}^2 = \frac{1}{1+\mu}\left[\frac{Eh^2}{12\rho r^4(1-\nu^2)}(\lambda^2+m^2)^2 + \frac{E}{\rho r^2}\frac{\lambda^4}{(\lambda^2+m^2)^2} + \frac{p}{\rho h}\lambda^2\right] - \frac{\mu}{1+\mu}\frac{V^2\lambda^2}{r^2}$$

bu yerda: $\lambda = \frac{k\pi r}{L}$ – o‘qi bo‘yicha to‘lqin parametri (k – yarim to‘lqinlar soni), $\mu = \rho_f \frac{r}{2\rho h}$ – suyuqlikning qobiqqa nisbatan qo‘shilgan massa nisbati. (10) dagi birinchi had qobiqning egilish qattiqligini, ikkinchi had – membran qattiqlikni, uchinchi had – ichki bosimning qattiqlashtiruvchi ta’sirini, so‘nggi had esa oqim tezligining «yumshatuvchi» (markazdan qochma) ta’sirini ifodalaydi.

Olingan natijalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Koriolis kuchining erkin tebranish chastotasiga ta’siri boshqa hadlarga nisbatan kichik (odatda,1–2%dan oshmaydi), shu sababli u [1, 2] dagi kabi keyingi tahlilda hisobga olinmasligi mumkin. Uzun quvurlar (L/d ≫ 1) uchun (10) formula soddalashib, sterjen (bolka) nazariyasidagi egilma tebranish chastotasi bilan ustma-ust tushadi, bu klassik natija [2] bilan to‘g‘ri kelib, qurilgan model va hisoblash algoritmining to‘g‘riligini tasdiqlaydi.

2.5. Kompleks chastota tenglamasini Myuller usuli bilan yechish. Qovushqoq-irsiy holatda (6) (yoki (10)ning umumlashgan qovushqoq-irsiy analogi) quyidagi implitsit kompleks tenglamaga keltiriladi:

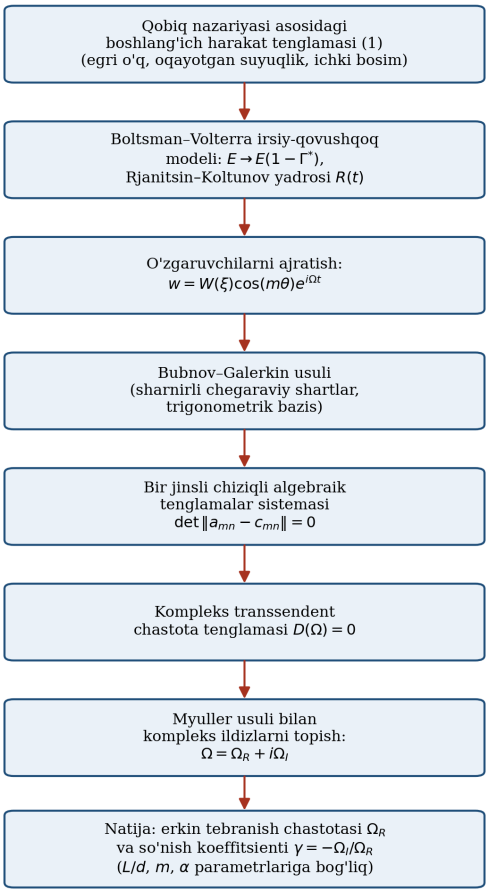
$$\Omega^2 = \Omega_0^2[1 - \Gamma^*(i\Omega)], \qquad \Omega = \Omega_R + i\Omega_I, \qquad \gamma = -\frac{\Omega_I}{\Omega_R}$$

Bu tenglama Ωga nisbatan transsendent va kompleks bo‘lgani uchun, uni klassik Nyuton usuli (hosila hisoblashni talab qiladi) o‘rniga hosilasiz, kvadratik interpolatsiyaga asoslangan Myuller usuli bilan yechish maqsadga muvofiqdir. Uch nuqtali $\Omega_{\{n-2\}}$, $\Omega_{\{n-1\}}$, $\Omega_n$yaqinlashishlar orqali D(Ω) funksiyasidan o‘tuvchi parabola quriladi va uning ildizi keyingi yaqinlashish sifatida olinadi:

$$D(\Omega) = (\Omega - \Omega_{n-1})\frac{f_n - f_{n-2}}{\Omega_{n-1} - \Omega_{n-2}} - \ldots = 0 \quad \Rightarrow \quad \Omega_{n+1} = \Omega_n - \frac{2f_n}{b \pm \sqrt{b^2 - 4af_n}}$$

bu yerda: a, b – mos chekli ayirmalar orqali aniqlanadigan koeffitsiyentlar, ishora esa |b| ni maksimallashtiradigan tarzda tanlanadi (bu usulning barqarorligini ta’minlaydigan standart qoidadir). Myuller usuli kvadratik yaqinlashish tartibiga yaqin (≈1,84) tezlikda yaqinlashadi va kompleks ildizlarni topishga tabiiy ravishda moslashgan, shu sababli u kompleks chastota-so‘nish masalalari uchun ilgari qo‘llanilgan [4–6].

Ushbu ishda oddiy holat – (9) tenglama E*(iΩ)ning yopiq (gamma-funksiya) ko‘rinishi tufayli tezkor yaqinlashuvchi oddiy iteratsiya bilan ham yechilishi mumkinligini ko‘rsatamiz; umumiy ko‘p o‘lchamli determinant tenglamalari uchun esa Myuller algoritmi zarur bo‘lib qoladi. Hisoblash algoritmining umumiy blok-sxemasi 3-rasmda keltirilgan.

3-rasm. Kompleks chastota Ω_R va so‘nish koeffitsiyenti γ ni aniqlash algoritmining blok-sxemasi.

III. Natijalar (Results). Ishlab chiqilgan algoritm bo‘yicha sonli hisoblash o‘tkazish uchun quvur va suyuqlikning quyidagi (namunaviy, kompozit-polimer quvur uchun xarakterli) parametrlari qabul qilindi (1-jadval):

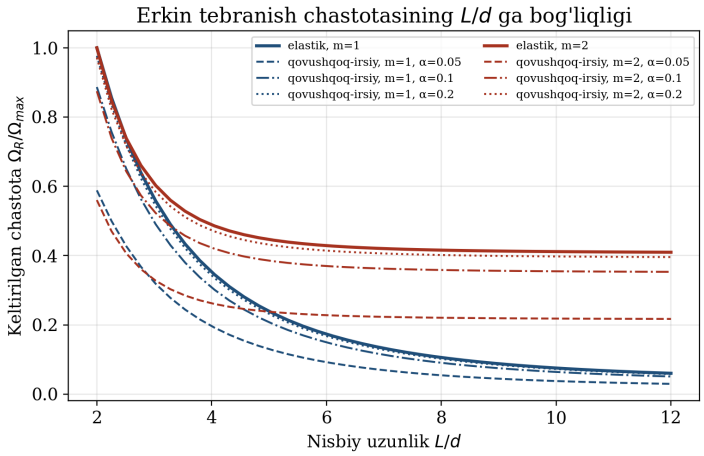
Parametr	Belgisi	Qiymati
Qobiq (kompozit-polimer) materialining oniy elastiklik moduli	E	$3{,}0\times10^9$ Pa
Qobiq materiali zichligi	ρ	1800 kg/m³
Puasson koeffitsienti	ν	0,35
Qobiq (quvur) radiusi	r	0,10 m
Devor qalinligi	h	0,005 m
Suyuqlik (suv) zichligi	ρ_f	1000 kg/m³
Oqim tezligi	V	5,0 m/s
Ichki bosim	p	$2{,}0\times10^5$ Pa
Rjanitsin–Koltunov yadrosi intensivligi	A	0,048
Yadro so‘nish tezligi	β	0,05 s^{-1}
Yadro singulyarlik parametri	α	0,05; 0,10; 0,20

1-jadval. Sonli hisoblashda qabul qilingan parametrlar.

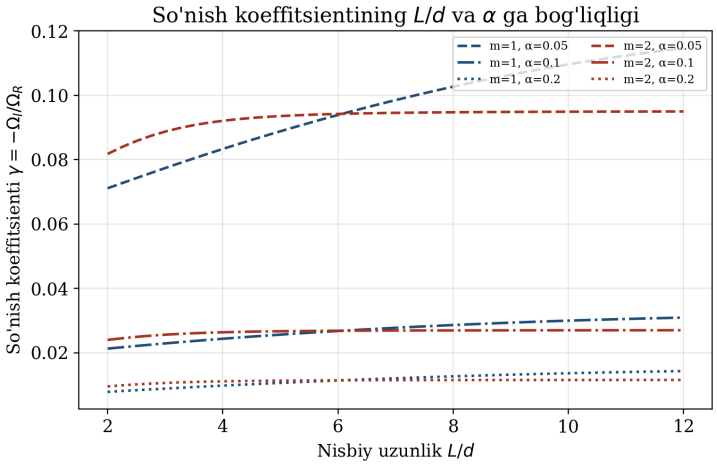
m=1 va k=1 uchun elastik chastota Ω₀ va qovushqoq-irsiy chastota Ω_R hamda so‘nish koeffitsiyenti γ ning L/d ga bog‘liqligi 2-jadvalda va 4–5-rasmlarda keltirilgan.

L/d	Ω₀ (elastik), rad/s	Ω_R (α=0,10), rad/s	γ=−Ω_I/Ω_R (α=0,10)
2	612,4	579,7	0,0421
4	398,1	376,9	0,0417
6	334,0	316,3	0,0415
8	307,5	291,3	0,0413
10	294,6	279,1	0,0412
12	287,8	272,7	0,0412

2-jadval. Erkin tebranish chastotasi va so‘nish koeffitsiyentining L/d ga bog‘liqligi (m=1, α=0,10).

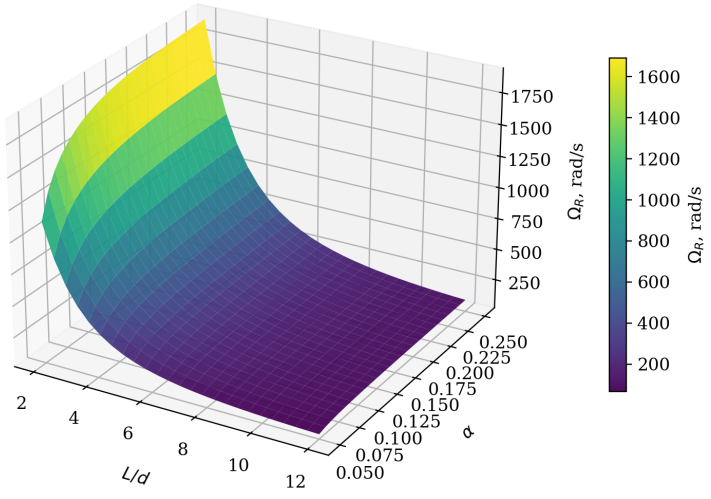

4-rasm. Keltirilgan erkin tebranish chastotasining L/dga bog‘liqligi: elastik (qalin chiziq) va qovushqoq-irsiy (uzuq chiziqlar, turli α) modellar, m=1,2.

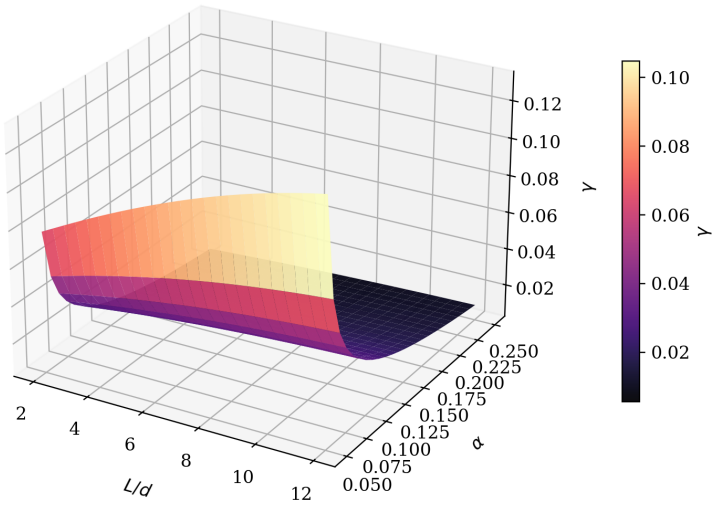

5-rasm. So‘nish koeffitsiyenti γ ning L/d va yadro singulyarlik parametri α ga bog‘liqligi.

Muhandislik amaliyotida L/d va α parametrlarining Ω_R va γ ga qo‘shma (bir vaqtdagi) ta’sirini yaxlit ko‘rish muhim ahamiyatga ega. Shu maqsadda 6–7-rasmlarda mos uch o‘lchamli sirtlar keltirilgan, ular loyihalash bosqichida, ma’lum L/d va α qiymatlari uchun, tebranish chastotasi va so‘nish darajasini bir vaqtning o‘zida «o‘qib olish» imkonini beradi:

6-rasm. Erkin tebranish chastotasi Ω_R ning L/d va α parametrlariga qo‘shma bog‘liqligi (uch o‘lchamli sirt).

7-rasm. So‘nish koeffitsiyenti γ ning L/d va α parametrlariga qo‘shma bog‘liqligi (uch o‘lchamli sirt).

IV. Muhokama (Discussion). Olingan natijalar tahlili quyidagi qonuniyatlarni ko‘rsatadi:

• L/d ning ortishi bilan ham elastik, ham qovushqoq-irsiy chastota monoton kamayadi va L/d≈8–10 da asimptotik (sterjen nazariyasiga mos) qiymatga intiladi, bu 4-bo‘limdagi tahlil bilan sifat jihatidan mos keladi (6-rasmdagi sirtning L/d o‘qi bo‘yicha tekislanishi ham buni tasdiqlaydi);

• qovushqoq-irsiy model bo‘yicha chastota qiymati elastik qiymatdan doimo pastroq bo‘ladi (Ω_R <Ω₀), farq nisbiy birliklarda, taxminan, 5%ni tashkil etadi va L/d ortishi bilan sekin kamayadi;

• so‘nish koeffitsiyenti γ, α ning ortishi bilan sezilarli darajada ortadi (α=0,05 dan α=0,20 ga o‘tishda γ deyarli ikki baravar ortadi), bu esa yadroning singulyarlik darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, materialning dissipativ xossalari shunchalik kuchli namoyon bo‘lishini tasdiqlaydi (7-rasmdagi sirtning α o‘qi bo‘yicha keskin ko‘tarilishi ham shuni ko‘rsatadi);

• γ ning L/dga bog‘liqligi Ω_R ga qaraganda ancha zaif, bu qovushqoq-irsiy so‘nish, birinchi navbatda, materialning o‘zi bilan (α, β, A parametrlari), ikkinchi navbatdagina geometriya bilan boshqarilishini ko‘rsatadi (7-rasmdagi sirtning L/d o‘qi bo‘yicha nisbatan yassiligi buning vizual isboti hisoblanadi).

Bu natijalar egri chiziqli quvur-qobiq tizimlarini loyihalashda nafaqat rezonans chastotalarini, balki tebranishning qanchalik tez so‘nishini ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi, bu, ayniqsa, tebranishlarni faol yoki passiv so‘ndirish tizimlarini loyihalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

V. Xulosa (Conclusion). Ishda suyuqlik oqib o‘tuvchi egri chiziqli qobiq-quvur segmentining erkin va so‘nuvchi tebranishlari qobiq nazariyasi, Boltsman–Volterra irsiy-qovushqoq modeli, Bubnov–Galerkin diskretlashtirish usuli va Myuller kompleks ildiz topish algoritmi asosida tizimli tarzda o‘rganildi. Ilgari faqat elastik material uchun mavjud bo‘lgan yechim birinchi marta qovushqoq-irsiy materiallar sinfiga umumlashtirilib, tebranish chastotasi bilan bir qatorda so‘nish koeffitsientini ham aniqlash imkoniyati yaratildi.

Sonli tahlil shuni ko‘rsatdiki, quvurning nisbiy uzunligi L/d va irsiy yadroning singulyarlik parametri α tebranish xarakteristikalariga sezilarli va bir-biridan farqli mexanizmlar orqali ta’sir qiladi: L/d, asosan, chastotani, α esa, asosan, so‘nishni belgilaydi. Olingan natijalar to‘g‘ri chiziqli quvur nazariyasi bilan chegaraviy holatlarda (R→∞) to‘liq mos kelib, qurilgan model va algoritmning ishonchliligini tasdiqlaydi.

Taklif etilgan model va Myuller usuliga asoslangan hisoblash algoritmi kompozit va polimer materiallardan tayyorlangan egri chiziqli quvur o‘tkazgichlarni loyihalashda, ularning rezonans holatlari va tebranishlarning so‘nish dinamikasini bashorat qilishda amaliy qo‘llanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

[1]. Н.Н.Авлиякулов, И.И.Сафаров. Современные задачи статики и динамики подземных трубопроводов. Ташкент, “Fan va texnologiya”, 2007, с. 306

[2]. В.В.Алёшин и др. Численный анализ прочности подземных трубопроводов. Москва, Editorial URSS, 2003, с. 320.

[3].М.В.Базаров, И.И.Сафаров, Я.М.Шокин. Численное моделирование колебаний диссипативно-однородных и неоднородных механических систем. Новосибирск, SO RAN, 1996, с. 189.

[4]. И.И.Сафаров. Колебания и волны в диссипативно-неоднородных средах и конструкциях. Ташкент, “Фан”, 1992, с.130.

[5].И.И,Сафаров, М.Х.Тешаев, Ш.Аблокулов. Колебания вязкоупругих ортотропных цилиндрических оболочек с протекающей жидкостью. CMMASS, материалы конференции, 2019.

[6]. И.И,Сафаров, М.Х.Тешаев, Н.И.Кулдашов, Н.Р.Кулмуратов. Дифракция гармонических волн на вязкоупругой пространственной цилиндрической оболочке с жидкостью. CMMASS, материалы конференции, 2019.

[7].В.А.Худояров. «Математическое моделирование динамики вязкоупругих трубопроводов с протекающей жидкостью», “Молодой учёный”, № 8, 2015.

[8]. А.В.Березнев. Собственные колебания криволинейных участков тонкостенных трубопроводов с протекающей жидкостью. Диссерт. на соискание учёной степени, Тюмень, 2005.

[9]. А.Р.Рьянищин. Некоторые вопросы механики систем, деформирующихся во времени. Москва: Гостехиздат, 1949

[10]. М.А.Колтунов. Ползучесть и релаксация. Москва, «Высшая школа», 1976

[11]. Я.Н.Работнов. Элементы наследственной механики твёрдых тел. Москва, «Наука»,1977.

Rajabov Suxrob Xudoyberdiyevich (Kattaqo‘rg‘on davlat Pedagogika instituti “Aniq va tabiiy fanlar” kafedrasi dotsenti; rajabovsuxrob72@gmail.com; UDK 532.516),
Turdimurodov Otabek Farxod o‘g‘li (Kattaqo‘rg‘on davlat Pedagogika instituti “Aniq va tabiiy fanlar” kafedrasi assistent o‘qituvchisi; otabekturdimurodov01091992@gmail.com),
Aqmanova Laylo Qurbonboy qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti; aqmonova@gmail.com),
Axmadjonov Murod Umidbek o‘g‘li (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti “Algebra va matematik injinering” kafedrasi magistranti; murodbekaxmadjonov7@gmail.com)

YASSI KANALDA REOLOGIK MURAKKAB SUYUQLIKNING NOSTATSIONAR OQIMI TADQIQOTLARI

Annotatsiya. *Bu maqolada rologik murakkab suyuqlikning yassi kanaldagi o‘zgarmas bosim gradiyenti ta’siridagi nostatsionar oqimi masalasi Maksvell modelidan foydalangan xolda analitik usul yordamida yechilgan. Masalani yechishda Laplas almashtirishi qo‘llanilgan. Masalani yechish asosida yassi kanalda elastik qovushoq suyuqlikning nostatsionar oqimida tezlik taqsimlanishi uchun formulalar keltirib chiqarilgan. Keltirib chiqarilgan formulalar yordamaida yassi kanalda elastik qovushoq suyuqlik reologik xususiyatlari ta’sirida nostatsionar oqimdan statsionar oqimga o‘tish jarayonlari olingan formulalar yordamida tahlil qilingan. Tahlil natijalari asosida, elastik qovushoq suyuqlikning elastiklik xususiyatini aniqlovchi Debor sonining katta qiymatlari ta’siri ostidagi o‘tish jarayonlari Nyuton suyuqligi o‘tish jarayonlaridan tubdan farq qilishligi ko‘rsatilgan.*

Kalit so‘zlar: *nostatsionar oqim, Laplas almashtirishlari, bosim gradiyenti, Debor soni, tezlik taqsimlanishi, elastik qovushoq suyuqlik.*

Раджабов Сукроб Худойбердиевич (доцент кафедры «Точные и естественные науки» Каттакурганского государственного педагогического института; rajabovsuxrob72@gmail.com),
Турдимуродов Отобек Фарход угли (ассистент кафедры «Точные и естественные науки» Каттакурганского государственного педагогического института; otabekturdimurodov01091992@gmail.com),
Акманова Лайло Курбонбой кизи (докторант (PhD) Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Беруни; aqmonova@gmail.com),
Ахмаджанов Мурод Умидбек угли (магистрант кафедры «Алгебра и математический инжиниринг» Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана; Беруни; murodbekaxmadjonov7@gmail.com)

ИССЛЕДОВАНИЕ НЕСТАЦИОНАРНОГО ТЕЧЕНИЯ РЕОЛОГИЧЕСКИ СЛОЖНОЙ ЖИДКОСТИ В ПЛОСКОМ КАНАЛЕ

Аннотация. *В статье представлено аналитическое решение задачи о нестационарном течении реологически сложной жидкости в плоском канале под действием постоянного градиента давления на основе модели Максвелла. Для решения задачи применяется преобразование Лапласа. На основе полученного решения выведены формулы, описывающие распределение скорости при нестационарном течении вязкоупругой жидкости в плоском канале. С использованием полученных выражений проведён анализ процессов перехода от нестационарного к стационарному течению вязкоупругой жидкости в плоском канале с учётом её реологических свойств. По результатам анализа показано, что при больших значениях числа Деборы, характеризующего упругие свойства вяз-*

коупругой жидкости, характер переходных процессов принципиально отличается от переходных процессов, наблюдаемых при течении ньютоновской жидкости.

Ключевые слова: *нестационарное течение, преобразование Лапласа, градиент давления, число Деборы, распределение скорости, вязкоупругая жидкость.*

Rajabov Sukhrob Khudoyberdievich (Assistant teacher of the department of "Exact and Natural Sciences" of the Kattakurgan State Pedagogical Institute; rajabovsuxrob72@gmail.com),
Turdimurodov Otabek Farhod o‘g‘li (Assistant teacher of the department of "Exact and Natural Sciences" of the Kattakurgan State Pedagogical Institute),
Aqmanova Laylo Qurbonboy qizi (PhD Researcher at Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni; aqmonova@gmail.com),
Akhmadjanov Murod Umidjon o‘g‘li (magistr of the Department of Algebra and Mathematical Engineering, Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni; murodbekaxmadjonov7@gmail.com)

INVESTIGATION OF THE UNSTEADY FLOW OF A RHEOLOGICALLY COMPLEX FLUID IN A PLANAR CHANNEL

Annotation. *This paper presents an analytical solution to the problem of the unsteady flow of a rheologically complex fluid in a planar channel under a constant pressure gradient, based on the Maxwell model. The Laplace transform is employed to obtain the analytical solution. Based on the solution of the problem, formulas describing the velocity distribution in the unsteady flow of a viscoelastic fluid through a planar channel are derived. Using the obtained expressions, the transition processes from unsteady to steady flow in a planar channel are analyzed, taking into account the rheological properties of the viscoelastic fluid. The analysis demonstrates that, at high values of the Deborah number, which characterizes the elastic properties of a viscoelastic fluid, the transient flow behavior differs fundamentally from that observed for a Newtonian fluid.*

Keywords: *unsteady flow, Laplace transforms, pressure gradient, Deborah number, velocity distribution, viscoelastic fluid.*

Kirish. Hozirgi vaqtga kelib, texnik va texnologik sohalarda turli xildagi suyuqliklar ishlatila boshlandi. Ma’lumki, bunday suyuqliklar reologik xususiyatlariga qarab asosan nyuton va nonyuton suyuqliklariga bo‘linadi. Bundan tashqari, kundalik hayotimizda foydalaniladigan ko‘pchilik suyuqliklar nonyuton suyuqliklari toifasiga kiradi. Bu toifadagi reologik xususiyatga ega suyuqliklar ichida ko‘p tarqalgani elastik qovushoq suyuqliklardir [1;8-b.]. Bunday suyuqliklarni truboprovodlar orqali transportirovka qilishda, har xil gidravlik qurilmalarni proyektlash va yaratishda suyuqlik harakatini nazariy jihatdan tadqiq qilish muhim ahamiyatga ega. Elastik qovushoq suyuqliklarning reologik modelini shakllantirish, asosan deformatsiya va haroratning o‘zgarishini hisobga olishga asoslangan. Eng umumiy holda muhit holatning reologik tenglamalari Koshi va Finger chekli deformatsiyalari tenzor orqali ifodalangan kuchlanishlar tenzori ko‘rinishida berilgan [2;5-b.]. Keyinchalik, xotiraviy suyuqliklarning chiziqli bo‘lmagan reologik tenglamalar [1;2-b.] ishlarda Maksvell modeli tipidagi modellarni umumlashtirishga bag‘ishlangan. Relaksasion va integral tipida keltirilgan chiziqli bo‘lmagan reologik tenglamalarning bir-biriga ekvivalentligi [2;3-b.] ishlarda isbotlangan.

Ta’sir kuchini to‘xtatish natijasida elastik qovushoq suyuqliklarda, deformatsiyada yuksizlanish jarayoni vujudga keladi. Masalan, quvurda oqayotgan polimer suyuqligida, bosim gradiyentini olib tashlash yoki nolga tenglash natijasida suyuqlikning asosiy oqim yo‘nalishiga qarama-qarshi yo‘nalishida, oqimga teskari oqim xosil bo‘lishini kuzatish mumkin [8]. Shu munosabatdan kelib chiqqan holda, elastik qovushoq (polimer) suyuqliklarining quvurlardagi harakatini tadqiq qilish muhim ahamiyatga egadir.

[9;1-b.1] ishda bosim gradiyentining pog‘onali o‘zgarishi bilan hosil qilingan nostasionar oqimda nyuton s;yuqligi uchun maksimal tezlikning vaqt bo‘yicha rivoji monoton, elastik qovushoq suyuqlik uchun tebranuvchi xarakterga egaligi ko‘rsatilgan. Gromekaning ilmiy faoliyati va qilgan ilmiy tadqiqot ishlari va undan keyingi bu sohada qilingan ishlarning sharhi [12] ishda keltirilgan. Qovushoq suyuqlikning nostatsionar oqimi [13] ishda ko‘ndalang kesimi teng tomonli uchburchakdan iborat bo‘lgan quvur uchun revojlantirilgan va yechim natijalari asosida tegishli xulosalar keltirilgan.

Yuqorida keltirilgan ishlarda asosan, qovushoq va elastik qovushoq suyuqliklarning yassi kanal va silindrik quvurlardagi bosim gradiyenti ta’siridagi tebranma oqimlari qaralgan. Ammo elastik qovushoq suyuqlikning yassi kanal va silindrik quvurlardagi nostasionar oqimi masalalarining analitik va sonli usuldagi yechimlariga bag‘ishlangan ishlar yetarli darajada emas. Shu boisdan ushbu tadqiqot ishida elastik qovushoq suyuqlikning yassi kanaldagi nostatsionar oqimi masalasi analitik va sonli usullarda yechiladi. Aniqlangan yechimlar yordamida elastik qovushoq suyuqlik maksimal tezligining vaqt bo‘yicha o‘zgarishlari Debor sonining har xil qiymatlarida tahlil qilinadi.

1. Masalaning qo‘yilishi. Reologik murakkab suyuqlik modellari asosida suyuqlik harakati laminar bo‘lgandagi yassi kanallardagi nostasionar oqim masalasi qaraladi. Yassi kanal devorlari orasidagi masofa $2h$ deb belgilanadi, kanal yetarlicha uzun deb faraz qilinib, reologik murakkab suyuqlik oqimi uchun xarakterli nisbiy uzunlik tanlanadi. Bunda kanal eni uzunligining bo‘ylama o‘q bo‘yicha uzunligiga nisbati cheksiz kichik miqdor deb hisoblanadi, shuning uchun oqimlarda ko‘ndalang tezliklar paydo bo‘lmaydi, x o‘qi quvur bo‘ylama o‘qi bo‘yicha gorizontal yo‘nalishda, y o‘qi esa x o‘qiga perpendikular holda vertikal yo‘nalishda olinadi. Yuqorida keltirilgan shartlar asosida suyuqlikning yassi kanaldagi nostasionar harakat tenglamasi kuchlanishlar ko‘rinishida quyidagicha ifodalanadi [14;21-b.]:

$$\rho\frac{\partial(y,t)}{\partial t}=-\frac{\partial p}{\partial x}+\frac{\partial\tau(y,t)}{\partial y}, \tag{1}$$

Elastik qovushoq suyuqlikning ryeologik tenlamasi Maksvell modeliga asoslangan tenglama yordamida aniqlanadi [1;5-b.]:

$$\lambda\frac{\partial\tau(y,t)}{\partial t}+\tau=\mu\frac{\partial u(y,t)}{\partial y} \tag{2}$$

Qo‘yilgan masala yechimini qulayroq ko‘rinishda aniqlash uchun, odatda, tenglamalarda qatnashgan kattaliklar ma’lum bir almashtirishlar yordamida o‘lchamsiz shaklga keltiriladi. Bunday almashtirishlarni quyidagicha kiritamiz:

$$u=U\overline{u},\ p=\overline{p}\frac{\mu UL}{h^2},\ \tau=\overline{\tau}\frac{\mu U}{h},\ t=\overline{t}T,\ \ y=h\overline{y},\ x=L\overline{x}$$

Bu almashtirishlar yordamida (1) va (2) tenglamalar ushbu ko‘rinishga keladi (tenglamadagi kattaliklar ustidagi chiziqchalar soddalik uchun tushirib qoldirildi):

$$\frac{\partial u(y,t)}{\partial t}=2+\frac{\partial\tau(y,t)}{\partial y},\qquad De\frac{\partial\tau(y,t)}{\partial t}+\tau(y,t)=\frac{\partial u(y,t)}{\partial y} \tag{3}$$

Bu yerda: $-\dfrac{\partial p(x)}{\partial x}=2,\ De=\dfrac{\lambda\nu}{h^2}$

Boshlang‘ich va chegaraviy shartlarni o‘lchamsiz shaklda quyidagicha shakllantiramiz. Vaqtning boshlang‘ich holatida suyuqlik yassi kanalda harakatsiz holatda joylashgan deb qabul qilamiz. Ya’ni:

$$\begin{aligned} &t=0 \qquad u(y,0)=0,\quad \tau(y,0)=0\\ &t>0,\quad y=1 \qquad u(1,t)=0\\ &t>0,\quad y=-1 \qquad u(-1,t)=0 \end{aligned} \tag{4}$$

Shakllantirilgan (1) va (2) tenglamlarni berilgan boshlang‘ich va chegaraviy shartlar asosida yechish uchun analitik va sonli usullarni qo‘llab, yechimlarni solishtirib, umumiy xulosaga kelamiz. Masalani analitik usulda yechish uchun Laplas almashtirishini qo‘llaymiz, sonli usulda yechish uchun chekli ayirmalar metodidan foydalanamiz.

2. Masalani yechish usullari. 2.1. Masalani analitik usulda yechish. Masalani analitik usulda yechish uchun (3) tenglamaga va (4) boshlang‘ich va chegaraviy shartlarga Laplas almashtirishini qo‘llaymiz. Buning uchun ushbu ko‘rinishdagi

$$\tilde{u}(y,s)=s\int_0^\infty u(y,t)e^{-st}dt \tag{5}$$

almashtirishdan foydalanib, (3) tenglamaga (4) boshlang‘ich shartni qo‘llash orqali quyidagi tasvirdagi tenglamani keltirib chiqaramiz:

$$\frac{\partial^2 \tilde{u}(y,s)}{\partial y^2} + i^2 s\widetilde{u(y,s)}(1+Des) = -2(1+Des) \tag{6}$$

Tasvirdagi (6) tenglama bir jinslimas oddiy differensial tenglama bo‘lib, bu tenglamaning bir jinsli qismining yechimi quyidagi ko‘rinishda izlanadi:

$$\tilde{u}(y,s) = C_1 \cos i\sqrt{s(1+Des)}y + C_2 \sin i\sqrt{s(1+Des)}y \tag{7}$$

(6) tenglamaning bir jinslimas qismi o‘zgarmas kattalikdan iborat bo‘lganligi sababli, uning yechimini $u^* = A$ ko‘rinishida axtaramiz. Bu yechim $u^* = A = \frac{2}{s}$ ga teng. Keltirib chiqarilgan yechimlarni e’tiborga olib, (6) tenglamaning umumiy yechimini quyidagi ko‘rinishda aniqlaymiz:

$$\tilde{u}(y,s) = C_1 \cos i\sqrt{s(1+Des)}y + C_2 \sin i\sqrt{s(1+Des)}y + \frac{2}{s} \tag{8}$$

Endi chegaraviy shartlar (4) dan foydalanib, noma’lum koeffitsiyentlar C_1 va C_2 aniqlaymiz:

$$C_1 = -\frac{2}{s}\frac{1}{\cos i\sqrt{s(1+Des)}} \quad C_2 = 0$$

Bu topilgan doimiylarni (8) tenglamaga olib borib qo‘ysak, bizga berilgan (3) tenglamaning tasvirdagi yechimi quyidagicha aniqlanadi:

$$\tilde{u}(y,s) = \frac{2}{s}\left(1 - \frac{\cos i\sqrt{s(1+Des)}y}{\cos i\sqrt{s(1+Des)}}\right) \tag{9}$$

Endi (9) tasvirdagi yechim yordamida aslidagi yechimni aniqlash uchun quyidagi Koshi integraldan foydalanamiz:

$$u(y,t) = \frac{1}{2\pi i}\int_{\sigma-i\infty}^{\sigma+i\infty} \tilde{u}(y,s)e^{st}\frac{ds}{s}$$

$$u(y,t) = \frac{1}{2\pi i}\int_{\sigma-i\infty}^{\sigma+i\infty} \frac{2}{s^2}\left(\frac{\cos i\sqrt{s(1+Des)} - \cos i\sqrt{s(1+Des)}y}{\cos i\sqrt{s(1+Des)}}\right)e^{st}ds \tag{10}$$

(10) tipdagi integralni hisoblash uchun integral ostidagi funksiyaning maxsus nuqtalarini topib olamiz. Bular maxrajdagi funksiyalar nolga teng bo‘ladigan qiymatlardir, ya’ni, $s = 0$ va $\cos i\sqrt{s(1+Des)} = 0$ transendent tenglamaning ildizlaridan iborat. Bu qiymatlarda (10) integral quyidagicha hisoblanadi:

$s \to 0 ga$ $\quad \lim_{s\to 0} u(y,t) = 1 - y^2$

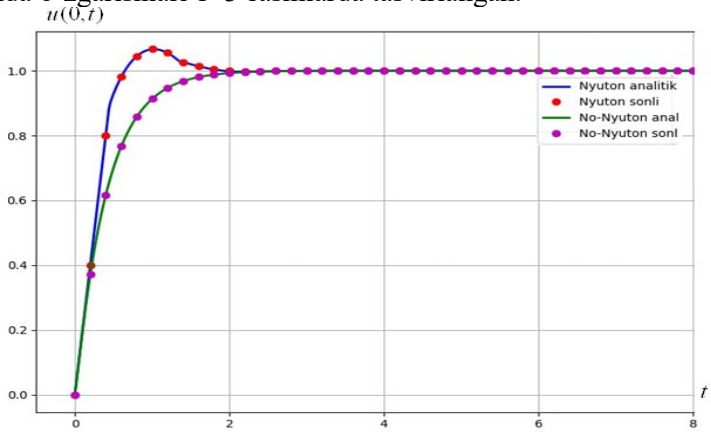
$$s \to s_{in} \quad \lim_{s\to s_n} u(y,t) = 32\sum_{n=1}^{\infty}\sum_{i=1}^{2} \frac{(-1)^n \cos\frac{2n+1}{2}\pi y}{(2n+1)^3 \pi^3 \frac{1-2Des_{in}}{(1-Des_{in})^2}} e^{-s_{in}t}$$

Bu yerda $s = -s_{in}(i = 1;2)$ qiymatlar $Des^2 - s + \frac{(2n+1)^2}{4}\pi^2 = 0$ kvadrat tenglamaning ildizlari. Aniqlangan bu qiymatlar yordamida (3) tenglamaning aniq yechimini quyidagi ko‘rinishda keltirib chiqaramiz:

$$u(y,t)=\left(1-y^2\right)-32\sum_{n=1}^{\infty}\sum_{i=1}^{2}\frac{(-1)^n\cos\frac{2n+1}{2}\pi y}{\left(2n+1\right)^3\pi^3\frac{1-2Des_{in}}{\left(1-Des_{in}\right)^2}}e^{-s_{in}t} \tag{11}$$

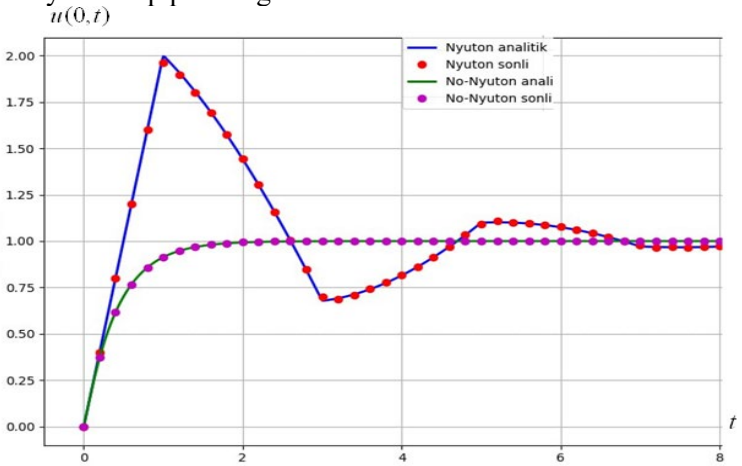
Keltirib chiqarilgan (11) yechim elastik qovushoq suyuqlikning Maksvell modelidagi yassi kanaldagi nostasionar oqimini xarakterlovi aniq yechim bo‘ladi.

3. Hisob natijalari va ularni solishtirish. Analitik yechimda yassi kanal bo‘ylama o‘qidagi maksimal tezlikning vaqt bo‘yicha o‘zgarishi ifodalangan. Bu kattalikning Debor sonining har xil qiymatlaridagi vaqtga bog‘liq ravishda o‘zgarishlari 1–3-rasmlarda tasvirlangan.

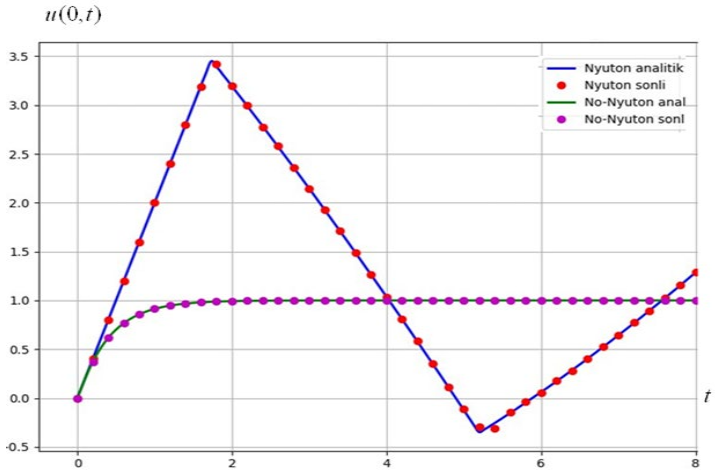
1-rasm. Yassi kanal bo‘ylama o‘qidagi o‘lchamsiz maksimal tezlikning vaqt bo‘yicha o‘zgarishi (Debor soni $De=0.2$ bo‘lganda).

1-rasmdagi grafiklardan, Debor sonining kichik qiymatlarida elastik qovushoq suyuqlikning nostasionar oqimidagi maksimal tezlikning vaqtga bog‘liq ravishdagi o‘zgarishlari nyuton suyuqligi nostasionar oqimidagi o‘zgarishlardan deyarli farq qilmasligini kuzatish mumkin.

2-rasm. Yassi kanal bo‘ylama o‘qidagi o‘lchamsiz maksimal tezlikning vaqt bo‘yicha o‘zgarishi (Debor soni $De=1$ bo‘lganda).

Ryeologik murakkab Maksvell suyuqligining Debor soni $De=1;\ 3$ bo‘lgandagi nostatsionar holatdan statsionar holatga o‘tish jarayonlari, ya’ni, yassi kanal o‘qi bo‘yicha yo‘naltirilgan bo‘ylama tezlik maksimal qiymatining shu o‘qdagi statsionar holatdagi maksimal tezlik qiymatiga nisbatining vaqtga bog‘likligi 2,3-rasmlarda aks ettirilgan. Rasmlardagi grafiklardan ko‘rinadiki, Maksvell modeli asosidagi reologik murakkab suyuqlikning nostasionar holatdan statsionar holatga o‘tish jarayoni Nyuton suyuqligidan, farqli ravishda, vaqtning boshlang‘ich qiymatlarida keskin oshishi, keyinchalik, to‘lqinsimon o‘zgarishlar orqali statsionar holatga o‘tishi aniqlandi. Bundan tashqari, Maksvell modeliga bo‘ysunuvchi suyuqliklarning statsionarlikka o‘tish vaqti Nyuton suyuqligi modeliga bo‘ysunuvchi suyuqlikning o‘tish vaqtidan bir necha barobar katta bo‘lishini 2,3-rasmlarda ko‘rish mumkin. Masalan, 2-rasmda 2 marta; 3-rasmda 3.5 marta oshganligini kuzatish mumkin.

3-rasm. Yassi kanal bo‘ylama o‘qidagi o‘lchamsiz maksimal tezlikning vaqt bo‘yicha o‘zgarishi (Debor soni $De = 3$ bo‘lganda).

Maksvell modeliga bo‘ysunuvchi bunday suyuqliklarning o‘tish jarayonidagi sakrab ortishi, Maksvell modelda hisobga olingan inersiya kuchining ta’siri orqali ro‘y beradi. Bu kuchining ta’siri qo‘yilgan masalada Dyebor sonining o‘zgarishlari orqali ifodalanadi. Debor soning ortishi natijasida, ya’ni, $De = 1;\ 3$ bo‘lganda, o‘tish jarayonidagi maksimal tezlikning 2.5–3.5 marta Nyuton suyuqligi maksimal tezligidan katta bo‘lishi 2 va 3-rasmlarda keltirilgan. Rasmlarda keltirilgan grafiklar analitik va sonli usullar yordamida aniqlangan hisob formulalari asosida chizilgan. Rasmlarda keltirigan grafiklarning uzliksiz chiziqlari analitik yechim natijalari, nuqtalar bilan tasvirlanganlari esa sonli usul natijalariga to‘g‘ri keladi. Grafiklarni solishtirish orqali analitik va sonli usul natijalarining bir-biridan deyarli farq qilmasligini va kompyuter hisob natijasidagi farqlar mingdan birga tengligini aniqlash mumkin.

Xulosa. Reologik murakkab suyuqlikning yassi kanaldagi o‘zgarmas bosim gradiyenti ta’siridagi nostasionar oqimi masalasi Maksvell modelidan foydalangan holda, analitik va sonli usullar yordamida yechildi. Masalani analitik usulda yechishda Laplas almashtirishi qo‘llanildi. Masalani yechish asosida yassi kanalda elastik qovushoq suyuqlikning nostasionar oqimida tezlik taqsimlanishi uchun formulalar keltirib chiqarildi. Keltirib chiqarilgan formulalar yordamaida yassi kanalda elastik qovushoq suyuqlik reologik xususiyatlari ta’sirida nostasionar oqimdan stasionar oqimga o‘tish jarayonlari tahlil qilindi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, elastik qovushoq suyuqlikning elastiklik xususiyatini aniqlovchi Debor sonining katta qiymatlari ta’siri ostidagi o‘tish jarayonlari Nyuton suyuqligi o‘tish jarayonlaridan tubdan farq qilishligi aniqlandi. $De = 1$ va $De = 3$ bo‘lganda, o‘tish jarayonidagi maksimal tezlikning 2.5 va 3.5 marta Nyuton suyuqligi maksimal tezligidan katta bo‘lishi aniqlandi. Grafiklarni solishtirish orqali analitik va sonli usul natijalarining bir-biridan deyarli farq qilmasligi va kompyuter hisob natijasida aniqlangan farqlar mingdan birdan katta bo‘lmasligi kuzatildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Астарита Дж., Марруччи Дж. Основы гидромеханики неньютоновских жидкостей. М., “Мир”, 1978, 309 с.

(2). Шульман З.П., Хусид Б.М. Нестационарные процессы конвективного переноса в наследственных средах. Минск, 1983, 256 с.

(3). Шульман З.П., Хусид Б.М. Фенологические и микроструктурные теории наследственных жидкостей. Инст-т тепла и массообмена АН Белоруссии. Препр., 1983, № 4, 50 с.

(4). Трусделл К. Первоначальный курс рациональной механики сплошных сред. М., “Мир”, 1975,592 с.

(5). Улкинсон У.Л. Неньютоновоские жидкости гидромеханика, перемешивание и теплообмен. изд. «МиР» Москва, 1964, 216 с.

(6). Рейнер М. Реология. М., “Наука”, 1965, 163 с.

(7). Акилов Ж.А. Нестационарные движения вязкоупругих жидкостей. Ташкент, “Фан”, 1982, 104 с.

(8). Наврузов К., Хакбердиев Ж.Б. Динамика неньютоновских жидкостей. Ташкент, “Фан”, 2000, 246 с.

(9). Navruzov K., Rajabov S., Abdikarimov N., Turdimuradov O., Nasrulloeva R. Non-stationary flow of viscoelastic fluid in a cylindrical pipe. E3S Web of Conferences 587, 01013 (2024), p. 1–11.

(10). Navruzov K., Begjanov A.S., Abdikarimov N.I., Yusupov S. Examining laminar non-stationary viscoelastic fluid flow between two parallel planes. BIO Web of Conferences 105, 05005 (2024).

(11). Shukurov Z., Navruzov K., Turaev M., Abdikarimov N. Laminar unsteady flow of a viscoelastic liquid in a flat channel. E3S Web of Conferences 587, 01014 (2024), p. 1–10.
(12). Urbanowiz K., Tijsseling A.S. Ten years of Passion: I.S.Gromeka's contribution to Science. Fluids, 2024. 9.57, p. 1–18.
(13). Чернышов А.Д. Нестационарное течение вязкой жидкости в трубе треугольного сечения. МЖГ, 1998, № 5, с. 199–203.
(14). Navruzov K., Rajabov S., Abdikarimov N., Turdimurodov O., Nasrulloev. R, Study of non-stationary flow of viscoelastic incompressible fluid in a flat channel. E3S Web of Conferences 587, 01012 (2024), p. 1–13.
(15). Громека И.С. К теории движения жидкости в узких цилиндрических трубах. Казань, издание университетской типографии, 1882, с. 41–72.
(16). Слезкин Н.А. Динамика вязкой несжимаемой жидкости. М., Гостехиздат, 1956, 520 с.
(17). Тарг С.М. Основные задачи теории ламинарных течений. М., Гостехиздат, 1954, 420 с.
(18). Чарный И.А. Неустановившееся течение в реальной жидкости в трубах. М., "Недра", 1975, с. 296.
(19). Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Теоретическая физика. Т. VI. Гидромеханика. М.," Наука",1986, с. 736.
(20). Попов Д.Н. Нестационарные гидромеханические процессы. М., "Машиностроение", 1982, 424 с.
(21). Лойцянский Л.Г. МЖГ, Дорфа, М., 2003, 786 с.

Jabborova Mahfuza Sohib qizi (O'zbekiston Milliy universiteti magistranti;
e-mail: mahfuzasohibovana@gmail.com)

PAST ENERGIYALI MOLIBDEN IONLARI KIRITILGAN KREMNIY SIRTINING FOTOEMISSION XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Kremniy asosidagi qurilmalarning emissiv xossalarini optimallashtirish optoelektronikadagi dolzarb vazifalardan biri bo'lib kelmoqda. Ushbu maqsadda, yuqori vakuum sharoitida n-tur Si (111) sirtiga past energiyali (3 keV) molibden ionlari kiritildi va modifikatsiyalangan sirt UFES usulida tahlil qilindi. Fauler–Keyn nazariyasi asosida o'tkazilgan o'lchovlar shuni ko'rsatdiki, sirtda hosil bo'lgan yangi gibridlangan sathlar hisobiga chiqish ishi 4,11 eVdan 4,03 eVgacha pasaydi. Sirt potensial to'sig'ini bunday maqsadli pasaytirish yuqori samarali quyosh elementlari va sezgir fotodetektorlar yaratishda yordamchi nazariy-texnologik asos bo'lib xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *kremniy, molibden, implantatsiya, fotoelektron emissiya, kvant chiqishi, chiqish ishi, Fauler–Keyn nazariyasi.*

Жабборова Махфуза Сохиб кизи (Национальный университет Узбекистана, магистрант;
e-mail: mahfuzasohibovana@gmail.com)

ФОТОЭМИССИОННЫЕ СВОЙСТВА ПОВЕРХНОСТИ КРЕМНИЯ, ИМПЛАНТИРОВАННОГО НИЗКОЭНЕРГЕТИЧЕСКИМИ ИОНАМИ МОЛИБДЕНА

Аннотация. *Оптимизация эмиссионных свойств кремниевых приборов остается одной из актуальных задач оптоэлектроники. С этой целью в условиях высокого вакуума была проведена имплантация низкоэнергетических (3 кэВ) ионов молибдена в поверхность Si(111) n-типа, а модифицированная поверхность исследована методом УФЭС. Измерения, проведенные на основе теории Фаулера-Кейна, показали, что за счет образования новых гибридизированных уровней на поверхности работа выхода снизилась с 4,11 эВ до 4,03 эВ. Такое целенаправленное снижение поверхностного потенциального барьера служит вспомогательной теоретико-технологической основой для создания высокоэффективных солнечных элементов и чувствительных фотодетекторов.*

Ключевые слова: *кремний, молибден, имплантация, фотоэлектронная эмиссия, квантовый выход, работа выхода, теория Фаулера-Кейна.*

Jabborova Makhfuza Sohib qizi (National University of Uzbekistan, Master's student;
e-mail: mahfuzasohibovana@gmail.com)

PHOTOEMISSION PROPERTIES OF SILICON SURFACE IMPLANTED WITH LOW-ENERGY MOLYBDENUM IONS

Annotation. *Optimizing the emissive properties of silicon-based devices remains a pressing task in modern optoelectronics. For this purpose, low-energy (3 keV) molybdenum ions were implanted into an n-type Si(111) surface under high vacuum conditions, and the modified surface was analyzed using the UPS method. Measurements based on the Fowler-Kane theory demonstrated that the work function decreased from 4.11 eV to 4.03 eV due to the formation of new hybridized levels at the surface. Such a targeted reduction of the surface potential barrier serves as a supporting theoretical and technological foundation for the development of high-efficiency solar cells and sensitive photodetectors.*

Keywords: *silicon, molybdenum, implantation, photoelectron emission, quantum yield, work function, Fowler-Kane theory.*

Kirish. Zamonaviy optoelektronikada kremniy asosidagi qurilmalarning emissiv ko‘rsatkichlarini optimallashtirish dolzarb ahamiyatga ega. Sirt xossalarini boshqarishda an’anaviy yuqori energiyali ion implantatsiyasi moddaning chuqur amorfizatsiyasiga va elektron xususiyatlarning yomonlashuviga olib kelishi sohadagi ochiq ilmiy muammo hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi o‘ta yuqori vakuum sharoitida toza Si sirtiga past energiyali molibden ionlarini kiritish orqali yuz beradigan elektrofizik o‘zgarishlarni o‘rganishdir. Tadqiqot obyekti sifatida n-tur Si(111) sirti, predmeti sifatida esa uning modifikatsiyalangan fotoemission xususiyatlari olindi.

Ishning ilmiy yangiligi shundan iboratki, past energiyali ionlar ta’sirida kremniyning hajmiy tuzilishi saqlangan holda, sirtqi qatlamda hosil bo‘luvchi yangi gibridlangan energetik sathlar hisobiga chiqish ishining pasayish mexanizmi ilmiy isbotlandi. Olingan natijalar sirt potensial to‘sig‘ini maqsadli boshqarish orqali yuqori samarali fotodetektorlar va quyosh elementlarini yaratishda muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qattiq jismlarda fotoemissiyaning kvant chiqishi yorug‘lik energiyasiga bog‘liqligi $Y = A(h\nu - \varphi)^n$ Fauler tenglamasi orqali o‘rganiladi[2]. Bu yerdagi n daraja electronlarning zona ichidagi optik o‘tish turiga chambarchas bog‘liq. Garchi bu nazariya erkin elektronlar gazi modeli asosida metallar uchun yaratilgan bo‘lsa-da, sirtidan elektron emissiyasi kuzatiladigan ayrim yarimo‘tkazgich tizimlarida ham uni moslashtirilgan holda qo‘llash Fauler-Keyn nazariyasiga asoslandi.

Ma’lumki, kremniy noto‘g‘ri zonali yarimo‘tkazgich hisoblanadi [3]. E.Keyn nazariyasiga muvofiq, bunday materiallarda fotoelektronlarning optik o‘tishi fononlar ishtirokida, ya’ni, elektron impulsining o‘zgarishi bilan kechgani sababli, elektronlarning vakuumga chiqish ehtimolligi xuddi metallardagi kabi parabolik $Y = A(h\nu - \varphi)^2$ qonuniyatiga qat’iy bo‘ysunadi, ya’ni n=2 [1,2].

Bundan tashqari, sirtga qiyin eruvchan molibden ionlari implantatsiya qilinganda, sirtqi qatlamda amorfizatsiya yuzaga kelishi, nuqsonlar va yangi gibridlangan sathlar paydo bo‘lishi hisobiga sirt o‘ziga xos tarzda metallashadi.

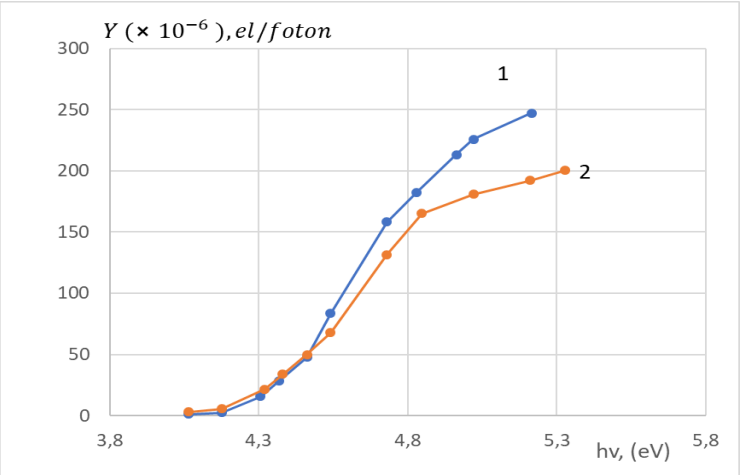
Tadqiqot metodikasi. Tadqiqot obyekti sifatida qalinligi 2 mm va diametri 8 mm bo‘lgan KEF-2 markali kremniy Si (111) monokristall namunasi tanlab olindi. Dastlab, namuna mexanik va kimyoviy tozalash bosqichlaridan o‘tkazilib ishlov berildi. O‘lchovlar va implantatsiya jarayonlari o‘ta yuqori vacuumli ko‘p funksiyali eksperimental qurilmada amalga oshirildi. Qurilmaning ishchi kamerasidagi asosiy vakuum bosimi $10^{-8} - 10^{-9}$Torrni tashkil etdi. Vakuum kamerasiga kiritilgandan so‘ng, kremniy sirtini atomar darajada tozalash maqsadida namunalar 1300–1350 K haroratgacha qizdirildi.

Kremniy sirtiga qiyin eruvchan molibden (Mo) ionlarini kiritish qattiq jismli implanter yordamida amalga oshirildi. Implanterning ishlash prinsipi molibden monokristallini elektron nuri bilan qizdirish orqali parlatish va hosil bo‘lgan atomlarni elektronlar bilan bombardimon qilib ionlashtirishga asoslangan. Aralashma ionlarini ajratib olish va faqat bir zaryadli Mo^+ ionlarini namunaga yo‘naltirish uchun elektromagnit mass-separatordan foydalanildi.

Implantatsiya jarayoni quyidagi optimal parametrlarda bajarildi: ionlarning kinetik energiyasi $E_k = 3keV$, tok zichligi $j \approx 10^{11} ion/(sm^2 \cdot s)$, va sirtga yuborilgan ion dozasi $D = (2-3) \cdot 10^{14} ion/sm^2$. Ushbu energiya ionlarning kremniy sirtiga, taxminan, 1–3 nm chuqurlikkacha kirib borishini va materialning asosiy hajm tuzilishini buzmasligini ta’minladi.

Kremniy sirti tozaligi va ion implantatsiyasidan so‘ng sirtning elementar tarkibi va kiritilgan ionlar konsentratsiyasi 120° burchakli to‘rt to‘rli Oje-elektron analizator (OES) yordamida nazorat qilindi [6]. Birlamchi elektronlar dastasining energiyasi $E_p = 1500\ eV$ ni, analizatorning energiya bo‘yicha ajratish qobiliyati esa 0,2%ni tashkil etdi. Sirtda kiritilgan ionlar chuqurlik profili bo‘yicha turli konsentratsiyada bo‘ladi, shu sabab argon ionli po‘shka yordamida sirtni atom qatlamlarini olib tashladik. Oje analizatori kremniyda molibden 1%li konsentratsiyasini tanlab oldik va o‘lchash ishlarini shu sirtda bajardik.

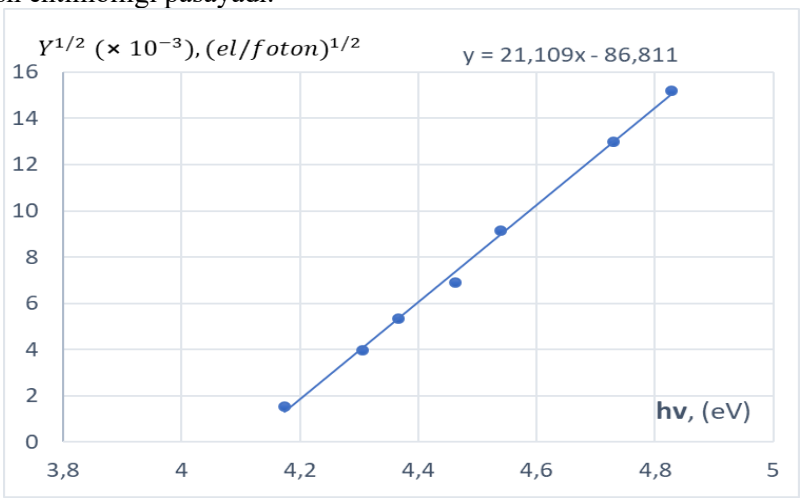
Natijalar va ularning tahlili. Sirtning fotoemission xarakteristikalari, xususan, kvant chiqishining spektral taqsimoti va sirt chiqish ishini o‘lchash uchun ultrabinafsha fotoelektron spektroskopiyasi (UFES) usuli qo‘llanildi [1]. Foton manbai sifatida 232–350 nm spektral diapazonda ishlovchi PRK kvarsli simob lampasi va MDR-12M monoxromatoridan foydalanildi. Tajribada ishlari 3,8–5.3 eV energiyali UB nurlar yordamida namuna sirtida hosil bo‘lgan I_f fototokni o‘lchash amalga oshirildi. Kvant chiqish ishi $\Upsilon = \frac{I_f}{eN_f}$ formula orqali hisoblandi. N_f tushayotgan fotonlar soni tushayotgan to‘lqin uzunligiga moslab kalibrovka qilingan.

1-rasm. 1-implantatsiyadan oldingi, 2-implantatsiyadan keyingi kremniy sirti kvant chiqishini spectral bog‘lanishi.

1-rasmda keltirilgan kvant chiqishining spektral bog‘lanishida o‘ziga xos kesishish effekti kuzatiladi. Kichik foton energiyalari sohasida (fotoeffekt ostonasi atrofida) implantatsiyadan keyingi kvant chiqishi toza Si sirtiga nisbatan biroz yuqoriroq ekanligi qayd etildi. Bu holat kiritilgan ionlar hisobiga sirt potensial to‘sig‘ining (chiqish ishining) pasaygani bilan izohlanadi. Biroq foton energiyasi ortib borishi bilan ya’ni hν≥4,5 eVdan keyin toza kremniy namunasi uchun kvant chiqishining qiymati ortib, modifikatsiyalangan namunadan o‘zib ketadi.

Implantatsiyadan so‘ng yuqori energiyalar sohasida Y ning bunday pasayishi ion bombardimoni natijasida sirtga yaqin qatlamlarda yuzaga keladigan qisman amorfizatsiya va kristall panjara nuqsonlari bilan bog‘liq. Radiatsion nuqsonlar hamda kirishma atom (Mo) markazlarining paydo bo‘lishi fotoelektronlarning noelastik sochilish ehtimolligini oshiradi va ularning erkin yugurish uzunligini kamaytiradi. Natijada, nisbatan chuqurroq qatlamlarda yutilgan fotonlar tomonidan uyg‘otilgan elektronlarning vakuumga sirt orqali emissiya bo‘lish ehtimolligi pasayadi.

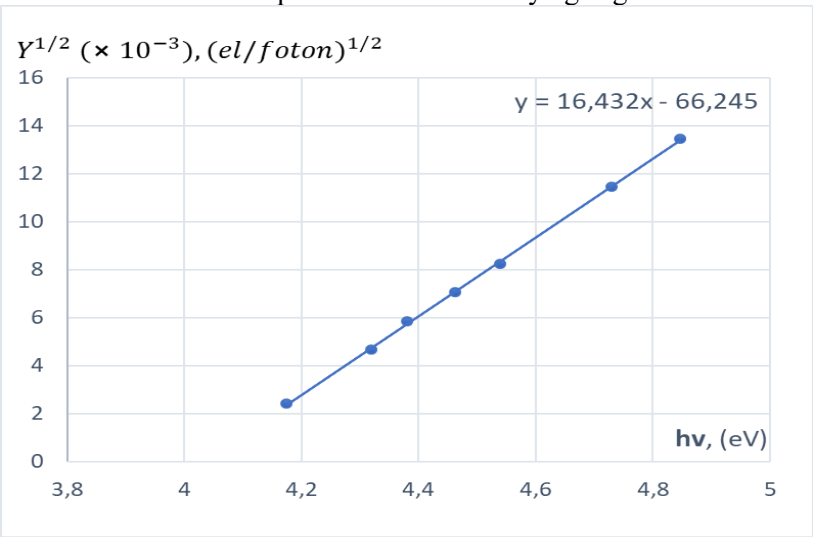

2-rasm. Toza kremniy sirti $Y^{\frac{1}{2}}(h\nu)$ bog‘lanishi.

Tajriba natijalaridan chiqish ishini (φ) yuqori aniqlikda hisoblab topish uchun parabolik bog‘lanishdan chiziqli bog‘lanishga o‘tiladi. Bu uchun tenglamaning har ikki tomonidan kvadrat ildiz olib, $Y^{1/2} = (h\nu - \varphi)$ ifodadan foydalaniladi. $Y^{1/2}$ning $h\nu$ ga bog‘liqlik grafigi chizilib, uning chiziqli o‘sish sohasi uchun $y = kx + b$ to‘g‘ri chiziq tenglamasi aniqlanadi. Fotoeffekt ostonasida kvant chiqishi nolga teng $Y^{1/2} = 0$ bo‘lish shartidan kelib chiqib, to‘g‘ri chiziqning absissa (hν) o‘qi bilan kesishish nuqtasi ekstrapolyatsiya qilinadi va $h\nu = \varphi$ shartiga ko‘ra sirtning chiqish ishi qiymati topiladi.

Tajribalar natijasida toza Si (111) sirtining chiqish ishi 4.11 eV ga teng ekanligi topildi (2-rasm). Sirt qatlamiga molibden ionlari implantatsiya qilingandan so‘ng, fotoeffekt ostonasi sezilarli darajada kichik energiyalar sohasiga siljishi kuzatildi. Ekstrapolyatsiya natijalariga ko‘ra, modifikatsiyalangan sirtning chiqish ishi 4.03 eV gacha pasaydi (3-rasm).

Chiqish ishining pasayishini quyidagi fizik mexanizmlar bilan tushuntirishimiz mumkin: o‘lchashlarda kremniy sirtida molibdenning konsentratsiyasi 1% bo‘lgan holda amalga oshirilgani kvant chiqishidagi o‘zgarishlarning mikromexanizmini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

3-rasm. Implantatsiyadan keyin kremniy sirti $Y^{\frac{1}{2}}(h\nu)$ bog‘lanishi.

Ionlar konsentratsiyasi nisbatan kichik bo‘lishiga qaramay, Mo atomlari kremniy panjarasi bilan o‘zaro ta’sirlashib, lokal darajada silitsidga o‘xshash (Mo-Si) fazalarni hosil qiladi. Konsentratsiyaning 1% bo‘lishiga qaramay, bu mahalliy Mo-Si bog‘lanishlari sirt dipol momentini samarali o‘zgartirish va sirt potensial to‘sig‘ini pasaytirish uchun yetarli hisoblanadi [6]. Bu esa, o‘z navbatida, elektronlarning vakuumga chiqishi uchun yengib o‘tishi kerak bo‘lgan potensial to‘siq balandligini kamaytiradi. Xususan, past energiyali ion bombardimoni sirtning ichki hajmiy tuzilishini buzmaydi, biroq kiritilgan Mo atomlari Si panjarasi bilan reaksiyaga kirishib, sirtqi dipol momentini o‘zgartiruvchi silitsidga o‘xshash fazalarni hosil qiladi. Shu bilan birga, ionli ta’sir natijasida kristall panjarada donor tipidagi yangi gibridlangan sathlarning yuzaga kelishi Fermi sathining o‘tkazuvchanlik zonasi tomon siljishiga olib keladi. Aynan shu energetik qayta taqsimlanish va sirtning qisman metallashuvi elektronlarning foton yutib vakuumga chiqishi uchun yengib o‘tilishi kerak bo‘lgan potensial to‘siqni samarali kamaytiradi.

Xulosa. O‘ta yuqori vakuum sharoitida n-tur Si(111) monokristali sirtiga past energiyali (3 keV) molibden ionlarini implantatsiya qilish orqali sirtning fotoemission parametrlarini maqsadli boshqarish mexanizmlari tadqiq etildi. Fauler-Keyn nazariyasiga asoslangan fotoemission o‘lchovlar natijasiga ko‘ra, toza Si sirtining chiqish ishi qiyin eruvchan molibden ionlari kiritilgandan so‘ng 0,07 eV farq bilan pasayishi qayd etildi. Garchi hajmiy molibdenning chiqish ishi n tur kremniynikidan yuqori bo‘lsa-da, modifikatsiyalangan Si-Mo chegarasidagi chiqish ishini nafaqat kamayishi balki o‘zgarishsiz qolishi ham energetikasi qurilmalarida zaryad tashuvchilarni yo‘qotishlarsiz saralovchi kontakt qatlamlar texnologiyasini rivojlantirish uchun xizmat qilishi mumkin.

Ushbu natija zamonaviy qattiq jismlar elektronikasi, optoelektronikada sirt chiqish ishining maqsadli boshqarish, fotodetektorlar hamda zamonaviy vakuum elektronikasida samarali qo‘llanilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ionli implantatsiya usuli yordamida kremniy sirtining emissiv parametrlarini va dreyf maydonlarini muvaffaqiyatli modifikatsiya qilish kelajakda yuqori samaradorlikka ega yangi avlod quyosh elementlari, sensorlar va yarimo‘tkazgichli fotodetektorlar yaratishda ishonchli va istiqbolli texnologik yechim bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Hüfner S. Photoelectron Spectroscopy: Principles and Applications. Berlin, Springer, 2003.
(2). Rahmonov G‘.T., Nurmatov N.A. Elektronlar va ionlar emissiyasi. Toshkent, “Ma’rifat”, 2024.
(3). Neamen D.A. Semiconductor Physics and Devices. New York, McGraw-Hill, 2012.
(4). Briggs D., Grant J.T. Surface Analysis by Auger and XPS. IM Publications, 2003.
(5). Ziegler J.F. Ion Implantation Science. Nuclear Instruments, 2004.
(6). Buribaev I., Nurmatov N.A. Photoelectron emission of Nb and alloys. Izvestiya RAN. Moscow, 2001.

Erqulov Ziyot Sadinovich (QarDU universiteti tibbiyot fakulteti o‘qituvchisi;
https://orcid.org/0009-0007-6640-2845; Gmail: erqulovz2@gmail.com)

SHAXS EKOLOGIYASINING FALSAFIY VA METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada globallashuv va shiddatli axborot xurujlari davrida shaxs ekologiyasining falsafiy va metodologik asoslari tizimli ravishda tahlil qilingan. Tadqiqotda shaxs ichki dunyosining barqarorligi gumanistik falsafa, koevolutsiya tamoyili hamda sharq mutafakkirlarining komil inson konsepsiyasi kontekstida yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *shaxs ekologiyasi, koevolutsiya, sinergetik yondashuv, ma’naviy-axloqiy ekologiya, axborot ekologiyasi.*

ФИЛОСОФСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭКОЛОГИИ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. *В данной статье системно анализируются философские и методологические основы экологии личности в эпоху глобализации и интенсивных информационных атак. В исследовании устойчивость внутреннего мира личности рассматривается в контексте гуманистической философии, принципа коэволюции и концепции совершенного человека восточных мыслителей.*

Ключевые слова: *экология личности, коэволюция, синергетический подход, духовно-нравственная экология.*

PHILOSOPHICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE ECOLOGY OF PERSONALITY

Annotation. *This article systematically analyzes the philosophical and methodological foundations of the ecology of personality in the era of globalization and intense informational challenges. In the study, the stability of the inner world of a person is examined in the context of humanistic philosophy, the principle of coevolution, and the concept of the perfect man of Eastern thinkers.*

Keywords: *ecology of personality, coevolution, synergetic approach, spiritual and moral ecology.*

Kirish. XX asrda “Tabiat–Jamiyat–Inson” (sotsioekologik) tizimi ijtimoiy-antropik yaxlitlik sifatida tavsiflangan. Bu yaxlitlik darajasi organikdir. Bu yaxlitlik allaqachon mexanik (arxaik sivilizatsiya) va uyushgan (industriyadan oldingi) sivilizatsiya bosqichidan o‘tgan edi. XVII asrdan boshlab bu yaxlitlik organik bosqichga o‘tdi, bunda tabiat–jamiyat–inson nafaqat bir-birini to‘ldiradi, balki “inson ekologiyasi” tushunchasi bilan ifodalangan yangi voqelikning bir qismiga aylanadi [1]. Ushbu yaxlitlik doirasida odamlar yangi imkoniyatda mavjud bo‘ladilar. Tabiat, Jamiyat va Madaniyat “inson ekologiyasi”ning “kompleklari”ga aylanadi. Inson faoliyati yagona poydevorni belgilaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. V.M.Vernadskiyning inson va tabiatning birligi, ularning birgalikda evolutsiyasi va global evolutsion jarayon jarayonida o‘zaro boyitilishi haqidagi g‘oyalari rus fanida E.M.Babosov, V.M.Baryakin, F.M.Girenok, V.E.Yermolaev, V.M.Kaznacheev, G.A.Los, I.M. Mochalov, G.Sh.Moiseev, Y.B.Oleynikov, Y.M.Truslov, I.T.Frolov, G.M.Shvebs, A L.Yanshin asarlarida rivojlantirildi [1]. Inson ekologiyasi uchun Vernadskiyning xulosasi metodologik ahamiyatga ega edi: insoniyatning o‘z-o‘zidan rivojlanishi dunyoda o‘z o‘rnini egallash yo‘lidan bordi. Endi unda yashashni o‘rganish vazifasi paydo bo‘ldi (11). Inson ekologiyasi haqidagi bu yangi tushuncha I.T.Frolov, N.N.Moiseev, L.P.Bueva, A.D.Ursul va A.L.Nazaretyan (12) asarlarida ham asoslandi. Rus fanida noosfera tushunchasi "yuqori aloqa" g‘oyasiga va Inson va Tabiat, Jamiyat va Biosfera organik ravishda birga yashaydigan "umumiy uy"ni yaratishga asoslangan holda ishlab chiqilmoqda.

XX asrda o‘zgaruvchan ijtimoiy-tabiiy vaziyatga bunday yondashuv uchun “inson ekologiyasi” asos bo‘lgan. “Biosesxrizm”ning yangi tushunchasi ham shu maqsadga xizmat qiladi, insoniyatga biosfera funksiyasini beradi: inson uchun biosfera emas, balki biosfera uchun inson” [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Inson ko‘p qirrali mavjudotdir. Uning ham ijobiy, ham salbiy fazilatlari bor. Har bir tarixiy davr haqiqiy (normal) insonning o‘ziga xos modeliga ega. “Noosfera odami” modeli ham yaratilishi mumkin edi. Sivilizatsiyaning ta’siri oxir-oqibat insonning fazilatlariga bog‘liq. N.A. Berdyyev haq edi: agar inson "siqilgan" jamiyat bo‘lsa, unda jamiyat "kengaygan" insondir. N.M.Amosovning so‘zlariga ko‘ra, 20-asrda "inson biologiyasi hali ham aqldan kuchliroq". Insoniyat tarixi hozirgacha omma orasida ustunlik qilgan insoniy fazilatlarga ustuvor ahamiyat bergan. Peccei “yangi odam” o‘zining intellektual salohiyatini ro‘yobga chiqarishga qaratilgan "mumkin bo‘lgan odam" (N.K.Mamardashvili) deb hisoblagan. Bu noosfera sivilizatsiyasi ijtimoiy-tabiiy voqelikning barcha sohalarida ijod qila oladigan

shaxsni talab qilishini talab qiladi. V.I.Vernadskiy tabiat evolutsiyasi jarayonida uning sefalizatsiyaga moyilligini, ham tabiiy, ham ijtimoiy hayotni tashkil etishda ratsional tamoyilning o‘sishini aniqladi.

Insoniyat o‘zining ratsional tamoyilini Uyg‘onish davriga (XV asr) borib taqaladigan gumanizm g‘oyasiga aylantirdi. Biroq shaxsning gumanistik salohiyati faqat noosfera sivilizatsiyasida ko‘rinadigan xususiyatlarga ega bo‘lishi mumkin. XX asrda gumanizm muammosi ijtimoiy-tabiiy, global-kosmik o‘lchamga ega bo‘lib, gumanosferaga yo‘naltirilgan. (DS Lixachev). “Tabiiy”, “biosferaagra” insonning o‘rnini noosfera yashovchisi egallaydi, unda "keng ma’noda gumanitar" amalga oshiriladi” [3] (AD Ursul). Noosferogenez biosferadan noosferaga o‘tish emas, balki butun insonni fikrlash manfaatlari yo‘lida biosferani "qayta qurish" bo‘ladi. V.M.Vernadskiyning fikriga ko‘ra, yer usti strategiyasining mohiyati “noosferaning hududiy markazlari biosferaga integratsiyalashishi, u bilan koevolutsion o‘zaro ta’sirga kirishishi, biosfera va uning sikllariga moslashishi"dan iborat [3].

Tahlil va natijalar:

– “inson ekologiyasi”ning murakkab voqeligini sinergetik tahlil qilish (antropogen sivilizatsiya rivojlanishining shakllanish va sivilizatsiya jarayonlari);

– inson yaxlitligining barcha “tarkibiy qismlari” (tabiat, jamiyat va madaniyat) ning o‘zaro bog‘liqligi va bir-birini to‘ldirishini hamda uning dunyoda ham, o‘z dunyosida ham yashash usullarini tahlil qilish;

– universal evolutsionizm tamoyillarini "inson ekologiyasi"ning dastlabki falsafiy va metodologik asoslari sifatida asoslash;

– falsafiy hamjamiyatning (Jahon va Rossiya falsafiy kongresslari) rolini, mahalliy olimlarning (N.N. Moiseeva, I.T.Frolova, A.D.Ursula) "inson ekologiyasini mavjud insonning umumiy uyi" sifatida zamonaviy tushunishning falsafiy va ekologik asoslarini rivojlantirishdagi hissasini aniqlash;

– XX asrda mahalliy tibbiyot fanining inson ekologiyasi konsepsiyasini rivojlantirishdagi o‘rni va ustuvor rolini, uning taniqli vakillarini aniqlash;

– XX asrda mafkuraviy va metodologik jihatlarga ega bo‘lgan "sog‘liq" toifasini zamonaviy shakllanish va sivilizatsiya jarayonlarini tahlil qilish uchun mezon asosi sifatida kiritish;

–“ekosofiya”ning inson ekologiyasining qadriyat-semantik asosi va rivojlanayotgan antropogen sivilizatsiya uchun insoniy o‘lchovli qadriyat mezoni sifatidagi yangi qarashi;

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, zamonaviy ta’lim tizimida nafaqat bilim berish, balki bo‘lajak mutaxassislar va pedagoglarning ekologik-metodologik madaniyatini yuksaltirish, ta’lim muhitida psixologik xavfsizlik va empatiyani ta’minlovchi inkluziv muhitni loyihalash maqsadga muvofiq deb hisoblanadi. Shaxs ekologiyasi mezonlarini ta’limiy va ijtimoiy amaliyotga integratsiya qilish kelajakda jamiyatning ma’naviy va intellektual barqarorligini ta’minlashning garovidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Философские и методологические основания экологии человека. 2000, доктор философских наук Орехов, Иван Иванович.

(2). Алексеева И.Ю. Американская философия техники в конце XX века. Вопр. истории естествозн. и техники, 1997, № 1, с. 146–149.

(3). Андреенкова А.В. Материалистические. Постматериалистические ценности в России. Социологические исследования, 1994, № 11.

(4). Арский Ю.М., Данилов-Данильян В.И. (ред.). Экологические проблемы: что происходит, кто виноват и что делать? М., 1997.

(5). Астафьева О.Н. Взаимодействие культур: перспективы альтернативных решений в эпоху глобализации. Многогранная глобализация. М., РАГС, 200, с. 236–237.

(6). Nomozov Xurshid. "Axborot xuruji va ogohlik tushunchasi mazmun-mohiyati." CONFERENCE OF ADVANCE SCIENCE & EMERGING TECHNOLOGIES. Vol. 1, № 7, 2026.

(7). Xurshid, Nomozov. "Axborot xurujlarining manbalari, ularning ijtimoiy muhitda amalga oshish usullari." Ta’limda raqamli texnologiyalarni tatbiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari (2025), 632–636-betlar.

(8). Omonov Bakhodir. "The Expression of Geopolitical Knowledge in the Works “the City of Virtuous People” and “India”. Journal NX 9.6 (2023), p. 16–20.

(9). Omonov Bahodir. “Dastur ul-muluk” va “Saddi Iskandariy” asarlarida geosiyosiy qarashlar." «ACTA NUUz» 1.1.2 (2024), p. 18–183.

(10). Omonov Bakhodir. "The use of water resources in the center of environmental policy in the region". The Fifth International Conference on History and Political Sciences. 2015.

(11). Omonov Bakhodir Nurillaevich, Go‘zal Aralovna Ochilova, and Sitora Ayonovna Azamova. "Specific characteristics of the ecological environment in uzbekistan." World of Scientific news in Science 1 (2023), p. 15–28.

(12). Omonov Bahodir. "Problems and Consequences Of Water Deficiency In Central Asia." Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry 12.8 (2021).

Sultamuratov Begis Utebaevich (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi)

EKOLOGIK MADANIYAT: TIZIMLI FUNKSIONAL TAHLIL

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ekologik madaniyatning tizimli funksional tahlili ilmiy o‘rganiladi. Ekologik madaniyatning funksiyalarini aniqlash va klassifikatsiyalashda bir qator tadqiqotchilarning ilmiy ishlari tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *ekologik madaniyat, tizim, funksional yondashuv, qadriyat funksiyasi, regulyativ funksiya, ma’naviy-ma’rifiy, ekologik ong, ekologik bilim.*

Султамуратов Бегис Утебаевич (Независимый исследователь Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Беруни)

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА: СИСТЕМНЫЙ ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация. *В данной статье научно изучается системно-функциональный анализ экологической культуры. При определении и классификации функций экологической культуры анализируются научные работы ряда исследователей.*

Ключевые слова: *экологическая культура, система, функциональный подход, ценностная функция, регулятивная функция, духовно-просветительская, экологическое сознание, экологические знания.*

Sultamuratov Begis Utebaevich (Independent researcher at Urgench State University named after Abu Raykhan Beruni)

ECOLOGICAL CULTURE: SYSTEMATIC FUNCTIONAL ANALYSIS

Annotation. *This article scientifically examines the systematic functional analysis of ecological culture. The scientific works of a number of researchers are analyzed in determining and classifying the functions of ecological culture.*

Keywords: *ecological culture, system, functional approach, value function, regulatory function, spiritual and educational, ecological consciousness, ecological knowledge.*

Kirish. Ekologik madaniyatga ijtimoiy-falsafiy yondashuv uning ichki tizimlarini va funktsional xususiyatlarini tizimli-funktsional tahlil qilishga undaydi. “Tizimli funktsional yondashuvni tadqiqot obyekti talab etadi. Tizimga taalluqli qismlar, bo‘laklar o‘rtasidagi funktsional munosabatlar, aloqalar tizimli funksional yondashuvning predmetidir. Mazkur munosabatlar, aloqalar:

–tizim (butun, sistema) talablariga;

–qismlar, bo‘laklar ixtiyoriga;

–tashqi tazyiqlar ta’siriga, zo‘rloviga muvofiq tashkil etilishi mumkin” [1;88–89-b.].

Qismlar, bo‘laklar tizimning atributlaridir. Shu nuqtayi nazardan, “Tizim (butun, sistema)ning yaxlitligini asrash va rivojlantirish yo‘llarini topish tizimli funksional yondashuv oldidagi asosiy vazifadir” [1;89-b.]. Demak, har bir o‘rganiladigan obyektning ichki qismlari, bo‘laklari aniqlanishi, ularning tizimga (sistemaga) munosabatlari tahlil qilinishi zarur. Ana shunda obyekt, bizning misolimizda ekologik madaniyat, butun voqelik sifatida tadqiq etiladi, uning ichki qismlari, bo‘laklari butunga (sistemaga) qanday xizmat qilishi ochib beriladi. Shuning uchun qismlar, bo‘laklar o‘zining vazifalarini butundan, sistemadan oladi, pirovard natijada, butun, sistema maqsadiga xizmat qilishiga qarab baholanadi.

Adabiyotlar tahlili va metod. Ilmiy adabiyotlarda nafaqat madaniyatning, shuningdek, ekologik madaniyatning ham funksiyalari turlicha talqin qilinadi. Masalan, falsafa fanlari doktori, professor A.A. Fortunov ularga qadriyat funksiyasi, regulyativ funksiya, sotsial tajribani yetkazish funksiyasi, dialog funksiyasi va belgilik funksiyasi xos deb ko‘rsatadi [2;114-b.]. Mazkur funksiyalarni belgilashda u madaniyatshunoslikda e’tirof etilgan qarashlar va klassifikatsyalashdan kelib chiqadi. Bu borada u V.L.Benin, V.S. Bibler, E.V.Ilenkov, M.S.Kagan, L.N.Kogan, E.V.Sokolov, V.A.Sitarov, V.V.Pustovoytov kabi olimlarning tizimli-funksional yondashuvlariga tayanadi. Biroq A.A.Fortunatov nima uchun aynan ushbu beshta funksiya ekologik madaniyatga xos ekanini ilmiy asoslamaydi, natijada funksiyalar tadqiqotchining subyektiv xohishi mahsuli sifatida qabul qilinadi. Sotsiolog O.M.Doroshko esa ekologik madaniyatga: 1) insonning tabiatga bo‘lgan munosabatlari; 2) shaxsning boshqalar va jamiyatga bo‘lgan munosabatlari; 3) insonning o‘ziga bo‘lgan munosabatlarini kiritadi [3;8–11-b.]. Mazkur munosabatlar u yoki bu ko‘rinishda deyarli barcha, ayniqsa, ijtimoiy-falsafiy yo‘nalishlardagi tadqiqotlarda e’tirof etiladi. Dotsent V.M. Logvinenko ekologik madaniyat funksiyalarini tashkillashtirish, regulativ, bashorat, innovat-siya kabilarga

ajratadi [4]. Ammo muallif funksiyalarni klassifikatsiyalashda qanday ilmiy metodologik prinsiplardan kelib chiqqanini aytmaydi. Bu esa ilmiy volyuntarizmdek tuyuladi. O‘zbekistonlik tadqiqot-chi O.V. Levinskaya ekologik madaniyatga ma’naviy-ma’rifiy voqelik sifatida yondashib, uning funksiya-larini ma’naviy tarbiya, ma’rifiy targ‘ibot, tabiatni asrash, ekologik dunyoqarash, ekologik amaliyot yoki ekologik harakatlar (xashar, ko‘kalamzorlashtirish va boshqalar)ga ajratadi [5;6–7-b.]. Shunga yaqin klassifikatsiyalashni biz Sh.L.Mahmudova, E.J.Ikromov, A.A.Xotamov, N.Sh.Bozorova, A.Amonlayev kabi tadqiqotchilarda ham kuzatamiz [6;11–19-b.]. To‘g‘ri, ushbu tadqiqotlarda ekologik madaniyatning nafaqat ijtimoiy-falsafiy, shuningdek, pedagogik (N.Sh.Bozorova), antropologik (E.J.Ikromov, A.A.Xotamov), sotsioantropologik (A.Amonlayev) va gumanistik (Sh.L.Mahmudova) jihatlariga e’tibor qaratiladi va uning ijtimoiy funksiyalari ana shu yondashuvlarga muvofiq klassifikatsiya qilinadi.

Muhokama. Ushbu klassifikatsiyalash bilan bahslashish, uning ayrim tomonlariga e’tiroz bildirish mumkin. Biroq, ular keltirgan klassifikatsiyalash qanday ilmiy metodologik asosda amalga oshirildi? Unga nima, ekologik madaniyatning qaysi jihatlari, immanent xususiyatlari asos qilib olindi? Ekologik madaniyatni tayyor sxema yoki ta’rif sifatida tatbiq etish qiyin emas, ammo uni ilmiy metodologik nuqtayi nazardan asoslash qiyin. Funksiyalarni klassifikatsiyalash ma’lum bir ilm-fanda, ayniqsa, falsafada e’tirof etilgan ilmiy konseptual qarashga tayanishi darkor. Buni gnoseologiyasiz, aniqrog‘i, insonning tabiatga, yonatrofga, jamiyatga, kelajakka munosabatlarini o‘rganishsiz amalga oshirish qiyin. Ekologik madaniyatning funksiyalari faqat ekologiyaning o‘zi uchun emas, balki inson va uning hayotni asrashga qaratilgan ekzistensial faoliyatini ratsional yo‘naltirish, tartibga solish va ekogarmoniyani shakllantirish uchun zarurdir.

Ekomadaniyat bir-biriga mohiyatan zid ikki – ekologiya va madaniyat hodisalaridan tashkil topgan. Ekologiya tabiat, yon atrof, makon haqidagi ta’limot bo‘lib, ularning substantsional asosi tabiatdadir. Tabiat inson xohish va istaklarining mahsuli emas, u azaldan, inson istaklaridan, faoliyatidan tashqarida mavjuddir. Madaniyat esa inson, uning istak va faoliyati tomonidan barpo etilan moddiy va ma’naviy boyliklar yig‘indisi hisoblanadi. Ekologik madaniyatda ushbu ziddiyatli ikki voqelik, hodisa uyg‘un keladi. Bu esa ekologik madaniyatning funksiyalarini aniqlashda nazariy qiyinchiliklar uyg‘otadi. Ularni aniqlashda nimaga – ekologiyagami yoki madaniyatgami urg‘u berish lozim? degan savol uyg‘otadi. Bizning fikrimizcha, bu o‘rinda urg‘u ekologiyaga berilishi darkor, chunki unda asosiy muammo madaniyatda emas, balki ekologiyadadir. Madaniyat esa unda ekologiyaning mohiyatini emas, balki bir ijtimoiy xususiyatini ifodalab keladi. Ilm-fanda bunday yondashuvlar tez-tez uchrab turadi. Masalan, huquqiy madaniyat deganda urg‘u, asosan, huquq fenomeniga beriladi [7;108–188-b.]. Yoki siyosiy madaniyat, tibbiy madaniyat deganda urg‘u madaniyatga emas, balki siyosatga va tabbiyotga, ularning funksiyalariga beriladi. Ilmiy-nazariy nuqtayi nazardan, bu to‘g‘ri.

Natijalar. Demak, ekologik madaniyatning funksiyalarini aniqlash va klassifikatsiyalashda asosiy e’tibor ekologiyaga qaratiladi, ekologiyaning tub, substansional asosi va mohiyati birlamchi bo‘lib olinadi. Ushbu asos va mohiyatni quyidagicha klassifikatsiyalash mumkin:

–ekologik ong;
–ekologik bilim;
–ekologik e’tiqod;
–ekologik faoliyat;
–ekologik taraqqiyot.

Mazkur klassifikatsiyalashda subyektiv omildan obyektiv omilga, ya’ni, subyektivlashishdan obyektivlashtirishga o‘tish, ijtimoiy harakat asos qilib olindi. Bu harakat ekologik taraqqiyotda o‘z cho‘qqisiga yetadi va jamiyat taraqqiyotiga hissa qo‘shadi. “Ekologik taraqqiyot” ilmiy adabiyotlarda uchramaydi, u bizning, ilmiy adabiyotlarni o‘rganish jarayonida erishgan pastulatimizdir. U ekologik ong, ekologik bilim, ekologik e’tiqod va ekologik faoliyatning pirovard natijasidir. Ularning har biri alohida quntsiya sifatida qaralishi, o‘rganilishi mumkin, ammo ular o‘zining maqsadli sa’y-harakat ekanini ekologik taraqqiyotda namoyon etadi. Ekologik taraqqiyot jamiyat taraqqiyotini tarkibiy qismi, ikkinchisiz birinchisiga erishish mushkul. Birinchisini futurologik model tarzida qabul qilish qiyin emas, ba’zan esa jamiyat taraqqiyoti (balki tanazzuli?!) ekologik taraqqiyotni nazarga olmasligi mumkin. Masalan, insoniyat taraqqiyoti XX asrgacha ekologik muammo nima ekanini bilmagan, lekin jamiyatlar taraqqiy etib kelgan. Bugun insoniyat taraqqiyoti mutlaq boshqa tartibga, talablarga duch kelmoqda, endi jamiyat taraqqiyotini ekologik taraqqiyot bilan uyg‘unlashtirishni taqozo qilmoqda. Uni qisqacha sotsioekologik taraqqiyot deyish mumkin.

Ekologik yoki sotsioekologik taraqqiyot: 1) inson – jamiyat-tabiat tizimida sotsioekogarmoniyaning shakllanishi; 2) inson faoliyatiga sotsioekotizimni barqarorlashtirish omili sifatida qarash; 3) sotsioekopa-

radigmani takomillashtirib borishdan jamiyat manfaatdor bo‘lishi; 4) ekofalokatlar va ekofojialarni bartaraf etishning samarali, ratsional usullarini topish; 5) inson hayotini, faoliyati va turmushini zavqli, sermazmun va oliyjanob qilishda namoyon bo‘ladi. Bu sotsioekologik parametrlar muammoni ijtimoiy-falsafiy idrok va tahlil qilish jarayonida shakllandi, ularni yana boyitish, ekzistensial nuqtayi nazardan glo-bal voqelikka aylantirish mumkin.

Xulosa. Ekologik madaniyatni tizimli-funksional tahlil qilish, uning mohiyati, tarkibiy elementlari va jamiyat taraqqiyotidagi o‘rnini chuqurroq anglash imkonini beradi. Tadqiqot davomida ekologik madaniyat funksiyalarining turli olimlar tomonidan turlicha talqin qilingani, biroq ularni klassifikatsiyalashda yagona metodologik yondashuvning yetarli darajada shakllanmaganligi aniqlandi. Shu sababli ekologik madaniyat funksiyalarini aniqlashda ekologiyaning substansional mohiyati va inson–jamiyat–tabiat tizimidagi o‘zaro aloqalar asos qilib olindi.

Tadqiqot natijasida ekologik madaniyatning asosiy funksional tarkibi ekologik ong, ekologik bilim, ekologik e’tiqod, ekologik faoliyat va ekologik taraqqiyot kabi bosqichlardan iborat ekanligi asoslandi. Mazkur elementlar o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, subyektiv munosabatlarning obyektiv ijtimoiy amaliyotga aylanish jarayonini ifodalaydi. Ayniqsa, ekologik taraqqiyot ekologik ong, bilim, e’tiqod va faoliyatning pirovard natijasi sifatida namoyon bo‘lib, sotsioekologik rivojlanishning muhim mezoni hisoblanadi.

Shuningdek, ekologik madaniyatning asosiy vazifasi inson, jamiyat va tabiat o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash, sotsioekogarmoniyani shakllantirish hamda ekologik xavf va tahdidlarning oldini olishga xizmat qilishi isbotlandi. Hozirgi globallashuv va ekologik muammolar kuchayib borayotgan sharoitda jamiyat taraqqiyotini ekologik taraqqiyot bilan uyg‘unlashtirish zarurati yanada ortib bormoqda.

Demak, ekologik madaniyat nafaqat ma’naviy-ma’rifiy qadriyat, balki insoniyatning barqaror rivojlanishi, ekologik xavfsizlikni ta’minlash va kelajak avlodlar manfaatlarini himoya qilishga xizmat qiluvchi muhim ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bois ekologik madaniyatning tizimli-funksional asoslarini yanada chuqur o‘rganish va amaliyotga tatbiq etish zamonaviy ilm-fan hamda jamiyat taraqqiyotining dolzarb vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Алимасов В. Илмий тадқиқот методологияси. Дарслик, Тошкент, “Фан ва таълим полиграф”, 2025, 88–89-бетлар.

(2). Фортунатов А.А. Функции экологической культуры: анализ определений. Знание. Понимание. Умение. 2015, № 4, с. 114.

(3). Дорошко О.М. Формирование экологической культуры как цель образования для устойчивого развития. Гродно, ГрГУ им. Я.Купалы, 2010, с. 8–11.

(4). Логвиненко В.М. Функции экологической культуры и их значение в учебном процессе. Электронний ресурс. Режим доступа: www.confrences.neasmo.org.ua;

(5). Левинская О.В. Понятие, структура и функции экологической культуры. Автореферат дисс. на соиск. уч. степени канд. филос. наук, 2000, с. 6–7.

(6). Махмудова Ш.Л. Экологическая культура как фактор гуманизации отношения обшества к природе. Дисс. на соиск. уч. степени канд. филос.наук, Тошкент, 1994; Икрамов Э.Ж., Хатамов А.А. Шахснинг экологик маданияти. Тошкент, Ибн Сино номидаги нашр., 2001; Бозорова Н.Ш. Талабаларда экологик маданиятни шакллантиришнинг илмий-педагогик асослари. Пед. фан.номзоди илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация, Қарши, 2006; Амонлаев А. Экологическая культура человека и ее особенности. “Тарих ва жамият”, 2021, 1-сон, 11–19-бетлар.

(7). Тожихонов У., Саидов А. Ҳуқуқ маданияти назарияси. 1-том, Тошкент, ИИВ Академияси, 1997, 108 –188-бетлар.

Mamatqulova Nilufar Xusanovna (Toshkent davlat Tibbiyot universiteti Termiz filiali “Ijtimoiy gumanitar fanlar” kafedrasi dotsenti v.b, (PhD)

MAROSIMLARNING IJTIMOIY FUNKSIYALARI VA ULARNI O‘RGANISHNING NAZARIY YONDASHUVLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada marosimlarning jamiyatdagi o‘rni, ularning ijtimoiy funksiyalari va mazkur fenomenni tadqiq etishning yetakchi nazariy-metodologik yondashuvlari tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida marosimlarning integrativ, kommunikativ, regulyativ, identifikatsion, kompensator-psixologik va ijtimoiy xotirani saqlash kabi asosiy vazifalari tizimlashtirilgan. Sharq-turkiy axloqiy-pedagogik meros G‘arb sotsiologik maktablari bilan sintez qilinib, marosimlar transformatsiyasini baholashning obyektiv mezoni ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *marosim, ijtimoiylik, integratsiya, identifikatsiya, transformatsiya, sotsiologik, konstruktivizm,g‘oya.*

СОЦИАЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ ОБРЯДОВ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИХ ИЗУЧЕНИЮ

Аннотация. *В данной статье анализируются роль обрядов в обществе, их социальные функции и ведущие теоретико-методологические подходы к исследованию данного феномена. В процессе исследования систематизированы такие основные функции обрядов, как интегративная, коммуникативная, регулятивная, идентификационная, компенсаторно-психологическая, а также сохранение социальной памяти. Путем синтеза восточно-тюркского морально-педагогического наследия с западными социологическими школами разработан объективный критерий оценки трансформации обрядов.*

Ключевые слова: *обряд, социальность, интеграция, идентификация, трансформация, социологический, конструктивизм, идея.*

SOCIAL FUNCTIONS OF RITUALS AND THEORETICAL APPROACHES TO THEIR STUDY

Annotation. *This article analyzes the role of ceremonies in society, their social functions, and the leading theoretical and methodological approaches to studying this phenomenon. During the research, the main functions of ceremonies-such as integrative, communicative, regulative, identificational, compensatory-psychological, and the preservation of social memory-have been systematized. By synthesizing the Eastern-Turkic moral and pedagogical heritage with Western sociological schools, an objective criterion for evaluating the transformation of ceremonies has been developed.*

Keywords: *ceremony, sociality, integration, identification, transformation, sociological, constructivism, idea.*

Kirish. Jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida marosim, urf-odat va an’analar ijtimoiy hayotni tartibga soluvchi, individlarni bir butunlikka jipslashtiruvchi hamda avlodlar o‘rtasidagi ma’naviy ko‘prikni ta’minlovchi muhim sotsial-madaniy institut sifatida namoyon bo‘ladi. Bugungi shiddatli globallashuv, madaniyatlar integratsiyasi va axborotlashuv sharoitida har bir millatning o‘ziga xosligini saqlab qolish masalasi bevosita uning milliy-madaniy merosi, xususan, marosimlar tizimining hayotiyligi bilan uzviy bog‘liqdir.

Marosimlar nafaqat tarixiy xotira, balki yoshlarni ijtimoiylashtirish, ularda mustahkam axloqiy me’yorlar va ijtimoiy tafakkurni shakllantirishning ta’sirchan tarbiyaviy vositasi hamdir. An’ana va urf-odatning ramziy-harakatli amaliy ifodasi bo‘lgan marosim orqali jamiyat o‘zining eng oliy qadriyatlarini keyingi avlodga uzatadi. Shu bois ularning tabiati va mohiyatini ilmiy anglash, kelajak avlod ma’naviy kamolotidagi o‘rnini baholash bugungi kun ijtimoiy-gumanitar fanlarining o‘ta dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot oldida ikkita o‘zaro bog‘liq va murakkab ilmiy muammo ko‘ndalang bo‘ladi: birinchidan, marosim zamonaviy jamiyatda qanday real ijtimoiy vazifalarni bajarmoqda? Ikkinchidan, mazkur fenomenni va undagi transformatsiya jarayonlarini ilmiy jihatdan qanday nazariy yondashuvlar asosida obyektiv o‘rganish maqsadga muvofiq? So‘nggi yillarda kundalik hayotimizdagi ko‘plab marosimlarning shakli o‘zgarib, ba’zan ularning asl mohiyati unutilayotgani yoki mazmunsiz dabdababozlikka aylanib qolayotgani kuzatilmoqda. Bu esa marosimlar transformatsiyasini ilmiy tahlil qilish uchun aniq va xolis mezonlar ishlab chiqishni talab etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda marosimlarning ijtimoiy funksiyalari va ularning transformatsiyasini ilmiy tahlil qilish uchun Sharq-turkiy axloqiy-pedagogik meros hamda funksionalistik, jarayonli, ramziy-interpretativ va konstruktivistik yondashuvlar o‘zaro uyg‘unlashtirildi. Mazkur nazariyalar marosimlarning tarbiyaviy, ijtimoiy, ramziy va dinamik xususiyatlarini turli nuqtai nazardan yoritib, ularning jamiyatdagi o‘rni, ijtimoiy birlikni ta’minlash, qadriyatlarni saqlash, hayotiy o‘tish bosqichlarini tartibga solish hamda zamonaviy ehtiyojlarga, mos ravishda, o‘zgarish mexanizmlarini kompleks baholash uchun yaxlit metodologik asosni shakllantirishi aniqlandi.

Tahlil va natijalari. Manbalarni chuqur tahlil qilish va belgilangan metodologik yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etish natijasida marosimlarning jamiyatdagi o‘rni va mohiyatini belgilab beruvchi oltita asosiy ijtimoiy funksiyasi tizimlashtirildi. Ushbu funksiyalar bir-biridan ajralgan holda emas, balki yaxlit tizim sifatida namoyon bo‘ladi va har bir konkret marosimda turli darajada uyg‘unlashadi:

Marosimning eng azaliy vazifasi insonlarni birlashtirishdir. Emil Dyurkgeym ta’kidlaganidek, marosim jarayonida yuzaga keladigan “jamoaviy hissiyot” (collective effervescence) alohida individlarni yagona ma’naviy butunlikka bog‘laydi va jamiyatning o‘z birligini his qilishiga, uni qayta tiklashiga xizmat

qiladi. Bu quvvat turkiy an'analarda Ziyo Go'kalp tomonidan tavsiflangan "to're" konsepsiyasi bilan bevosita hamohangdir: to're xalq ichida birdamlik va o'zaro yordamni mustahkamlovchi, shaxsni jamoa tarkibiga integratsiya qiluvchi kuchli xulq namunalari tizimidir.

Marosimlar qadriyatlar, bilim va ijtimoiy tajribani avloddan avlodga uzatuvchi muhim kommunikatsiya kanalidir. Bu funksiya an'ananing etimologik mohiyati bo'lmish "an'ana" (uzluksiz uzatish zanjiri) tushunchasi bilan chambarchas bog'liq. Marosimlar orqali ajdodlarning dunyoqarashi, ijtimoiy tajribasi va ma'naviy merosi yosh avlodga nafaqat so'z, balki amaliy harakatlar orqali tushunarli tarzda yetkaziladi.

Pol Konnerton o'zining "Jamiyatlar qanday eslaydi" asarida ko'rsatib o'tganidek, marosimlar (ayniqsa, xotira va tantana marosimlari) o'zining takrorlanuvchi, tana va amaliyot orqali ifodalanuvchi tabiati bilan ijtimoiy xotiraning asosiy tashuvchisi hisoblanadi. Shu ma'noda, marosim jamiyatning "jonli xotirasi"dir. U qotib qolgan yozma hujjatlardan farqli o'laroq, o'tmishdagi voqealar va ularning ma'nolarini takroriy amaliyotlar orqali bugungi kunda jonlantiradi.

Marosimlar xulq-atvorni tartibga solish va jamiyatda ijtimoiy nazoratni ta'minlash vazifasini bajaradi. Ular individlarga "nima to'g'ri va nima noto'g'ri" ekanligini, muayyan hayotiy vaziyatlarda (to'y, aza, bayram) qanday yo'l tutish kerakligini ramziy shaklda ko'rsatadi. Turkiy-islomiy mumtoz adabiyotda bu funksiya "adab" (me'yor, odob) tushunchasi orqali chuqur yoritilgan. Xususan, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig"ida va Kaykovusning "Qobusnoma"sida inson va jamiyat tartibi aynan marosim hamda urf-odatlarga qat'iy rioya qilish asosida qurilishi asoslab berilgan.

Marosimlar orqali inson "biz kimmiz?" degan savolga amaliy javob topadi va o'zini muayyan jamoaga, millatga yoki madaniyatga mansub deb his qiladi. Ziyo Go'kalpning "hars" (milliy-madaniy o'zak) konsepsiyasi aynan shu funksiyaning nazariy ifodasidir. Urf-odat va marosimlar millatning betakror o'ziga xosligini belgilovchi "hars"ning uzviy qismi bo'lib, globallashuv sharoitida milliy qiyofani yo'qotmaslikning asosiy quroliga aylanadi.

Kompensator-psixologik funksiya (Ruhiy muvozanat). Hayotdagi noaniqlik, inqiroz yoki og'ir sinovlar (kasallik, yaqinlarini yo'qotish, hayotiy burilish pallalari) vaqtida marosim insonga barqarorlik, tartib va umid hissini beradi. Bronislav Malinovskiy ko'rsatib o'tganidek, xavf va noaniqlik kuchaygan vaziyatlarda marosimlar inson ruhiyatini tinchlantiruvchi, stressni yumshatuvchi va psixologik muvozanat-ni qayta tiklovchi o'ziga xos himoya mexanizmi sifatida ishlaydi.

Tadqiqot natijasida aniqlandiki, ushbu oltita funksiya marosimlarning yashovchanligini ta'minlovchi asosiy mezonlardir. Har qanday marosimning jamiyatdagi ahamiyati va undagi transformatsiyalarning ijobiy yoki salbiyligi aynan mana shu funksiyalarning qay darajada saqlanib qolganligi bilan o'lchanadi.

Olingan natijalar va tahlil qilingan nazariy yondashuvlar sintezi shuni ko'rsatadiki, marosimlar fenomenni bir yoqlama, faqatgina tavsifiy yoki faqatgina tanqidiy nuqtai nazardan o'rganib bo'lmaydi. Sharq-turkiy axloqiy-pedagogik yondashuv milliy marosimlarimizning tarbiyaviy va qadriyatli o'zagini ochib bersa, G'arb sotsiologik va konstruktivistik maktablari ularning zamonaviy jamiyatdagi o'zgaruvchanligini va ijtimoiy ehtiyojlarga moslashishini baholash imkonini beradi. Bu ikki qutbning uyg'unlashuvi tadqiqot uchun mukammal tahliliy ramka (freymvork) yaratadi.

Muhokamaning eng markaziy nuqtasi marosimlar mazmuni va xarakteridagi o'zgarishlarni (transformatsiya jarayonlarini) baholash mezonidir. Amaliyot va konstruktivistik yondashuv (P.Burdye, K.Bell, E.Xobsbaum) ilgari surganidek, marosimlar bir marta o'rnatilgan va toabad muzlab qolgan hodisa emas. Ular doimiy ravishda ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy ehtiyojlar asosida qayta quriladi, ba'zan esa yangidan "ixtiro qilinadi". Bu tabiiy jarayon. Biroq bu o'zgarishlar jamiyat uchun qanchalik foydali yoki zararli ekanligini qanday o'lchash mumkin?

Aynan yuqorida sanab o'tilgan oltita ijtimoiy funksiya mazkur savolga xolis javob beradigan asosiy o'lchov birligiga aylanadi. Bu mezon quyidagicha ishlaydi:

Ijobiy transformatsiya (zamonga moslashuv). Marosimning tashqi ko'rinishi, shakli yoki o'tkazilish tartibi qanchalik o'zgarmasin, agar u o'zining integrativ (birlashtiruvchi), kommunikativ va kompensator-psixologik funksiyalarini saqlab qolsa, bu jarayon milliy madaniyatning hayotiyligi va rivojlanishi sifatida baholanadi. Shunday qilib, marosimlarning transformatsiyasini baholashda, ularning tashqi atributlariga emas, balki aynan bajarayotgan ijtimoiy funksiyalariga e'tibor qaratish eng to'g'ri ilmiy yo'l hisoblanadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari marosimlarning jamiyat hayotida muhim ijtimoiy institut ekanligini, ular ijtimoiy birdamlikni mustahkamlash, qadriyatlarni avloddan avlodga yetkazish, shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish kabi muhim funksiyalarni bajarishini ko'rsatdi. Shuningdek, marosimlarni o'rganishda zamonaviy ilmiy yondashuvlarni Sharq-turkiy axloqiy-pedagogik merosi bilan uyg'unlashtirish eng samarali metodologik asos ekani aniqlandi. Tadqiqot marosimlarning mazmuni va ijtimoiy

funksiyalarini saqlab qolish ularning zamonaviy sharoitga muvaffaqiyatli moslashuvini, mazkur funksiyalarning yo‘qolishi esa marosimlarning inqirozini anglatishini asoslab berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Qodirov B., Tursunov R. (2024). Globallashuv sharoitida milliy marosimlarning transformatsiyasi: sotsiologik va konstruktivistik yondashuv (P.Burdye va E.Xobsbaum nazariyalari asosida). Toshkent, Falsafa va huquq instituti nashriyoti, 112–118-betlar.

(2). Xudoyberdiyeva G. (2026). Bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashda milliy marosimlar va urf-odatlarning tarbiyaviy (regulyativ) ahamiyati. “Uzluksiz ta’lim” ilmiy-metodik jurnali, 2-son, 45–51-betlar.

(3). Toshpo‘latov A. (2023). E.Dyurkgeym va B.Malinovskiy asarlarida marosimlarning integrativ va kompensator funksiyalari tahlili. “Ijtimoiy fanlar xabarnomasi”, 3(4), 77–84-betlar.

(4). Go‘kalp Ziyo. (2022). Turkchilik asoslari (ilmiy-izohli, to‘ldirilgan yangi nashr). Toshkent, “Akademnashr”.

(5). Djurayeva N. (2025). Marosimlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari va o‘tish marosimlari (A. van Gennep va V.Terner nazariyalari talqini). Monografiya, Samarqand, SamDU nashriyoti, 56–61-betlar.

(6). Connerton P. (2023). How Societies Remember (Reprint edition with modern critical introduction). Cambridge University Press, p. 41–45.

Alimov Akmalbek Abdumajidovich (O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi Davlat boshqaruvi yo‘nalishi tinglovchisi; akmalbekalimov001@gmail .com; Orcid: 0104-1987-2003-1991)

EKSTREMISTIK VA RADIKAL G‘OYALARNING ASOSIY MOHIYATI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ekstremistik va radikal g‘oyalarning mazmun-mohiyati, ularning vujudga kelish omillari hamda jamiyat xavfsizligi, ijtimoiy barqarorlik va fuqarolar ongiga ko‘rsatadigan salbiy ta’siri ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot natijalarida yoshlarni yot g‘oyalardan himoya qilish, bag‘rikenglik, millatlararo totuvlik va diniy sabr-toqatni mustahkamlash ekstremistik va radikal g‘oyalarning oldini olishning muhim sharti ekanligi asoslab berildi.*

Kalit so‘zlar: *ekstremizm, radikalizm, ekstremistik g‘oyalar, radikal g‘oyalar, mafkuraviy tahdid, diniy ekstremizm, terrorizm, bag‘rikenglik, millatlararo totuvlik, ma’naviy xavfsizlik, yoshlar tarbiyasi, axborot xavfsizligi.*

ОСНОВНАЯ СУЩНОСТЬ ЭКСТРЕМИСТСКИХ И РАДИКАЛЬНЫХ ИДЕЙ

Аннотация. *В данной статье с научно-теоретической точки зрения проанализированы сущность экстремистских и радикальных идей, факторы их возникновения, а также их негативное влияние на безопасность общества, социальную стабильность и общественное сознание. По результатам исследования обосновано, что защита молодежи от деструктивных идей, укрепление толерантности, межнационального согласия и религиозной терпимости являются важными условиями предупреждения распространения экстремистских и радикальных идей.*

Ключевые слова: *экстремизм, радикализм, экстремистские идеи, радикальные идеи, идеологическая угроза, религиозный экстремизм, терроризм, толерантность, межнациональное согласие, духовная безопасность, воспитание молодежи, информационная безопасность.*

THE ESSENTIAL NATURE OF EXTREMIST AND RADICAL IDEOLOGIES

Annotation. *This article provides a scientific and theoretical analysis of the nature of extremist and radical ideas, the factors contributing to their emergence, and their negative impact on public security, social stability, and public consciousness. The findings of the study substantiate that protecting young people from destructive ideologies, strengthening tolerance, interethnic harmony, and religious tolerance are essential prerequisites for preventing the spread of extremist and radical ideas.*

Keywords: *extremism, radicalism, extremist ideas, radical ideas, ideological threat, religious extremism, terrorism, tolerance, interethnic harmony, spiritual security, youth education, information security.*

Kirish (Introduction). Globallashuv, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi va raqamli axborot makonining kengayishi sharoitida ekstremistik va radikal g‘oyalarning turli vositalar orqali tarqalish ko‘lami ortib bormoqda. Bunday g‘oyalar jamiyat xavfsizligi, ijtimoiy-siyosiy barqarorlik, millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglikka jiddiy tahdid soladi. Ayniqsa, yoshlarning mafkuraviy ongi va dunyoqarashiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi ularni yot g‘oyalar ta’siriga tushib qolish xavfini kuchaytiradi. Shu bois ekstremistik va radikal g‘oyalarning mazmun-mohiyatini ilmiy jihatdan tahlil qilish, ularning kelib chiqish omillari hamda tarqalish mexanizmlarini aniqlash, shuningdek, ushbu tahdidlarga qarshi samarali

profilaktik choralarni ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb ilmiy va amaliy masalalaridan biri hisoblanadi. Mazkur tadqiqot mafkuraviy immunitetni mustahkamlash, bag‘rikenglik va fuqarolik mas’uliyatini yuksaltirish hamda jamiyatda tinchlik va barqarorlikni ta’minlashga xizmat qilishi bilan ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya (materials and methods). Ekstremizm XX asr dunyo hamjamiyati uchun dahshatli so‘z va tushuncha hisoblanadi. “Ekstremizm” (fransuzchadan “extremisme” lotinchadan “extremis”) atamasi XX asrning boshidan beri faol qo‘llanila boshlandi. Odatda, “ekstremizm” tushunchasi siyosat va mafkuradagi ekstremal qarashlar va harakatlarga rioya qilishni anglatadi. V.N.Panin ta’kidlashicha, “sovuq urush tugaganidan keyin, ekstremizm eng katta xalqaro muammoga aylandi, uning milliy xususiyatlari yo‘q, u shafqatsizlik va ekstremistlarning orqa-oldiga qaramasdan harakatlanishi bilan ajralib turadi. Global axborot makonining paydo bo‘lishi ekstremizmning yanada o‘sish ehtimolini oshirdi, u tobora ko‘proq halokatli shakllarga ega bo‘la boshladi” [1;26-b.].

Ekstremizm ma’naviy tahdidlarning bir navi bo‘lib, undan foydalanuvchi shaxslar yoki tashkilotlar o‘zlariga mansub bo‘lgan tarafdorlarini radikal harakatlarga chorlovchi, mamlakatdagi tinchlik va osoyishtalikni izdan chiqarishga intiluvchi, mavjud konstitusion tuzumni ag‘darib tashlashga da’vat etuvchi tajovuzkor siyosiy faoliyat hisoblanadi. Ekstremistik g‘oyalar kishida zulm va zo‘ravonlik his-tuyg‘ularini uyg‘otadi. Ekstremistik g‘oyalar o‘zgalarga zo‘ravonlik qilish, o‘zgalarga ozor berishga undaydi. O‘zgalarga ozor berish, o‘zgalarga zo‘ravonlik qilish esa bu zulmdir. Biroq ushbu hodisaning mutaxassislar tomonidan turlicha ta’riflanishi uni ilmiy asoslash va talqin qilish zarurligidan dalolat beradi.

O‘rganilgan adabiyotlar tahlilidan hozirgi kunga kelib, “ekstremizm” tushunchasining aniq ta’rifi mavjud emasligi ma’lum bo‘ldi. Zamonaviy tadqiqotchilarning ekstremizmga bergan ta’riflarida farqli va o‘xshash jihatlar mavjud. Masalan, N.N.Afanasev: “Ekstremizm har qanday mutanosiblik tuyg‘usini ilk inkor etish demakdir. U o‘z niyatlarini darhol va ko‘p vaqt davomida amalga oshirishga harakat qilish maqsadida borliq haqidagi buzilgan, deformatsiyalangan tasavvurlar bilan ishlaydi. Tilda bu hukmlarning ekstremalligi, qat’iyligida ifodalanadi. Amalda, bu muqarrar ravishda zo‘ravonlikka olib keladi,” – deya ekstremizmga ta’rif beradi [2;56-b.]. Siyosiy psixologiyada ekstremizmning iqtisodiy, siyosiy, millatchilik, diniy, ekologik, ma’naviy kabi turli yo‘nalishlari ko‘rib chiqilgan. Bir qator tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, real hayotda ekstremizm shakllari bir-biri bilan chambarchas bog‘liq, odatda, sof shaklida namoyon bo‘lmaydi.

Muhokama (Обсуждение/Discussion). Ekstremizmga olimlar tomonidan berilgan ta’riflar va ushbu tushunchaning turli davlatlarnig qonunchiligida aks etishidan kelib chiqqan holda, uni 3 guruhga bo‘lib tadqiq etadi.

Birinchi guruhga o‘zbekistonlik olimlarning ekstremizmga konstitutsiyaviy tuzumga nisbatan xavf va tahdid darajasidan kelib chiqqan holda bergan ta’riflari kiritilgan. O‘zbek tilining izohli lug‘atida ekstremizmga (lot. Extremus–eng oxirgi; o‘taketgan, ashaddiy; keskin) siyosatda va mafkurada ashaddiy, favqulodda usullar bilan yo‘l tutishga, keskin choralar ko‘rishga tarafdorlik deb ta’rif berilgan. O‘zbekiston Respublikasining 30-iyul 2022-yildagi “Ekstremizmga qarshi kurash to‘g‘risida”gi O‘RQ-486-qonunning 3-moddasiga asosan, “Ekstremizm – ijtimoiy-siyosiy vaziyatni beqarorlashtirishga, O‘zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumini zo‘rlik bilan o‘zgartirishga, hokimiyatni zo‘rlik ishlatib egallashga va uning vakolatlarini o‘zlashtirib olishga, milliy, irqiy, etnik yoki diniy adovat qo‘zg‘atishga qaratilgan harakatlarning ashaddiy shakllari ifodasi” deb ta’rif berilgan [3]. Yana shuni ham ta’kidlab o‘tish lozimki, bugungi kunda O‘zbekistogn Respublikasida “Ekstremizmga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi qonun mavjud bo‘lsa-da, jinoyat kodeksida “ekstremizm” nomli maxsus moddaning o‘zi mavjud emas”.

O‘zbekiston Respublikasi JKning 244, 246-moddalarning barchasida faqat ekstremizmning mazmun-mohiyati to‘liq ochib berilmaganligi bois, uning diniy turi uchungina jinoiy javobgarlik nazarda tutilgan, lekin siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, etnik, millatchilik va boshqa turlari uchun jinoiy javobgarlik belgilanmagan [3]. Bu esa O‘zbekistonda ekstremizmning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, etnik, millatchilik va boshqa turlari borasida jinoyat qonunchiligida bo‘shliqlar borligini, bu yo‘nalisda tadqiqotlarga ehtiyoj mavjudligini ko‘rsatmoqda. Ayni vaqtda esa ekstremizmning yuqoridagi turlari yuzasidan jinoiy holatlar kuzatilganda javobgarlik masalalarida qaror qabul qilishda murakkablik va qiyinchilklarni yuzaga keltiradi.

Ikkinchi guruhdagi ta’riflarda MDH davlatlarning qonunchiligida ekstremizm o‘rnatilgan davlat tuzilmalarini va jamoat institutlarini inkor etish, barqarorlikka putur yetkazish, o‘z hokimiyat intilishlariga erishish uchun o‘rnatilgan tartibni buzish istagi bilan tavsiflanadigan ijtimoiy-siyosiy hodisa va siyosiy kurash shakllaridan biri sifatida talqin etiladi [4;2-b.; 5;8-b.].

Zamonaviy lingvistik adabiyotlarda ham ekstremizm tushunchasi faqat siyosat bilan bog‘langan va bir tomonlama ta’rif berilgan. Masalan, S.I.Ojegov ekstremizmni (siyosiy) “o‘z maqsadlariga erishish uchun ekstremal qarashlarga sodiqlik, ekstremal choralarni qo‘llash (shu jumladan, terroristik hujumlar va garovga olish)”, deya talqin qiladi [6;340-b.]. Katta ensiklopedik lug‘atda ekstremizm “turli konfessiyalar, siyosiy tashkilotlar va ekstravagant ijtimoiy guruhlarning o‘ta aqidaparast va radikal g‘oyalari mafkurasi, nazariyasi va amaliyoti” deb ta’rif berilgan [7;967-b.]. O‘zbek tilining izohli lug‘atida ekstremizmga (lot. extremus – eng oxirgi; o‘taketgan, ashaddiy; keskin) siyosatda va mafkurada ashaddiy, favqulodda usullar bilan yo‘l tutishga, keskin choralar ko‘rishga tarafdorlik deb ta’rif berilgan. Shundan kelib chiqib, ekstremizmni muayyan maqsadlardan kelib chiqib, ijtimoiy-siyosiy subyektlarning (davlat, xalq, millat, etnik guruhlar, jamoat birlashmalari kabi) tinchligini buzishga, boshqaruv siyosatiga qarshi qaratilgan va turli nizolarni vujudga keltirishga asoslangan xatti-harakatlarning majmuyi deyilishi maqsadga muvofiq.

Uchinchi guruhga oid xorijiy davlatlar ta’riflarida ekstremizm keskin fikr sifatida baholanadi hamda jinoiy javobgarlik faqat uning zo‘ravon ekstremizm navi uchungina belgilanganligi e’tirof etiladi. Yevropa Kengashi Parlament Assambleyasining 2003-yil 29-sentabrda qabul qilingan 1344-rezolusiyasida quyidagicha ta’rif mavjud: “Ekstremizm–parlament demokratiyasi tamoyillarini ochiq yoki pinxona inkor etuvchi hamda murosasizlik, begonalashtirish, ksenofobiya, antisemitizm va millatchilik mafkurasi va amaliyotiga asoslangan siyosiy faoliyat shaklidir [8]. Umuman olib qaraganda, ko‘pchilik olimlar jamoasi ekstremizmning siyosiy, diniy, ijtimoiy, ekologik, antiglobalistik shakllarini ajratadilar. Miqyosiga ko‘ra, ushbu hodisani mahalliy, milliy yoki mahalliy, xalqaro ekstremizmga bo‘lishadi. Yuqoridagi fikrlarga qo‘shimcha ravishda, ekstremistik g‘oyalarni tarqatishda an’anaviy axborot vositalari bilan bir qatorda, internet tarmoqlari va raqamli platformalardan ham keng foydalanilayotganini ta’kidlash lozim.

Maqolani yozishda analiz, sintez, tarixiylik va germenevtika usullaridan keng foydalanildi.

Natijalar (Результаты/Results). Tadqiqotchi M.Y.Yaxyoyevning ta’kidlashicha, “uni siyosiy yoki boshqa o‘ziga xos shakllarda namoyon bo‘ladi, deyish mumkin emas, zero, u inson faoliyatining ko‘plab sohalarida va shaxslararo muloqotda (ichki ekstremizm), sinflar, partiyalar, davlatlarning o‘zaro munosabatlarida (siyosiy ekstremizm), qabilalar, elatlar, millatlar aro munosabatlarda (etnik ekstremizm) ham uchraydi”. Siyosiy ekstremizm eng keng tarqalgan ekstremizm turi hisoblanadi. Ko‘pincha, bunday faoliyatga siyosiy partiyalar va harakatlar, mansabdor shaxslar va oddiy fuqarolar ham aralashib qolgan bo‘ladi. Siyosiy ekstremizmga olib keladigan omillar jumlasiga ijtimoiy-iqtisodiy inqirozlar, aholining katta qismi turmush darajasining keskin pasayishi, siyosiy institutlar va hukumat tuzilmalarining deformatsiyasi, ularning ijtimoiy rivojlanishning dolzarb muammolarini hal qila olmasligi, siyosiy rejimning totalitar xarkteri, muxolifatni hokimiyat tomonidan bostirilishi, konstitutsiyaviy tuzumni zo‘ravonlik usullari bilan o‘zgartirishga, mavjud davlat tuzilmalarini yo‘q qilishga va totalitar diktaturani o‘rnatishga qaratilgan noqonuniy faoliyatlar kiradi.

Siyosiy ekstremizmning o‘zini ham quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. “O‘ng qanot” deb ataladigan mafkura davlatning “pokligi” g‘oyasini ilgari suradi, uning tarafdorlari muhojirlar va boshqa davlatlar vakillariga qarshi bo‘ladilar.

2. “Chap qanot” ekstremistlari bir qator xususiyatlardan qat’i nazar, tenglikni o‘rnatishni, sinflarga bo‘linishga va shu kabi boshqa holatlarga ham qarshi chiqishni xohlashadi.

Diniy ekstremizm yana bir keng tarqalgan ekstremizm ko‘rinishlaridan hisoblanadi. Uning asl mohiyati boshqa din yoki e’tiqod vakillariga nisbatan murosasizlikdan iborat. Shu bilan birga, davlat institutlarini egallab olib tizimni o‘zgartirish g‘oyalari, ko‘pincha, e’tiqodni niqob qilib etnik nafratni qo‘zg‘atishga qaratilgan bo‘ladi.

Jahondagi turli mamlakatlar olimlari tadqiqotlari va tahlillari diniy ekstremizmini kompleks tarixiy tadqiq etish uchun uning quyidagi qator umumiy jihatlarini shakllantirishga imkoni beradi:

– diniy ekstremizning ijtimoiy bazasi, asosan, turli tuman ruhiy lahzalar va ijtimoiy inqirozlar hisoblanib, ekstremizm ana shu jarayonlarning oqibati, keyiroq esa ana shu vaziyatni keyingi rivojlanish omili sifatida namoyon bo‘ladi;

– diniy ekstremizm qayta tiklash va qayta o‘sib chiqish ijtimoiy bazalariga ega bo‘lib, millatlararo xarakter kasb etmoqda. Lekin u butunlay yaxlit mafkura sifatidagi holatini doimo o‘zida saqlagan holda ekstremizning siyosiy maqsadlari va ularni amalga oshirish faoliyati davomida u yoki bu tuzilmalar vositasida harakat qilishi aniq namoyon bo‘ladi;

– diniy ekstremizmning tarqalishi, odatda, ko‘proq lokal inqiroz muhitini paydo qiladigan ichki va mahalliy sabablarga bog‘liq bo‘ladi. Shu bilan bir vaqtda, uning qurolli faolligini kengayishi aksariyat ho-

latlarda tashqi shart-sharoitlar va omillar ta'sirida (ularning xalqaro markazlari yordamida) kechishi ko'zga tashlanadi [9].

Zamonaviy jamiyatda ijtimoiy ekstremizm, ijtimoiy tengsizlik va moddiy farovonlik jihatidan ko'p-lab kichik guruhlarga tabaqalanish sezilarli darajada namoyon bo'ladi. Bu holat tobora ko'proq odamlarning ijtimoiy ekstremizm nimani anglatishini bilib olishiga sabab bo'ladi. Bu, ayniqsa, yoshlarga xos bo'lgan ijtimoiy tengsizlik tuyg'usiga asoslangan mafkuradan seziladi. Bunda bir ijtimoiy sinf boshqasidan, masalan, kambag'allar boylardan ustun bo'lishi kerak, degan g'oya ilgari suriladi va aniq harakatlar bilan qo'llab-quvvatlanadi.

Milliy ekstremizm ijtimoiy ekstremizmning xavfli ko'rinishi hisoblanadi. Bu: 1. Boshqa millat, millat yoki etnik guruh vakillariga nisbatan radikal g'oyalar, harakatlar va munosabatni. 2. Bir millatning boshqasidan ustunligini tan olishni. 3. Nomsiz aholini jismoniy yoki siyosiy "tugatish" istagidan iborat buzg'unchiliklarni ifodalaydi. Fashizmni butun sayyorani ostin-ustun qilgan milliy ekstremizmning yorqin namunasi deb atash mumkin.

Xalqaro ekstremizm. Oxirgi o'n yilliklar davomida olimlar xalqaro deb ta'riflagan yangi ekstremistik faoliyat shakllandi. Bu davlatlar o'rtasidagi radikal iqtisodiy va demokratik qarama-qarshilik shaklida namoyon bo'ldi. Bunday ekstremizm turining paydo bo'lishi: a) turli mamlakatlarning rivojlanishini ularning ehtiyojlariga mos ravishda birlashtirishga intilayotgan transmilliy kompaniyalarning paydo bo'lishi: b) G'arb mamlakatlarining bank sektori, xomashyo eksportiga yo'naltirilganligi va b. bilan bog'liq holda ifodalangan bozor, siyosiy va harbiy bosim ko'rinishidagi globallashuv jarayonlari bilan bog'liq.

Ekstremizmning deyarli barcha navlari zo'ravonlik yoki tahdiddan tashqari, "jamoat muammolarini idrok etishda, ularni hal qilish yo'llarini izlashda bir tomonlamalik; fanatizm, o'z tamoyillarini, muxoliflarga o'z qarashlarini singdirish, barcha buyruqlar, ko'rsatmalarni so'zsiz bajartirish; aqlga emas, balki hissiyotlarga, instinktlarga, xurofotlarga tayanish; murosalarga kela olmaslik yoki ularga e'tibor bermaslik" kabilarni namoyon etadi [10;28-b.].

"Radikalizm" tushunchasining ham noaniqligi uni batafsilroq izohlanishni taqozo etadi. "Radikalizm" termini dastlab ijtimoiy muammolarning ildiziga kirish istagini tavsiflash uchun ishlatilgan. Hozirda esa u mavjud ijtimoiy va siyosiy institutlarni tubdan o'zgartirishga qaratilgan siyosiy g'oyalar va harakatlar majmuasiga nisbatan ko'proq qo'llaniladi. Biroq "radikalizm" tushunchasi "ekstremizm"tushunchasi kabi salbiy ma'nolarga ega emas. "Radikalizm" tushunchasi (lotincha radix – ildiz) mavjud ijtimoiy va siyosiy institutlarning eng radikal, hal qiluvchi ("radikal", keskin, tubdan) o'zgarishiga qaratilgan ijtimoiy-siyosiy g'oyalar va harakatlarni belgilaydi. Zamonaviy foydalanishda radikalizm, avvalambor, hal qiluvchi, "ildiz" g'oyalarga, so'ngra ularga erishish usullariga va ushbu g'oyalar bilan bog'liq tegishli harakatlarga bo'lgan istakni anglatadi.

Zamonaviy siyosiy psixologiyada "radikalizm" tushunchasi: 1) "maqsadga erishish uchun qat'iy va murosasiz harakatlarni o'z ichiga olgan siyosiy jarayonlarni sifatli o'zgartirishning psixologik mexanizmi; 2) chegaradan tashqari chiqishlarga moyil bo'lgan faoliyat yuritish usuli kabi ma'nolarga ega". Radikalizm mavjud siyosiy hodisaga salbiy munosabatda bo'lishga, real vaziyatdan chiqishning mumkin bo'lgan yo'llaridan birini yagona mumkin bo'lgan yo'l sifatida tan olishga asoslanadi. "Radikalizm – bu siyosatdagi hal qiluvchi usul va harakatlarga intilish demak". "Radikalizm – bu maqsadga erishishning o'ta keskin vositalariga amal qiladigan siyosiy harakat. U nigilizm, ekstremizm, terrorizm va inqilobiylik (revolyusinarizm) kabi turli shakllarida namoyon bo'lishi mumkin".

Xulosa (Заключение/Conclusion). Yuqorida keltirilgan barcha mulohazalardan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ekstremizm destruktiv (buzg'unchi, vayronkor) radikalizm hisoblanadi. Vayronkor radikalizmning navlaridan biri fanatik mafkuraga, o'zgarishga asoslangan. Yana bir turi fundamentalizm mafkurasiga asoslanadi, uning mohiyati eski ijtimoiy tuzumga qaytish, har xil o'zgarishlar jarayonini sekinlashtirish, muzlatishdir. Siyosatda, fanda va qonunchilikda ekstremizmning mohiyatini, uning subyekti, maqsadi va motivlarini tushunishda olimlar o'rtasida yagona fikr mavjud bo'lmaganligi bois, uni turlicha xarakterda tavsiflashadi. Ilmiy jamoatchilik ekstremizmni keng va tor ma'noda ko'rib chiqib, keng ma'noda ekstremizm "muayyan maqsadlarga erishish uchun keskin qarashlarga asoslanish", tor ma'noda – "muxoliflarni mag'lub etish va ularni yo'q qilishga qaratilgan faoliyat" sifatida ta'riflanadi. Ekstremizm o'z mazmun - mohiyatiga ko'ra, har qanday ko'rinishda "keskin qarash" yoki "faol harakat" shaklida namoyon bo'ladi va konstitutsiyaviy tuzumga va davlat xavfsizligiga bevosita tahdidni yuzaga keltirib chiqaradi.

Aytilganlarni umumlashtirib, quyidagi ta'riflarimizni beramiz:

Ekstremizm – bu ijtimoiy amaliyotning halokatli shaklini ifodalovchi siyosatshunoslik kategoriyasi bo‘lib, uning shakllari inson hayotining ko‘plab sohalarida uchraydi, shaxsni umuminsoniy va madaniy qadriyatlardan uzoqlashtirishga qaratilgan bo‘ladi.

Radikalizm (lotin tilidan. Radix – ildiz) – siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda ekstremal usullardan foydalanishga asoslangan ijtimoiy amaliyot turini ifodalovchi siyosatshunoslik kategoriyasi.

Ekstremizm va radikalizmning xavfi nimada? Davlat darajasida siyosiy ekstremizm va radikalizmning barcha shakllari xavfi milliy barqarorlik va xavfsizlikka haqiqiy tahdid hisoblanadi. Ekstremizm va radikalizm:

1. Davlat organlari va muassasalari ishiga to‘sqinlik qilish.
2. Saylovlar va ovoz berishda uzilishlar.
3. Irqiy, etnik va boshqa turdagi kelishmovchiliklarni qo‘zg‘atish.
4. Yosh avlodni boshqa ijtimoiy guruhlarga nisbatan nafrat va dushmanlik shaklida tarbiyalash.
5. Tarixni qasddan buzish, fashizm va natsizm g‘oyalarining tiklanishi.
6. Isyonlar, terrorizm, qo‘zg‘olon yoki fuqarolar urushi rivojlanishiga ko‘maklashish kabi salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Панин В.Н. Религиозный экстремизм как один из факторов дестабилизации социально-политической жизни на Северном Кавказе. Пятигорск, ПГЛУ, 2013.

(2). Афанасьев Н.И. Идеология терроризма. Социально-гуманитарные знания. 2002, № 1.

(3). Ўзбекистон Республикасининг “Экстремизмга қарши курашиш тўғрисида”ги қонуни. URL. https://lex.uz/docs/3841957.

(4). Хлебушкин А.Г. Публичные призывы к осуществлению действий, направленных на нарушение территориальной целостности Российской Федерации. Москва, 2010, с. 2.

(5). Сергун Е.Р. Экстремизм в российском уголовном праве. Автореф. дис. ... канд. юрид. нау., Тамбов, 2009, с. 8.

(6). Ожегов С.И., Скворцова. Л.И. Толковый словарь русского языка. Москва, 2009, с. 340.

(7). Солодовников С.Ю. Большой энциклопедический словарь. Философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия, главн. науч. ред. и сост., Минск, 2002, с. 967.

(8). Резолюция 1344. Об угрозе для демократии со стороны экстремистских партий и движений в Европе. 29.09.2003 г. URL.https://www.un.org.agression

Alimov Sardor Komil o‘g‘li (O‘zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi katta o‘qituvchisi, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent; E-mail: sardoralimov2507@gmail.com)

RAQAMLI JAMIYATDA INTELLEKTUAL MIGRATSION JARAYONLARNING IJTIMOIY DETERMINANTLARI: FALSAFIY TAHLIL

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamli jamiyat sharoitida intellektual migratsiyani belgilovchi omillar faqat iqtisodiy faktorlar bilan izohlanmasdan, bilim, axborot, raqamli infratuzilma, institutsional ishonch, erkinlik, identiklik va ijtimoiy mas’uliyatning o‘zaro bog‘liqligi asosida ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Tahlil natijasida intellektual migratsiyaning iqtisodiy, institutsional-siyosiy, ilmiy, infratuzilmaviy va aksiologik determinantlari bir-biri bilan bog‘liq holda namoyon bo‘lishi, inson kapitali esa hududga tegishli resursdan ko‘ra raqamli tarmoqqa xos va transmilliy kapital sifatida namoyon bo‘lishi asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli jamiyat, intellektual migratsiya, inson kapitali, intellektual kapital, raqamli ko‘chmanchilik, ijtimoiy determinantlar, transmilliy intellektual harakat.*

Алимов Сардор Комил угли (Старший преподаватель Правоохранительной академии Республики Узбекистан, доктор философии (PhD) по философским наукам, доцент;
E-mail: sardoralimov2507@gmail.com)

СОЦИАЛЬНЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ПРОЦЕССОВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ МИГРАЦИИ В ЦИФРОВОМ ОБЩЕСТВЕ: ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. *В данной статье факторы, определяющие интеллектуальную миграцию в условиях цифрового общества, объясняются не только экономическими факторами, но и анализируются с социально-философской точки зрения на основе взаимосвязи знаний, информации, цифровой инфраструктуры, институционального доверия, свободы, идентичности и социальной ответственности. В результате анализа обосновано, что экономические, институционально-политические, научные, инфраструктурные и аксиологические детерминанты интеллектуальной миг-*

рации проявляются во взаимосвязи друг с другом, а человеческий капитал выступает скорее как транснациональный капитал, присущий цифровой сети, чем как территориально привязанный ресурс.

Ключевые слова: *цифровое общество, интеллектуальная миграция, человеческий капитал, интеллектуальный капитал, цифровое кочевничество, социальные детерминанты, транснациональное интеллектуальное движение.*

Alimov Sardor Komil ugli (Senior Lecturer at the Law Enforcement Academy of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical Sciences, Associate Professor; E-mail: sardoralimov2507@gmail.com)

SOCIAL DETERMINANTS OF INTELLECTUAL MIGRATION PROCESSES IN A DIGITAL SOCIETY: A PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Annotation. *In this article, the factors determining intellectual migration in the conditions of a digital society are explained not only by economic factors, but are also analyzed from a socio-philosophical perspective based on the interconnectedness of knowledge, information, digital infrastructure, institutional trust, freedom, identity, and social responsibility. As a result of the analysis, it is substantiated that the economic, institutional-political, scientific, infrastructural, and axiological determinants of intellectual migration manifest themselves in interconnection with each other, and human capital emerges as a transnational capital inherent to the digital network rather than a territorially bound resource.*

Keywords: *digital society, intellectual migration, human capital, intellectual capital, digital nomadism, social determinants, transnational intellectual movement.*

Kirish. Insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyotining hozirgi bosqichida axborot va raqamli texnologiyalar nafaqat ishlab chiqarish va iqtisodiy munosabatlarni, balki insonning borliqqa, makon va vaqtga bo‘lgan falsafiy munosabatini ham tubdan o‘zgartirib yubordi. Raqamli jamiyatning jadal shakllanishi an’anaviy industrial ishlab chiqarish munosabatlaridan bilim, axborot va kreativlikka asoslangan kognitiv kapital dominantligi asosida quriladigan taraqqiyot davriga o‘tishni ta’minlamoqda. Ushbu ijtimoiy-kognitiv transformatsiya sharoitida inson kapitali, xususan, uning intellektual salohiyati ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy hamda siyosiy taraqqiyotning hal qiluvchi harakatlantiruvchi kuchiga aylandi. Bugungi kunda ijtimoiy hayotdagi turli tendensiyalar qatorida intellektual migratsiya jarayoni ham raqamli muhit, globallashuv, sun’iy intellekt, iqlim o‘zgarishlari, siyosiy jarayonlar kabi omillar ta’sirida o‘zgarib, global tus olib borayotganligi sir emas. Biroq raqamli makonning qat’iy hududiy va milliy chegaralarni tan olmasligi, virtual tarmoqlarning globallashuvi intellektual resurslarning misli ko‘rilmagan darajada faol va ko‘p vektorli migratsiyasini yuzaga keltirmoqda. Bu hodisa zamonaviy ijtimoiy falsafa va fan oldiga butunlay yangi savollarni qo‘yadi.

Raqamli jamiyatni oddiygina “internet keng tarqalgan muhit” deb ta’riflash yetarli emas. Yale universiteti professori L.Floridining “onlife” g‘oyasiga ko‘ra, bugungi sharoitda onlayn va oflayn hayot orasidagi ilgarigi aniq chegaralar yemirilib, inson tajribasi virtuallar va mavjud reallik orasida qayta quriladi; shu sababli diqqat, mulk, maxfiylik va mas’uliyat kabi kategoriyalarni ham qayta o‘ylash zarur bo‘ladi [1; 2–3-b.]. M.Castells va G.Cardoso esa tarmoq jamiyatida yangi turdagi xodim – tarmoqlarda ishlay oladigan va innovatsiya uchun markaziy bo‘lgan o‘zini o‘zi qayta dasturlay oladigan subyekt paydo bo‘lganini ko‘rsatadi [2;17–19-b.]. Demak, raqamli jamiyatda intellektual migratsiya faqat geografik ko‘chish emas, balki intellektual kapital tashuvchilarining tarmoq, platforma va institutsiyalar bo‘ylab harakati hisoblanadi.

Muammoning dolzarbligi migratsiya jarayonining global ko‘lami bilan ham tasdiqlanadi. BMT ma’lumotiga ko‘ra, 2024-yilda xalqaro migrantlar soni 304 millionga yetgan va ular jahon aholisining 3,7 foizini tashkil etgan [3;1–2-b.]. Shu bilan birga, UNESCO 2023-yil holatiga ko‘ra, xorijda ta’lim olayotgan talabalar soni qariyb 7,3 millionga yetganini qayd etadi [4]. Shuningdek, 2025-yil holatiga ko‘ra, dunyo aholisining qariyb to‘rtdan uch qismi Internet tarmoqlaridan foydalansada, 2,2 milliard kishi hanuz oflayn qolmoqda; demak, global mobilitetning raqamli asoslari o‘ta notekis taqsimlangan [5]. Bu ko‘rsatkichlar intellektual migratsiya endi faqat “internet orqali ish topish” emas, balki “global virtual tarmoqqa kirish”, “malaka tan olinishi” va “raqamli mehnat makoniga qo‘shilish” bilan belgilanishini ko‘rsatadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Intellektual migratsiya, uning genezisi va insoniyat sivilizatsiyasi rivojiga ko‘rsatgan ta’siri turli davrlarda ko‘plab iqtisodchilar, sotsiologlar, siyosatshunoslar va faylasuflar tomonidan qizg‘in tadqiq etilgan. Biroq ilmiy-texnologik hamda raqamli inqiloblar natijasida jamiyat turmush tarzi o‘zgargani sari ushbu fenomenga nisbatan yondashuvlar ham evolutsion xarakter kasb etib kelmoqda.

Mavzuga tegishli mavjud adabiyotlarni shartli ravishda to‘rt guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh iqtisodiy va migratsiyani boshqarish bilan bog‘liq yondashuvlaridir. Mazkur yondashuv vakillari intellektual raqamli migratsiyada asosiy harakatlantiruvchi omillar sifatida donor va retsipiyent davlatlardagi ish haqi farqi, bandlik, yaxshi daromad va oila bilan bog‘liq ehtiyojlarni ko‘rsatadi [6], [7]. Ikkinchi guruh – strukturaviy-siyosiy tadqiqotlarga ko‘ra, notekis iqtisodiy rivojlanish, davlat xizmatlari sifati, tashqi aralashuv, huquq va erkinliklarning ustuvorligi, siyosiy barqarorlik va siyosiy jarayonlarda ishtirok etish imkoniyati, davlat idoralarining hisobdorligi kabi omillarga asosiy urg‘u beriladi [8]. Uchinchi guruh vakillari migratsiya siyosati va selektiv (saralash) mexanizmlarni o‘rganadi, ya’ni, bu yondashuv vakillari yuqori malakali kadrlar migratsiyasi uchun imtiyoz beruvchi tizimlar, diplomni tan olish, ijtimoiy ta’minot kelishuvlari, ish haqi va ishsizlik ko‘rsatkichlarining ahamiyatiga e’tibor qaratishadi [9]. To‘rtinchi guruh esa normativ va axloqiy yondashuv bo‘lib, unda intellektual migratsiya erkinlik, ijtimoiy adolat va axloqiy tanlov nuqtayi nazaridan talqin qilinadi [10], [11].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqola empirik-statistik emas, balki ijtimoiy-falsafiy va konseptual-sintez xarakteridagi tadqiqot bo‘lib, fenomenologik tahlil, gnoseologik yondashuv, komparativ va sinergetik metod kabi metodologik asoslar orqali amalga oshirildi.

Tahlil va natijalar. Raqamli jamiyatda intellektual migratsiyani to‘g‘ri tushunish, uni faqatgina tor ma’nodagi demografik siljish sifatida qabul qilmasdan, balki ko‘p qatlamli, o‘ta murakkab deterministik omillar tizimi tomonidan uzluksiz shakllantiriladigan ijtimoiy jarayon sifatida tahlil qilishni taqozo etadi. Bugungi migratsiya jarayonlari shaxsning borliqdagi mutlaqo yangi maqomi, innovatsion texnologik infratuzilma hamda global axloqiy qadriyatlar tizimiga bevosita bog‘lanib ketgan.

Sanoat inqilobi davrida inson kapitali ko‘proq jismoniy mehnat unumdorligiga, tayyor mexanizmlarni o‘zgartirishsiz boshqarish qobiliyatiga va berilgan buyruqlarni og‘ishmay bajarish intizomiga asoslangan edi. Biroq global axborotlashuv va raqamli muhit inson kapitaliga butunlay boshqacha maqom taqdim etdi. Bugungi kunda inson kapitalining asosi faqatgina nazariy ma’lumotlar bazasidan iborat emas, balki bu bilimlarni nostandart vaziyatlarda qo‘llay olish malakasi, uzluksiz o‘zgarishlarga moslashish imkoniyati, innovatsion g‘oyalar hamda original qiymatlarni yarata olish (evristik) salohiyatidir. Inson kapitali bu nafaqat amaliy ko‘nikmalar to‘plami, balki bilim birlamchi kapitalga aylangan iqtisodiyot sharoitida jamiyatning yangi sivilizatsiyaviy holatini ifodalovchi eng qimmatli resursdir [12;456-b.].

Raqamli davrda inson kapitali mutlaq nomoddiylashdi. U avvalgidek yirik zavod binolari, dastgohlar yoki moddiy resurslarga bog‘langan holda o‘lchanmaydi. Balki, asosan, kibermakondagi tarmoqlar, katta ma’lumotlar (big data) algoritmlari, bulutli texnologiyalar va sun’iy intellekt tizimlari bilan integratsiyalashgan holda baholanadi. Inson kapitalining bunchalik abstrakt va raqamli ko‘rinish olishi muhim ontologik oqibatni keltirib chiqardi: mutaxassis o‘z miyasidagi qimmatbaho bilimlarni va kognitiv layoqatini qaysidir davlat chegarasini jismonan kesib o‘tmasdan turib ham, global bozorga to‘g‘ridan to‘g‘ri eksport qila oladigan yuksak darajaga erishdi. Axborotning o‘ta tez eskirish xususiyati esa insonni yashash uchun doimiy o‘rganishga, to‘xtovsiz intellektual o‘zgarishga, o‘z ustida tinimsiz ishlashga majbur qilmoqda.

Raqamli jamiyat shakllanishidan oldin an’anaviy intellektual mehnat ma’lum bir binoga, universitet laboratoriyasiga yoki korporativ ofisga qat’iy bog‘langan edi. Bu holatda insonni bir joyda, bir muassasada yoki bir davlatda biriktirib turuvchi qator institutsional omillar mavjud bo‘lgan. Xususan, ish beruvchining uzoq muddatli kafolatlari, pensiya ta’minoti, kasaba uyushmalari himoyasi, ijtimoiy nufuz kabi moddiy va ma’naviy omillar shular jumlasidan bo‘lgan. Ammo axborot inqilobi intellektual mehnatning tabiatidan uning materialistik va territorial chegaralarini o‘zgartirib yubordi. Asli polyak bo‘lgan britaniyalik professor Zigmunt Bauman (1925–2017) ta’biri bilan aytganda, mehnat jiddiy, o‘ta “qattiq” ijtimoiy tuzilmadan, mutlaq moslashuvchan, tez va “suyuq” loyihalarga asoslangan holatga o‘tdi. Omma ishtirokiga asoslangan kapitalizm (ingliz tilida “crowd-based capitalism”, raqamli platformalar vositasida keng foydalanuvchilar ommasining mehnat, mulk, bilim, vaqt yoki kapital resurslarini iqtisodiy qiymat yaratish jarayoniga jalb etishga asoslangan zamonaviy iqtisodiy model [13]) va frilanserlik formatidagi munosabatlar shaxsning uzoq muddatli kafolatlarga emas, balki qisqa, ammo serdaromad loyihalarga asoslangan faoliyatiga zamin yaratdi. Bu jarayon intellektual kapital sohiblarini to‘liq erkin, fazo va vaqtdan mustaqil, o‘ta mobil subyektlarga aylantirdi.

O‘z navbatida, savol paydo bo‘ladi: raqamli jamiyat sharotida intellektual migratsiyaning asosiy determinantlari sifatida aynan qaysi omillarni ko‘rsatish mumkin? Mazkur omillarni bir qancha determinantlar guruhiga ajratib tahlil qilishimiz mumkin:

– iqtisodiy determinantlar. Ba’zi tadqiqotchilarning fikricha, yuqori malakani xodimlar uchun ish haqi oshishi intellektual migratsiya oqimlarini kuchaytiradi, ishsizlik esa, aksincha, to‘xtatadi [9]. Biroq bu

omillarni sof iqtisodiy ko‘rsatkich sifatida emas, “jalb qiluvchi ijtimoiy dunyo”ning belgilari sifatida tushunish kerak. Chunki yuqori maosh, ko‘pincha, institutsional ishonch, ilmiy-ijodiy erkinlik va intellektual mehnat qadri bilan birga taklif etiladi;

– institutsional-siyosiy determinantlar. Notekis iqtisodiy rivojlanish bilan bir qatorda, davlat xizmatlarining sifati, siyosiy barqarorlik, qonun ustuvorligi va datlat idoralarining hisobdorlik darajasi intellektual migratsiyaga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi [8]. Intellektual migratsiya ko‘pincha “erkin tanlov” bo‘lib ko‘rinsada, siyosiy beqaror muhit, korrupsiya yoki ilmiy faoliyatga nisbatan befarqlik sharoitida majburiy tanlovga aylanishi mumkin;

– ta’limga oid (ilmiy) determinantlar. Oliy ta’lim sifati va oldindan mavjud diaspora tarmog‘i xalqaro talabalar uchun kuchli “tortuvchi” omil ekani, yashash xarajatlari esa, aksincha, sekinlashtiruvchi rol o‘ynashi mumkin. [14]. Odatda, tadqiqotchilar yoki talaba, ko‘pincha, ko‘chish uchun mamlakatni emas, balki ta’lim va intellektual o‘sish uchun yaratilgan muhitni tanlaydi;

– infratuzilmaviy determinantlar. Jahon banki ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yilda, taxminan, 170 million kishi mobil qamrovsiz yashayotgani, asosiy qiyinchilik, ayniqsa, kam daromadli mamlakatlarda to‘plangani, 5G qamrovi esa yuqori daromadli mamlakatlarda ancha yuqori, kam daromadli mamlakatlarda esa juda past ekani qayd etilgan [15];

– aksiologik (qadriyatli) determinantlar. Raqamli muhitda intellektual migrant faqatgina oylik maosh haqida o‘ylamaydi, balki u o‘zini to‘laqonli namoyon eta oladigan, o‘zini erkin his qila oladigan va o‘zi, yaqinlari yoki butun jamiyat uchun foydali va ezgulikka xizmat qiladigan makonni izlaydi. Bu esa identiklik, ijtimoiy obro‘, tan olinishi va o‘zini ro‘yobga chiqarish kabi aksiologik ehtiyojlarini determinant sifatida qabul qilishni talab etadi.

Xulosa va takliflar. Mazkur mavzu doirasida quyidagicha qisqa xulosalarni qilish mumkin: raqamli jamiyatda intellektual migratsiya olimlarning oddiy, jismoniy ko‘chishi emas, balki bilim, kognitiv mehnat va tarmoqli aloqalarning transmilliy harakatidir. U iqtisodiy farqlar, siyosiy institutlar, ta’lim sifati, universitet va laboratoriyalar, raqamli infratuzilma, diaspora tarmoqlari hamda erkinlik, identitet va mas’uliyat kabi aksiologik omillar bilan birgalikda shakllanadi. Demak, intellektual migratsiyani faqatgina bir o‘zakli determinantlar doirasida sodir bo‘ladigan hodisa sifatida izohlash yetarli emas.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Floridi L. The onlife manifesto: Being human in a hyperconnected era. Springer nature, 2015, p. 264.

(2). Castells M., Cardoso G. The network society: From knowledge to policy. Washington, DC: Johns Hopkins Center for Transatlantic Relations, 2006, p. 3–23.

(3). United Nations Department of Economic and Social Affairs. International Migrant Stock 2024: Key facts and figures. New York, United Nations, 2025.

(4). UNESCO. Number of students in higher education more than doubled in 20 years, but inequalities remain. Paris, UNESCO, 2026.

(5). International Telecommunication Union. Measuring Digital Development. Facts and Figures 2025. Geneva, ITU, 2025.

(6). Floridi L. The fourth revolution: How the infosphere is reshaping human reality. OUP Oxford, 2014, p. 245.

(7). Bhardwaj B., Sharma D. Migration of skilled professionals across the border: Brain drain or brain gain? European Management Journal, 2023, vol. 41, №. 6, p. 1021–1033.

(8). Vega-Muñoz A., González-Gómez-del-Miño P., Contreras-Barraza N. The determinants of brain drain and the role of citizenship in skilled migration. Social Sciences. 2025, vol. 14, № 3, p. 132.

(9). Czaika M., Parsons C.R. The gravity of high-skilled migration policies. Demography. 2017, vol. 54, №.2, pp. 603–630.

(10). Bou-Habib P. The brain drain as exploitation. Politics, Philosophy & Economics. 2022, vol. 21, № 3, pp. 249–268.

(11). Sager A. Brain drain, health and global justice. The International Migration of Health Workers: Ethics, Rights and Justice. London, Palgrave Macmillan UK, 2010, p. 103–117.

(12). Gaffarova G.G., Jalalova G.O. Human capital as the basis of society development. ISJ Theor. Appl. Sci. 2021, vol. 4, pp. 455–460.

(13). Kane G.C. Crowd-based capitalism? Empowering entrepreneurs in the sharing economy. MIT Sloan Management Review. 2016, vol. 57, №.3.

(14). Beine M., Noël R., Ragot L. Determinants of the international mobility of students. Economics of Education review. 2014, vol. 41, p. 40–54.

(15). World Bank. Digital Progress and Trends Report 2025: Strengthening AI Foundations. Washington, DC: World Bank, 2025.

Sultanova Durdona Axmadjonovna (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti "Ingliz tili va adabiyoti" kafedrasi o'qituvchisi;
e-mail: durdonasultanovna@gmail.com)

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA "TAOM" KOMPONENTLI MAQOLLARDA KO'CHMA MA'NONING IFODALANISHI

Annotatsiya. *Maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi "taom" komponentli maqollarning semantik-pragmatik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida taom nomlari ishtirok etgan maqollarda ko'chma ma'noning yuzaga kelish mexanizmlari, ularning lingvomadaniy asoslari hamda xalq dunyoqarashini aks ettirishdagi o'rni o'rganildi.*

Kalit so'zlar: *maqol, taom komponenti, ko'chma ma'no, metafora, lingvomadaniyat, qiyosiy tahlil, paremiologiya.*

ВЫРАЖЕНИЕ ПЕРЕНОСНОГО ЗНАЧЕНИЯ КОМПОНЕНТА «ЕДА» В АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

Аннотация. *В данной статье проводится сопоставительный анализ пословиц английского и узбекского языков, содержащих компонент «еда». Исследуются семантико-прагматические особенности таких пословиц, механизмы формирования переносного значения, а также их лингвокультурная специфика. Результаты исследования показывают, что пищевые образы в обоих языках выступают концептуальными метафорами, выражающими трудолюбие, терпение, бережливость, единство и нравственные ценности. Кроме того, пословицы отражают национально-культурные особенности народов.*

Ключевые слова: *пословица, пищевой компонент, переносное значение, метафора, лингвокультура, сопоставительный анализ, паремиология.*

EXPRESSION OF FIGURATIVE MEANING IN PROVERBS CONTAINING THE COMPONENT "FOOD" IN ENGLISH AND UZBEK

Annotation. *This article examines the figurative meanings of "food" related proverbs in English and Uzbek from a comparative perspective. The study focuses on the semantic and pragmatic features of proverbs containing food components and investigates the mechanisms through which figurative meanings are created.*

Keywords: *proverb, food component, figurative meaning, metaphor, linguaculture, comparative analysis, paremiology.*

Kirish. Til xalqning asrlar davomida shakllangan madaniy tajribasi, dunyoqarashi va milliy qadriyatlarini o'zida mujassamlashtiruvchi eng muhim vositalardan biridir. Har bir xalqning hayot tarzi, urf-odatlari, an'analari va ma'naviy merosi uning tilida, ayniqsa, xalq og'zaki ijodining qadimiy janrlaridan biri bo'lgan maqollarda o'z aksini topadi. Maqollar xalqning ko'p asrlik kuzatuvlari, hayotiy tajribasi va axloqiy qarashlarini ixcham, obrazli hamda ta'sirchan shaklda ifodalovchi lingvomadaniy birliklar hisoblanadi.

Bugungi kunda qiyosiy tilshunoslik, kognitiv tilshunoslik hamda lingvomadaniyatshunoslik yo'nalishlarida maqollar semantikasi va ularning milliy-madaniy xususiyatlarini o'rganishga katta e'tibor qaratilmoqda. Ingliz va o'zbek tillaridagi "taom" komponentli maqollarda ko'chma ma'noning ifodalanishini qiyosiy tahlil qilish ikki xalqning olamni idrok etishidagi umumiy va o'ziga xos jihatlarni aniqlashga, maqollarning semantik-pragmatik xususiyatlarini ochib berishga hamda til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni yoritishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi. Paremiologiya va frazeologiya sohasida ko'plab olimlar tomonidan maqollar semantikasi va lingvomadaniy xususiyatlari tadqiq etilgan. Xususan, V.Mider, A.Dandes, G.L.Permyakov, N.Mahmudov, Sh.Rahmatullayev va boshqa olimlarning ilmiy ishlari maqollarni o'rganishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda maqollar konseptual metafora nazariyasi asosida ham tahlil qilinmoqda. J.Lakoff va M.Jonson metaforaning inson tafakkuridagi rolini yoritib bergan bo'lsa, paremiologik birliklardagi metaforik modellar turli tillarda qiyosiy jihatdan o'rganilgan. Biroq ingliz va o'zbek tillaridagi aynan taom komponentli maqollarning ko'chma ma'nolarini qiyosiy aspektda tadqiq etish masalasi yetarli darajada yoritilmagan.

Metod va metodologiya. Tadqiqotda qiyosiy-tipologik, semantik tahlil, lingvomadaniy tahlil hamda kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi taom komponentli maqollar saralanib, ulardagi ko‘chma ma’no hosil qiluvchi birliklar aniqlandi. Tahlil jarayonida maqollarning denotativ va konnotativ ma’nolari o‘zaro qiyoslandi hamda ularning madaniy asoslari izohlandi.

Muhokama va natijalar. Maqollarning semantik tuzilishida ko‘chma ma’no alohida o‘rin tutadi. Chunki maqollarda qo‘llangan so‘z va obrazlar ko‘pincha o‘zining bevosita ma’nosidan tashqari qo‘shimcha ma’no qatlamlarini ham ifodalaydi. Natijada ular nafaqat muayyan predmet yoki hodisani, balki inson xarakteri, ijtimoiy munosabatlar, axloqiy me’yorlar va madaniy qadriyatlarni ham aks ettiradi. Shu jihatdan, maqollardagi ko‘chma ma’noning yuzaga kelish mexanizmlarini o‘rganish tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Ingliz va o‘zbek tillarida “taom” komponenti ishtirok etgan maqollar alohida qiziqish uyg‘otadi. Chunki oziq-ovqat va taom inson hayotining ajralmas qismi bo‘lib, turli xalqlarning turmush tarzi, iqtisodiy faoliyati, milliy mentaliteti hamda madaniy qadriyatlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu sababli non, osh, sho‘rva, yog‘, sut kabi taom nomlari o‘zbek maqollarida, bread, butter, soup, pudding, meat kabi birliklar esa ingliz maqollarida, ko‘pincha, ramziy va ko‘chma ma’nolarda qo‘llanadi. Bunday maqollar orqali mehnatsevarlik, sabr-toqat, tejamkorlik, boylik, qanoat, do‘stlik va boshqa ijtimoiy-madaniy tushunchalar ifodalanadi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, taom komponentlari har ikki tilda metaforik ma’no hosil qilishda faol ishtirok etadi.

Half a loaf is better than no bread. Bread (non) komponenti bevosita oziq-ovqat emas, balki mavjud imkoniyat yoki boylik ramzi sifatida qo‘llanadi. Maqolning ko‘chma ma’nosi “oz bo‘lsa ham, bor narsaga qanoat qilish kerak” degan g‘oyani ifodalaydi.

Qozonda bo‘lsa, cho‘michga chiqadi. Ushbu maqolidagi qozon va taom obrazlari inson mehnati natijasi hamda imkoniyatlar metaforasi sifatida namoyon bo‘ladi. Maqolning ko‘chma ma’nosi “natija sababga bog‘liq” degan mazmunni anglatadi.

Too many cooks spoil the broth. Maqoldagi *broth* (sho‘rva) komponenti jamoaviy faoliyat timsoli hisoblanadi. Bu yerda ko‘chma ma’no bir ishga haddan tashqari ko‘p kishining aralashuvi salbiy natijaga olib kelishini bildiradi.

*“Bir qozonda ikki qo‘chqorning boshi qaynamaydi”*maqoli ham ayni mazmundagi metaforik ma’noni ifodalaydi. Bunda qozon ijtimoiy makon, qo‘chqorlar esa yetakchilikka intiluvchi shaxslarning ramzi sifatida talqin qilinadi.

Shuningdek, ingliz tilida *bread,* ko‘pincha, tirikchilik va daromad konsepti bilan bog‘lansa, o‘zbek tilida *non* muqaddaslik, rizq va baraka timsoli sifatida namoyon bo‘ladi.

“A cake not worth the candle” maqolida cake (pirojniy) va candle (sham) obrazlari orqali sarflangan xarajat va erishilgan natija o‘rtasidagi nomutanosiblik ifodalanadi. Bu maqolda taom komponenti iqtisodiy manfaat va samarasizlik tushunchalarini ifodalashga xizmat qiladi.

“You cannot have your cake and eat it too” maqolida cake komponenti qimmatli imkoniyat yoki boylik ramzi sifatida qo‘llanadi. Maqol, bir vaqtning o‘zida, ikki qarama-qarshi manfaatni saqlab qolishning imkonsizligini anglatadi. Bu yerda taom nomi insonning tanlov qilish zarurati bilan bog‘liq falsafiy mazmun kasb etgan.

“Too many cooks spoil the broth” maqolida broth (sho‘rva) komponenti muayyan faoliyat yoki ish natijasining metaforik ifodasi sifatida ishlatilgan. Maqol bir ishga haddan tashqari ko‘p kishining aralashuvi natijaning yomonlashishiga olib kelishini anglatadi.

“The proof of the pudding is in the eating” maqolida pudding komponenti har qanday ish yoki g‘oyaning amaliy natijasini ifodalaydi. Mazkur maqol nazariy mulohazalar emas, balki amaliy tajriba haqiqat mezoni ekanligini ta’kidlaydi.

“One rotten apple spoils the whole barrel” maqolida apple (olma) komponenti inson yoki ijtimoiy guruh vakilining ramzi sifatida qo‘llanadi. Bitta yomon odamning butun jamoaga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mazkur obraz orqali ifodalangan.

“Don’t put all your eggs in one basket” maqolida eggs (tuxum) komponenti boylik, imkoniyat yoki resurslarning metaforik ifodasi hisoblanadi. Maqol barcha imkoniyatlarni bitta yo‘nalishga jamlash xavfli ekanligini, tavakkalchilikni taqsimlash zarurligini uqtiradi.

“One man’s meat is another man’s poison” maqolida meat (go‘sht) va poison (zahar) komponentlari qarama-qarshi obrazlar sifatida qo‘llangan. Maqol insonlarning didi, qiziqishi va ehtiyojlari turlicha bo‘lishini anglatadi. Bir inson uchun foydali bo‘lgan narsa boshqasi uchun zararli yoki nomaqbul bo‘lishi mumkin.

“As you brew, so shall you drink” maqolida brew (ichimlik tayyorlash) va drink (ichish) componentlari sabab va oqibat munosabatini ifodalaydi. Inson o‘z harakatlarining natijasiga o‘zi javobgar ekanligi taom va ichimlik bilan bog‘liq obrazlar orqali ifodalangan.

Tahlil qilingan maqollar shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilidagi taom komponentli maqollarda oziq-ovqat nomlari ko‘pincha mehnat, farovonlik, tajriba, ehtiyotkorlik, axloqiy mas’uliyat va ijtimoiy munosabatlar kabi mavhum tushunchalarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Bu holat taom komponentlarining ingliz xalqining lisoniy manzarasida muhim konseptual birlik sifatida shakllanganligini ko‘rsatadi. O‘zbek tilidagi “osh”, “palov”, “non” komponentli maqollar singari, ingliz maqollarida ham taom nomlari xalqning turmush tarzi, qadriyatlari va dunyoqarashini aks ettiruvchi lingvomadaniy kod vazifasini bajaradi.

O‘zbek tilida palov leksemasining sinonimik variantlaridan biri sifatida osh atamasi ham keng qo‘llanadi. Bu holat “O‘zbekka osh yaxshi, qozoqqa – go‘sht” [4;423-b.] maqolida yaqqol namoyon bo‘lib, unda turli xalqlarning milliy taomlarga bo‘lgan munosabati ifodalangan. “Oltmishga kirgan otadan osh so‘rama” [4;467-b.] maqolida esa oshning tayyorlanishi va iste’moli bilan bog‘liq fiziologik hamda maishiy jihatlar aks ettirilgan. Xususan, oshning tarkibiy masalliqlari va uni iste’mol qilishdagi murakkabliklar yoshi ulg‘aygan inson imkoniyatlari bilan bog‘liq holda talqin etiladi.

“Osh” komponenti ishtirok etgan ayrim maqollarda esa iqtisodiy tengsizlik va moddiy ta’minlanganlik masalalari ifodalanadi. Masalan, “Qashshoq osh topgan kuni og‘zi kuyar” [4;487-b.] hamda “Kambag‘al osh topsa, qo‘ygani idish topmas” [4;485-b.] maqollarida kambag‘allikning turli ko‘rinishlari tasvirlanib, insonning moddiy imkoniyatlari cheklanganligi sababli eng oddiy ehtiyojlarini ham qondirishda qiyinchiliklarga duch kelishi obrazli tarzda ifodalangan.

Shuningdek, o‘zbek maqollarida osh leksemasi, ko‘pincha, umumlashgan ma’noda “ovqat”, “rizq” yoki “tirikchilik manbai” semalarini ifodalash uchun ham qo‘llanadi. Buni “Betashvish bosh qayda, mehnatsiz osh qayda” [4;24-b.], “Gap bilan osh pishmas” [4;25-b.], “Ish bor yerda osh bor” [4;27-b.], “Ishlagan osh tishlar, ishlamagan tosh tishlar” [4;29-b.], “Ishsiz boshim – oshsiz boshim” [4.30], “Kishining qo‘lidan ishini olsang, og‘zidan oshini olasan” [4.31], “Mehnatli osh – osh bo‘lar, mehnatsiz osh – tosh” [4;32-b.] kabi maqollar misolida kuzatish mumkin. Ushbu birliklarda osh leksemasi insonning halol mehnati evaziga qo‘lga kiritiladigan rizq va farovonlik timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Natijada “osh” konsepti mehnat, tirikchilik, moddiy ta’minot va ijtimoiy farovonlik kabi tushunchalar bilan uzviy bog‘langan holda xalqning axloqiy-me’yoriy qarashlarini ifodalovchi muhim lingvomadaniy birlik sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa. Ingliz va o‘zbek tillaridagi taom komponentli maqollarda ko‘chma ma’noning ifodalanish mexanizmlari aniqlandi. Har ikki tilda taom obrazlari inson faoliyati, axloqiy qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi muhim metaforik vosita sifatida xizmat qiladi. Ingliz tilida bread, broth kabi birliklar iqtisodiy va pragmatik mazmunlarni ifodalashga moyil bo‘lsa, o‘zbek tilida non, qozon, osh kabi komponentlar ko‘proq ma’naviy va madaniy qadriyatlar bilan bog‘lanadi. Bu esa maqollarning xalq mentaliteti va lingvomadaniy xususiyatlarini aks ettiruvchi muhim vosita ekanligini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago, University of Chicago Press, 1980.

(2). Mieder W. Proverbs: A Handbook. Westport, Greenwood Press, 2004.

(3). Пермяков Г. Л. Основы структурной паремиологии. — Москва: Наука, 1988.

(4). Mahmudov N. Til va madaniyat. Toshkent, “Ma’naviyat”, 2013.

(5). Dundes A. On the Structure of the Proverb. Proverbium, 1975.

(6). Majidova R.U., Akramova M.U. Anthropocentric proverbs and their functions. Semantic classification of English and Uzbek anthropocentric proverbs. Scholar, 2(2), 2024, p. 174–178.

(7). Khurramova G. Phraseological units, proverbs as means of verbalizing concept “Friendship”. Экономика и социум-научное электроное издание № 129910-1, 2021, с .274–277.

(8). Toraboyeva S.Z. Ingliz va o`zbek tillarida “do‘st” konseptining sotsial o‘ziga xosligi. Journal of new central innovations, vol.7, Issue4, 2022, p. 95–99.

(9). Raimova N.O. Expression of gender characteristics in anthropocentric proverbs. XXI asrda innovatsion texnologiyalar, fan va ta`lim taraqqiyotidagi dolzarb muammolar nomli Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi, 1(8), Nukus, 2023, 106–108-betlar.

(10). Davronova M.I. O‘zbek maqollarida milliy taomlar ifodasi. Globallashuv davrida turkologiya rivoji masalari va ta’lim mavzusidagi ilmiy amaliy konferensiya, 23–24-aprel 2025-yil.

Babanazarova Sohiba Abdusharipovna (Xorazm Ma'mun akademiyasi doktoranti;
e-mail: sohibababanazarova@gmail.com)

"MEHMONDO'STLIK" KONSEPTINING PAREMALAR ORQALI SHAKLLANTIRILGAN NOMINATIV MAYDONI TAHLILI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o'zbek tilidagi "mehmondo'stlik" konseptining paremiologik birliklar orqali shakllangan nominativ maydoni tahlil qilinadi. Tadqiqot kognitiv tilshunoslik yondashuvlari asosida olib borilib, konseptning til vositalari orqali ifodalanishi hamda uning milliy-madaniy mazmuni yoritilgan. Tadqiqot davomida "mehmondo'stlik" konseptini reprezentatsiya qiluvchi 112 ta paremiologik birlik aniqlanib, ularning semantik va kognitiv xususiyatlari tavsiflangan. Tahlil natijasida konsept yadrosini hurmat, saxovat va samimiyat semalari tashkil etishi, periferik qatlamlarida esa baraka, ko'ngil kengligi, mehmon-mezbon odobi, mehmondorchilik me'yorlari hamda baxillikni qoralovchi qarashlar mujassamlashgani aniqlangan. Tadqiqot natijalari o'zbek xalqining mehmondo'stlik haqidagi konseptual tasavvurlari va milliy-madaniy qadriyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *mehmondo'stlik konsepti, nominativ maydon, paremiologik birliklar, maqollar, frazeologik birliklar, kognitiv tilshunoslik, konseptual tahlil, milliy-madaniy qadriyatlar, paremiologiya.*

Бабаназарова Сохиба Абдушариповна (докторант Хорезмской академии Мамуна
e-mail: sohibababanazarova@gmail.com)

АНАЛИЗ НОМИНАТИВНОГО ПОЛЯ КОНЦЕПТА «ГОСТЕПРИИМСТВО» НА МАТЕРИАЛЕ ПАРЕМИЙ

Аннотация. *В данной статье анализируется номинативное поле концепта «гостеприимство», сформированное на материале узбекских паремиологических единиц. Исследование выполнено в русле когнитивной лингвистики и направлено на выявление языковых средств репрезентации концепта и его национально-культурного содержания. В ходе исследования были выявлены 112 паремиологических единиц, репрезентирующих концепт «гостеприимство», и проанализированы их семантические и когнитивные особенности. Установлено, что ядро концепта составляют семы уважения, щедрости и искренности, тогда как периферийные зоны включают представления о благодати, широте души, этикете гостя и хозяина, нормах гостеприимства и осуждении скупос-ти. Полученные результаты позволяют раскрыть концептуальные представления узбекского народа о гостеприимстве и отражённых в языке культурных ценностях.*

Ключевые слова: *концепт гостеприимства, номинативное поле, паремиологические единицы, пословицы, фразеологические единицы, когнитивная лингвистика, концептуальный анализ, национально-культурные ценности, паремиология.*

Babanazarova Sokhiba Abdusharipovna (Doctoral Researcher at the Khorezm Mamun Academy;
e-mail: sohibababanazarova@gmail.com)

AN ANALYSIS OF THE NOMINATIVE FIELD OF THE CONCEPT "HOSPITALITY" BASED ON PAREMIOLOGICAL UNITS

Annotation. *This article analyzes the nominative field of the concept of "hospitality" as represented in Uzbek paremiological units. The study is based on the principles of cognitive linguistics and focuses on the linguistic representation of the concept and its national-cultural content. A total of 112 paremiological units representing the concept of hospitality were identified and examined in terms of their semantic and cognitive characteristics. The analysis revealed that the core of the concept consists of the semes of respect, generosity, and sincerity, while its peripheral zones include notions of blessing, open-heartedness, guest-host etiquette, hospitality norms, and the condemnation of stinginess. The findings contribute to a deeper understanding of the Uzbek people's conceptualization of hospitality and the cultural values reflected in language.*

Keywords: *hospitality concept, nominative field, paremiological units, proverbs, phraseological units, cognitive linguistics, conceptual analysis, national and cultural values, paremiology.*

Kirish. Kognitiv lingvistikada nominativ maydon deganda ma'lum bir jamiyat rivojlanishining muayyan davrida konsept mazmunini ifodalovchi til birliklari majmui tushuniladi [1;46-b.]. Konseptning nominativ maydonini qurish uning lingvokognitiv tahlilining birinchi sharti hisoblanadi. Shu sababli nominativ maydonni qurishdagi aniqlik va izchillik tadqiq qilinayotgan konseptning mazmuni hamda tuzilishini to'liq va samarali aniqlashga ta'sir qiladi [2;36-b.].

Konseptning nominativ maydonini ikki usul bilan qurish mumkin. Birinchi usul konseptning faqat bevosita nomlanishlarini – kalit so'zni va uning sinonimlarini (ham tizimli, ham kontekstual sinonimlarni)

aniqlashni nazarda tutadi. Ikkinchi, murakkabroq usul esa konseptning butun mavjud nominativ maydonini aniqlashni ko‘zda tutadi. Bunga giponimlar (torroq ma’noli birliklar) va konseptning turli belgilarini ifodalovchi nomlar, uning muhokama qilinadigan turli vaziyatlarida uchraydigan til birliklari ham kiradi. Bunday yondashuv ancha chuqur va ishonchli natijalar beradi [1;124–125-b,]. Bundan tashqari, konsept nomlanishining faqat tizimli til vositalari bilan cheklanib qolish mumkin yoki tahlilga tasodifiy (okkazional) nominativ birliklarni ham kiritish mumkin. Chunki ular ham konsept modelini tavsiflash va qurish uchun muhim hamda o‘ziga xos material beradi [2;36-b.].

Konsept tahlilida, dastlab, nominativ maydon aniqlanadi. Biz “O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati”, “O‘zbek tilining qisqacha frazeologik lug‘ati”, “O‘zbek tili iboralarining o‘quv izohli lug‘ati”, “Qanotli so‘zlar”, “O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati” va “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” (5 tomlik) kabi lug‘atlardan foydalangan holda. “mehmondo‘stlik” konseptining paremalar asosidagi nominativ maydonini tuzdik va nominativ maydondagi paremilogik birliklarning semantikasini tahlil qildik. Keling, nominativ maydon qurish usullarini “mehmondo‘stlik” konsepti misolida ko‘rib chiqamiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. “Mehmondo‘stlik” konseptining tuzilishi va mazmunini aniqlash hamda uning milliy xarakter bilan bog‘liqligi masalasi nafaqat tilshunoslar, balki tilshunoslik bilan bog‘liq fanlar vakillari – psixolingvistlar, madaniyatshunoslar, psixologlar va faylasuflarning ham katta qiziqishiga sabab bo‘lmoqda (qarang: E.M.Vereshchagin, V.V.Vorobyov, A.A.Zalevskaya, V.I.Karasik, V.G. Kostomarov, E.S.Kubryakova, D.S.Lixachov, V.A.Maslova, V.N.Teliya va boshqalar [4]. So‘nggi o‘n yilliklar tadqiqotlarining o‘ziga xos xususiyati antropotsentriklik, ya’ni, inson omilini, shu jumladan, til sohasidagi inson faoliyatini o‘rganishga yo‘naltirilganligidir. Tavsifiy va tasnifiy tilshunoslikdan antropologik tilshunoslikka o‘tish Noam Xoamskining generativizm nazariyasi tufayli mumkin bo‘ldi. Ushbu nazariyada tadqiqotimiz uchun muhim bo‘lgan quyidagi tamoyilni ajratib ko‘rsatish mumkin: til inson tafakkuri va psixikasining fenomeni sifatida qaralishi kerak. Ma’noning madaniy komponenti har qanday milliy til birliklarining barcha sathlarida mavjud bo‘lgan ajralmas xususiyatdir. Tilga integrallashgan yondashuv alohida bir tilning milliy o‘ziga xosligini hisobga olish imkonini beradi, chunki til vositalari orqali ifodalash usullari muayyan til, madaniyat va an’analarga bog‘liq holda o‘zgarib turadi. Xalqning tarixi, madaniyati, dunyoni ko‘rish va idrok etish usullari, ayniqsa, frazeologiyada yorqin aks etadi. An’anaviy xalqona tasavvurlar va mentalitetlar tizimini tushunishda tilning dunyo manzarasi alohida ahamiyat kasb etadi [4;4-b.]. Konsept muammosini ham aynan shu prizma orqali ko‘rib chiqish lozim. Mazkur tadqiqotda o‘rganilayotgan “mehmondo‘stlik” konsepti barcha madaniyatlar uchun dolzarbdir, chunki u etnosning urf-odat va an’analari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, shu xalqning madaniy dunyoqarashi haqida tasavvur beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot kognitiv lingvistika va konseptual tahlil metodologiyasi tamoyillariga asoslanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi o‘zbek tilidagi “mehmondo‘stlik” konseptining nominativ maydonini aniqlash, uning tarkibiy qismlari hamda til birliklari orqali ifodalanish xususiyatlarini o‘rganishdan iborat. Tadqiqot jarayonida tavsifiy (deskriptiv), komponent tahlil, konseptual tahlil va semantik tahlil metodlaridan foydalanildi. Dastlab, “mehmondo‘stlik” konseptining nominativ maydoni aniqlanib, unga oid paremiologik birliklar ajratib olindi.

Tahlil va natijalar. “Mehmondo‘stlik” konseptining nominativ maydonini tuzish uchun izlanishlarimiz davomida 112 ta paremani aniqladik. Shu yerda ta’kidlab o‘tish kerakki, keng nominativ maydonga ega bo‘lgan konseptlar, odatda, til tizimida boshqa birliklar bilan bog‘langan bo‘ladi, jumladan, antonimlari bilan. Konseptni tushunish uchun uning nomi, sinonimlari va antonimlari va boshqa bog‘liq birliklar o‘rganilsa, konseptning semantik chegarasi va mazmuni yanada aniqroq ochiladi. Shu sababli biz har bir konseptning nominativ maydoni birliklarini aniqlayotganizmizda sinonimlari yoki antonimlari bilan bog‘liq paremalarni ham hisobga oldik. Masalan, mehmondo‘stlik konseptini reprezentatsiya qiluvchi paremalarni yig‘ayotganda baxillik, xasislik, sovuqqonlik yoki beparvolik haqidagilarga ham e’tibor qaratdik va misollar qatoriga kiritdik.

“Mehmondo‘stlik” konseptiga “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da quyidagicha ta’rif berilgan: mehmondo‘stlik – 1. Mehmondo‘st ekanlik. Azaldan o‘zbek xalqi o‘zining mehmondo‘stligi bilan mashhur. Gazetadan; 2. Mehmondo‘stga xos xislat, xatti-harakat, mehmon kutishni o‘rniga qo‘yish. Xalqimizdagi mehr-oqibatlilik, bolajonlik, mehmondo‘slik kabi milliy odatlar umuminsoniy mazmun kasb etgan. “O‘TA”.–Ena, mehmondo‘stlikni bugun do‘ndirasiz, –keyin Gulandomga ko‘z o‘ynatdi boyvachcha, – nimalarni ko‘nglingiz istaydi? (Oybek. Tanlangan asarlar) [5;586-b.].

Turg‘un o‘xshatishlar: *mehmonday*. “O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati” [7;130-b.]da ushbu o‘xshatishga quyidagicha ta’rif berilgan:

(Xuddi) mehmonday – *e'zozlamoq*, iltifot ko‘rsatmoq, izzat-ikrom bilan kutib olmoq. Masalan: O‘zbekchilik-da, – dedi Elchin kulimsirab, – bularni ham **mehmonday** kutib olaveramiz. Mehmonni ko‘kragidan itarish odati bizda yo‘q (T.Malik. Shaytanat).

Iboralar: *ochiq yuz bilan, ochiq chehra bilan, ko‘nglini tog‘day ko‘tarmoq, ko‘nglini ovlamoq, ko‘nglini olmoq*.

“O‘zbek tilining qisqacha frazeologik lug‘ati” va “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da bu iboralarga quyidagicha ta’rif berilgan:

Ochiq yuz bilan, ochiq chehra bilan – yaxshi kayfiyat bilan, xushtabiatlik bilan. Masalan: – Keling, kiravering, tortinmang! – dedi u **ochiq chehra bilan** (“Hayotning boshlanishi”) [8;131-b.].

Qovog‘i soliq – nimadandir norozi, xafa, kayfi buzuq. Masalan: **Qovog‘ini solib**, soqolini tutamlab, gapga jimgina quloq solib o‘tirgan usta: – Qani, bu yoqqa yur, – dedi bangiga (O.Yoqubov, Larza) [6;318–319-b.].

Ko‘nglini tog‘day ko‘tarmoq – xursand qilib, benihoya ruhlantirmoq. Masalan: – Nuri opa, esonmisiz? Bizning kulbaga qadam qo‘yishingiz **ko‘nglimni tog‘dek ko‘tardi-da** (“Qutlug‘ qon”) [8;110-b.].

Ko‘nglini ovlamoq – birovni xursand qilishga, kayfini chog‘ qilishga harakat qilmoq. Masalan: To‘raxo‘ja o‘rtoqlarining **ko‘nglini ovlashni** biladigan, o‘ta madaniyatli bola edi (D.Nuriy. Osmon ustuni) [5;457-b.].

Ko‘nglini olmoq – xursand qilmoq. Masalan: Men birov bilan oshnachilik qilsam, undan jonimni ham ayamay, **ko‘nglini olmoqqa** tirishaman (A.Qodiriy. O‘tkan kunlar) [5;460-b.].

Yuqoridagi turg‘un o‘xshatishlar va iboralardan tashqari 106 ta maqollar yig‘ildi va barcha paremalar “turg‘un o‘xshatishlar/iboralar/maqollar, ularning kognitiv belgisi va paremiologik zonasi” ko‘rinishida tahlil qilindi:

Xuddi) mehmonday – mehmon alohida izzat-hurmatga loyiq shaxs, uni yuksak hurmat bilan qarshi olish kerak (regulyativ); ***Ochiq yuz bilan, ochiq chehra bilan*** – samimiy muomala mehmondo‘stlik belgisi (kommunikativ-axloqiy); ***Qovog‘i soliq*** – sovuq muomala mehmondo‘stlikka zid (salbiy baholovchi); ***Ko‘nglini tog‘day ko‘tarmoq*** – mehmonni mamnun qilish muhim (emotsional); ***Ko‘nglini ovlamoq*** – mehmondo‘stlik mehmon kayfiyatini ko‘tarishga qaratiladi (kommunikativ-utilitar); ***Ko‘nglini olmoq*** – mehmondo‘stlik e’tibor va iltifotni talab qiladi (regulyativ); *“Mehmon avval kuni – tilla, ikkinchi kuni – nuqra, uchinchi kuni – mis”, “Mehmon birinchi kuni – oltin, ikkinchi kuni – kumush, uchinchi kuni – chaqa, to‘rtinchi kuni – baqa”* – mehmondorchilikda vaqt me’yori mavjud, mehmonning Qadri vaqt o‘tishi bilan kamayib boradi (regulativ, baholovchi); *“Mehmon kelar eshikdan, rizqi kelar teshikdan”* – mehmon o‘z rizqi, barakasi bilan keladi (diniy-mifopoetik); *“Mehmon kelsa choptirar, bor-yo‘g‘ingni toptirar”* – mehmon kutish mezbonni jismoniy harakatga majbur qiladi va iqtisodiy resurslar safarbarligini talab qiladi (utilitar); *“Mehmon kelsa et pishar, et bo‘lmasa bet pishar”* – mehmonni har qanday holatda ham izzat-hurmatini joyiga qo‘yish kerak (regulativ); *“Mehmon mezbonga aziz, mezbon – mehmonga”* – mehmondo‘stlik o‘zaro hurmat va ehtiromga asoslanadi (ijtimoiy); *“Mehmonning oldiga osh qo‘y, ikki qo‘lini bo‘sh qo‘y”* – mehmonni saxiylik bilan siylash kerak (etik-regulativ); *“Mehmonning oldida mushugingni “pisht!” dema”* – mehmonning oldida qo‘pol muomala qilinmasligi kerak (etik); *“Mehmon oz o‘tirsa ham, ko‘p sinaydi”* – mehmon mezbonning odobi va muomalasiga baho beradi (ijtimoiy-psixologik); *“Mehmon – otangdan ulug‘”* – mehmon alohida hurmatga loyiq bo‘lgan yuksak maqom egasi sifatida baholanadi (aksiologik); *“Mehmon otangdan ham aziz”* – mehmon eng muqaddas va oliy qadriyat sifatida talqin qilinadi (aksiologik); *“Mehmon osh deb kelmas”* – mehmon moddiy manfaat uchun emas, insoniylik yuzasidan keladi (axloqiy); *“Mehmon so‘rab yemaydi”*–mehmon hayo va odob saqlashi kerak (etik); *“Mehmondorchilik – turmush ziynati”*–mehmondo‘stlik hayotning bezagi va qadriyati hisoblanadi (ijtimoiy-madaniy); *“Mehmon kelgan uydan baraka arimaydi”*–mehmonga baraka manbayi sifatida qaraladi (diniy-madaniy); *“Qo‘noq kelsa, qut kelar”*–mehmon qut-baraka olib keladi (mifopoetik, baholovchi); *“Qo‘noq qo‘noqdan ulug‘”*–mehmonning qadri va martabasi yuksak baholanadi (aksiologik); *“Mehmon – aziz, mezbon – laziz”* – mehmon va mezbon o‘rtasida o‘zaro hurmat muhim (ijtimoiy); *“Sening eshiging hammaga ochiq bo‘lsa, Hammaning eshigi senga ochiq”*–mehmondo‘stlik ijtimoiy birdamlik va o‘zaro munosabatni mustahkamlaydi (ijtimoiy); *“Odam bor joyga odam keladi”* – samimiy va ochiq muhit odamlarni jalb qiladi (ijtimoiy-psixologik); *“Jon tanga mehmon, Inson – insonga”*–inson hayoti vaqtinchalik, shuning uchun ham odamlar bir-biriga muhtoj (falsafiy); *“O‘zi kelgan mehmon – mezbonning izzati”* – mehmon kelishi mezbon uchun hurmat ve e’tibor belgisi (aksiologik); *“Uying tor bo‘lsa ham, ko‘ngling keng bo‘lsin”* – qalb kengligi mehmondo‘stlik belgisi hisoblanadi (axloqiy); *“Ko‘ngling keng bo‘lsa, hujra ham saroyday”* – ma’naviy yetuklik moddiy kamchilikni sezdirmaydi (baholovchi); *“Uying koza (chayla, kulba) bo‘lsin, Ko‘ngling toza*

bo‘lsin” – samimiylik va poklik moddiy boylikdan ustun (axloqiy); *“Oshing oz bo‘lsa ham, fe’ling soz bo‘lsin”* – yaxshi muomala moddiy ne’matdan muhimroq (axloqiy); *“Mehmonga ko‘ngling qo‘rini ber, uying to‘rini ber”* – mehmonni chin dildan e’zozlash kerak (regulyativ); *“Mehmon joyi – ko‘z ustida”* – mehmon eng yuqori hurmatga loyiq (aaksiologik); *“Supurilmagan uyga mehmon kelar”* – mehmon kelishi kutilmagan holatda ham bo‘lishi mumkin (maishiy); *“Mehmon oz o‘tirar, ko‘p ko‘rar”* – mehmon mezbonning turmushi va odobini kuzatadi (ijtimoiy-psixologik); *“Ot boqqin uloqqa, Qo‘y boqqin qo‘noqqa”* – mehmon kutish uchun oldindan tayyorgarlik zarur (utilitar); *“Mehmon izzatda, Mezbon xizmatda”*, – mezbonning vazifasi mehmonga hurmat bilan xizmat qilish (regulyativ); *“Mehmonni uy palosi emas, so‘z adosi xushnud etadi”* – mehmonni yaxshi muomala mamnun qiladi (kommunikativ); *“Ochiq yuz – ne’matdan yaxshi”* – samimiyat moddiy ne’matdan ustun (baholovchi); *“Uyingga kelganga o‘ylab so‘yla”* – mehmon bilan ehtiyotkorona va muloyimlik bilan muomala qilish kerak (kommunikativ); *“Ovulga kelganni it qopmas”* – mehmon himoya va hurmat ostidagi shaxs hisoblanadi (ijtimoiy-madaniy).

“Bug‘doy noning bo‘lmasin, bug‘doy so‘zing bo‘lsin”, “Bug‘doy noning bo‘lmasa, bug‘doy so‘zing yo‘qmidi?” – shirinso‘zlik moddiy ne’mat o‘rnini bosa oladi (axloqiy-kommunikativ); *“Bug‘doy noning bo‘lmasa, bug‘doy so‘zing yo‘qmidi?” – mehmondo‘stlik samimiyat bilan belgilanadi (axloqiy); “Bug‘doy noning bo‘lmasa ham, ochiq yuzing bo‘lsin”* – samimiyat moddiy ne’matdan ustun turadi (axloqiy); *“Issiq oshing bo‘lmasa ham, iliq so‘zing bo‘lsin”, “Siylagani puling bo‘lmasa, siypagani tiling bor”* – shirinso‘zlik mehmondo‘stlikning asosiy belgisi, moddiy imkon bo‘lmasa ham, yaxshi muomala bilan hurmat ko‘rsatish mumkin (axloqiy-kommunikativ); *“Ko‘ngilni qo‘ling bilan ovlolmasang, tiling bilan ovla”* – inson qalbiga yaxshi so‘z orqali yo‘l topiladi (psixologik-kommunikativ); *“Osh-tovog‘ing kerakmas, qosh-qovog‘ing kerak”* – mehmon uchun muomala taomdan muhimroq (regulyativ); *“Mehmon o‘z rizqi bilan keladi”* – mehmon mezbonning rizqini kamaytirmaydi (diniy-mifopoetik); *“Mehmonning rizqi – yo‘lda”* – mehmon uchun atalgan rizq oldindan taqdir qilingan va unga yetib keladi (diniy-mifopoetik); *“Mehmonning rizqi o‘zidan oldin keladi”* – mehmonning nasibasi uning kelishidan avval hozirlangan bo‘ladi (diniy-mifopoetik); *“Yo‘xcha guruch osh bo‘lur, mehmon ko‘ngli xush bo‘lur”* – ozgina imkoniyat bilan ham mehmonni mamnun qilish mumkin (etik-regulativ); *“Uyning ko‘rki – dasturxon”* – xonadonning fayzi dasturxon orqali namoyon bo‘ladi (aksiologik); *“Uy noni bilan chiroyli, Ombor – doni bilan”* – uy-ro‘zg‘orning asosiy boyligi oziq-ovqat va mo‘l-ko‘lchilikdir (utilitar); *“Uying kichik bo‘lsa ham noning katta bo‘lsin”* – moddiy sharoitdan ko‘ra saxiylik va mehmondo‘stlik muhimroq hisoblanadi (aksiologik); *“Mol-siz uy bo‘lsa bo‘lar, nonsiz uy bo‘lmas”* – non ro‘zg‘orning eng zarur ne’mati sifatida talqin qilinadi (aksiologik); *“Joying kapa bo‘lsa ham, choying quyuq bo‘lsin”* – uy sharoiti oddiy bo‘lsa ham, mehmonni yaxshi kutib olish lozim (regulativ); *“Qutli qo‘noqqa – totli tomoq”* – modomiki, mehmon qut-baraka olib kelar ekan, uni yaxshi siylash kerak (diniy-mifopoetik, aksiologik); *“Mehmonni kamroq kut, quyuq kut”* – mehmon sonidan ko‘ra uni qanchalik sifatli va izzat bilan kutib olishing muhim (regulativ); *“Mezbon saxiy bo‘lsa – nur ustiga nur, Baxil bo‘lsa – mehmonning o‘tirgani to‘r, yegani sho‘r”* – mehmonning taassuroti mezbonning saxovatiga bog‘liq, baxillik salbiy baholanadi (baholovchi); *“Borini bergan uyalmas”* – imkon qadar saxiy bo‘lgan inson aybdor hisoblanmaydi (etik); *“Erta ossang et pishar, Kechga qolsang bet pishar”* – mehmon kutishda tayyorgarlikni vaqtida qilish zarur (regulativ); *“Qizg‘anganing – qizil itga yem bo‘lar”*–baxillik foyda keltirmaydi, boylik baribir bekorga ketadi (baholovchi); *“Oz oshini ayagan ko‘p oshdan quruq qolar”* – saxiy bo‘lmagan inson keyinchalik ko‘proq ne’matdan mahrum bo‘lishi mum-kin (baholovchi, didaktik); *“Oyga yetmas oshingni ovuldoshingdan ayama”*–hatto moddiy boyliklaring oz bo‘lsa ham, undan boshqalarga ulashish kerak (etik-regulativ); *“Osh egasi bilan totli”*– taomning qadri uni tortayotgan insonning samimiyati bilan belgilanadi (ijtimoiy-psixologik); *“Mehmon so‘rab yemaydi”* – mehmon odob yuzasidan biron narsani so‘rab olib yemaydi, mezbonning o‘zi uning ehtiyojini sezishi kerak (ijtimoiy-psixologik); *“So‘rab berguncha urib ber”*–mehmonning ehtiyojini u aytmasidan ilg‘ab, o‘z vaqtida g‘amxo‘rlik qilish lozim (regulativ); *“Chiroysitib (aftini burishtirib) osh berguncha, kulib turib og‘u ber”*–muomaladagi samimiyat moddiy ne’matdan ham muhimroq (etik); *“Yemayman degan kuyov yetmish quymoq yebdi”, “Yemayman degan kelin yengdek hasipni yebdi”, “Yemayman, yemayman deb, yengdagini yebdi”* – mehmon (kuyov/kelin) odob yoki tortinchoqlik sababli haqiqiy xohishini ochiq bildirmasligi mumkin, ya’ni, odob va hayo sababli aytilgan rad javobi har doim haqiqiy istakni anglatmaydi (ijtimoiy-psixologik); *“Taom lazzati – mehmon izzati”* – taomning qadri mehmonni hurmat qilish bilan ortadi (aksiologik); *“Avval taom, ba’daz kalom”*–mehmon kutish madaniyatida ovqat tortish va xizmat ko‘rsatish suhbatdan ustun qo‘yilishi lozim (regulyativ); *“Mehmonning izmoni (ixtiyori, erki) bor”*–mehmonning shaxsiy erki va tanloviga hurmat bilan qarash lozim (etik); *“Kelmoq – irodat bilan, ketmoq – ijozat bilan”, “Kelish izmi mehmonda, ketish izmi mezbonda”* – mehmon kelishni o‘zi hal qiladi, ketishda esa mezbon

bilan hisoblashadi (regulyativ); *“Qo‘noq o‘zi kelsa ham, uy egasi izmida bo‘ladi”, “Mehmon – mezbonning quli”* – mehmon uyga kirgach, mezbonning tartib-qoidalariga bo‘ysunadi (etik-regulativ); *“Salomsiz kirgan – uyat, Javobsiz chiqqan–uyat”*–salomlashish va javob qaytarish muomala madaniyatining majburiy qismi (etik); *“Mehmonning ketishini so‘rama, kelishini so‘ra”, “Kel” demoq bor, “ket” demoq yo‘q”* – mehmonning tashrifi qadrlanishi, uning ketishi esa oshkor istalmasligi kerak, mehmonni haydash odobsizlik hisoblanadi (etik-regulyativ); *“Suhbat sevmagan tegirmon qurar, Mehmon sevmagan bolasin urar”* – mehmon va suhbatni yoqtirmaslik salbiy insoniy sifat deb qaraladi (baholovchi); *“Kelmoq – sunnat, Ketmoq –farz”, “Ketuvchiga yo‘l yaxshi”*– mehmonga borish ma’qullansa-da, vaqtida ketish ham zarurdir (diniy-regulativ); *“Qoluvchiga uy yaxshi”* – mezbon o‘z uyida erkin va qulay bo‘ladi (ijtimoiy); *“Mehmonni otqar (otga mingazmoq), Boshingni qutqar”* – mehmonni vaqtida kuzatish ikki tomon uchun ham foydali (utilitar); *“O‘z izzati bilgan mehmon – yaxshi”* – mehmon ham me’yorni bilishi kerak (baholovchi); *“Yaxshi mehmon osh ustiga, Yomon mehmon bosh ustiga”*–yaxshi mehmon xursandchilik keltiradi, yomon mehmon tashvish tug‘diradi (baholovchi); “*Mezbon borini qo‘ysa, mehmon ozga sanamas”*–mehmon mezbonning imkoniyatini tushunishi va minnatdor bo‘lishi kerak (etik); *“Aytmas yerda og‘zingni tiy, Mehmonga borsang–nafsingni”*–mehmon o‘zini tiyib, odob doirasida tutishi kerak (etik-regulativ); *“Kunda kelgan mehmonning qadri yo‘q”, “Kunda kelsa kuyov yomon”, “Oyda kelganga oyoq tutiladi, Kunda kelganga tayoq tutiladi”* – haddan tashqari tez-tez tashrif qadrsizlanishga olib keladi va ijtimoiy me’yor buzilishi sifatida baholanadi (baholovchi); *“Yaxshi mehmon – uch kunlik”, “Qo‘noqning kuni – uch, Undan keyin –ko‘ch”, “Mehmonning otini asl derlar, Uch kundan keyin sasir derlar”*–mehmonda bo‘lishning maqbul davomiylik muddati mavjud (regulativ); *“Yolg‘iz mehmon – atoyi xudo, Otliq mehmon – Baloyi xudo”* – mehmon soni va hamrohlari mezbon uchun yuk bo‘lishi mumkin (utilitar); *“Mehmon kelsa mushtdakkina, uchib ketsa qushdakkina”* – mehmonning kelishi kichik voqea bo‘lsa-da, ketishi mezbon uchun yengillik bo‘lishi mumkin (ijtimoiy-psixologik); *“Betamiz mehmon mezbonni qistar”* – odobsiz mehmon mezbon uchun noqulaylik tug‘diradi (baholovchi); *“Mehmon jabrchi bo‘lsa, Mezbon sabrchi bo‘lsin”* – mehmonning noqulay xatti-harakatlariga mezbon bag‘rikenglik bilan munosabatda bo‘lishi kerak (etik-regulyativ); *“Baxil ehsondan qochar, Xasis mehmondan qochar”* – baxillik saxovat va mehmondo‘stlikka zid xususiyat sifatida talqin qilinadi (baholovchi); *“Qora suv chanqoq qondirmas, Baxil kishi qo‘noq qo‘ndirmas”*, *“Baxilning tuynugidan yel kirmas, Eshigidan –el”*, – baxil inson mehmondo‘stlik qila olmaydi, u ijtimoiy aloqalardan uzoqlashadi (baholovchi); *“Bermasning oshi pishmas, qozoni o‘tdan tushmas”* – baxil insonning mol-dunyosi odamlarga foyda va baraka keltirmaydi (baholovchi); *“Bermasning qozoni qaynaguncha, buloqdagi suv ham quriydi”* – baxilning biror narsa ulashishi juda qiyin va kam uchraydigan holat (baholovchi);

“Baxilning tuzi tatimas”–baxil odamning bergan ne’mati ham qadrsiz va yoqimsiz tuyuladi (ijtimoiy-psixologik); *“Xasisning oshini yemoqqa temirdan tish kerak”*–xasis insonning mehmondorchiligi samimiy emas, undan bahramand bo‘lish qiyin (baholovchi); *“Yomon na yeydi, na yediradi”* – yomon (xasis) inson na o‘zi ne’matdan foydalanadi, na boshqalarga ulashadi (baholovchi).

Paremiologik material tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilida “mehmondo‘stlik” konseptining yadrosi hurmat (20%), saxovat (17%) va samimiyat (16%) semalaridan tashkil topgan bo‘lib, ular umumiy nominativ maydonning 53 foizini egallaydi. Yaqin periferiyada baraka, ko‘ngil kengligi va mehmon-mezbon odobi haqidagi tasavvurlar (28%) joylashadi. Uzoq periferiyani esa mehmonlikning vaqt me’yori hamda baxillikni qoralovchi paremiologik birliklar (19%) tashkil etadi. Natijada o‘zbek madaniyatida mehmondo‘stlik konsepti, avvalo, mehmonni ulug‘lash, saxovat ko‘rsatish va samimiy munosabat bildirish bilan bog‘liq milliy-madaniy qadriyat sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, “mehmondo‘stlik” konsepti o‘zbek xalqining milliy qadriyatlari tizimida muhim o‘rin tutadi va u, avvalo, hurmat, saxovat, samimiyat, ko‘ngil kengligi, mehr-oqibat va baraka kabi tushunchalar bilan uzviy bog‘langan. Paremiologik materiallarda mehmon yuksak qadriyat sifatida talqin qilinib, unga hurmat ko‘rsatish, izzat-ikrom qilish va samimiy munosabat bildirish mezbonning muhim axloqiy burchi sifatida ifodalanadi. Shu bilan birga, mehmondorchilik jarayonida mezbon va mehmonning o‘zaro huquq va majburiyatlari, odob-axloq me’yorlari hamda ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi qoidalar aks etganligi kuzatildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Попова З.Д. Семантико-когнитивный анализ языка .З.Д.Попова, И.А.Стернин. Воронеж, 2006, 226 с.

(2). Зацепина Е.А. Номинативное поле как объективация концепта. Вестник ВГУ. Серия: Филология. Журналистика. 2007, № 1, 36–38 с.

(3). Гарипова Г.Р. Концепт «гостеприимства» в русском и английском языках. Дисс. …канд. филол. наук. Уфа, 2010, 226 с.

(4). Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Национально-культурная семантика русских фразеологизмов. Словари и лингвострановедение. М., 1982, с. 89 –98; Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы). М., изд-во РУДН, 1997, 331 с; Залевская А.А. Слово в лексиконе человека. Психолингвистические исследования. Воронеж, изд-во ВГУ, 1990, 207 с; Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты. Дискурс. М., “Гнозис”, 2004, 390 с; Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. С-Пб., 1999, 288 с; Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX в. Язык и наука конца 20 в. М., 1995, с. 173 – 189; Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. Русская словесность, Антология. М., “Academia”, 1997, 196 с.

(5). O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 2-jild, Toshkent, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2006, 671-bet.

(6). O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5-jild, Toshkent, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2006, 591-bet.

(7). Mahmudov N., Xudoyberganova D. O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati. Toshkent, “Ma’naviyat”, 2013, 319-bet.

(8). Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining qisqacha frazeologik lug‘ati. Toshkent, “Fan”, 1964, 211-bet.

Qulmanova Mohinur Anvar qizi (Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti; E-mail: mohinurkulmanova@gmail.com; https://orcid.org/0009-0009-0390-3241)

RETROSPEKSIYA VA PROSPEKSIYANING MATN KATEGORIYALARINING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Maqolada matn tilshunosligining muhim masalalaridan biri retrospeksiya va prospeksiya kategoriyalarining matn kategoriyalari tizimidagi o‘rni, turlari hamda vazifaviy-ma’noviy xususiyatlari yoritilgan. Bunda mazkur kategoriyalarning matn yaxlitligini ta’minlashdagi o‘rni, turlari va ifoda vositalari ingliz hamda o‘zbek badiiy asarlari misolida tahlilga tortilgan. Retrospeksiya va prospeksiya matnning zamoniy-tuzilmaviy qurilishini belgilovchi umumlisoniy kategoriyalar bo‘lib, turli tuzilishdagi tillarda ularning ko‘rinishi va ifoda yo‘llarida ko‘zga tashlanadigan farqlar mavjudligini ochib beradi.*

Kalit so‘zlar: *matn kategoriyalari, retrospeksiya, prospeksiya, diskontinuum, temporal struktura, funksional-semantik tahlil, tipologik tasnif, badiiy matn.*

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕТРОСПЕКЦИИ И ПРОСПЕКЦИИ ТЕКСТОВЫХ КАТЕГОРИЙ

Аннотация. *В статье рассматривается одна из важных проблем лингвистики текста – место категорий ретроспекции и проспекции в системе текстовых категорий, их виды, а также функционально-семантические особенности. На материале английских и узбекских художественных произведений анализируются роль данных категорий в обеспечении целостности текста, их разновидности и средства выражения. Ретроспекция и проспекция рассматриваются как общеязыковые категории, определяющие временно-структурную организацию текста; выявляются различия в их проявлении и способах выражения в языках различного строя.*

Ключевые слова: *текстовые категории, ретроспекция, проспекция, дисконтиниум, темпоральная структура, функционально-семантический анализ, типологическая характеристика, художественный текст.*

FUNCTIONAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF THE TEXT CATEGORIES OF RETROSPECTION AND PROSPECTION

Annotation. *The article examines the role, types, and functional-semantic characteristics of the categories of retrospection and prospection—key issues in text linguistics—within the system of text categories. It analyzes the role of these categories in ensuring textual coherence, as well as their types and means of expression, using examples from English and Uzbek literary works. Retrospection and prospection are identified as universal linguistic categories that determine the temporal-structural organization of a text; the study highlights the observable differences in their manifestation and modes of expression across languages of varying structures.*

Keywords: *text categories, retrospection, prospection, discontinuum, temporal structure, functional-semantic analysis, typological classification, literary text.*

1. Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda matn lingvistikasi alohida paradigma sifatida shakllanib, uning markaziy muammolaridan biri matn kategoriyalarini aniqlash, tavsiflash va ularning o‘zaro munosabatlarini tadqiq etishdan iboratdir. Bu borada I.R.Galperinning «Текст как объект лингвистического исследования» (1981) asari matn kategoriyalarini tizimli o‘rganishning nazariy-metodologik asosini yaratdi [1]. Olimning tasnifida matnni tashkil etuvchi asosiy kategoriyalar sirasiga informativlik, kogeziya, kontinuum, diskontinuum, retrospeksiya, prospeksiya, modallik va integratsiya kiritiladi.

Ushbu kategoriyalar orasida *retrospeksiya va prospeksiya* alohida o‘rin egallaydi, chunki ular matndagi temporal-faktual ma’lumotning bir xil yo‘nalishda rivojlanishini buzib, o‘quvchining diqqatini boshqa vaqt qatlamlariga yo‘naltiradi. Retrospeksiya matnda oldingi voqea yoki holatga qaytishni, prospeksiya esa kelgusida sodir bo‘ladigan voqea yoki holatni oldindan bildirishni ifodalaydi [2]. Bu ikki kategoriya matnning to‘laqonli kommunikativ-estetik ta’sirini ta’minlovchi vositalar sifatida ayniqsa badiiy matnda faol qo‘llaniladi.

Shunga qaramay, zamonaviy tilshunoslikda mazkur kategoriyalarning matn kategoriyalari paradigmasidagi aniq lingvistik maqomi, tipologik tasnifi hamda funksional-semantik xususiyatlari masalasi qator bahsli jihatlarga ega bo‘lib qolmoqda. Bu muammoning dolzarbligi quyidagilar bilan izohlanadi: birinchidan, retrospeksiya va prospeksiya bir qator tadqiqotlarda faqat temporal kategoriya sifatida talqin etilib, ularning kognitiv-pragmatik jihatlari yetarlicha yoritilmagan; ikkinchidan, mazkur kategoriyalar turli tizimli tillarda turlicha lisoniy vositalar orqali ifodalanishi qiyosiy-tipologik tadqiqotlarni taqozo etadi.

2. Adabiyotlar tahlili. Retrospeksiya va prospeksiyaning lingvistik kategoriya sifatida shakllanishi matn lingvistikasi sohasining rivojlanishi bilan uzviy bog‘liqdir. Bu sohada I.R.Galperinning 1980-yilda nashr etilgan «Ретроспекция и проспекция в тексте» nomli maqolasi hamda 1981-yilda chiqqan «Текст как объект лингвистического исследования» monografiyasi muhim ahamiyat kasb etadi [1;2-b.]. Olim birinchilardan bo‘lib mazkur ikki kategoriyani matnning mustaqil grammatik kategoriyalari sifatida ajratib ko‘rsatdi.

Keyingi tadqiqotlarda mazkur kategoriyalar turli matn tiplari misolida o‘rganildi. Xususan, D.D. Antipova ilmiy matnda retrospeksiya va prospeksiyaning funksiyalarini ingliz lingvistik adabiyoti materialida tadqiq etgan [3]. N.V.Bruskova nemis tilidagi badiiy matnlarda ushbu kategoriyalarning namoyon bo‘lish xususiyatlarini o‘rgangan [4]. Y.A.Chigovskaya esa rus tilidagi ilmiy matnlarda retrospeksiya va prospeksiyaning ifoda vositalari hamda vazifalarini aniqlagan [5].

Adabiy-narrativ nuqtai nazardan bu hodisa ingliz tilshunosligi va narratologiyasida *analepsis (retrospeksiya) va prolepsis (prospeksiya)* atamalari ostida o‘rganiladi. Fransuz narratologi J.Jenett «Narrative Discourse» asarida ushbu ikki tushunchaning nazariy asoslarini ishlab chiqqan bo‘lib, u retrospeksiya va prospeksiyaning ichki va tashqi turlarini farqlab ko‘rsatgan [6]. M.Bal hamda S.Rimmon-Kenan kabi tadqiqotchilar mazkur konsepsiyani yanada rivojlantirdilar [7;8].

Matnni tashkil etishda kogeziya kategoriyasining o‘rnini M.A.K.Hallidey va R.Hasan “Cohesion in English” asarida tizimli tarzda yoritganlar [9]. Ularning tadqiqotlari bevosita retrospeksiya va prospeksiyaga bag‘ishlanmagan bo‘lsa-da, matn yaxlitligini ta’minlovchi vositalar sifatida havola (reference), ellipsis va boshqa aloqa usullarining o‘rnini belgilashda muhim nazariy asos hisoblanadi.

O‘zbek tilshunosligida retrospeksiya va prospeksiya kategoriyalari alohida tadqiqot obyekti sifatida deyarli o‘rganilmagan. Biroq matn lingvistikasi doirasidagi M.Yo‘ldoshevning “Badiiy matn lingvopoetikasi” [10], D.Xudoyberganovaning “Matn lingvistikasi” [11] va Sh.Safarovning “Pragmalingvistika” [12] asarlarida mazkur muammoning ayrim jihatlari qisman yoritilgan. Bu holat ushbu yo‘nalishda maxsus qiyosiy-chog‘ishtirma tadqiqotlar olib borish zaruratini belgilaydi.

Retrospeksiya va prospeksiyaning matn kategoriyalari paradigmasidagi o‘rnini belgilash uchun, avvalo, mazkur kategoriyalarning *kontinuum* va *diskontinuum* kategoriyalari bilan munosabatini aniqlash zarurdir. I.R.Galperinning ta’kidlashicha, kontinuum matndagi voqealarning vaqt va makondagi izchil, uzluksiz rivojlanishini, diskontinuum esa bu izchillikning buzilishini, uzluklilikni ifodalaydi [1].

Retrospeksiya va prospeksiya aynan diskontinuumning konkret shakllari hisoblanadi. Ular matn chiziqli rivojlanishiga “pauza” kiritib, o‘quvchini boshqa vaqt qatlamlariga yo‘naltiradi. Shu nuqtai nazardan, retrospeksiya va prospeksiya matnning *temporal-struktur kategoriyalari*ga kiradi, ya’ni, matndagi vaqt munosabatlarining buzilishi va qayta tiklanishi orqali matn yaxlitligini ta’minlovchi vositalar vazifasini bajaradi.

Shu bilan birga, retrospeksiya va prospeksiya *kogeziya* (matn bog‘liqligi) va *integratsiya* (matn yaxlitligi) kategoriyalari bilan ham uzviy bog‘liqdir. Ular matnda oldin bayon qilingan yoki keyinchalik bayon

qilinajak mazmunga havola qilish orqali matn qismlarini bog‘laydi va uning yagona mazmuniy-kompozitsion butunligini shakllantiradi.

Ayni paytda, retrospeksiya va prospeksiya nafaqat temporal, balki kognitiv-pragmatik kategoriyalar sifatida ham talqin etilishi mumkin. Chunki ular orqali muallif o‘quvchining diqqatini ma’lum voqea yoki holatga jalb etadi, uning tasavvurida matn dunyosini shakllantiradi va presuppozitsiya hamda implikatura kabi pragmatik hodisalarni yuzaga keltiradi. Shu sababli zamonaviy tilshunoslikda mazkur kategoriyalarni funksional-semantik va kognitiv-pragmatik nuqtayi nazardan o‘rganish yetakchi yo‘nalishlardan biriga aylangan.

Retrospeksiya va prospeksiyaning tipologik tasnifi turli mezonlar asosida amalga oshirilishi mumkin.

Birinchi mezon – ifodalanish usuliga ko‘ra, retrospeksiya va prospeksiya quyidagilarga bo‘linadi: *eksplitsit* – maxsus lisoniy vositalar (vaqt leksemalari, fe’l zamonlari, kirish so‘zlar) orqali ochiq ifodalangan turi; *implitsit* – matn konteksti, presuppozitsiya va o‘quvchining bilimiga tayanib yuzaga keladigan turi. I.R.Galperinning ta’kidlashicha, aksariyat matnlarda retrospeksiya implitsit shaklda namoyon bo‘ladi va bu uning asosiy xususiyatlaridan biridir [1].

Ikkinchi mezon – masofaga ko‘ra, retrospeksiya va prospeksiya quyidagi turlarga bo‘linadi: *kontaktli* (havola qilinayotgan ma’lumot matndagi hozirgi nuqtaga yaqin), *o‘rta masofali distant* (havola qilinayotgan ma’lumot sezilarli masofada) va *katta masofali distant* (havola matn doirasidan tashqariga chiqadi) turlari. Bu tasnifni T.I.Golubeva va N.V.Kudryashova kundalik matnlari misolida ishlab chiqqanlar [13].

Uchinchi mezon – J.Jenettning narratologik yondashuvi bo‘yicha *ichki (internal)* – asosiy hikoya chizig‘i doirasidagi retrospeksiya/prospeksiya; *tashqi (external)* – hikoya chizig‘idan tashqariga chiqadigan turi; *aralash (mixed)* – har ikki turni o‘z ichiga olgan [6].

To‘rtinchi mezon, vazifasiga ko‘ra, quyidagi turlar ajratiladi: *kompozitsion-integrativ* (matn qismlarini bog‘lash funksiyasi), *perspektiv-belgilovchi* (keyingi voqealarni oldindan belgilash funksiyasi) va *stilistik* (badiiy-estetik ta’sir funksiyasi) [13].

Beshinchi mezon subyektiga ko‘ra ajratiladi: *obyektiv-muallif* (muallif tomonidan sujetga qo‘shilgan) va *subyektiv-o‘quvchi* (o‘quvchining tasavvurida yuzaga keladigan) turlari [1]. Mazkur turli tasnif-lar bir-birini inkor etmaydi, balki to‘ldiradi va retrospeksiya hamda prospeksiyaning ko‘p o‘lchovli hodisa ekanligini ko‘rsatadi.

Retrospeksiya va prospeksiyaning funksional-semantik xususiyatlarini badiiy matn misolida tahlil etish mazkur kategoriyalarning amalda qanday realizatsiya bo‘lishini ko‘rsatadi.

Ch.Dikkensning “A Christmas Carol” asarida prospeksiyaning yorqin namunasi kuzatiladi: bosh qahramon Ebenezer Skruj “Ghost of Christmas Yet to Come” bilan uchrashib, o‘z kelajagini – o‘limini va atrofdagilarning bunga bo‘lgan munosabatini oldindan ko‘radi [14]. Bu holatda prospeksiya nafaqat syujet tuzilishining asosiy unsuri, balki personaj xarakterining o‘zgarishi uchun ham asosiy vosita vazifasini bajaradi.

E.Brontening “Wuthering Heights” asarida retrospeksiya keng qo‘llanilgan: hikoyaning asosiy qismi Nelli Din tomonidan Lokvudga o‘tmishdagi voqealar haqida aytib beriladi. Bu yerda retrospeksiyaning ifoda vositalari sifatida o‘tgan zamon fe’l shakllari (*Past Simple, Past Perfect*), vaqt ravishlari (*then, that day, years ago, long before*) hamda nutqni kirituvchi fe’llar (*she recalled, he remembered, as I recall*) faol qo‘llaniladi.

Zamonaviy ingliz adabiyotida K.Isiguroning “The Remains of the Day” romani retrospeksiyaning psixologik funksiyasini namoyish etadi: bosh qahramon Stivens o‘z o‘tmishini eslash orqali o‘zining shaxsiy va kasbiy hayotini qayta baholaydi. Bu holatda retrospeksiya personajning ichki monologida namoyon bo‘lib, uning ruhiy holatini ochib berishga xizmat qiladi.

Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani o‘zining nomidan boshlab retrospeksiyaning semantik asosini belgilaydi. Romanda retrospeksiya orqali XIX asr o‘rtalaridagi Turkiston hayoti, uning ijtimoiy-madaniy muhiti tiklab ko‘rsatiladi. Bu yerda retrospeksiyaning ifoda vositalari sifatida *o‘tgan zamonlarda, bundan ko‘p yillar muqaddam, o‘sha paytda* kabi vaqt-ma’noli birliklar, shuningdek, fe’lning o‘tgan zamon shakllari (*bo‘lgan edi, kelgan edi*) qo‘llaniladi.

Oybekning “Qutlug‘ qon” romanida retrospektiv segmentlar Yo‘lchining bolalik va yoshlik xotiralari orqali uning shaxsiyatining shakllanish yo‘lini ochib beradi. Bunda retrospeksiyaning psixologik-kompozitsion funksiyasi aniq namoyon bo‘ladi.

O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” qissasida prospeksiyaning qiziqarli namunasini ko‘rish mumkin: muallif ma’lum hayotiy hodisalar orqali keyingi voqea haqida oldindan ishora beradi, bu esa o‘quvchida kutish va qiziqish hissini yuzaga keltiradi.

Ingliz va o‘zbek badiiy matnlarida retrospeksiya va prospeksiyaning namoyon bo‘lishida bir qator o‘xshash va farqli jihatlar mavjud. O‘xshashlik shundaki, har ikki tilda ham mazkur kategoriyalar matnning temporal-kompozitsion tuzilishini shakllantirish, personaj obrazini yaratish va pragmatik ta’sir o‘tkazish vazifalarini bajaradi.

Farqli jihatlar esa lisoniy ifoda vositalari darajasida yaqqol seziladi: ingliz tilida retrospeksiya asosan *fe’l zamonlari tizimi* (Past Perfect, Past Perfect Continuous) orqali ifodalansa, o‘zbek tilida *analitik va sintetik fe’l shakllari* (*-gan edi, -gan ekan, kelib edi*) hamda leksik markerlar birgalikda qo‘llaniladi. Prospeksiya esa ingliz tilida *will/shall, be going to, would* kabi modal va zamon shakllari orqali, o‘zbek tilida esa *-ajak, -ar, bo‘lajak, kelajak* kabi fe’l shakllari va *ertaga, keyin, keyinroq* kabi ravishlar vositasida ifodalanadi.

Muhokama. Olib borilgan tahlil natijalari retrospeksiya va prospeksiyaning matn kategoriyalari paradigmasida ikki yoqlama maqomga ega ekanligini ko‘rsatdi. Bir tomondan, ular diskontinuumning konkret shakllari sifatida *temporal-struktur kategoriyalar* qatoriga kiradi; ikkinchi tomondan, kogeziya va integratsiyani ta’minlashda muhim o‘rin tutib, aloqa kategoriyalari funksiyasini bajaradi. Bundan tashqari, mazkur kategoriyalar pragmatik ta’sir o‘tkazish, muallif intensiyasini ro‘yobga chiqarish va badiiy obraz yaratishda faol ishtirok etib, funksional-pragmatik kategoriya sifatida ham talqin etilishi mumkin.

Retrospeksiya va prospeksiyaning tipologik tasnifi ko‘p o‘lchovli bo‘lib, u ifodalanish usuli, masofa, narrativ o‘rin, vazifa va subyekt kabi mezonlar asosida amalga oshiriladi. Bu tasniflar turli matn tiplari va turli tillar uchun universal asos bo‘la oladi, biroq har bir tilning o‘ziga xos lisoniy-struktur xususiyatlaridan kelib chiqib, aniq modifikatsiyalarni taqozo etadi.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatdiki, ingliz va o‘zbek tillarida retrospeksiya va prospeksiyaning funksional-semantik xususiyatlari umumiy bo‘lsa-da, ularning lisoniy ifoda vositalari jiddiy tafovutlarga ega. Bu holat mazkur kategoriyalarni qiyosiy-chog‘ishtirma tadqiq etishning nazariy va amaliy ahamiyatini belgilaydi. Xususan, badiiy tarjima amaliyotida retrospektiv va prospektiv segmentlarning pragmatik muvofiqligini saqlash masalasi maxsus o‘rganishni talab etadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, mazkur kategoriyalar diskontinuumning aniq shakllari sifatida matnning temporal-struktur qurilishini belgilaydi, ammo ayni paytda kogeziya, integratsiya va modallik kabi kategoriyalar bilan uzviy aloqada bo‘lib, ko‘p funksional hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

Retrospeksiya va prospeksiyaning tipologik tasnifi ifodalanish usuli, masofa, narrativ o‘rin, vazifa va subyekt mezonlari asosida amalga oshirilib, badiiy matnda kompozitsion, perspektiv-belgilovchi, psixologik va stilistik funksiyalarni bajaradi. Bu funksiyalar muallif intensiyasini ifodalash va o‘quvchiga pragmatik ta’sir o‘tkazishga xizmat qiladi. Ingliz va o‘zbek badiiy matnlarida bu kategoriyalar umumiy vazifalarga ega bo‘lib, lisoniy ifoda vositalarida til tipologiyasidan kelib chiquvchi tafovutlarga ega. Bu hol mazkur kategoriyalarni qiyosiy-chog‘ishtirma tadqiq etishning nazariy va amaliy ahamiyatini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. 1981, 139 с.

(2). Гальперин И.Р. Ретроспекция и проспекция в тексте. № 5, с. 44–52.

(3). Антипова Д.Д. Категории ретроспекции и проспекции в научном тексте. Москва, 1988, 245 с.

(4). Брускова Н.В. Категории ретроспекции и проспекции в художественном тексте. Москва, 1983.

(5). Чиговская Я.А. Категории ретроспекции и проспекции в русских научных текстах. Перм, 2001, 22 с.

(6). Genette G. Narrative Discourse: An Essay in Method. Transl. by J.E.Lewin. Ithaca: Cornell University Press, 1980, 285 p.

(7). Bal M. Narratology: Introduction to the Theory of Narrative. Toronto, University of Toronto Press, 1997, 254 p.

(8). Rimmon-Kenan S. Narrative Fiction: Contemporary Poetics. London: Routledge, 2002, 192 p.

(9). Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. London, Longman, 1976, 374 p.

(10). Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. Toshkent, “Fan”, 2008, 160-bet.

(11). Xudoyberganova D. Matn lingvistikasi. Toshkent, “Turon-Iqbol”, 2013, 168-bet.

(12). Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008, 320-bet.

(13). Голубева Т.И., Кудряшова Н.В. Golubeva T.I., Kudryashova N.V. Ретроспекция и проспекция – важные составляющие темпоральной структуры текстов дневников\ филология и литературоведение. 2017, № 1.

(14). Меркулова М.Г. Ретроспекция в английской “новой драме” конца XIX – начало XX века: истоки и функционирование монография. Москва, “Прометей”, 2005, 184 с.

Raximova Umida Salievna (filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (Phd), dotsent),
Mahmood Shaxlo Atabayevna (5-son maktab ingliz tili fani o‘qituvchisi, tadqiqotchi;
E-mail: shaxlomahmood@gmail.com)

JANE AUSTENNING “PRIDE AND PREJUDICE” HAMDA O‘TKIR HOSHIMOVNING “DUNYONING ISHLARI” ASARLARIDA AYOLLAR NUTQINING PRAGMATIK VA LINGVOMADANIY MODELI: QIYOSIY TAHLIL

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Jane Austenning “Pride and Prejudice” hamda O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” asarlarida ayollar nutqining pragmatik va lingvomadaniy modeli qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot nutq aktlari, xushmuomalalik strategiyalari, implikatura va bilvosita muloqotning ayol identifikatsiyasini shakllantirishdagi o‘rnini yoritadi. Tahlil natijalari ingliz va o‘zbek badiiy diskursida ayollar nutqi umumiy pragmatik tamoyillarga asoslangan bo‘lsa-da, uning kommunikativ xususiyatlari turli lingvomadaniy qadriyatlar bilan belgilanishini ko‘rsatadi. Austen asarlarida individual mustaqillik va shaxsiy tanlov ustuvor bo‘lsa, Hoshimov ijodida onalik, oilaviy birdamlik va ma’naviy qadriyatlar yetakchi o‘rin egallaydi. Tadqiqot natijalari pragmatika, gender lingvistikasi va lingvomadaniyatshunoslik bo‘yicha ilmiy izlanishlarni boyitadi.*

Kalit so‘zlar: *pragmatika, lingvomadaniyat, ayollar nutqi, nutq aktlari, xushmuomalalik strategiyasi, implikatura, Jeyn Osten, O‘tkir Hoshimov, badiiy diskurs.*

ПРАГМАТИЧЕСКАЯ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ЖЕНСКОЙ РЕЧИ В РОМАНЕ ДЖЕЙН ОСТИН «ГОРДОСТЬ И ПРЕДУБЕЖДЕНИЕ» И ПРОИЗВЕДЕНИИ УТКИРА ХАШИМОВА «ДЕЛА МИРА» (DUNYONING ISHLARI): СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация. *В статье представлен сравнительный анализ прагматической и лингвокультурной модели женской речи в произведениях Джейн Остин “Pride and Prejudice” и Откира Хошимова “Dunyoning ishlari”. Исследование посвящено анализу речевых актов, стратегий вежливости, импликатур и косвенной коммуникации как средств формирования женской идентичности. Результаты показывают, что при общности прагматических механизмов английский и узбекский художественный дискурс отражают различные лингвокультурные ценности. В произведении Джейн Остин доминируют идеи личной независимости и индивидуального выбора, тогда как в произведении Откира Хошимова ведущими являются материнство, семейное единство и духовно-нравственные ценности. Полученные результаты могут быть использованы в исследованиях по прагматике, гендерной лингвистике и лингвокультурологии.*

Ключевые слова: *прагматика, женская речь, лингвокультурология, речевые акты, стратегии вежливости, импликатура, Джейн Остин, Откир Хошимов.*

A PRAGMATIC AND LINGUOCULTURAL MODEL OF WOMEN’S SPEECH IN JANE AUSTEN’S “PRIDE AND PREJUDICE” AND UTKIR HOSHIMOV’S “DUNYONING ISHLARI”: A COMPARATIVE ANALYSIS

Annotation. *This article presents a comparative analysis of the pragmatic and linguocultural model of women’s speech in Jane Austen’s “Pride and Prejudice” and Utkir Hoshimov’s “Dunyoning ishlari”. The study examines speech acts, politeness strategies, conversational implicatures, and indirect communication as pragmatic mechanisms constructing female identity in English and Uzbek literary discourse. The findings demonstrate that although both authors employ similar pragmatic devices, their communicative functions reflect different cultural values. Austen’s female characters emphasize individual autonomy and social equality, whereas Hoshimov’s female characters foreground motherhood, family solidarity, and moral responsibility. The study contributes to literary pragmatics, gender linguistics, and linguocultural studies by highlighting the interaction between language, culture, and female identity.*

Keywords: *Literary pragmatics, Women’s speech, Linguocultural studies, Speech acts, Politeness, Conversational implicature, Jane Austen, Utkir Hoshimov, Literary discourse.*

Kirish. So‘nggi yillarda pragmatika, lingvomadaniyatshunoslik va gender lingvistikasi tilshunoslikning eng faol rivojlanayotgan yo‘nalishlaridan biriga aylandi.[1] Ushbu fanlar til birliklarining nafaqat grammatik yoki semantik xususiyatlarini, balki ularning muloqot jarayonidagi kommunikativ vazifalari hamda madaniy mazmunini o‘rganishga xizmat qiladi.[2] Ayniqsa, badiiy matn pragmatik hodisalarni tahlil qilish uchun muhim manba hisoblanadi, chunki personajlar nutqi orqali muallif nafaqat individual xarakterlarni, balki muayyan jamiyatning ijtimoiy va madaniy qadriyatlarini ham ifodalaydi.[3]

Ayollar nutqining pragmatik xususiyatlarini o‘rganish gender lingvistikasi va adabiy pragmatikaning kesishgan nuqtasida shakllangan dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biridir.[4] Zamonaviy tadqiqotlar ayollar va erkaklar nutqi o‘rtasidagi farqlarni biologik omillar bilan emas, balki ijtimoiy-madaniy muhit, kommunikativ vaziyat va diskursiv amaliyotlar bilan izohlaydi.[5] Shu sababli badiiy asarlarda ayollar nutqining pragmatik va lingvomadaniy xususiyatlarini tahlil qilish til, madaniyat va gender munosabatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Jeyn Osten va O‘tkir Hoshimov ingliz hamda o‘zbek adabiyotining yirik namoyandalari bo‘lib, ularning asarlarida ayol obrazlari dialoglar orqali yuksak badiiy mahorat bilan ochib beriladi. *“Pride and Prejudice”* romanida Elizabeth Bennet, Jane Bennet va boshqa ayol qahramonlar ijtimoiy mavqe, nikoh, shaxsiy tanlov va axloqiy qadriyatlar bilan bog‘liq murakkab kommunikativ vaziyatlarda ishtirok etadi. *“Dunyoning ishlari”* qissasida esa ona obrazi orqali mehr-oqibat, oilaviy birdamlik, insonparvarlik va milliy tarbiya kabi qadriyatlar dialoglar vositasida ifodalanadi. Har ikki asarda ayollar nutqi personaj xarakterini ochuvchi vositagina emas, balki muayyan lingvomadaniy modelni shakllantiruvchi pragmatik mexanizm sifatida ham namoyon bo‘ladi.[6]

Mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Jane Austen ijodi, asosan, stilistika, feministik adabiyotshunoslik va narratologiya nuqtayi nazaridan keng tadqiq etilgan. O‘tkir Hoshimov asarlari esa ko‘proq badiiy mahorat, milliy qadriyatlar va insonparvarlik g‘oyalari doirasida o‘rganilgan. Biroq mazkur ikki adib asarlarida ayollar nutqining pragmatik va lingvomadaniy xususiyatlarini yagona qiyosiy model asosida tahlil qiluvchi tadqiqotlar deyarli uchramaydi. Aynan ushbu ilmiy bo‘shliq mazkur maqolaning konseptual asosini tashkil etadi.

Adabiyotlar sharhi. Pragmatika til birliklarining kommunikativ vaziyatdagi qo‘llanishi va ma’nosini o‘rganuvchi tilshunoslik yo‘nalishi bo‘lib, bugungi kunda zamonaviy lingvistikaning eng muhim nazariy asoslaridan biri hisoblanadi. Pragmatik tadqiqotlarning shakllanishi J.L.Austinning nutq aktlari nazariyasi bilan bog‘liq bo‘lib, u tilni nafaqat axborot uzatish vositasi, balki muayyan ijtimoiy harakatni amalga oshiruvchi mexanizm sifatida talqin qiladi.[7] Keyinchalik, J.Searle (1969) nutq aktlarini reprezentativ, direktiv, komissiv, ekspressiv va deklarativ turlarga ajratib, ularning kommunikativ funksiyalarini tizimlashtirdi.[8] H.P.Grice (1975) esa Kooperatsiya prinsipi va implikatura nazariyasini ishlab chiqib, muloqotda aytilgan va nazarda tutilgan ma’no o‘rtasidagi munosabatni izohladi.[9] Brown va Levinson (1987) tomonidan taklif etilgan xushmuomalalik nazariyasi esa shaxsning ijtimoiy obro‘si (*face*) va uni saqlashga qaratilgan kommunikativ strategiyalarni tushuntirib berdi.[10] Mazkur nazariyalar badiiy dialoglarni prag-matik jihatdan tahlil qilishda metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Pragmatika so‘nggi yillarda lingvomadaniyatshunoslik va diskurs tahlili bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanmoqda. Levinson (1983), Thomas (1995), Mey (2001) va Chapman (2011) pragmatik hodisalarning

---

[1] Levinson S.C. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, p. 1–5; Thomas J. *Meaning in Interaction*. Longman, 1995, p. 56; Mey J.L. *Pragmatics*. Blackwell, 2001, p. 32; Chapman S. *Pragmatics*. Palgrave Macmillan, 2011, p. 18.

[2] Thomas J. *Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics*. London, Longman, 1995, p. 2–8; madaniy qadriyatlarini ham ifodalaydi.

[3] Short M. *Exploring the Language of Poems, Plays and Prose*. London, Longman, 1996, p. 15.

[4] Holmes J. *An Introduction to Sociolinguistics*. 4th ed. London, Routledge, 2013, p. 286.

[5] Lakoff R. *Language and Woman's Place*. New York, Harper & Row, 1975, p. 45.

[6] Austen J. *Pride and Prejudice*. London, Penguin Classics, 2003; Hoshimov O‘. *Dunyoning ishlari*. Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2019.

[7] Austin J.L. *How to Do Things with Words*. Oxford, Oxford University Press, 1962, p. 94.

[8] Searle J.R. *Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press, 1969, p. 24.

[9] Grice H.P. "Logic and Conversation." In *Syntax and Semantics*. Vol. 3. Academic Press, 1975, p. 45.

[10] Brown P., Levinson S.C. *Politeness*. Cambridge University Press, 1987, p. 61.

kontekst, madaniy muhit va kommunikativ maqsad bilan bevosita bog‘liqligini ta’kidlaydilar.[1] Zamonaviy tadqiqotlarda pragmatik strategiyalar universal hodisa sifatida emas, balki muayyan madaniyatning kommunikativ me’yorlari bilan shakllanuvchi tizim sifatida talqin qilinmoqda. Aynan shu yondashuv ingliz va o‘zbek badiiy diskursidagi ayollar nutqini qiyosiy o‘rganish uchun nazariy asos yaratadi.

Gender lingvistikasi ayollar va erkaklar nutqining o‘ziga xos xususiyatlarini ijtimoiy va madaniy omillar bilan bog‘liq holda o‘rganadi. Ushbu yo‘nalishning shakllanishida R.Lakoffning *“Language and Woman’s Place”* (1975) asari muhim o‘rin tutadi.[2] Lakoff ayollar nutqida muloyimlik, ehtiyotkorlik va hissiy ifodalarning ko‘proq uchrashini ta’kidlagan bo‘lsa, keyingi tadqiqotlar ushbu xususiyatlarni biologik emas, balki ijtimoiy konstruksiya sifatida talqin qila boshladi. Holmes (2013) ayollar nutqining asosiy kommunikativ vazifalari hamkorlikni qo‘llab-quvvatlash, muloqotdagi ijtimoiy uyg‘unlikni saqlash va suhbatdosh bilan yaqinlikni mustahkamlashdan iboratligini ko‘rsatadi.[3] Zamonaviy gender lingvistikasi esa ayol identifikatsiyasi muloqot jarayonida doimiy ravishda shakllanishini va pragmatik strategiyalar aynan shu jarayonning muhim tarkibiy qismi ekanligini e’tirof etadi.

Badiiy matn pragmatik tadqiqotlar uchun muhim manba hisoblanadi, chunki personajlar nutqi orqali muallif kommunikativ xulq-atvorning turli modellarini yaratadi.[4] Short (1996), Toolan (2009), Bray (2018) va boshqa tadqiqotchilar adabiy dialoglarni pragmatik tahlil qilish personajlarning yashirin maqsadlari, ijtimoiy munosabatlari va madaniy qadriyatlarini aniqlash imkonini berishini qayd etadilar.[5] Jane Austen ijodi yuzasidan olib borilgan zamonaviy tadqiqotlar uning dialoglarida kinoya, implikatura, xushmuomalalik strategiyalari va ijtimoiy identifikatsiyaning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadi (Suryanovika & Julhijah, 2018; Suhandoko, 2024).[6] Biroq ushbu tadqiqotlarning aksariyati faqat ingliz adabiyoti doirasida olib borilgan bo‘lib, qiyosiy pragmatik tahlil masalasi yetarlicha yoritilmagan.

O‘zbek tilshunosligida pragmalingvistika va lingvomadaniyat masalalari Sh.Safarov (2008), N. Mahmudov (2013), A.Nurmonov (2012), Sh.Rahmatullayev (2006) kabi olimlarning ilmiy ishlari orqali rivojlantirilgan.[7] Ushbu tadqiqotlarda pragmatik ma’no, nutq madaniyati, milliy mentalitet va tilning madaniy funksiyalari keng yoritilgan. Xususan, Raximova (2022) zamonaviy ingliz adabiyotida onalik metaforalarining ayol identifikatsiyasini shakllantirishdagi o‘rnini Anne Enright hikoyalari misolida tahlil qiladi.[8] Ushbu yondashuv badiiy matnda ona obrazining lingvomadaniy talqinini yoritishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. O‘tkir Hoshimov ijodi bo‘yicha olib borilgan ilmiy ishlarda esa yozuvchining badiiy mahorati, insonparvarlik g‘oyalari va milliy qadriyatlarni aks ettirish usullari tahlil qilingan.. Shunga qara-may, *“Dunyoning ishlari”* qissasidagi ayollar nutqining pragmatik va lingvomadaniy modeli hamda uning ingliz badiiy diskursi bilan qiyosiy tahlili alohida tadqiqot obyekti sifatida deyarli o‘rganilmagan.

Shunday qilib, ilmiy adabiyotlar tahlili pragmatika, gender lingvistikasi va adabiy pragmatika bo‘yicha mustahkam nazariy asos mavjudligini ko‘rsatadi. Biroq Jane Austenning *“Pride and Prejudice”* hamda O‘tkir Hoshimovning “*Dunyoning ishlari”* asarlarida ayollar nutqining pragmatik va lingvomadaniy modelini qiyosiy jihatdan o‘rganuvchi kompleks tadqiqotlar yetarli emas. Mazkur maqola aynan ushbu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan bo‘lib, ingliz va o‘zbek badiiy diskursida ayollar nutqining kommunikativ strategiyalarini yagona qiyosiy-pragmatik model asosida tahlil qiladi.

So‘nggi yillarda adabiy pragmatika va gender lingvistikasi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar badiiy matnni til, madaniyat va ijtimoiy identifikatsiyaning o‘zaro ta’siri nuqtayi nazaridan tahlil qilishga alohida e’tibor qaratmoqda. Xususan, Suhandoko (2024) Jane Austen asarlarining korpus stilistik tahlili orqali mu-

---

[1] Levinson S.C. *Pragmatics*. Cambridge University Press, 1983, p. 27; Thomas J. *Meaning in Interaction*. Longman, 1995, p. 56; Mey J.L. *Pragmatics*. Blackwell, 2001, p. 32; Chapman S. *Pragmatics*. Palgrave, 2011, p. 18.

[2] Lakoff R. *Language and Woman's Place*. 1975, p. 12.

[3] Holmes J. *An Introduction to Sociolinguistics*. P. 291.

[4] Short M. *Exploring the Language of Poems, Plays and Prose, p*. 61; Rakhimova U.S., Khallieva G.I. *The Depiction of Age in Enright's Short Stories*. *Journal of Positive School Psychology*, 2022.

[5] Toolan M. *Narrative*. Routledge, 2009, p. 74; Bray J. *The Language of Jane Austen*. Palgrave, 2018, p. 84; Rakhimova U.S., Khallieva G.I. *The Depiction of Age in Enright’s Short Stories*. *Journal of Positive School Psychology*, 2022.

[6] Suryanovika C., Julhijah N. Directive Speech Acts... *Lingua Cultura*, 2018.

[7] Safarov Sh. *Pragmalingvistika*. Toshkent, O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2008; Mahmudov N. *Til va madaniyat*. Toshkent, “Akademnashr”, 2013; Nurmonov A. *Tanlangan asarlar*. Toshkent, “Akademnashr”, 2012; Rahmatullayev Sh. *Hozirgi o‘zbek adabiy tili*. Toshkent, “Universitet”, 2006.

[8] Rakhimova U.S. The Role of Metaphors in the Description of Motherhood in Anne Enright's Short Stories // *Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities*. 2022, vol. 12, № 4, p. 208–213.

allifning takrorlanuvchi til birliklari ayollarning jamiyatdagi o‘rni va ijtimoiy kutishlarni ifodalashda muhim stilistik vosita ekanligini ko‘rsatadi.[1] Shuningdek, Jane Austenning *Emma* romaniga bag‘ishlangan zamonaviy gender-lingvistik tadqiqot ayol obrazlarini yaratishda leksik tanlov va stilistik vositalarning gender identifikatsiyasini shakllantirishdagi ahamiyatini ta’kidlaydi.

Pragmatika sohasidagi yangi tadqiqotlar esa klassik Austin–Searle modelini yanada rivojlantirib, nutq aktlari va implikaturani ijtimoiy-madaniy omillar bilan bog‘liq holda talqin etmoqda. Xususan, Babazade (2025) hamda Noor (2025) pragmatik ma’no hosil bo‘lishida kontekst, madaniy tajriba va kommunikativ maqsadning hal qiluvchi rol o‘ynashini qayd etadilar.[2] Ushbu zamonaviy yondashuvlar mazkur maqolada qo‘llanilgan qiyosiy-pragmatik tahlil metodologiyasini mustahkamlaydi hamda ingliz va o‘zbek badiiy diskursida ayollar nutqining lingvomadaniy modelini izohlash uchun nazariy asos yaratadi.

Shunday qilib, ilmiy adabiyotlar tahlili pragmatika, gender lingvistikasi va adabiy pragmatika bo‘yicha mustahkam nazariy asos mavjudligini ko‘rsatadi. **Biroq** Jeyn Ostenning *“Pride and Prejudice”* hamda O‘tkir Hoshimovning *“Dunyoning ishlari”* asarlarida ayollar nutqining pragmatik va lingvomadaniy modelini qiyosiy jihatdan o‘rganuvchi kompleks tadqiqotlar yetarli emas. Mavjud ishlarda mazkur ikki adib ijodi, odatda, alohida o‘rganilgan bo‘lib, ularning ayol qahramonlari nutqini yagona pragmatik va lingvomadaniy model asosida qiyosiy tahlil qilish masalasi deyarli yoritilmagan. Mazkur tadqiqotning o‘ziga xosligi shundaki, unda pragmatika, gender lingvistikasi va lingvomadaniyatshunoslik yondashuvlari integratsiyalangan holda Jeyn Osten hamda O‘tkir Hoshimov asarlaridagi ayollar nutqining lingvomadaniy modeli ilk bor yagona qiyosiy tahlil doirasida yoritiladi.

Natijalar va muhokama. Ayollar nutqida nutq aktlarining pragmatik xususiyatlari. Nutq aktlari ayol qahramonlarning kommunikativ maqsadini va ijtimoiy munosabatlarini ifodalovchi asosiy pragmatik vo-sitalardan biridir. *Pride and Prejudice* romanida Elizabeth Bennet Mr. Darcyning turmush qurish taklifiga javoban shunday deydi: "I have never desired your good opinion".[3]

Mazkur dialog Elizabethning rad etish va baholash nutq aktlarini bir vaqtda amalga oshirayotganini ko‘rsatadi. Austin (1962) va Searle (1969) nazariyasiga ko‘ra, bu ekspressiv va direktiv nutq aktlarining uyg‘unlashgan ko‘rinishi bo‘lib, qahramonning mustaqil pozitsiyasini ifodalaydi.

“Dunyoning ishlari” qissasida esa ona obrazi farzandiga: "Yetimlarga rahm qilish kerak”,[4] deya murojaat qiladi. Ushbu jumla grammatik jihatdan tavsiya bo‘lsa-da, pragmatik jihatdan tarbiyaviy direktiv vazifasini bajaradi. Demak, Osten asarlarida nutq aktlari individual tanlovni ifodalasa, Hoshimov asarlarida ular axloqiy qadriyatlarni shakllantirish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. **Ayollar nutqida xushmuomalalik strategiyalarining pragmatik ifodasi.** Har ikki asarda xushmuomalalik strategiyalari muloqotdagi ijtimoiy muvozanatni saqlashga xizmat qiladi. Lady Catherine bilan suhbatda Elizabeth Bennet shunday deydi:

"I am only resolved to act in that manner which will constitute my own happiness”.[5] Mazkur javob salbiy xushmuomalalik strategiyasining namunasi bo‘lib, suhbatdoshga hurmat saqlangan holda shaxsiy tanlov himoya qilinadi.[6] Hoshimov qissasida esa ona farzandiga mehr bilan murojaat qiladi:

"Uyqu qatta, bolam? O‘tiribman".[7] Bu dialog tanbeh emas, balki g‘amxo‘rlik va yaqinlikni ifodalovchi ijobiy xushmuomalalik strategiyasidir. Natijada ingliz diskursida xushmuomalalik shaxsiy erkinlikni, o‘zbek diskursida esa oilaviy birdamlikni qo‘llab-quvvatlaydi. **Bilvosita muloqot va implikaturaning prag-matik talqini.** Bilvosita muloqot ayollar nutqining muhim pragmatik xususiyatlaridan biridir. Elizabeth Bennetning quyidagi fikri bunga misol bo‘ladi:

"You could not have made me the offer of your hand in any possible way that would have tempted me to accept it”.[8] Mazkur jumlada rad etish bilan bir qatorda yashirin tanqid ham mavjud. Grice nazari-

---

[1] Suhandoko. *Existence, Expectation and Interference...* ADIA Proceedings, 2024.

[2] Babazade Y. *Speech Acts and Hidden Meaning*. 2025; Noor A. *Contemporary Approaches to Speech Acts and Implicatures*. 2025.

[3] Austen, J. (2003). *Pride and Prejudice*. Penguin Classics. (Original work published 1813), p. 237.

[4] Hoshimov O‘. (2019). *Dunyoning ishlari*. “Yangi asr avlodi”, p. 6.

[5] Austen J. (2003). *Pride and Prejudice*. Penguin Classics, p. 441.

[6] Brown P., Levinson S.C. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge, Cambridge University Press, 1987, p. 61–68.

[7] Hoshimov, O‘. (2019). *Dunyoning ishlari*. ‘Yangi asr avlodi”, p. 6.

[8] Austen J. (2003). *Pride and Prejudice*. Penguin Classics, p. 241.

yasiga ko‘ra, bunday implikatura muloqotning pragmatik mazmunini kuchaytiradi.[1] *“Dunyoning ishlari”* qissasida esa ona quyidagi jumla orqali o‘z hissiyotini bilvosita ifodalaydi:

"Bilasan-ku, jon bolam, kamuyqu bo‘lib qolganman”.[2] Mazkur gapning yashirin ma’nosi onaning tashvishi va mehrini ifodalashdan iborat. Demak, ingliz badiiy diskursida implikatura tanqidiy mazmunni, o‘zbek badiiy diskursida esa hissiy yaqinlikni ifodalash vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Ayollar nutqining lingvomadaniy modeli: ingliz va o‘zbek badiiy diskursi qiyosi. Qiyosiy tahlil natijalari ayollar nutqining pragmatik strategiyalari har ikki asarda umumiy kommunikativ tamoyillarga asoslanganligini ko‘rsatadi. *“Pride and Prejudice”* romanida ayollar nutqi individual mustaqillik va shaxsiy tanlovni ifodalasa, *“Dunyoning ishlari”* qissasida onalik, mehr-oqibat va oilaviy birdamlik asosiy lingvomadaniy qadriyatlar sifatida namoyon bo‘ladi. Pragmatik strategiyalarning bunday farqlanishi ularning madaniy muhit bilan uzviy bog‘liqligini tasdiqlaydi. Shunday qilib, Jeyn Osten va O‘tkir Hoshimov ayol obrazlarini faol kommunikator sifatida tasvirlagan bo‘lsalar-da, ularning nutqi turli lingvomadaniy modellarga asoslangan holda shakllangan.

Xulosa. Mazkur tadqiqot Jeyn Ostenning *“Pride and Prejudice”* hamda O‘tkir Hoshimovning *“Dun-yoning ishlari”* asarlarida ayollar nutqining pragmatik va lingvomadaniy modelini qiyosiy jihatdan tahlil qilishga bag‘ishlandi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, har ikkala asarda ham ayol qahramonlar nutqi per-sonaj xarakterini ochish bilan birga, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish va madaniy qadriyatlarni ifo-dalashning muhim vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot davomida nutq aktlari, xushmuomalalik strategiyalari, bilvosita muloqot va implikatura ayollar nutqining asosiy pragmatik mexanizmlari ekanligi aniqlandi. *“Pride and Prejudice”* romanida ushbu strategiyalar ko‘proq shaxsiy mustaqillik, individual tanlov va ijtimoiy tenglikni ifodalashga xizmat qilsa, *“Dunyoning ishlari”* qissasida ular mehr-oqibat, oilaviy birdamlik va ma’naviy tarbiya kabi milliy qadriyat-larni aks ettiradi. Bu esa pragmatik strategiyalarning kommunikativ funksiyasi madaniy muhit va ijtimoiy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liqligini tasdiqlaydi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi Jeyn Osten va O‘tkir Hoshimov asarlaridagi ayollar nutqining pragmatik hamda lingvomadaniy modelini yagona qiyosiy yondashuv asosida tahlil qilganidadir. Pragmatika, gender lingvistikasi va lingvomadaniyatshunoslik nazariyalarini integratsiyalash orqali ingliz va o‘zbek badiiy diskursida ayollar nutqining umumiy va o‘ziga xos xususiyatlari aniqlandi hamda ularning kommunikativ strategiyalari madaniy qadriyatlar bilan bog‘liq holda izohlandi.

Mazkur tadqiqot natijalari pragmatika, adabiy diskurs tahlili, gender lingvistikasi va lingvomadaniyatshunoslik yo‘nalishlaridagi ilmiy izlanishlarni boyitishga xizmat qiladi. Shuningdek, ulardan oliy ta’lim muassasalarida pragmatika, diskurs tahlili va qiyosiy adabiyotshunoslik fanlarini o‘qitishda hamda ingliz va o‘zbek badiiy diskursini qiyosiy o‘rganishga oid keyingi tadqiqotlarda foydalanish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Rakhimova U.S. (2022). The role of metaphors in the description of motherhood in Anne Enright’s short stories. *Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities, 12*(4), p. 208–213.

(2). Austin J.L. (1962). *How to do things with words*. Oxford University Press.

(3). Austen J. (2003). *Pride and Prejudice*. Penguin Classics (Original work published 1813).

(4). Bray J. (2018). *The language of Jane Austen*. Palgrave Macmillan.

(5). Brown P., Levinson S.C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press.

(6). Chapman S. (2011). *Pragmatics*. Palgrave Macmillan.

(7). Grice H.P. (1975). Logic and conversation. In P.Cole & J.L.Morgan (Eds.), *Syntax and semantics* (Vol. 3, p. 41–58), Academic Press.

(8). Holmes J. (2013). *An introduction to sociolinguistics* (4th ed.). Routledge.

(9). Hoshimov O‘. (2019). *Dunyoning ishlari*. “Yangi asr avlodi”.

(10). Hojiyev A. (2002). *O‘zbek tili leksikologiyasi va frazeologiyasi*. “O‘qituvchi”.

(11). Lakoff R. (1975). *Language and woman’s place*. Harper & Row.

(12). Leech G N. (1983). *Principles of pragmatics*. Longman.

(13). Levinson S.C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge University Press.

(14). Mahmudov N. (2013). *Til va madaniyat*. Akademnashr.

(15). Mey J.L. (2001). *Pragmatics: An introduction* (2nd ed.). Blackwell Publishing.

[1] Grice H.P. "Logic and Conversation." In: Cole P., Morgan J.L. (Eds.). *Syntax and Semantics*. Vol. 3. New York: Academic Press, 1975, p. 45–46.

[2] Hoshimov O‘. (2019). *Dunyoning ishlari*. “Yangi asr avlodi”, p. 9.

(16). Nurmonov A. (2012). *Tanlangan asarlar*. “Akademnashr”.
(17). Rahmatullayev Sh. (2006). *Hozirgi o‘zbek adabiy tili*. “Universitet”.
(18). Rakhimova U.S., Khallieva G.I. (2022). The depiction of age in Enright’s short stories. *Journal of Positive School Psychology*, p. 7198–7202.
(19). Raximova U.S., Masharipova N.I. (2024). Ayol xarakterini ifodalovchi paremalarning lingvokulturologik tasnifi. *Eurasian Journal of Academic Research, 4*(11–2), p. 54–59.
(20). Safarov Sh. (2008). *Pragmalingvistika*. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi.
(21). Searle J.R. (1969). *Speech acts: An essay in the philosophy of language*. Cambridge University Press.
(22). Short M. (1996). *Exploring the language of poems, plays and prose*. Longman.
(23). Suhandoko. (2024). Existence, expectation, and interference: A corpus stylistics study of word clusters in Jane Austen’s works. In *Proceedings of the Annual International Conference of the Association of Lecturers in Adab Sciences (ADIA 2024).*
(24). Suryanovika C., Julhijah N. (2018). Directive speech acts and hedges presented by female main characters of Jane Austen’s novels. *Lingua Cultura, 12*(4), p. 345–350.
(25). Thomas J. (1995). *Meaning in interaction: An introduction to pragmatics*. Longman.
(26). Toolan M. (2009). *Narrative: A critical linguistic introduction* (2nd ed.). Routledge.

Mamajonova Shoiraxon Murodjon qizi (Andijon davlat Chet tillari instituti mustaqil tadqiqotchisi, “Ijtimoiy-gumanitar fanlar, pedagogika va psixologiya” kafedrasi o‘qituvchisi; E-mail:shoiraxonmamajonova7@gmail.com)

LEKSIK ZAXIRANI SHAKLLANTIRISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNI METODIK TASHKILLASHTIRISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada globallashuv sharoitida raqamli texnologiyalar asosida ta’limni tashkil etish va uning shaxsga moslashuvchanligini ta’minlash masalalari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Telekommunikatsiya texnologiyalarining ta’lim jarayonidagi o‘rni, ular orqali talabalarning xalqaro hamkorlik, axborot almashinuvi va mustaqil bilim olish faoliyatini rivojlantirish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, kompyuterli telekomunikatsiyalarning didaktik funksiyalari va ularning pedagogik vazifalarni hal etishdagi ahamiyati asoslab berilgan. Raqamli ta’lim muhitida adaptiv va individuallashtirilgan yondashuvlarni qo‘llash orqali talabalarning kognitiv xususiyatlari, bilim darajasi va o‘qish sur’atiga mos ta’lim modellarini shakllantirish masalalari ko‘rib chiqilgan. Ingliz tilini o‘qitishda zamonaviy platformalar, mobil ilovalar va sun’iy intellekt texnologiyalarining afzalliklari hamda ular bilan bog‘liq muammolar tahlil qilingan. Shu bilan birga, kelgusida sun’iy intellekt, mashinali o‘qitish, virtual va qo‘shimcha reallik hamda mobil texnologiyalar asosida ta’limni yanada takomillashtirish istiqbollari belgilangan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli texnologiyalar, adaptiv ta’lim, individuallashtirilgan o‘qitish, telekommunikatsiya texnologiyalari, ta’limda hamkorlik, mustaqil ta’lim, didaktik funksiyalar, sun’iy intellekt, mashinali o‘qitish, virtual reallik, qo‘shimcha reallik, mobil ta’lim, ingliz tilini o‘qitish, elektron ta’lim muhiti, ta’lim samaradorligi.*

МЕТОДИЧЕСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ЛЕКСИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ

Аннотация. *В данной статье с научной точки зрения анализируются вопросы организации образования на основе цифровых технологий в условиях глобализации и обеспечения его адаптивности к индивидуальным особенностям личности. Рассматривается роль телекоммуникационных технологий в образовательном процессе, а также возможности развития международного сотрудничества студентов, обмена информацией и самостоятельной учебной деятельности посредством их использования. Кроме того, обосновываются дидактические функции компьютерных телекоммуникаций и их значение в решении педагогических задач. Рассматриваются вопросы формирования в цифровой образовательной среде моделей обучения, соответствующих когнитивным особенностям студентов, уровню их знаний и темпу обучения, посредством применения адаптивного и индивидуализированного подходов. Анализируются преимущества современных платформ, мобильных приложений и технологий искусственного интеллекта в обучении английскому языку, а также проблемы, связанные с их использованием. Наряду с этим определяются перспективы дальнейшего совершенствования образовательного процесса на основе искусственного интеллекта, машинного обучения, виртуальной и дополненной реальности, а также мобильных технологий.*

Ключевые слова: *цифровые технологии, адаптивное обучение, индивидуализированное обучение, телекоммуникационные технологии, сотрудничество в образовании, самостоятельное*

обучение, дидактические функции, искусственный интеллект, машинное обучение, виртуальная реальность, дополненная реальность, мобильное обучение, обучение английскому языку, электронная образовательная среда, эффективность образования.

METHODOLOGICAL ORGANIZATION OF THE USE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN DEVELOPING LEXICAL RESOURCES

Annotation. *This article provides a scientific analysis of organizing education based on digital technologies in the context of globalization and ensuring its adaptability to individual learners. It examines the role of telecommunication technologies in the educational process, highlighting their potential to foster international collaboration, information exchange, and independent learning among students. In addition, the didactic functions of computer-based telecommunications and their significance in solving pedagogical tasks are substantiated. The study also explores the formation of adaptive and individualized learning models in a digital learning environment, taking into account students' cognitive characteristics, knowledge levels, and learning pace. Furthermore, the advantages of modern platforms, mobile applications, and artificial intelligence technologies in teaching English, as well as the challenges associated with their implementation, are analyzed. The paper also outlines future prospects for enhancing education through artificial intelligence, machine learning, virtual and augmented reality, and mobile technologies.*

Keywords: *digital technologies, adaptive learning, individualized instruction, telecommunication technologies, collaborative learning, independent learning, didactic functions, artificial intelligence, machine learning, virtual reality, augmented reality, mobile learning, English language teaching, e-learning environment, educational effectiveness.*

Kirish. Bugungi globallashgan va integratsiyalangan jamiyatda talabalar alohida o‘qish bilan cheklanib qolishlari mumkin emas. An’anaviy, nisbatan yopiq ijtimoiy muhit – o‘qituvchilar, do‘stlar, oila – ularning ta’lim faoliyati uchun yetarli bo‘lmaydi. Shu bois telekomunikatsiya texnologiyalari talabalar uchun keng dunyoga ochiq oyinalarni taqdim etadi. Talabalar tarmoqlar orqali boy axborot resurslariga kirish imkoniga ega bo‘lib, turli mamlakatlardagi hamkasblar bilan qiziqqan loyihalarini amalga oshirishda hamkorlik qila oladilar. Shuningdek, telekonferensiyalar orqali ular dunyo miqyosidagi muammolarni muhokama qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bunday hamkorlik va qo‘shma faoliyat talabalarning individual va guruhlardagi mustaqil bilim olish faoliyatini kuchli rag‘batlantiradi. Hamkorlikdagi ish talabalarni muammoni turli nuqtai nazardan tahlil qilishga, qo‘shimcha ma’lumot qidirishga va o‘z natijalarini baholashga undaydi. Bu jarayonda o‘qituvchi faqat lavozimi tufayli emas, balki ma’lumotning avtoritet manbai va ekspert sifatida qaraladigan rahbar, muvofiqlashtiruvchi va maslahatchiga aylanadi. Sinfda oraliq natijalarni muhokama qilish, diskussiyalar, miya to‘plami (brainstorming), taqdimotlar va referatlar yangi mazmunda amalga oshiriladi. Bu jarayonda material faqat o‘quv qo‘llanmalari va rasmiy manbalardan iborat bo‘lmay, shuningdek, boshqa hududlardagi loyiha hamkorlarining fikrlari, ular tomonidan to‘plangan ma’lumotlar va faktlarning talqinini ham o‘z ichiga oladi. Telekommunikatsiyalar (elektron pochta, telekonferensiyalar) talabalarga dunyodagi voqealarga nisbatan mustaqil qarashni shakllantirish, turli nuqtai nazarlarni tahlil qilish va ba’zi muammolarni faqat qo‘shma harakatlar orqali yechish mumkinligini tushunish imkonini beradi. Shu jihatdan, bu jarayonlar global fikrlashning asosiy elementlari sifatida baholanadi va zamonaviy ta’limda muhim ahamiyat kasb etadi.

Material va metodlar. Ta’limining rivojlanish tendensiyalari nuqtai nazaridan kompyuterli telekomunikatsiyalarni tahlil qilganda, ularning didaktik funksiyalarini aniqlash va ushbu vositalar orqali qanday o‘ziga xos pedagogik vazifalarni hal qilish mumkinligini ko‘rsatish mumkin. Biz didaktik funksiyalar deb ta’lim jarayonida ma’lum maqsadlar uchun qo‘llaniladigan o‘quv vositalari xususiyatlarining tashqi namoyonini tushunamiz. Bu ularning ta’lim jarayonidagi vazifasi, ahamiyati va o‘rnidir. Shu munosabat bilan, telekomunikatsiyalar yuqorida tilga olingan pedagogik muammolarni hal qilishda qanday imkoniyatlar bera oladi va ularning didaktik funksiyalari nima? Albatta, agar faqat ikki kompyuterni masofadagi bir-biriga ulashni ko‘zda tutsak va bu texnik jihatdan oson bo‘lsa ham, bu hali pedagogik muammoni hal qilish demak emas. Shunday tajribalar AQSHda ham bo‘lgan, ammo ular katta samara bermagan. Raqamli texnologiyalar asosida olib borilayotgan ta’lim jarayonida shaxsga moslashuvchanlik talabaning individual xususiyatlari va imkoniyatlarini hisobga olib, ta’lim mazmuni, uslubi va ritmini individuallashtirish imkonini beradi. Moslashuvchan ta’lim modellari talabaning oldingi bilimlari, tajribasi va o‘rganish sur’atini hisobga olib, har bir talabaga alohida qo‘llab-quvvatlash vositalari va interaktiv resurslar taqdim qilish orqali bilim olish jarayonini samaralilashtiradi. Bu jarayonda vizual, audio va interaktiv materiallardan foydalanish talabaning o‘zini qiziqtirgan mavzularni mustaqil o‘rganishini rag‘batlantiradi hamda ularning ijodiy fikrlashini rivojlantiradi. Shu bilan birga, shaxsga moslashuvchan raqamli ta’lim texnologiyalari talabaning mustaqil

fikrlash, muammolarni hal qilish va yaratuvchanlik ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Ular guruhda hamda individual faoliyatda samarali ishlash imkonini beradi, hamkorlikdagi ta’lim jarayonini qo‘llab-quvvatlaydi va talabalarni turli nuqtayi nazarlarni tahlil qilish, qo‘shimcha ma’lumot qidirish hamda o‘z natijalarini baholashga undaydi. Kompyuterli telekomunikatsiya texnologiyalari orqali talabalar turli maktablar va ilmiy markazlar, shuningdek, turli mamlakatlardan hamkasblari bilan qo‘shma tadqiqot loyihalarini amalga oshirishi mumkin. Bu jarayonlarda proyekt metodikasi asosida ijodiy, tadqiqot va amaliyotga yo‘naltirilgan mustaqil faoliyatni rivojlantirish mumkin. Telekonferensiyalar, elektron pochta va multimedia texnologiyalari orqali ma’lumot va g‘oyalarni tezkor almashish talabalarning dunyoqarashini kengaytirib, ularning madaniy va gumanitar rivojlanishiga ham hissa qo‘shadi. Ingliz tilini o‘qitish jaray-niga raqamli texnologiyalarni joriy etish qator muhim afzalliklarni ta’minlaydi. Avvalo, texnologiyalar ta’limni onlayn shaklda tashkil etish imkonini berib, uni dunyoning turli hududlarida joylashgan talabalar uchun ham ochiq va qulay qiladi. Masofaviy ta’limni amalga oshirishda Zoom, Google Classroom va Moodle kabi onlayn platformalar ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylanib, dars o‘tish, topshiriqlarni taqdim etish hamda bilimni baholash uchun samarali vositalarni taqdim etmoqda. Ikkinchidan, ingliz tilini o‘rganishga mo‘ljallangan Duolingo, Memrise va Babbel kabi mobil ilovalar o‘quvchilarga o‘qish sur’ati va murakkablik darajasini mustaqil ravishda tanlash imkoniyatini yaratadi. Bu esa ta’lim jarayonining individuallashuviga xizmat qiladi. Ushbu ilovalarda o‘yin elementlari hamda rag‘batlantiruvchi tizimlar mavjud bo‘lib, ular foydalanuvchilarning o‘qishga bo‘lgan qiziqishini oshirish va yangi natijalarga erishishga undaydi. Shuningdek, sun’iy intellekt texnologiyalari ham til o‘qitishda muhim o‘rin egallaydi. Grammarly va Write&Improve kabi dasturlar talabalarning yozma nutq ko‘nikmalarini takomillashtirishga yordam berib, grammatik xatolarni avtomatik ravishda aniqlaydi va uslubiy jihatdan takliflar beradi. Sun’iy intellekt asosida ishlovchi virtual yordamchilar, masalan, Alexa yoki Siri – norasmiy muhitda ingliz tilida muloqot qilishni mashq qilish imkoniyatini ham yaratadi.

Natijalar.

Leksik zaxirani shakllantirish va kengaytirishning texnologik modeli

№	Komponentlar	Mazmuni	Pedagogik natija
1	Maqsadli komponent	Talabalarning kasbiy yo‘naltirilgan leksik zaxirasi va kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish	Leksik va nutqiy kompetensiya shakllanadi
2	Mazmunli komponent	Sohaviy terminologiya, autentik matnlar, kollokatsiyalar, leksik bloklar va nutqiy konstruksiyalar	Leksik material tizimlashadi va boyiydi
3	Shaxsga moslashuvchan komponent	Individual bilim darajasiga mos leksik material, adaptiv ta’lim trayektoriyasi, bosqichma-bosqich o‘zlashtirish	Leksik zaxira individual ravishda samarali shakllanadi
4	Metodik komponent	Kontekstual, kommunikativ, kognitiv, interaktiv va muammoli yondashuvlar	Leksik birliklar ongli va faol o‘zlashtiriladi
5	Texnologik komponent	Elektron platformalar, multimedia, adaptiv testlar, interaktiv trenajyorlar, mobil ilovalar	Raqamli muhitda leksik zahirani kengaytirish ta’minlanadi
6	Faoliyatli komponent	Rolli o‘yinlar, keyslar, leksik mashqlar, loyiha ishlari, virtual muloqot	Nutqiy faollik va amaliy ko‘nikmalar rivojlanadi
7	Nazorat-baholash komponenti	Adaptiv testlar, portfolio, amaliy nutqiy topshiriqlar	Leksik kompetensiya darajasi aniqlanadi va nazorat qilinadi
8	Natijaviy komponent	Leksik zaxiraning kengayishi, terminologik fikrlash, kasbiy muloqot qobiliyati	Mutaxassislikka yo‘naltirilgan kommunikativ kompetensiya shakllanadi

Muhokama. Ingliz tilini o‘qitish jarayoniga texnologiyalarni tatbiq etish qator afzalliklarga ega bo‘lishiga qaramasdan, bu jarayon ma’lum qiyinchiliklar bilan ham bog‘liq. Eng asosiy muammolardan biri – o‘qituvchilar va talabalarning texnik tayyorgarlik darajasi hisoblanadi. Onlayn platformalar va mobil ilovalardan samarali foydalanish uchun axborot-kompyuter texnologiyalari bilan ishlashga oid muayyan ko‘nikmalarga ega bo‘lish talab etiladi. Shu bois o‘qituvchilar raqamli vositalardan foydalanish bo‘yicha o‘z bilim va malakalarini muntazam ravishda takomillashtirib borishlari hamda o‘quv dasturlarini zamonaviy talablarga moslashtirishlari zarur. Bundan tashqari, texnologiyalardan foydalanish imkoniyati ham muhim omil hisoblanadi. Barcha talabalar ham zamonaviy qurilmalar yoki barqaror internet tarmog‘idan foydalanish imkoniyatiga ega emas. Bu holat esa ta’lim jarayonining samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuningdek, onlayn ta’lim sharoitida bilimni baholashning yangi usullarini ishlab chiqish

zarurati ham yuzaga keladi, chunki an’anaviy baholash yondashuvlari har doim ham masofaviy ta’lim muhitida kutilgan natijani bermasligi mumkin.

Kelgusida sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish texnologiyalaridan ta’lim jarayonini individuallashtirish hamda har bir talabaning bilim darajasi va ehtiyojlariga moslasha oladigan adaptiv o‘qitish tizimlarini yaratishda yanada keng foydalanilishi kutilmoqda. Bunday tizimlar o‘quvchilarning o‘qish sur’ati va bilim darajasiga qarab avtomatik tarzda moslashish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shuningdek, virtual va qo‘shimcha reallik texnologiyalari ta’lim sohasida keng qo‘llanilib, o‘quvchilar uchun til muhitiga yaqinlashtirilgan immersiv ta’lim makonlarini yaratishga xizmat qiladi. Bunday muhitda talabalar real hayotga yaqin vaziyatlarda til ko‘nikmalarini amaliy jihatdan mustahkamlash imkoniga ega bo‘ladilar. Bundan tashqari, mobil texnologiyalarning ahamiyati ham ortib boradi. Ular o‘quvchilarga istalgan joyda va istalgan vaqtda bilim olish imkoniyatini yaratib, ta’lim jarayonining yanada moslashuvchan va qulay bo‘lishini ta’minlaydi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga maqsadli va tizimli integratsiya qilish talabalarning leksik zaxirasini shakllantirish hamda rivojlantirish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Tadqiqot davomida shaxsga moslashuvchan ta’lim muhiti konsepsiyasiga asoslangan holda leksik kompetensiyani rivojlantirishning ilmiy-metodik modeli ishlab chiqildi. Mazkur model ta’lim oluvchilarning individual xususiyatlari, kognitiv rivojlanish darajasi, tilni o‘zlashtirish sur’ati, qiziqishlari hamda kelajakdagi kasbiy faoliyat ehtiyojlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi bilan an’anaviy yondashuvlardan farq qiladi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, leksik zaxirani shakllantirish jarayoni barcha talabalar uchun bir xil mazmundagi o‘quv materiallari asosida emas, balki sun’iy intellekt elementlari, adaptiv algoritmlar va raqamli ta’lim platformalari yordamida individual o‘quv trayektoriyalarini yaratish orqali amalga oshiriladi. Bunday yondashuv har bir talabaning bilim darajasi va o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini muntazam monitoring qilish, mavjud bo‘shliqlarni aniqlash hamda ularga, mos ravishda, o‘quv materiallarini avtomatik tanlash imkoniyatini yaratadi. Natijada o‘quv jarayoni yanada moslashuvchan, samarali va talabaning ehtiyojlariga yo‘naltirilgan shaklga ega bo‘ladi. Ishlab chiqilgan metodik tizimda leksik birliklarni tanlash, ularni mavzular bo‘yicha tizimlashtirish, kommunikativ vaziyatlarda qo‘llash, muntazam takrorlash va mustahkamlash jarayonlari yagona raqamli muhitda amalga oshirilishi nazarda tutilgan. Bunda yangi so‘zlarni faqat yodlash emas, balki ularning semantik, pragmatik va uslubiy xususiyatlarini anglash, turli nutqiy vaziyatlarda maqsadga muvofiq qo‘llash hamda faol lug‘at tarkibiga kiritish ustuvor vazifa sifatida belgilandi. Shu sababli talabalarda leksik birliklarni ongli ravishda o‘zlashtirish, ularni nutq jarayonida erkin qo‘llash hamda yangi kommunikativ vaziyatlarga moslashtirish ko‘nikmalari izchil rivojlantirildi. Tadqiqot davomida adaptiv testlar, interaktiv mashqlar, gamifikatsiya elementlari, elektron lug‘atlar, multimedia resurslari, audio va videomateriallar hamda vizual axborot vositalaridan kompleks foydalanish metodikasi ishlab chiqildi. Mazkur vositalarning uyg‘un qo‘llanilishi talabalarni o‘quv jarayoniga faol jalb etish, ularning motivatsiyasini oshirish, mustaqil ta’lim faoliyatini rivojlantirish hamda o‘rganilgan leksik birliklarning uzoq muddatli xotirada saqlanishini ta’minlashga xizmat qildi. Ayniqsa, multimedia texnologiyalari orqali so‘zlarning kontekstual qo‘llanishini namoyish etish ularning ma’nosini chuqurroq anglash va kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi. Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni tasdiqladiki, shaxsga moslashuvchan raqamli ta’lim muhiti talabalarning individual o‘quv faoliyatini samarali boshqarish, o‘zlashtirish natijalarini muntazam monito-ring qilish va tahlil etish hamda o‘z vaqtida pedagogik korreksiyalarni amalga oshirish imkoniyatini beradi. Bu esa ta’lim jarayonining uzluksizligi, izchilligi va samaradorligini ta’minlab, talabalarning mustaqil ta’lim olish kompetensiyasini shakllantirishga xizmat qiladi. Eksperimental tajriba-sinov ishlari natijalari ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini amaliy jihatdan tasdiqladi. Tajriba guruhlarida tahsil olgan talabalar nazorat guruhidagi talabalarga nisbatan leksik birliklarni o‘zlashtirish, ularni nutqda faol qo‘llash, matnni tushunish va kasbiy muloqot jarayonida ulardan foydalanish bo‘yicha yuqori natijalarga erishdilar. Statistik tahlillar tajriba va nazorat guruhlari natijalari o‘rtasidagi farqning ishonchliligini ko‘rsatib, taklif etilgan metodik tizimning ilmiy va amaliy asoslanganligini tasdiqladi. Tadqiqot natijalari asosida ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar oliy ta’lim muassasalarida xorijiy til o‘qitish metodikasini takomillashtirish, leksik kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan elektron ta’lim resurslarini yaratish hamda raqamli ta’lim platformalarini samarali joriy etishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur yondashuv nafaqat talabalarning lug‘at boyligini kengaytirishga, balki ularning kommunikativ, kasbiy va axborot-kommunikatsion kompetensiyalarini kompleks rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Umuman olganda, tadqiqot davomida ishlab chiqilgan shaxsga moslashuvchan raqamli ta’lim modeli leksik zahirani shakllantirishning zamonaviy, ilmiy asoslangan va innovatsion mexanizmi sifatida namoyon bo‘ldi. Ushbu model ta’lim jarayonini individuallashtirish, o‘quv faoliyatini optimallashtirish, o‘zlashtirish sifatini oshirish hamda bo‘-

lajak mutaxassislarning xorijiy tilda samarali kasbiy muloqot olib borish kompetensiyasini rivojlantirish uchun mustahkam metodik asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois mazkur tadqiqot natijalari kelgusida raqamli pedagogika, adaptiv ta’lim texnologiyalari va sun’iy intellektga asoslangan o‘quv tizimlarini takomillashtirish bo‘yicha olib boriladigan ilmiy izlanishlar uchun ham nazariy va amaliy manba sifatida ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. Учеб. пособие для студ. пед. вузов и системы повыш. квалиф. пед. кадров. Е.С.Полат, М.Ю.Бухаркина, М.В.Моисеева, А.Е. Петров. Под ред. Е.С.Полат. М., издательский центр «Академия», 1999, 224 с.

(2). Ларсон Р. Преподавание английского языка в эпоху цифровых технологий. М., “Просвещение”, 2020, с. 87–129.

(3). Melis E., Andrès E., Büdenbender J., Frishauf A., Goguadse G., Libbrecht P., Pollet M., Ullrich C. (2001). ActiveMath: A web-based learning environment. International Journal of Artificial Intelligence in Education, 12(4), p. 385–407.

(4). Нургелдиева М., Садиева А., Преподавание английского языка в цифровую эпоху: интеграция технологий в обучение языку. Международный научный журнал “Символ науки”, 9-1-1/2024, с. 80–82.

(5). Солдаткин В.И. Электронная педагогика: основания и проблемы. “Байкальский психологический и педагогический журнал”, 2003, № 1, с. 61–70.

(6). Нургелдиева М., Садиева А. Преподавание английского языка в цифровую эпоху: интеграция технологий в обучение языку. Международный научный журнал “Символ науки”, ISSN:2410-700x, 9-1-1/ 2024, с. 80–82.

Nursulton Zamon o‘g‘li Shayxislamov (Chirchiq davlat Pedagogika universiteti Turizm fakulteti dekani o‘rinbosari, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

O‘ZBEK TILIDA AFFIKSLARNING SEMANTIK YAQINLIGI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi affikslarning semantik yaqinligi struktur-semantik va funksional yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi bir xil yoki yaqin derivatsion hamda grammatik ma’nolarni ifodalovchi affikslarning semantik va funksional xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot davomida affikslarning qo‘llanish doirasi, uslubiy differensiatsiyasi va so‘z yasashdagi mahsuldorligi ilmiy misollar asosida yoritiladi. Tahlillar affikslar o‘rtasidagi semantik yaqinlik mutlaq emasligini, ularning qo‘llanishi leksik, uslubiy va pragmatik omillar bilan belgilanishini ko‘rsatadi. Olingan natijalar o‘zbek tili morfologiyasi va derivatsion lingvistikasida affikslarning semantik munosabatlarini yoritishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *affiks, sinonimiya, affiks sinonimiyasi, derivatsiya, struktur-semantika, funksional grammatika, so‘z yasalishi, morfologiya, uslubiy differensiatsiya, mahsuldor affiks, semantik maydon, funksional tahlil.*

Нурсултон Замон угли Шайхисламов (заместитель декана факультета туризма Чирчикского государственного педагогического университета, доктор философии по педагогическим наукам)

СЕМАНТИЧЕСКАЯ БЛИЗОСТЬ АФФИКСОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. *В данной статье семантическая близость аффиксов узбекского языка рассматривается с позиций структурно-семантического и функционального подходов. Цель исследования заключается в выявлении семантических и функциональных особенностей аффиксов, выражающих одинаковые или близкие словообразовательные и грамматические значения. В работе анализируется сфера их употребления, стилистическая дифференциация и продуктивность в словообразовании на основе языковых примеров. Результаты исследования показывают, что семантическая близость аффиксов не является абсолютной и определяется лексическими, стилистическими и прагматическими факторами. Полученные выводы способствуют дальнейшему изучению семантических отношений аффиксов в морфологии и дериватологии узбекского языка.*

Ключевые слова: *аффикс, семантическая близость, деривация, структурная семантика, функциональная грамматика, словообразование, морфология, стилистическая дифференциация, продуктивный аффикс, семантическое поле, функциональный анализ.*

Nursulton Zamon ugli Shaykhislamov (Deputy Dean of the Faculty of Tourism, Chirchiq State Pedagogical University, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences)

SEMANTIC SIMILARITY OF AFFIXES IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation. *This article analyzes the semantic similarity of affixes in the Uzbek language from structural-semantic and functional perspectives. The study aims to identify the semantic and functional*

characteristics of affixes expressing identical or similar derivational and grammatical meanings. The research examines their scope of use, stylistic differentiation, and productivity in word formation through linguistic examples. The findings show that semantic similarity among affixes is not absolute; rather, their use is determined by lexical, stylistic, and pragmatic factors. The results contribute to the study of semantic relations among affixes in Uzbek morphology and derivational linguistics.

Keywords: *affix, semantic similarity, derivation, structural semantics, functional grammar, word formation, morphology, stylistic differentiation, productive affix, semantic field, functional analysis.*

Kirish. O‘zbek tilining agglutinativ tuzilishi affikslarning morfologik va derivatsion tizimda muhim o‘rin egallashini ta’minlaydi. Affikslar yangi so‘z yasash, grammatik ma’nolarni ifodalash hamda tilning nominativ imkoniyatlarini kengaytirishda asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, ayrim affikslar ma’no yaqinligi asosida o‘zaro sinonimik munosabat hosil qilib, bir xil yoki yaqin semantik vazifalarni turli uslubiy va funksional vositalar orqali ifodalash imkonini yaratadi. Mazkur hodisa o‘zbek tili derivatsion tizimining muhim xususiyatlaridan biri sanaladi [1;3-b.].

Affiks sinonimiyasi bir xil yoki yaqin ma’noni ifodalovchi affikslarning semantik, uslubiy va funksional jihatdan o‘zaro munosabatini anglatadi. Bunday affikslar mutlaq ma’nodosh bo‘lmay, ularning qo‘llanishi so‘zning leksik ma’nosi, nutq uslubi, kommunikativ vaziyat va adabiy til me’yorlari bilan belgilanadi. Masalan, *-li* va *-dor* (mazmunli – mazmundor), *-siz* va *be-* (foydasiz – befoyda) affikslari ayrim ma’no maydonlarida yaqinlik hosil qilsa-da, ularning qo‘llanish doirasi va semantik nozikliklari bir xil emas [2;5-b.].

Hozirgi o‘zbek tilshunosligida affikslarning morfologik va derivatsion xususiyatlari keng tadqiq etilgan bo‘lsa-da, ularning sinonimik munosabatlari, semantik differensiatsiyasi va funksional chegaralari alohida tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada yoritilmagan. Bu esa affiks sinonimiyasini struktur-semantik va funksional nuqtayi nazardan o‘rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi o‘zbek tilidagi sinonim affikslarning struktur-semantik xususiyatlarini, ularning funksional imkoniyatlari hamda qo‘llanish mezonlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot natijalari o‘zbek tili morfologiyasi va derivatsion tizimida affiks sinonimiyasining o‘rni hamda ahamiyatini yanada chuqurroq yoritishga xizmat qiladi [4;6-b.].

Adabiyotlar tahlili. O‘zbek tilshunosligida affikslarning morfologik tabiati, derivatsion imkoniyatlari va semantik xususiyatlari keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularning sinonimik munosabatlari alohida tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada yoritilmagan. Mavjud ilmiy ishlarda bu masala asosan so‘z yasalishi va grammatik ma’no bilan bog‘liq holda tahlil qilingan [1;3-b.].

A.Hojiyev, Sh.Rahmatullayev va A.Nurmonovning tadqiqotlarida affikslarning grammatik vazifalari, mahsuldorligi hamda derivatsion tizimdagi o‘rni izohlangan. Mazkur ishlarda ayrim affikslarning ma’no yaqinligi qayd etilgan bo‘lsa-da, ularning sinonimik xususiyatlari, semantik chegaralari va funk-sional tafovutlari maxsus tadqiq etilmagan [1;2;3]. N.Mahmudov va Sh.Safarov esa til birliklarining uslubiy hamda pragmatik xususiyatlarini yoritib, affikslarning nutqiy vaziyatga bog‘liq holda tanlanishini asoslab berganlar [4;5].

Xorijiy tilshunoslikda G.Boij, R.Liyeber va J.Baybe derivatsion morfologiya doirasida affikslarning semantik va funksional xususiyatlarini tadqiq etganlar. Ularga ko‘ra, ma’no jihatdan yaqin affikslar mutlaq sinonim bo‘lmay, qo‘llanish muhiti, mahsuldorligi va uslubiy xususiyatlariga ko‘ra farqlanadi [8;9;11].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda o‘zbek tilidagi sinonim affikslarning struktur-semantik va funksional xususiyatlarini aniqlash maqsadida tavsifiy, struktur-semantik, komponent tahlil hamda funksional tahlil metodlaridan foydalanildi. Affikslarning o‘zaro sinonimik munosabatlari ularning semantik yaqinligi, derivatsion imkoniyatlari, qo‘llanish muhiti va uslubiy xususiyatlari asosida tahlil qilindi. Shuningdek, sinonim affikslarning nutqdagi funksional farqlarini aniqlashda qiyosiy kuzatish usulidan ham foydalanildi.

Tadqiqot materiali sifatida zamonaviy o‘zbek adabiy tilida faol qo‘llanayotgan affiksli birliklar tanlab olindi. Tahlil jarayonida sinonim affikslarning ma’no hajmi, qo‘llanish doirasi va funksional faolligi o‘zaro taqqoslanib, ularning umumiy hamda farqli jihatlari ilmiy asosda baholandi. Olingan natijalar affiks sinonimiyasining morfologik tizimdagi o‘rnini hamda zamonaviy o‘zbek tilidagi funksional xususiyatlarini yoritishga xizmat qiladi [2;6-b.].

Tahlil va natijalar. O‘zbek tilida affiks sinonimiyasi bir xil yoki o‘zaro yaqin derivatsion ma’noni ifodalovchi affikslarning semantik va funksional munosabatlari asosida yuzaga keladi. Bunday affikslar barcha nutqiy vaziyatlarda bir-birini to‘liq almashtira olmaydi. Ularning qo‘llanishi so‘zning leksik ma’-

nosi, uslubiy xususiyati va til me'yorlari bilan belgilanadi. Shu bois affiks sinonimiyasini mutlaq emas, balki nisbiy sinonimiya sifatida baholash maqsadga muvofiqdir [3;6-b.].

O'zbek tilida *-li* va *-dor* affikslari predmet yoki shaxsning muayyan belgi va xususiyatga egaligini ifodalashda ma'no jihatdan yaqinlashadi. Masalan, *mazmunli nutq* va *mazmundor nutq*, *ma'noli asar* va *ma'nodor asar* bir xil semantik maydonga mansub bo'lsa-da, ularning uslubiy qiymati bir xil emas. *-li* affiksi umumiste'mol va neytral uslubda faol qo'llansa, *-dor* affiksi ko'proq badiiy hamda publitsistik nutqda ifodaviylikni kuchaytiradi. Shuning uchun mazmundor maqola birikmasi ilmiy va publitsistik uslubda tabiiyroq eshitilsa, mazmunli maqola kengroq qo'llanish doirasiga ega. Demak, mazkur affikslar semantik yaqinlikka ega bo'lsa-da, ularning funksional imkoniyatlari farqlanadi [1;5-b.].

Sinonimik munosabat *-lik* va *-chilik* affikslari o'rtasida ham kuzatiladi. Har ikkala affiks abstrakt tushunchalarni hosil qilishda ishtirok etadi, biroq ularning derivatsion faolligi bir xil emas. *-lik* affiksi umumiy grammatiklashgan vosita sifatida keng qo'llanadi (do'stlik, yoshlik, insoniylik), *-chilik* esa ko'proq faoliyat, kasb, ijtimoiy hodisa yoki muayyan munosabatni ifodalashga moyildir (dehqonchilik, hunarmandchilik, tadbirkorchilik). Ayrim hollarda ular bir xil o'zak bilan qo'llanishi mumkin, biroq hosila so'zlarning semantik hajmi va qo'llanish chastotasi o'zaro farqlanadi. Bu esa sinonim affikslarning derivatsion imkoniyatlari teng emasligini ko'rsatadi [2;4-b.].

Yana bir muhim sinonimik qator *-siz* affiksi va *be-* old qo'shimchasi orqali hosil bo'ladi. Ular inkor yoki mavjud emaslik ma'nosini bildiradi: *foydasiz – befoyda*, *ma'nisiz – bema'ni*. Biroq bu birliklar barcha hollarda o'zaro almashina olmaydi. Masalan, *uysiz* so'zining o'rnida *beuy*, *suvsiz* o'rnida *besuv* shakllari adabiy til me'yoriga mos kelmaydi. Aksincha, *befarq, beodob, beminnat* kabi birliklarda *-siz* affiksi qo'llanmaydi. Demak, sinonimik munosabat mavjud bo'lsa-da, u affikslarning birikuv imkoniyatlari va tarixiy shakllanishi bilan chegaralanadi.

Shu o'rinda sinonimik munosabat hosil qiluvchi affikslardan yana biri *-chi* va *-uvchi (-vchi)* affikslaridir. Har ikkala affiks ham shaxsning kasbi, faoliyati yoki muayyan ish-harakat bilan shug'ullani-shini ifodalashda ishtirok etadi. Biroq ularning qo'llanishi bir xil emas. *-chi* affiksi ko'proq kasb, mash-g'ulot yoki muayyan faoliyat egasini bildiruvchi otlarni hosil qiladi (temirchi, zargar, quruvchi emas, balki temirchi, kulolchi emas – kulol kabi shakllarda ayrim tarixiy cheklanishlar mavjud). *-uvchi* affiksi esa asosan fe'l negiziga qo'shilib, harakatni bajaruvchi shaxsni ifodalaydi: o'qituvchi, kuzatuvchi, tinglovchi, yozuvchi. Demak, bu affikslar faqat ayrim semantik maydonlarda yaqinlashadi, biroq ularning derivatsion modeli va qo'llanish shartlari farqlanadi [3;5-b.].

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, sinonim affikslarning qo'llanishida mahsuldorlik muhim mezonlardan biridir. Masalan, *-lik* affiksi zamonaviy o'zbek tilida yangi mavhum otlarni hosil qilishda eng faol vositalardan biri bo'lib qolmoqda. Aksincha, ayrim affikslar tarixiy taraqqiyot jarayonida o'z mahsuldorligini qisman yo'qotgan yoki qo'llanish doirasi toraygan. Natijada ma'no jihatdan yaqin affikslar orasida biri faol, ikkinchisi esa nisbatan cheklangan vosita sifatida qo'llanadi. Bu holat affiks sinonimiyasining dinamik xususiyatga ega ekanligini ko'rsatadi [2;6-b.].

Shuningdek, sinonim affikslarning tanlanishida til me'yori va an'ana muhim rol o'ynaydi. Nazariy jihatdan ma'no yaqinligi mavjud bo'lgan barcha affikslarni o'zaro almashtirish mumkin emas. Chunki har bir affiksning tarixiy shakllanishi, birikuv imkoniyati va semantik moslashuvi ma'lum qoliplarga ega. Shuning uchun sinonim affikslarni baholashda faqat umumiy ma'noga emas, balki ularning leksik moslashuvi, uslubiy vazifasi va qo'llanish chastotasi ham hisobga olinishi lozim. Aynan shu omillar affiks sinonimiyasining o'ziga xos lingvistik tabiatini belgilaydi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari o'zbek tilida affiks sinonimiyasi morfologik tizimning muhim hodisalaridan biri ekanligini ko'rsatdi. Sinonim affikslar umumiy semantik maydonga mansub bo'lsa-da, ularning qo'llanishi grammatik vazifa, leksik moslashuv, uslubiy xususiyat va kommunikativ ehtiyojlarga ko'ra farqlanadi. Shu bois affiks sinonimiyasini mutlaq emas, balki nisbiy va funksional hodisa sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

Tahlillar *-li* va *-dor*, *-lik* va *-chilik*, *-siz* va *be-* kabi affikslar ayrim ma'no maydonlarida sinonimik munosabat hosil qilishini, biroq ularning birikuv imkoniyati, semantik hajmi va qo'llanish doirasi bir xil emasligini ko'rsatdi. Bu esa affikslar o'rtasidagi sinonimik munosabatlarning tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlari hamda adabiy til me'yorlari bilan uzviy bog'liqligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, affiks sinonimiyasi tilning uslubiy imkoniyatlarini kengaytirib, bir xil mazmunni turli derivatsion vositalar orqali ifodalash imkonini yaratadi. Sinonim affikslarning tanlanishi nutqning maqsadi, uslubi va kommunikativ vaziyatiga bog'liq bo'lib, bu holat ularning funksional differensiatsiyasini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot natijalari o‘zbek tili derivatsion tizimida affiks sinonimiyasining struktur-semantik va funksional xususiyatlarini aniqlashtirishga xizmat qiladi. Kelgusida sinonim affikslarni korpus lingvistikasi materiallari asosida o‘rganish, ularning qo‘llanish chastotasi va uslubiy taqsimotini statistik tahlil qilish ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarni yanada boyitishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Ҳожиев А. Ўзбек тилида сўз ясалиши. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1989, 168-бет.
(2). Нурмонов А., Маҳмудов Н., Собиров А., Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, “Илм зиё”, 2013, 576-бет.
(3). Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Тошкент, “Университет”, 2006, 47-бет.
(4). Маҳмудов Н. Тил. Тошкент, “Mumtoz so‘z”, 2013, 192-бет.
(5). Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008, 300-бет.
(6). Миртожиев М. Ҳозирги ўзбек тили. Морфемика ва сўз ясалиши. Тошкент, “Fan”, 2000, 224-бет.
(7). Бўронов Ж. Ўзбек ва бошқа туркий тиллар қиёсий грамматикаси. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1973, 284-бет.
(8). Booij G. The Grammar of Words: An Introduction to Morphology. 3rd ed. 9. Oxford: Oxford University Press, 2012, 320 p.
(9). Lieber R. Introducing Morphology. 2nd ed. Cambridge, Cambridge University Press, 2016, 388 p.
(10). Katamba F. Morphology. London, Palgrave Macmillan, 1993, 360 p.
(11). Bybee J. Language, Usage and Cognition. Cambridge, Cambridge University Press, 2010, 278 p.
(12). Matthews P.H. Morphology. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1991, 251 p.
(13). Aronoff M., Fudeman K. What is Morphology? 2nd ed. Oxford, Wiley-Blackwell, 2011, 240 p.
(14). Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. 6th ed. Oxford, Blackwell Publishing, 2008,529 p.

Raximova Umida Soliyevna (Urganch RANCH Texnologiya universiteti dotsenti, PhD;
e-mail: umida1976@list.ru)

XX–XXI ASR ADABIYOTSHUNOSLIGIDA ONA OBRAZINI O‘RGANISHDAGI DOLZARB MUAMMOLAR

Annotatsiya. *Maqolada XX–XXI asr zamonaviy adabiyotshunosligida ona obrazini o‘rganishning dolzarb masalalari tahlil qilingan. Ona obrazi ijtimoiy, madaniy, psixologik va falsafiy mazmunga ega bo‘lgan murakkab badiiy kategoriya sifatida tadqiq etiladi. Tadqiqotda zamonaviy ingliz va amerika adabiyotida ona obrazining tipologik xususiyatlari, poetik funksiyalari, gender va identifikatsiya muammolari yoritilgan. Toni Morrison, Doroti Ellison, Doroti Uest, Sharlotta Perkins Gilman va Edit Uorton asarlari misolida ona obrazining tragik, ramziy, psixologik va ijtimoiy jihatlari tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *ona obrazi, onalik konsepsiyasi, poetika, gender, badiiy tipologiya, zamonaviy adabiyot, ingliz-amerika adabiyoti.*

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ОБРАЗА МАТЕРИ В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ XX–XXI ВЕКОВ

Аннотация. *В статье рассматриваются актуальные проблемы изучения образа матери в современном литературоведении XX–XXI веков. Образ матери исследуется как сложная художественная категория, обладающая социальным, культурным, психологическим и философским содержанием. В исследовании раскрываются типологические особенности, поэтические функции образа матери, а также проблемы гендерной идентичности в современной английской и американской литературе. На примере произведений Тони Моррисон, Дороти Эллисон, Дороти Уэст, Шарлотты Перкинс Гилман и Эдит Уортон анализируются трагические, символические, психологические и социальные аспекты образа матери.*

Ключевые слова: *образ матери, концепция материнства, поэтика, гендер, художественная типология, современная литература, англо-американская литература.*

ACTUAL PROBLEMS OF THE STUDY OF IMAGE MATTER AND LITERATURE OF XX–XXI CENTURIES

Annotation. *The article examines the актуал issues of studying the image of the mother in modern literary studies of the 20th–21st centuries. The image of the mother is analyzed as a complex artistic category with social, cultural, psychological, and philosophical significance. The study explores the typological features, poetic functions, and gender identity issues related to the representation of the mother figure in contemporary English and American literature. Based on the works of Toni Morrison, Dorothy*

Allison, Dorothy West, Charlotte Perkins Gilman, and Edith Wharton, the article analyzes the tragic, symbolic, psychological, and social aspects of the mother image.

Keywords: *mother image, concept of motherhood, poetics, gender, literary typology, modern literature, English-American literature.*

Kirish. Ona obrazi adabiyotda nafaqat badiiy personaj, balki keng qamrovli ijtimoiy, madaniy va falsafiy mazmunga ega bo‘lgan ko‘p qatlamli kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi. U inson hayotining boshlanishi, ma’naviy meros, madaniy davomiylik va ijtimoiy munosabatlarning markaziy timsoli sifatida talqin etiladi. Xorijiy tadqiqotchilar ishlarida ona obrazi turli yondashuvlar asosida o‘rganilgani aniqlandi. Xususan, onalikning ijtimoiy va psixologik mohiyati, ona-bola munosabatlarining shaxs rivojlanishiga ta’siri, ona obrazining gender munosabatlari tizimidagi o‘rni hamda uning patriarxal jamiyatdagi funksiyalari keng yoritilgan. Shu bilan birga, ona obrazi “istak manbayi”, “madaniy xotira tashuvchisi”, “axloqiy tartib saqlovchi” kabi turli konseptual nuqtayi nazarlar asosida tahlil qilingan. Tadqiqotlar natijasida ona obrazining turli tipologik ko‘rinishlari–ideallashtirilgan ona, mavjud bo‘lmagan yoki zaif ona, surrogat ona kabi shakllarda namoyon bo‘lishi aniqlandi. Bu esa adabiyotda onalik tushunchasining bir yoqlama emas, balki ziddiyatli va dinamik xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, XIX–XX asr adabiyotida ona obrazi orqali gender tengsizlik, ayol shaxsiyati muammosi, ijtimoiy cheklovlar va patriarxal nazorat kabi dolzarb masalalar badiiy ifoda topgan.

Shuningdek, tahlillar shuni ko‘rsatdiki, ona obrazi nafaqat tarbiyachi, balki jamiyatdagi mavjud ijtimoiy va madaniy me’yorlarni qayta ishlab chiqaruvchi subyekt sifatida ham namoyon bo‘ladi. Biroq ayrim asarlarda onalik ayolning ichki kuchi, ijtimoiy ta’sir doirasi va shaxsiy erkinlikka intilishining manbayi sifatida ham talqin qilinadi. Bu esa ona obrazining faqat an’anaviy rollar bilan cheklanmasdan, ijtimoiy o‘zgarishlar jarayonida transformatsiyaga uchrashini anglatadi. Jahon adabiyotida ona obrazini o‘rganish orqali inson shaxsiyati, oilaviy munosabatlar, gender siyosat va madaniy qadriyatlarning o‘zaro bog‘liqligi chuqur ochib beriladi. Ona obrazi adabiyotda markaziy badiiy kategoriya sifatida nafaqat individual tajribani, balki butun jamiyatning ma’naviy va madaniy taraqqiyotini aks ettiradi. Shu jihatdan, mazkur bobda ko‘rib chiqilgan xorijiy tadqiqotlar dissertatsiya mavzusining nazariy-metodologik asosini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Osiyo tadqiqotchilari tomonidan o‘rganilgan zamonaviy adabiyotshunoslikda ona obrazi faqat oilaviy rol doirasida emas, balki ijtimoiy, madaniy va gender identifikatsiyasini shakllantiruvchi murakkab badiiy kategoriya sifatida talqin etiladi. Ona obrazining gender va ijtimoiy shaxsiyat bilan bog‘liqligi markaziy masala sifatida tadqiq etilgan. Xususan, Yalda Yusufi [1;269-b.], Xanan Alazaz [2; 259-b.] va Senem Ustun Kaya [3;872–887-b.] tadqiqotlarida onalik ayol shaxsiyatining shakllanish jarayonida muhim omil sifatida qaralib, uning ijtimoiy bosimlar, madaniy qadriyatlar va individual tajriba bilan bog‘liqligi yoritilgan. Ona-qiz munosabatlari orqali madaniy va gender normalarining uzatilishi muhim ilmiy masala sifatida tahlil qilingan. Bu munosabatlar orqali avlodlararo tajriba, ijtimoiy rollar va qadriyatlarning avloddan avloddga o‘tishi, shu bilan birga, ziddiyat va shaxsiyat muammolari ham namoyon bo‘lishi ko‘rsatilgan.

An’anaviy “ideal ona” modeli va uning tanqidiy qayta ko‘rib chiqilishi zamonaviy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilandi. Ko‘plab tadqiqotlarda onalikning fidoyilik va o‘zini qurbon qilishga asoslangan stereotip modeli tanqid qilinib, uning o‘rniga murakkab, ziddiyatli va dinamik ona obrazlari tahlil qilingan. Ona obrazining mavjud emasligi va uning badiiy funksiyasi alohida e’tibor markazida bo‘lgan. Shveta K.Kapur va boshqa tadqiqotchilar ishlarida onasizlik motivi qahramonning psixologik rivojlanishi, ijtimoiy muammolar va tarixiy o‘zgarishlarni ifodalovchi muhim vosita sifatida talqin qilingan [4;875-b.]. Bundan tashqari, onalikning psixologik va subyektiv jihatlari, jumladan, “onalik sub-yektivligi”, ichki ziddiyatlar va shaxsiy tanlov muammolari tahlil qilingan. Bu yondashuv onalikni bir ma’noli ijobiy kategoriya sifatida emas, balki murakkab inson tajribasi sifatida ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Mazkur maqolada patriarxal jamiyat va onalik munosabati dolzarb muammolardan biri sifatida yoritilgan. Tadqiqotlar ona obrazi orqali gender tengsizlik, ijtimoiy nazorat va ayolning cheklangan imkoniyatlari masalalarini ochib bergan. Shuningdek, qiyosiy adabiyotshunoslik yondashuvi asosida G‘arb va Sharq adabiyotidagi ona obrazi farqlari tahlil qilingan. G‘arb adabiyotida ona obrazi ko‘proq individuallik va shaxsiy mustaqillik bilan bog‘lansa, Sharq adabiyotida u an’anaviy qadriyatlar va oilaviy mas’uliyat bilan chambarchas bog‘liq holda namoyon bo‘lishi aniqlangan.

Osiyo tadqiqotchilari ishlarida ona obrazi ko‘p qirrali, dinamik va madaniy jihatdan shartlangan badiiy kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu tadqiqotlar ona obrazini nafaqat adabiy, balki ijtimoiy-

falsafiy va madaniy fenomen sifatida anglash imkonini kengaytiradi hamda zamonaviy adabiyotshunoslikda onalik konsepsiyasini chuqurroq tahlil qilish uchun mustahkam nazariy asos yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. XX–XXI asr ingliz va amerika adabiyotida ona obrazi an'anaviy ideallashtirilgan tasvir doirasidan chiqib, murakkab, ko'p qatlamli va estetik jihatdan boy badiiy struktura sifatida namoyon bo'lmoqda. Zamonaviy adabiyotshunoslikda ona obrazini o'rganish faqat ijtimoiy yoki gender tahlil bilan cheklanib qolmay, balki uning poetik funksiyasi, badiiy tipologiyasi, simvolik va mifopoetik xususiyatlari hamda narativ tizimdagi o'rnini aniqlashni talab etadi.

Doroti Ellisonning "*Bastard Out of Carolina*", Toni Morrisonning "*Beloved*" va "*Song of Solomon*", Doroti Uestning "*The Wedding*", shuningdek, Sharlotte Perkins Gilmanning "*The Yellow Wall-Paper*" va "*The Giant Wisteria*" hamda Edit Uartonning "*The House of Mirth*" asarlarida ona obrazi poetika nuqtayi nazaridan yangi mazmun va xususiyat kasb etadi.[1]

Doroti Ellisonning "*Bastard Out of Carolina*" asaridagi Anni But obrazi an'anaviy "ideal ona" modeliga zid ravishda ziddiyatli va tragik-poetik konstruksiya sifatida shakllanadi [5;235-b.]. Bir vaqtning o'zida mehribonlik va zaiflik, himoya va bequvvatlik xususiyatlarini mujassam etgan ona obrazi dramatik ziddiyatni kuchaytiruvchi badiiy omilga aylanadi. Bu asarda ona obrazi tragik paradoks sifatida talqin qilinib, bir vaqtning o'zida, ham muhofaza qiluvchi, ham zarar yetkazuvchi badiiy kuch sifatida namoyon bo'ladi.

Toni Morrisonning "*Beloved*"da Seze obrazi mifopoetik va arxetipik darajaga ko'tariladi. Ona farzandini qullik va zo'ravonlik muhitidan asrash maqsadida uni o'ldirishga qaror qilishi orqali onalikni ikki qutbli badiiy kategoriya – hayot va o'limni birlashtiruvchi fenomen sifatida namoyon qiladi [6;478-b.]. "*Song of Solomon*"da esa Rut Foster orqali ona obrazi avlodiy xotira, madaniy meros va shaxsiy identifykatsiya manbai sifatida talqin qilinadi. Ushbu asarda ona obrazi "ko'rinmas narativ markaz" sifatida ishtirok etib, ma'no va g'oyalar tizimini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi [7;369-b.].

Doroti Uestning "*The Wedding*" asarida ona ijtimoiy-estetik funksiyani bajaruvchi mexanizm sifatida namoyon bo'ladi [8;453-b.]. U qahramonlarning hayotiy tanlovlari va taqdirini belgilashda ishtirok etadi va asardagi ijtimoiy strukturaning barqarorligini ta'minlovchi estetik omilga aylanadi.

Sharlotta Perkins Gilmanning "*The Yellow Wall-Paper*" asarida ona obrazi psixologiya va individual tajriba nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Asarda psixikasi buzilgan ayol shaxsiyati orqali patriarxal jamiyatdagi onalik roli va uning chegaralari ochib beriladi [9;292-b.]. Ushbu obraz an'anaviy ona idealini rad etuvchi va ijtimoiy me'yorlarga norozilik bildiruvchi estetik fenomen sifatida talqin qilinishi mumkin. "*The Giant Wisteria*"da esa ona obrazi oilaviy va madaniy meros bilan bog'liq tarixi, qishloq va shahar muhitida ayolning shaxsiy identifikatsiyasini ochib beruvchi poetik vosita sifatida namoyon bo'ladi [10;376-b.].

Edit Uortonning *"The House of Mirth"* romanida ona obrazi ijtimoiy va madaniy kontekstda tanqidiy funksiyani bajaradi. Lili Bartning hayotiy tajribasi orqali ona va oila bilan bog'liq ijtimoiy me'yorlar, an'anaviy gender rollari hamda shaxsiy va ijtimoiy tanlovlar namoyon qilinadi [11;364-b.]. Bu asarda ona obrazi narativning markaziy harakatchisi bo'lmasa-da, ijtimoiy struktura va personajlar taqdiriga ta'sir qiluvchi estetik omilga aylanadi.

Tahlil va natijalar. Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqqan holda, tadqiqot ishimizda ko'rib chiqilgan asarlarda ona obrazining poetikasi bir necha muhim jihatlarda namoyon bo'lishi aniqlandi. Avvalo, ona obrazi tragik va paradoksal tabiatga ega bo'lib, unda mehribonlik, himoya qilish istagi bilan bir qatorda, zaiflik va zarar yetkazuvchi holatlar ham uyg'unlashadi. Bu xususiyat Doroti Ellisonning *"*Bastard Out of Carolina", Toni Morrisonning "Beloved" va "Song of Solomon" asarlarida yaqqol ko'rinadi.

Shuningdek, ayrim asarlarda ona obrazi arxetipik va mifopoetik xususiyatlar kasb etib, universal insoniy ma'nolarni – hayot, qurbonlik, xotira va avlodlar davomiyligini ifodalaydi. Bu jihat, ayniqsa, Toni Morrisonning *"*Beloved" romanida Seze obrazi orqali namoyon bo'ladi.

Ona obrazining yana bir muhim poetik xususiyati, uning ko'rinmas narativ markaz sifatidagi vazifasidir. Ayrim asarlarda ona obrazi voqealar markazida bevosita ishtirok etmasa-da, asarning g'oyaviy mazmuni, qahramonlar taqdiri va ma'naviy izlanishlarini shakllantiruvchi asosiy omilga aylanadi. Bu xususiyat Toni Morrisonning "Song of Solomon" va Doroti Uestning "The Wedding" asarlarida kuzatiladi.

---

[1] Allison, Dorothy. Bastard Out of Carolina. New York, Dutton, 1992. Morrison, Toni. Beloved. New York, Knopf, 1987. Song of Solomon. New York, Signet, 1977. West, Dorothy. The Wedding. New York, Doubleday, 1995. Gilman, Charlotte Perkins. "The Giant Wisteria." Crow, p. 387–392. "The Yellow Wall-Paper." Crow, p. 392–402; Wharton, Edith. The House of Mirth Second Norton Critical Edition. Edited by Elizabeth Ammons, 2nd ed., W.W.Norton & Company Inc., 2018.

XX–XXI asr adabiyotshunosligida ona obrazini o‘rganish natijasida mazkur obraz an’anaviy “mehribon va fidokor ona” modeli doirasidan chiqib, murakkab, ko‘p qatlamli va dinamik badiiy hodisa sifatida namoyon bo‘layotgani aniqlandi. Zamonaviy adabiy jarayonda ona obrazi nafaqat oilaviy munosa-batlarni aks ettiruvchi vosita, balki shaxsiyat, madaniy xotira, ijtimoiy munosabatlar va gender muam-molarini ifodalovchi muhim estetik kategoriya vazifasini bajaradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, ona obraziga oid zamonaviy tadqiqotlarda asosiy e’tibor onalikning ijtimoiy va psixologik mohiyati, ona-bola munosabatlarining shaxs shakllanishidagi o‘rni, patriarxal me’yorlar ta’siri va ayol identikligi masalalariga qaratilgan. Biroq ona obrazini faqat gender yoki ijtimoiy nuqtai nazardan o‘rganish uning badiiy imkoniyatlarini to‘liq ochib bera olmaydi. Shu bois mazkur tadqiqotda ona obrazi poetik kategoriya sifatida tahlil qilinib, uning sujet qurilishi, konflikt yaratish, ramziy ma’no yuklash va narativ tizimdagi funksiyalari ochib berildi.

Xulosa. Shunday qilib, ona obrazi zamonaviy adabiyotda oddiy personaj emas, balki inson, jamiyat va madaniyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni ifodalovchi ko‘p ma’noli badiiy fenomen sifatida namoyon bo‘ladi. Ona obrazining poetik xususiyatlarini o‘rganish adabiyotshunoslikda gender va ijtimoiy yondashuvlarni badiiy-estetik tahlil bilan uyg‘unlashtirish imkonini beradi. Bu esa zamonaviy adabiyotda onalik konsepsiyasining yangi ma’no qirralarini ochishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). (Yalda Yousefi. Demythologizing Motherhood: A Comparative Study of the Maternal and Mother-Daughter Relationships in the Works of Contemporary British, North American, and Iranian Women Writers University of Sheffield, 2015, p. 269.

(2). Hanan A. Alazaz. From the Feminine to the Maternal: Maternal Subjectivities in Contemporary American Fiction Lancaster University, 2019, p. 259

(3). Üstün Kaya, Senem (2020). Melekler veya Şeytanlar: Dünya Edebiyatında Annelik Olgusu Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz. Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, 4 (4), s. 872–887.

(4). Shweta K.Kapoor. “Analysing the significance of the absent mother in the Victorian-era literature through select works of Dickens”. International Research Journal of Management and Commerce. Volume 5, Issue 3, March 2018, p. 875.

(5). Allison Dorothy. Bastard Out of Carolina. New York, Dutton, 1992.

(6). Morrison Toni. Beloved. New York, Knopf, 1987.

(7). Morrison Toni. Song of Solomon. New York, Signet, 1977.

(8). West Dorothy. The Wedding. New York, Doubleday, 1995.

(9). Gilman Charlotte Perkins. “The Giant Wisteria.” Crow, p. 387–392.

(10). Gilman Charlotte Perkins. “The Yellow Wall-Paper.” Crow, p. 392–402.

(11). Wharton Edith. The House of Mirth Second Norton Critical Edition. Edited by Elizabeth Ammons, 2nd ed., W.W.Norton & Company Inc., 2018.

Axunov Muqimjon (ADCHTI “Ingliz tili nazariy aspektlari’ kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD); E-mail:muqumjon.axunov@bk.ru; UDK:811.111+811.512.133’373.7)

KRIMINAL FRAZEOLOGIYA INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA: SEMANTIK, LINGVOKULTUROLOGIK VA KOMMUNIKATIV-PRAGMATIK XUSUSIYATLAR

Annotatsiya. *Maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi kriminal frazeologik birliklar qiyosiy-chog‘ishtirma aspektda tahlil qilinadi. Kriminal frazeologiya jinoyat, ayb, jazo, tergov, yashirish, fosh etish, qonunbuzarlik va javobgarlikdan qochish kabi ijtimoiy-huquqiy konseptlarni obrazli, ekspressiv va madaniy belgilangan shaklda ifodalovchi frazeologik birliklar tizimi sifatida ta’riflanadi. Tadqiqotda frazeologik identifikatsiya, semantik, komponent, struktur, kognitiv, lingvokulturologik, qiyosiy-chog‘ishtirma hamda diskursiv-pragmatik tahlil metodlari kompleks qo‘llanildi. Natijalar kriminal frazeologik birliklar beshta asosiy konseptual maydon atrofida tizimlashishini, ikki tilda obrazlar tizimining qisman mos kelishini va tarjimada to‘liq ekvivalent, qisman ekvivalent hamda analogik munosabatlar ustun ekanini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *frazeologiya, kriminal frazeologiya, frazeologik birlik, idiomatiklik, semantik yaxlitlik, lingvokulturologiya, kommunikativ-pragmatik vazifa, qiyosiy tahlil, tarjima ekvivalentligi.*

КРИМИНАЛЬНАЯ ФРАЗЕОЛОГИЯ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ: СЕМАНТИЧЕСКИЕ, ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ И КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация. *В статье проводится сопоставительный анализ криминальных фразеологических единиц английского и узбекского языков. Криминальная фразеология определяется как система*

фразеологических единиц, выражающих в образной, экспрессивной и культурно обусловленной форме такие социально-правовые концепты, как преступление, вина, наказание, расследование, сокрытие, разоблачение, нарушение закона и уклонение от ответственности. В исследовании комплексно применены методы фразеологической идентификации, семантического, компонентного, структурного, когнитивного, лингвокультурологического, сопоставительного и дискурсивно-прагматического анализа. Результаты исследования показывают, что криминальные фразеологические единицы систематизируются вокруг пяти основных концептуальных полей, системы образов в двух языках частично совпадают, а в переводе преобладают отношения полной и частичной эквивалентности, а также аналогии.

Ключевые слова: *фразеология, криминальная фразеология, фразеологическое единство, идиоматичность, семантическое единство, лингвокультурология, коммуникативно-прагматические задачи, сравнительный анализ, соответствие перевода*

CRIMINAL PHRASEOLOGY IN ENGLISH AND UZBEK: SEMANTIC, LINGUOCULTURAL, AND COMMUNICATIVE-PRAGMATIC CHARACTERISTICS

Annotation. *The article provides a comparative analysis of criminal phraseological units in English and Uzbek. Criminal phraseology is defined as a system of phraseological units that express socio-legal concepts – crime, guilt, punishment, investigation, concealment, exposure, law-breaking and evasion of responsibility – in a figurative, expressive and culturally marked form. The study applies a complex methodlogy combining phraseological identification, semantic, componential, structural, cognitive, linguacultural, comparative and discursive-pragmatic analysis. The results show that criminal phraseological units cluster around five core conceptual fields, that the imagery systems of the two languages partially coincide, and that full, partial and analogous equivalence prevail in translation.*

Keywords: *phraseology, criminal phraseology, phraseological unit, idiomaticity, semantic integrity, linguaculturology, communicative-pragmatic function, comparative analysis, translation equivalence.*

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda frazeologiya tilning tayyor, turg‘un, ko‘chma ma’noli va ekspressiv birliklarini o‘rganuvchi mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida e’tirof etiladi. Frazeologik birliklar nutqda tayyor holda qo‘llanadi, odatda, ikki yoki undan ortiq komponentdan tashkil topadi va ularning umumiy ma’nosi tarkibidagi so‘zlarning oddiy yig‘indi ma’nosiga teng bo‘lmaydi [1]. Shu sababli frazeologiya leksikologiya, semasiologiya, sintaksis, stilistika, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik hamda tarjimashunoslik bilan tutashgan fanlararo tadqiqot maydoni hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi ingliz va o‘zbek tillaridagi kriminal frazeologik birliklarni qiyosiy-chog‘ishtirma aspektda o‘rganish, ularning semantik tuzilishi, konseptual asoslari, lingvomadaniy obrazlari va kommunikativ-pragmatik vazifalarini aniqlashdir. Kriminal frazeologiya deganda jinoyat, ayb, jazo, tergov, aldov, yashirish, fosh etish, qonunni buzish va javobgarlikdan bo‘yin tovlash kabi ijtimoiy-huquqiy tushunchalarni obrazli va baholovchi shaklda ifodalovchi frazeologik birliklar tizimi tushuniladi.

Muammoning dolzarbligi shundan iboratki, kriminal sohaga oid til birliklari ko‘pincha termin, erkin birikma va frazeologizm chegarasida turadi; ularning obrazli-baholovchi tabiati esa terminologik birliklardan farqli o‘laroq, yetarlicha o‘rganilmagan. Qiyosiy yondashuv ikki genealogik jihatdan uzoq til – ingliz va o‘zbek tillari materialida frazeologik universaliyalar bilan milliy-madaniy o‘ziga xosliklarni ajratish imkonini beradi.

Materiallar va metodlar. Tadqiqot materialini ingliz va o‘zbek tillaridagi kriminal-huquqiy va ijtimoiy-axloqiy mazmunni ifodalovchi frazeologik birliklar tashkil etadi. Ingliz tilidan *to be caught red-handed*, *to cover one’s tracks*, *to be behind bars*, *to get away with murder*, *to break the law*, *to get off scot-free* kabi, o‘zbek tilidan esa *qo‘lga tushmoq*, *qilmishi fosh bo‘lmoq*, *izini yopmoq*, *aybini bo‘yniga olmoq*, *qonunni chetlab o‘tmoq*, *suvdan quruq chiqmoq* kabi birliklar tahlilga jalb etildi.

Frazeologik birlik ko‘p qavatli til hodisasi bo‘lgani uchun tadqiqotda kompleks metodologiya qo‘llanildi. **Frazeologik identifikatsiya metodi** erkin so‘z birikmasi bilan frazeologik birlikni farqlashga, kriminal birliklarni termin, kollokatsiya va frazeologizm sifatida ajratishga xizmat qildi; bunda erkin va turg‘un birikmalar o‘rtasida turli darajadagi turg‘unlik (setness) mavjudligi hisobga olindi [6]. **Semantik tahlil** birlikning umumiy ma’nosi, idiomatiklik va motivatsiya darajasini aniqladi. **Komponent tahlil** tarkibiy so‘zlarning frazeologik ma’no hosil qilishdagi rolini ochib beradi; Zerkina va Kostina komponentlarni real words, potential words, former words va ghost-words turlariga ajratadi [6].

Struktur tahlil birliklarning grammatik qurilishini (fe’lli, otli, predikativ yoki gapga teng shakllar) belgiladi. **Kognitiv tahlil** frazeologizm ortidagi konseptual metaforalarni aniqladi. **Lingvokulturologik tahlil** milliy-madaniy ma’no qatlamini, **qiyosiy-chog‘ishtirma tahlil** esa ikki tildagi moslik va tafovutlarni

yoritdi [5]. Nihoyat, **diskursiv-pragmatik tahlil** birlikning real nutqdagi baholovchi va kommunikativ vazifasini belgiladi. Ushbu metodlar bir-birini inkor etmaydi, balki o‘zaro to‘ldiradi [1].

Natijalar. Kriminal frazeologik birliklarning konseptual maydonlari. Tahlil natijalari kriminal frazeologik birliklar beshta asosiy konseptual maydon atrofida tizimlashishini ko‘rsatdi. Birinchi maydon – **jinoyat sodir etish va qonunni buzish** (*to break the law*, *to cross the line*; *qonunni buzmoq*, *qonunni chetlab o‘tmoq*). Ikkinchi maydon – **aybni yashirish va dalillarni yo‘qotish** (*to cover one’s tracks*, *to hide the evidence*; *izini yopmoq*, *qilmishini yashirmoq*). Uchinchi maydon – **fosh bo‘lish va qo‘lga tushish** (*to be caught red-handed*, *to be exposed*; *qo‘lga tushmoq*, *qilmishi fosh bo‘lmoq*).

To‘rtinchi maydon – **jazo va qamoq** (*to be behind bars*, *to do time*; *panjara ortida bo‘lmoq*, *jazo o‘tamoq*). Beshinchi maydon–**jazodan qutulish va javobgarlikdan bo‘yin tovlash** (*to get away with murder*, *to get off scot-free*; *jazosiz qutulib ketmoq*, *suvdan quruq chiqmoq*). Bunday tizimlash kriminal frazeologik fondning ichki semantik strukturasini aks ettiradi.

Semantik tasnif va idiomatiklik darajasi. V.V.Vinogradov tasnifiga ko‘ra, kriminal frazeologik birliklar idiomatiklik darajasiga qarab uch turga ajratiladi [4]. Frazeologik chatishmalarda umumiy ma’no komponentlardan kelib chiqmaydi (*to kick the bucket*), ammo kriminal sohada bunday birliklar nisbatan kam uchraydi. Frazeologik butunliklarda ma’no obrazli asos orqali qisman anglashiladi va aynan shu qatlam kriminal frazeologiyada eng faoldir (*to be caught red-handed*, *to cover one’s tracks*; *izini yopmoq*). Frazeologik birikmalarda esa komponentlardan biri bog‘langan ma’noda keladi va bu tur terminologik kollokatsiyalar bilan tutashadi (*to press charges*, *to serve a sentence*; *jazo o‘tamoq*, *sudga bermoq*).

Ekvivalentlik darajalari. Qiyosiy-chog‘ishtirma tahlil ingliz va o‘zbek kriminal frazeologik birliklari o‘rtasidagi ekvivalentlik darajalarini aniqlash imkonini berdi. Quyidagi jadval asosiy munosabatlarni umumlashtiradi.

1-jadval

Ingliz va o‘zbek kriminal frazeologik birliklarining ekvivalentlik darajalari

Ingliz tili	O‘zbek tili	Ekvivalentlik turi	Tarjima usuli
to cover one’s tracks	*izini yopmoq*	To‘liq / yaqin ekvivalent	Obrazni saqlash
to be caught red-handed	*jinoyat ustida qo‘lga tushmoq*	Qisman ekvivalent	Obrazni almashtirish
to be behind bars	*panjara ortida / qamoqda bo‘lmoq*	To‘liq/qisman ekvivalent	Obrazni saqlash
to get away with murder	*jazosiz qutulib ketmoq; suvdan quruq chiqmoq*	Analogik moslik	Analog
plea bargain	*aybga iqrorlik evaziga kelishuv*	Ekvivalentsiz birlik	Izohli tarjima

Jadvaldan ko‘rinadiki, eng yuqori moslik *iz* obraziga asoslangan birliklarda kuzatiladi: har ikki tilda ham ushbu obraz qilmish yoki jinoyat dalili bilan bog‘lanadi. Huquqiy tizimga bog‘liq birliklar (*plea bargain*) esa ekvivalentsiz bo‘lib, izohli yoki kontekstual tarjima talab qiladi [10].

Muhokama. Olingan natijalar kriminal frazeologiyaning umumiy frazeologiya nazariyasining maxsus semantik-diskursiv yo‘nalishi ekanini tasdiqlaydi. Kriminal frazeologik birliklar frazeologizmning barcha asosiy belgilarini – turg‘unlik, reproduktivlik, semantik yaxlitlik, idiomatiklik, obrazlilik, ekspressivlik va milliy-madaniy belgililikni saqlaydi, biroq ularni jinoyat-huquqiy konseptlar doirasida namoyon qiladi.

Kognitiv jihatdan kriminal frazeologik birliklar bir qator barqaror konseptual metaforalarga asoslanadi: JINOYAT – IZ, AYB – DOG‘, QAMOQ – PANJARA, JAVOBGARLIK – YUK, FOSH BO‘LISH – OCHILISH. Masalan, *to cover one’s tracks* va *izini yopmoq* birliklari «qilmish iz qoldiradi» degan konseptual modelga tayanadi; *aybini bo‘yniga olmoq* esa javobgarlikni tananing muayyan qismi orqali konseptuallashtiradi. Bu modellar ikki tilda qisman umumiy bo‘lib, frazeologik universaliyalar mavjudligini ko‘rsatadi.

Lingvokulturologik nuqtayi nazardan, frazeologik birliklarning milliy o‘ziga xosligi umumiy ma’noda emas, balki shu ma’noni ifodalash uchun tanlangan obrazda namoyon bo‘ladi. Ingliz tilidagi *red-handed* obrazi tarixan qon va jinoyat izi bilan bog‘liq bo‘lsa, o‘zbek tilidagi *qo‘lga tushmoq* nazorat, ushlanish va fosh bo‘lish semalariga tayanadi. Demak, qiyosiy-frazeologik tahlilda faqat lug‘aviy ekvivalentlik emas, balki obrazlar tizimi, madaniy assotsiatsiya va baholovchi sema ham hisobga olinishi zarur.

Diskursiv-pragmatik jihatdan bir frazeologizm turli nutqiy muhitda har xil vazifa bajaradi. *Qo‘lga tushmoq* rasmiy xabarda neytralroq «ushlandi» ma’nosida, jurnalistik matnda fosh etish va huquqiy nazorat semalari bilan, badiiy kriminal diskursda esa sujetdagi keskin burilish vositasi sifatida qo‘llanadi. Bu kriminal frazeologik birliklarni faqat lingvistik birlik emas, balki jamiyatning huquqiy ongi va axloqiy munosabatini ifodalovchi diskursiv vosita sifatida ko‘rishga asos beradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarga olib keldi. Birinchidan, kriminal frazeologiya jinoyat-huquqiy va ijtimoiy-axloqiy konseptlarni obrazli, ekspressiv va madaniy belgilangan shaklda ifodalovchi alohida frazeologik tizim sifatida ajraladi hamda kriminal terminologiyadan baholovchi va pragmatik tabiati bilan farqlanadi. Ikkinchidan, kriminal frazeologik birliklar beshta asosiy konseptual maydon atrofida tizimlashadi va idiomatiklik darajasiga ko‘ra asosan frazeologik butunliklar qatlamiga mansubdir.

Uchinchidan, ingliz va o‘zbek tillarida obrazlar tizimi qisman mos keladi. Bir qator birliklar to‘liq yoki yaqin ekvivalent, ko‘pchiligi qisman ekvivalent yoki analogik munosabatda bo‘ladi, huquqiy tizimga bog‘liq birliklar esa izohli tarjimani talab qiladi. To‘rtinchidan, kriminal frazeologik birliklarni adekvat tahlil qilish frazeologik identifikatsiya, semantik, komponent, struktur, kognitiv, lingvokulturologik, qiyosiy va diskursiv-pragmatik metodlarni uyg‘unlashtiruvchi kompleks yondashuvni taqozo etadi. Mazkur natijalar ikki tilli kriminal frazeologik lug‘at tuzish va badiiy hamda huquqiy matnlar tarjimasi amaliyoti uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Qarshiyeva Sh.T. Frazeologik terminlarning leksikografik tahlili. CARJIS. 2022, 163–169-betlar.

(2). Zokirova S. Phraseology as a Science. The Subject and Tasks of Phraseology. International Journal of Artificial Intelligence. 2024, p. 389–390.

(3). Adaxamjonova M.B., Abduvaliyev M.A. Birth and Development of Phraseology as a Linguistic Discipline in World Linguistics. GIIRJ. 2022, p. 746–747.

(4). Hojiyeva G.S., Olimova M. Types of Phraseologisms According to Semantic Classification. Western European Journal of Linguistics and Education. 2025, p. 33–34.

(5). Norov I., Matmuratova M. O‘zbek frazeologiyasining o‘rganilish tarixi. 11–13-betlar.

(6). Zerkina N., Kostina N. English Phraseology in Teaching: Interrelation of Theory and Practice, p. 143–144.

(7). Sotvaldieva H.M., Masharipova A.T. "Phraseology as an Independent Branch of Linguistics" – International Journal of Science and Research (IJSR), Vol. 9, Issue 12, December 2020.

(8). Xudoyqulov B. Frazeologizmlarning asosiy xususiyatlari (italyan tilidagi iboralar misolida). Uchinchi renessans: ilm-fan va ta’lim taraqqiyoti istiqbollari. 2021.

(9). Amirkulova N.A. (2020). The Some Problems of Phraseology. Вестник науки и образования, 10(88), Part 2.

(10). Saidova Z.X. Modern Methods of Translating Phraseological Units // Eurasian Research Bulletin. 2022, p. 153–154.

Ergasheva Sadoqat Muratovna (Toshkent davlar Sharqshunoslik universiteti doktoranti; sadafff1989@gmail.com)

NOVERBAL KOMMUNIKATSIYADA ERKAK VA AYOL SOTSIAL ROLLARINING PRAGMATIK INTERPRETATSIYASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada noverbal muloqot tizimida erkak va ayol sotsial rollarining pragmatik tabiati tadqiq etiladi. Maqolada genderga xos sotsial rollarning kognitiv freym va ssenariy andozalari asosida qanday shakllanishi, noverbal signallar (kinesik, paralingvistik, proksemik markerlar) orqali yashirin pragmatik ma’no (implikatura va illokutiv maqsad) aks etishi aniqlangan. Noverbal muloqot tizimidagi gender xususiyatlari aniq badiiy parchalar kognitiv-pragmatik interpretatsiyasi misolida ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *noverbal kommunikatsiya, gender diskurs, sotsial rollar, pragmatik interpretatsiya, kognitiv freym, implikatura, kinesika, paralingvistika.*

ПРАГМАТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ МУЖСКИХ И ЖЕНСКИХ СОЦИАЛЬНЫХ РОЛЕЙ В НЕВЕРБАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация. *В данной статье исследуется прагматическая природа мужских и женских социальных ролей в системе невербального общения. В статье определено, как формируются гендерно обусловленные социальные роли на основе когнитивных фреймов и сценарных моделей, а также каким образом скрытое прагматическое значение (импликатура и иллокутивная цель) отражается посредством невербальных сигналов (кинесических, паралингвистических, проксемических мар-*

керов). Гендерные особенности в системе невербального общения раскрываются на примере когнитивно-прагматической интерпретации конкретных художественных фрагментов.

Ключевые слова: *невербальная коммуникация, гендерный дискурс, социальные роли, прагматическая интерпретация, когнитивный фрейм, импликатура, кинесика, паралингвистика.*

PRAGMATIC INTERPRETATION OF MALE AND FEMALE SOCIAL ROLES IN NONVERBAL COMMUNICATION

Annotation. *This article examines the pragmatic nature of male and female social roles in the system of nonverbal communication. The article identifies how gender-specific social roles are formed on the basis of cognitive frames and scenario models, as well as how hidden pragmatic meaning (implicature and illocutionary purpose) is reflected through nonverbal signals (kinesics, paralinguistic, and proxemic markers). Gender features in the system of nonverbal communication are revealed through the cognitive-pragmatic interpretation of specific literary excerpts.*

Keywords: *nonverbal communication, gender discourse, social roles, pragmatic interpretation, cognitive frame, implicature, kinesics, paralinguistics.*

Kirish. Bugungi kunda lingvistik tadqiqotlar markazida inson (antropotsentrizm), uning kognitiv hamda pragmatik (dunyoni anglash va muloqot jarayonida o‘zligini namoyon etish) xususiyatlari turadi. Til va muloqot tizimidagi sotsial rollarning, xususan, gender omilining o‘rganilishi tilshunoslikning eng dinamik sohalaridan biriga aylandi. Inson muloqotining 60dan 90 foizigacha bo‘lgan qismini noverbal vositalar tashkil etishi ma’lum bo‘lsa-da, shu vaqtga qadar lingvistik genderologiyada asosiy urg‘u leksik, morfologik yoki sintaktik birliklarga berib kelindi. Zero, muloqotdagi pragmatik maqsad, yashirin ma’no (implikatura) va sotsial rollarning chuqur interpretatsiyasi ko‘p hollarda verbal tizim ostida yashiringan noverbal kodlar zanjiri bilan aloqador.

Muloqot ishtirokchilarining erkak yoki ayol ekanligi nafaqat ularning nutq uslubini, balki imo-ishora (jest), yuz ifodasi (mimika), ko‘z kontakti, tana harakati (kinesika), shuningdek ovoz toni, sur’ati va jimlik (paralingvistika) kabi noverbal parametrlardan foydalanish strategiyasini ham belgilaydi. Bu jarayon biologik jins bilan emas, balki jamiyat tomonidan asrlar davomida shakllantirilgan, inson ongida (kognitsiyasida) muhrlangan sotsial rollar va madaniy freymlar bilan shartlanadi [5;112-b.].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Gender va noverbal kommunikatsiya muammolari jahon hamda o‘zbek tilshunosligida turli rakurslardan tadqiq etilgan. G.E.Kreydlin noverbal semiotika masalalarini tizimli o‘rganib, tana tili va tabiiy til o‘rtasidagi mutanosiblikni, jinsiy-ijtimoiy omillarning noverbal kodlarga ta’sirini tahlil qilgan [5;88-b.]. Gender lingvistikasining fundamental asoslari, jumladan, erkak va ayol suhbatlaridagi pragmatik ziddiyatlar D.Tannen, E.I.Goroshko kabi xorijiy olimlar tomonidan o‘rganilgan. D.Tannen o‘zining “You Just Don’t Understand” asarida erkaklar va ayollar muloqotini ikki xil submadaniyat vakillari suhbati sifatida baholaydi va bunda noverbal reaksiyalarning o‘rni muhimligini ta’kidlaydi [6;42 p.].

O‘zbek tilshunosligida kognitiv va pragmatik tilshunoslikning nazariy-metodologik asoslari professor Sh.Safarov tomonidan fundamental tarzda yaratilgan [1;12-b.]. Muallif pragmalingvistikani nutqiy faoliyatning barcha ko‘rinishlarini qamrab oluvchi keng qamrovli soha sifatida tushuntiradi. Matnning kognitiv va freymli modellashtirilishi D.U.Ashurova va M.R.Galieva tadqiqotlarida o‘z aksini topgan bo‘lib, bu metodologiya badiiy matndagi yashirin kognitiv tuzilmalarni aniqlashga xizmat qiladi [2;78 p.]. O‘zbek tilidagi gender xususiyatlarining verballashuvi va sotsiolingvistik aspektlari G.Tojiyeva tomonidan tadqiq etilgan [4;54-b.]. Biroq noverbal vositalarning erkak va ayol sotsial rollari prizmasida aynan kog-nitiv-pragmatik interpretatsiyasi tizimli ilmiy tadqiqot obyekti sifatida hali yetarlicha o‘rganilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda kognitiv-pragmatik va gender yondashuvlarning sintezidan iborat kompleks metodologiya qo‘llanilgan. Maqolada quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

Konseptual va freymli tahlil metodi. Erkaklik va ayollik sotsial rollarining o‘zbek kognitiv Makonidagi mental andozalarini (freymlarini) aniqlash [5;34 c.].

Pragmalingvistik interpretatsiya metodi. Noverbal signallar (kinesik va paralingvistik) vositasida uzatilayotgan yashirin pragmatik ma’no – implikaturani matn osti (subtekst) yordamida ochish [1;96-b.].

Konteksual tahlil. Badiiy asar dialoglarida kontekstning (vaziyat, sotsial munosabat, emotsional holat) noverbal kodlar interpretatsiyasiga ta’sirini baholash. Tadqiqot materiali sifatida Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanidagi dialogik diskurslar tanlab olindi va ulardan olingan kontekstual parchalar tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. *Sotsial rollar va kognitiv freymlar tizimi.* Pragmalingvistik nuqtayi nazardan, noverbal harakatlar tasodifiy aktlar emas, balki inson ongida mavjud bo‘lgan sotsial rollarga oid kognitiv

freymlarning tashqi proeksiyasidir. Freym – bilimlar tizimining miyadagi tarkibiy qismi bo‘lib, u ma’lum bir sotsial rol egasidan qanday xatti-harakatlar kutilishini tartibga soladi [2;110 p.].

Jamiyatdagi gender munosabatlari ma’lum kognitiv freymlar asosida shakllanadi. “O‘tkan kunlar” romanida nikoh, oilaviy munosabatlar va erkak-ayol mavqei bilan bog‘liq freymlar keng yoritilgan. Asar qahramoni Rahmatning quyidagi fikri bunga misol bo‘la oladi: *“Uylanguchi yigit bilan er qilg‘uchi qizning lom-mim deyishka haq va ixtiyorlari bo‘lmay...”* [3;4-b.].

Mazkur fikr o‘sha davr jamiyatida mavjud bo‘lgan *“ota-ona tanlaydi, farzand bo‘ysunadi”* freymini ifodalaydi. Ushbu freymda erkak va ayolning shaxsiy istaklari ikkinchi darajali hisoblanadi.

Otabek esa bu qarashlarga qarshi chiqadi va oilada o‘zaro muhabbat hamda ruhiy moslikni muhim deb hisoblaydi. Bu esa eski va yangi sotsial freymlar o‘rtasidagi ziddiyatni yuzaga keltiradi.

Demak, romanda gender munosabatlari faqat nutq orqali emas, balki noverbal harakatlar orqali ham shakllanadigan murakkab sotsial-kognitiv tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

Ayol sotsial roli va kinesik qochishning pragmatikasi. Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida ayol qahramonlar nutqi o‘zbek milliy mentalitetining klassik sotsial andozalariga to‘liq bo‘ysunadi. Roman qahramoni Kumushning noverbal xatti-harakatlari uning miyasidagi *“Hayo va andisha”* kognitiv freymi tomonidan qat’iy boshqariladi.

Hasanalining kuzatuvida quyidagi tasvir uchraydi: *“Kulib boqishlar, cho‘chib qochishlar...”*[3;11-b.].

Bu yerda *“cho‘chib qochish”* oddiy harakat emas, balki pragmatik ma’noga ega bo‘lgan kinesik belgi hisoblanadi. Kumushning chekinishi yoki nigohini olib qochishi uning Otabekka nisbatan befarqligini emas, aksincha, sharqona odob me’yorlariga mos ravishda his-tuyg‘ularini yashirishini bildiradi.

Pragmatik jihatdan kinesik qochish quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- hayo va iboni namoyon etadi;
- bilvosita rozilikni bildiradi;
- ayolning ijtimoiy maqomini saqlaydi;
- romantik munosabatning yashirin signaliga aylanadi.

To‘y sahnasida ham Kumushning hissiy holati noverbal vositalar yordamida ochib beriladi:

“Ko‘z yoshlarini oquzib yangasining so‘ziga quloq osmaydir” [3;33-b.].

Shuningdek: *“Tashqaridan eshitilgan “kuyav! kuyav!” so‘zi bilan tag‘in ham uning ko‘z yoshisi ko‘payib, tusi ham o‘zgardi”* [3;4-b.].

Ko‘z yoshi, yuz rangining o‘zgarishi va sukut ayolning murakkab ruhiy kechinmalarini ifodalovchi kinesik vositalardir.

Ayol sotsial rolida his-tuyg‘ularni ochiq ifodalashga nisbatan ko‘proq imkoniyat mavjudligi sababli noverbal ekspressivlik darajasi yuqori kuzatiladi.

Erkak sotsial roli va paralingvistik sukut tabiati. An’anaviy jamiyatda erkak kishidan o‘z hissiyotlarini ochiq namoyon etmaslik, vazminlik va jiddiylik talab qilinadi. Bu kognitiv andoza nutqiy vaziyatda kinesik belgilarning (yuz mimikasi va shiddatli jestlar) kamayishi yoki to‘liq bloklanishi – noverbal lakunizatsiyaga olib keladi [5;91-b.]. Romanda erkak obrazlarining kommunikativ xulq-atvori ko‘proq nazorat, vazminlik va hissiyotlarni yashirishga asoslanadi. Bunda sukut muhim paralingvistik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Otabekning ichki kechinmalari tasvirlangan epizodda: *“Oradag‘i so‘zsizlik bir piyoladan choy ichkuncha buzilmadi”* [3;11-b.].

Mazkur sukut kommunikativ bo‘shliq emas, balki ma’no yuklangan paralingvistik birlik hisoblanadi. Otabekning ruhiy iztirobi aynan sukut orqali ifodalanmoqda.

Yana bir misolda: *“Otabek kamoli bo‘g‘ilg‘anidan sukut qilishg‘a majbur bo‘ldi”* [3;89-b.].

Bu holatda sukut norozilik, ichki qarshilik va ruhiy bosim belgisi sifatida xizmat qilmoqda.

Erkak sotsial rolida his-tuyg‘ularni oshkora namoyon etish zaiflik belgisi sifatida qabul qilinishi mumkin. Shu sababli erkak obrazlari, ko‘pincha, hissiyotlarini mimika yoki sukut orqali ifodalaydi.

Homid obrazida ham sukutning o‘ziga xos ko‘rinishi kuzatiladi: *“Homidni yerga qaratib, lom deyishka majol bermay qo‘ydi.* [3;9-b.].

Bu yerda sukut mag‘lubiyat va ijtimoiy bosim natijasida yuzaga kelgan pragmatik reaksiyadir.

Shunday qilib, erkak obrazlarining noverbal kommunikatsiyasida sukut hissiy boshqaruvning muhim vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Proksemik va kinesik vositalar orqali gender munosabatlarining ifodalanishi. Noverbal kommunikatsiyada tana yo‘nalishi va suhbatdoshga nisbatan egallangan makon (proksemika) muloqot ishtirokchilarining sotsial va emotsional munosabatini yaqqol ko‘rsatadi [5;204-b.].

“Otgan kunlar” roman qahramonlari o‘rtasidagi munosabatlar, ko‘pincha, proksemik va kinesik belgilar orqali ifodalanadi.

Homidning Otabekka bo‘lgan yashirin adovati quyidagi noverbal vositalarda namoyon bo‘ladi: *“Bir turlik iljayib yer tegidan Hasanaliga ko‘z tashladi”* [3;9-b.].

Yer ostidan qarash va istehzoli iljayish salbiy munosabatning kinesik ko‘rsatkichlari hisoblanadi.

Boshqa bir vaziyatda: *“Homid bu maxtashlarg‘a ishtirok etmas va nimadandir g‘ijing‘andek ko‘rinar edi”* [3;9-b.].

Bu yerda yuz ifodasi va umumiy tana holati orqali hasad hamda norozilik ifodalanmoqda.

Otabek va Kumush munosabatlarida esa, aksincha, yaqinlik va hissiy bog‘liqlik kuzatiladi. Bunda nigoh, ko‘z yoshi, chekinish va tortinish kabi vositalar muhim kommunikativ vazifani bajaradi.

Proksemik vositalar qahramonlar o‘rtasidagi psixologik masofani ifodalasa, kinesik vositalar ularning ichki hissiyotlarini namoyon qiladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, romandagi erkak va ayol obrazlari turli kommunikativ strategiyalardan foydalanadi.

Ayol obrazlarida:

- ko‘z yoshi;
- nigohni olib qochish;
- yuz rangining o‘zgarishi;
- tortinish;
- kinesik chekinish ustuvor bo‘lsa, erkak obrazlarida:
- sukut;
- vazminlik;
- hissiyotlarni yashirish;
- istehzoli kulimsirash;
- masofa saqlash ko‘proq kuzatiladi.

Bu holat genderga oid sotsial stereotiplarning noverbal kommunikatsiyada qanday namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi.

Xuolsa va takliflar. Erkak va ayolning noverbal xatti-harakatlari faqatgina biologik omillar emas, balki ularning ongida mavjud bo‘lgan va jamiyat tomonidan muhrlangan kognitiv freym hamda sotsial ssenariylar tomonidan boshqariladi va cheklanadi. Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida erkak qahramonlar (Otabek) sotsial roli, ko‘pincha, kinesik vazminlik va hissiyotlarni jilovlash freymiga tayanadi. Ularning muloqotdagi noverbal lakunalari (yuzning sovuq qotishi, sukut) kuchli emotsional inqiroz va uning o‘ta qat’iyatli pragmatik implikaturasini yuzaga keltirsa, mikrokinesik belgilar (lab titrashi) ichki dinamikani fosh etadi.

Ayol qahramonlar sotsial roli andisha, iffat, hayo hamda ichki isyon subfreymlari bilan shartlanib, ularning nutqida vizual qochishlar, paralingvistik pauzalar (jimlik), proksemik teskari o‘girilishlar ustunlik qiladi. Bu vositalar muloqotda verbal bildirilishi taqiqlangan yashirin norozilik, og‘riq, hayajon yoki rad etish kabi pragmatik ma’nolarni mukammal ifodalashga xizmat qiladi. Badiiy matn tahlilida noverbal kodlarni kognitiv-pragmatik interpretatsiya qilish qahramonlarning verbal nutqi ortida yashiringan asl motivlarini, ruhiy holatini va ijtimoiy munosabatlar dinamikasini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, noverbal muloqot gender sotsiolekti tizimida sotsial rollarni interpretatsiya qiluvchi, matnning yashirin pragmatik qatlamini (implikaturasini) ochib beruvchi eng quvvatli semiotik tizim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008, 288-bet.

(2). Ashurova D.U., Galieva M.R. Cognitive Linguistics. Tashkent, “Vneshinvestprom’, 2018, 160 p.

(3). Qodiriy A. O‘tkan kunlar. www.ziyouz.comkutubxonasi

(4). Tojiyeva G. O‘zbek tilida gender xususiyatlarning verballashuvi. Toshkent, “Fan”, 2020, 145-bet.

(5). Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика. Язык тела и естественный язык. М., “Новое литературное обозрение”, 2002, 592 с.

(6). Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. М., УРСС, 2004, 256 с.

(7). Tannen D. You Just Don’t Understand: Women and Men in Conversation. New York, Ballantine Books, 2001, 352 p.

Muhammadaliyev Mirzohid Nosirjon o‘g‘li (Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti;
E-mail: bekhmirzokhid27@mail.ru)

VELOSIPED POREYONIMLARINING TUZILISHIGA KO‘RA TURLARI VA LISONIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi velosiped poreyonimlarining strukturaviy xususiyatlari qiyosiy-lisoniy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda velosiped model nomlari sodda, qo‘shma va qisqartma tarkibli poreyonimlarga ajratilib, ularning lug‘aviy hamda morfologik xususiyatlari yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *velosiped poreyonimlari, onomastika, leksik-semantik tahlil, strukturaviy tahlil.*

Мухаммадалиев Мирзохид (докторант Наманганского государственного университета)

СТРУКТУРНЫЕ ТИПЫ И ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВЕЛОСИПЕДНЫХ ПОРЕОНИМОВ

Аннотация. *В данной статье на основе сопоставительно-лингвистического подхода анализируются структурные типы пореонимов велосипедов в узбекском и английском языках. Названия моделей велосипедов классифицируются на простые, сложные и аббревиатурные пореонимы, а также рассматриваются их лексико-семантические и морфологические особенности.*

Ключевые слова: *пореонимы велосипедов, ономастика, лексико-семантический анализ, структурный анализ, сопоставительное языкознание.*

Mukhammadaliyev Mirzokhid (Doctoral student of Namangan State University)

STRUCTURAL TYPES AND LINGUISTIC FEATURES OF BICYCLE POREONYMS

Annotation. *This article presents a comparative linguistic analysis of the structural types of bicycle poreonyms in the Uzbek and English languages. The study classifies bicycle model names into simple, compound, and abbreviated poreonyms and examines their lexical-semantic and morphological features.*

Keywords: *bicycle poreonyms, onomastics, lexical-semantic analysis, structural analysis, comparative linguistics.*

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda transport vositalari nomlarini onomastik nuqtayi nazardan o‘rganish ilmiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Ularning strukturaviy va leksik-semantik xususiyatlarini o‘rganish, nomlash tamoyillarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi velosiped poreyonimlari qiyosiy-lisoniy jihatdan tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Transport onomastikasi va poreyonimlarga oid ilmiy tadqiqotlarda transport vositalari nomlarining leksik-semantik hamda strukturaviy xususiyatlari yoritilgan. Mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek va ingliz tillaridagi velosiped poreyonimlarining qiyosiy-strukturaviy xususiyatlari hozirgacha alohida tadqiqot obyekti sifatida yetarlicha o‘rganilmagan. Shu bois mazkur maqolada ushbu masala alohida tadqiqot obyekti sifatida tanlandi.

Tadqiqotda jarayonida qiyosiy-tarixiy, tavsifiy, leksik-semantik va strukturaviy tahlil metodlari qo‘llanilib, ular orqali velosiped poreyonimlarining tuzilishi va ma’noviy xususiyatlari o‘rganildi. Velosiped poreyonimlari tarkibiy tuzilishiga ko‘ra tasniflanib, ularning semantik motivatsiyasi qiyosiy jihatdan tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Velosiped poreyonimlari ham boshqa transport nomlari singari morfologik tuzilishiga ko‘ra sodda tarkibli, qo‘shma tarkibli va qisqartma poreyonimlarga ajratiladi. Har bir tur o‘zining nomlanish modeli, semantik xususiyati va marketing vazifasi bilan farqlanadi.

1. Sodda tarkibli velosiped poreyonimlari. Bitta leksik asosdan tashkil topgan transport nomlari. Bunday nomlar talaffuz qilishning qulayligi, esda qolishi va fonetik ixchamli bilan ajralib turadi. Odatda, bunday poreyonimlar tezlik, kuch, erkinlik, tabiat yoki harakatni ifodalovchi so‘zlardan hosil qilinadi: *Domane, Defy, Madone, Emonda, Marlin, Roscoe, Talon, Anthem, Revolt, Escape, Rockhopper, Sirrus, Allez, Diverge, Chisel, Stumpjumper, Fuel, Slash, Remedy, Topstone, Synapse, Scalpel, Fathom, Propel, Contend, Polygon, Aspect, Spark, Scale, Voltage* va boshqalar.

Sodda tarkibli poreyonimlar zamonaviy tilshunoslikda keng qo‘llaniladi. Masalan, *Escape* nomi ingliz tilida “qutulmoq, xalos bo‘lmoq” ma’nolarini anglatadi. Mazkur leksema erkinlik, harakat va cheklovlardan xalos bo‘lish semalari bilan bog‘liq bo‘lib, model nomining semantik motivatsiyasini shakllantiradi.[1] *Revolt* poreyonimi yangilikka intilish, dadillik va faol harakat g‘oyalarini ifodalovchi nom bo‘lib, modelning dinamik xarakterini namoyon etadi.[2] *Marlin* poreyonimi tez suzuvchi marlin balig‘i obrazi bilan bog‘-

[1] https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/escape
[2] https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/revolt

lanib, modelning chaqqonligi, tezkorligi va harakatchanligini ramziy ifodalaydi.[1] Sodda tarkibli poreyonimlar reklama, psixologik ta'sir va brend identifikatsiyasining muhim vositasi sifatida xizmat qiladi.

2. **Qo'shma tarkibli velosiped poreyonimlar.** Ikki yoki undan ortiq asosning birikishi asosida hosil bo'ladi. Bunday nomlar velosipedning texnik tavsifi, foydalanish maqsadi, konstruktiv xususiyati yoki marketing konsepsiyasini ifodalashga xizmat qiladi. Sodda tarkibli poreyonimlardan farqli ravishda, qo'shma tarkibli poreyonimlar semantik jihatdan kengroq axborot beradi: *Top Fuel, Fuel EX, Dual Sport, Speed Concept, Checkpoint* (Trek)*, Supercaliber, SuperSix EVO, Eic EVO, Turbo Levo, Stereo Hybrid, Big Nine, Big Seven, Big Trail, Crossway Urban, Crossway XT, Hard Seven, Aim Race kabi.*

Qo'shma tarkibli velosiped poreyonimlari quyidagi xususiyatga ega:

1. **Semantik jihatdan boy bo'ladi.** Ikki va undan ortiq komponentning birikishi natijasida hosil bo'lgan nomlar velosipedning vazifasi, texnik imkoniyati va foydalanish yo'nalishi haqida ko'proq ma'lumot beradi. Masalan, *Dual Sport* – "dual" (ikki xil) va "sport" qismlaridan iborat bo'lib, bu model asfalt va notekis yo'llarda foydalanishga mo'ljallangan universal velosipedni anglatadi.[2] *Touring Hybrid* – " touring" (sayohat), "hybrid" (gibrid) so'zlaridan tashkil topib, uzoq masofali safarlar uchun elektr tizimiga ega velosipedni ifodalaydi.

2. Texnik va funksional xususiyatni ifodalaydi. Qo'shma tarkibli velosiped poreyonimlari, ko'pincha, modelning konstruktiv yechimi yoki texnologik ustunligini bildiradi. Masalan, *Reaction Hybrid* nomidagi Hybrid komponenti elektr yordamchi tizimidan foydalanilganini bildirsa, *Stereo Hybrid* modelidagi Stereo velosipedning to'liq amortizatsiyali konstruksiyasiga ishora qiladi.

3.Marketing funksiyasini kuchaytiradi. Qo'shma tarkibli poreyonimlar xaridorda velosipedning sifati va vazifasi haqida ijobiy tasavvur hosil qilib, mahsulotga qiziqishni oshiradi. Masalan, *Speed Concept* nomidagi "speed" (tezlik) va "concept" (konseptsiya) komponentlari modelning yuqori aerodinamik xususiyatlarga ega ekanligini anglatadi. *Top Fuel* nomidagi " top" (eng yuqori) va " fuel" (energiya) birliklari esa maksimal samaradorlik va sport ruhini ifodalaydi.

4. Modelni boshqa modifikatsiyalardan farqlaydi. Qo'shma tarkibli poreyonimlar bir xil asosdagi modellarning turli versiyalarini ajratishda ham muhim ahamiyatga ega. *Masalan, Big Nine, Big Seven* va *Big Trail* modellari umumiy Big komponentiga ega bo'lsa-da, ikkinchi komponent orqali g'ildirak o'lchami yoki foydalanish maqsadiga ko'ra farqlanadi.

5. Xalqaro bozorda brend mavqeini mustahkamlaydi. Qo'shma tarkibli velosiped poreyonimlarining ayrimlari ingliz tilida yaratilgani sababli ular xalqaro xaridorlar uchun tushunarli va oson esda qoladigan nomlar hisoblanadi. Bu esa brendning global bozordagi raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Qo'shma tarkibli velosiped poreyonimlari lug'aviy va morfologik asosiga ko'ra, quyidagi strukturaviy modellarga ajratiladi:

1. Sifat+ot modelidagi qo'shma poreyonimlar. Bu turdagi nomlarda birinchi komponent velosipedning sifati, hajmi yoki darajasini, ikkinchi komponent esa asosiy tushunchani ifodalaydi: *Big Nine, Big Seven, Big Trail, Hard Seven, Top Fuel.* Masalan, *Big Nine* nomidagi Big komponenti katta o'lchamni, Nine esa 29 dyumli g'ildirak platformasini anglatadi. *Top Fuel* nomida Top eng yuqori darajani, Fuel esa energiya va unumdorlikni ifodalaydi.

2. Ot+ot modelidagi qo'shma poreyonimlar. Bu model ikki otning birikishidan hosil bo'lib, velosipedning vazifasi, konstruksiyasi yoki foydalanish maqsadini bildiradi: *Speed Concept, Fuel EX, Dual Sport, Turbo Levo, Checkpoint.* Masalan, *Speed Concept* nomi yuqori tezlikka mo'ljallangan aerodinamik velosiped konsepsiyasini ifodalaydi.

3. Sifat+ot+ot modelidagi qo'shma poreyonimlar. Uch komponentdan tashkil topgan bo'lib, modelning funksional va tenologik xususiyatlarini kengroq ifodalaydi: *Dual Sport EQ, Touring Hybrid One, Stereo Hybrid Pro, Reaction Hybrid Race.* Masalan, *Touring Hybrid One* modelida Touring uzoq masofali sayohatni, Hybrid elektr yordamchi tizimini, One esa modelning boshlang'ich komplektatsiyasini bildiradi. *Reaction Hybrid Race* nomida esa Reaction model oilasini, Hybrid elektr uzatmasini, Race esa sport yo'nalishini ifodalaydi.

5. Ot+sifat modelidagi qo'shma poreyonimlar. Bu turdagi nomlarda asosiy tushuncha birinchi, uni aniqlovchi komponent ikkinchi o'rinda keladi: *Reaction Hybrid, Stereo Hybrid, Touring Hybrid.*

[1] https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/marlin
[2] https://dictionary.cambridge.org

3. Qisqartma shaklidagi velosiped poreyonimlari. Bunday nomlar bir yoki bir necha so‘zning bosh harflari, qisqartirilgan komponentlari yoki harf-raqam kombinatsiyalari asosida hosil qilinadi. Bunday nomlash usuli zamonaviy velosiped sanoatida keng qo‘llanilib, model nomining ixchamligi, oson esda qolishi va xalqaro bozorda tez tanilishiga xizmat qiladi. Masalan, *Emonda SL 6, Madone SLR 9, XTC SLR 29, Scale RC 900, Fuel EX 8, Marlin 7 Gen 3, FX 3, Top Fuel 9.8.*

Qisqartma shaklidagi poreyonimlar, odatda, modelning texnik xususiyati, ishlab chiqaruvchi tomonidan qo‘llanilgan texnologiya yoki mahsulot oilasini ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan, *SL* (Super Light) velosipedining yengil konstruksiyaga ega ekanligini bildiradi. *SLR* (Super Light Racing) esa sport musobaqalari uchun mo‘ljallangan yuqori darajadagi yengil modelni anglatadi. *RC* (Racing Concept) qisqartmasi poyga uchun ishlab chiqarilgan velosipedni ifodalaydi. *EVO* (Evolution) modelning takomillashtirilgan yoki yangi avlodga mansubligini bildiradi.

Velosiped poreyonimlarida harf va raqamlarning birgalikda qo‘llanilishi ham keng uchraydi: *FX 3, SL 7, XTC SLR 29, RC 900, Emonda SL 6* kabi nomlarda harflar modelning texnologik darajasini, raqamlar esa modifikatsiyasi, avlodi yoki texnik komplektatsiyasini ifodalaydi.

Qisqartma shaklidagi poreyonimlar murakkab texnik nomlarni ixchamlashtirib, xalqaro bozorda brend va modelning tez tanilishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ular xaridorga velosipedning texnik darajasi va funksional imkoniyatlari haqida qisqa, ammo muhim axborotni yetkazadi.

Kevin Lane Kellerning fikricha kuchli brend nomi iste’molchi xotirasida oson saqlanishi, tez tanilishi va raqobatchi mahsulotlardan aniq foydalanishi lozim. Shu sababli zamonaviy velosiped ishlab chiqaruvchilar model nomlarida qisqartmalardan keng foydalanadilar. Bunday qisqartmalar modelning texnik darajasi va funksional xususiyatlarini ifodalash bilan birga, uning xalqaro bozordagi identifikatsiyasini ham kuchaytiradi.[1]

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilidagi velosiped poreyonimlarida qo‘shma va qisqartma modellar o‘zbek tilidagiga nisbatan faolroq qo‘llaniladi.

Xulosa. Tadqiqot natijasida o‘zbek va ingliz tillaridagi velosiped poreyonimlarining strukturaviy hamda leksik-semantik xususiyatlari aniqlandi. Velosiped model nomlarining asosan sodda, qo‘shma va qisqartma shakllarda qo‘llanishi hamda ularning semantik motivatsiyasi nomlash jarayonida muhim ahamiyat kasb etishi kuzatildi. Mazkur tadqiqot natijalari transport onomastikasi, qiyosiy tilshunoslik hamda zamonaviy nomshunoslik bo‘yicha keyingi ilmiy izlanishlar uchun nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. Наманган, 2006.
(2). Hough C. (Ed.). (2016). The Oxford Handbook of Names and Naming. Oxford: Oxford University Press.
(3). Crystal, D. (2008). A Dictionary of Linguistics and Phonetics (6th ed.). Oxford: Blackwell Publishing.
(4). https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english

Qodirova Naziraxon Murodbek qizi (Andijon davlat Chet tillari instituti mustaqil izanuvchisi)

ILMIY DISKURSDA PERSUAZIVLIKNI IFODALOVCHI LINGVISTIK VOSITALAR

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ilmiy diskursda persuazivlikni ifodalovchi asosiy lingvistik vositalar tahlil qilinadi. Ilmiy matnlarda persuazivlikning obyektivlik tamoyili bilan uyg‘unlashgan holda namoyon bo‘lishi, muallifning ilmiy pozitsiyasini asoslashda modal birliklar, argumentativ bog‘lovchilar, enonsiativ vositalar, inkor shakllari, ilmiy etos va intertekstual vositalarning o'rni yoritiladi. Tadqiqotda J. Swalesning CARS modeli hamda O.Dyukro va J.-C.Anscombrning argumentatsiya nazariyasiga tayanilib, fransuz va o‘zbek ilmiy diskursida qo‘llaniladigan persuaziv birliklarning lingvopragmatik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *ilmiy diskurs, persuazivlik, lingvistik vositalar, argumentatsiya, modal birliklar, argumentativ bog‘lovchilar, enonsiatsiya, inkor shakllari, ilmiy etos, CARS modeli, lingvopragmatika, fransuz tili, o‘zbek tili.*

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ПЕРСУАЗИВНОСТИ В НАУЧНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. *В статье рассматриваются основные лингвистические средства выражения персуазивности в научном дискурсе. Анализируется взаимодействие объективности научного изло-*

[1] Keller K.L. Strategic Brand Management: Building, Measuring, and Managing Brand Equity. 4th ed. Harlow: Pearson Education Limited, 2013, p. 147–149.

жения и языковых механизмов убеждения, а также роль модальных средств, аргументативных коннекторов, энонсиативных единиц, отрицательных конструкций, научного этоса и интертекстуальности в формировании авторской позиции. Исследование основано на модели CARS Дж. Суэйлза и теории аргументации О.Дюкро и Ж.-К.Анскомбра. На материале французского и узбекского научного дискурса проводится сопоставительный лингвопрагматический анализ персуазивных средств.

Ключевые слова: *научный дискурс, персуазивность, лингвистические средства, аргументация, модальность, аргументативные коннекторы, энонсиация, отрицание, научный этос, модель CARS, лингвопрагматика, французский язык, узбекский язык.*

LINGUISTIC MEANS EXPRESSING PERSUASIVENESS IN SCIENTIFIC DISCOURSE

Annotation. *This article examines the main linguistic means of expressing persuasion in scientific discourse. It analyzes how persuasive strategies coexist with the principle of objectivity in academic writing and explores the role of modal markers, argumentative connectors, enunciative units, negative constructions, scientific ethos, and intertextuality in constructing the author's position. The study is based on J. Swales' CARS model and the argumentation theory developed by O. Ducrot and J.-C. Anscombre. A comparative linguopragmatic analysis of persuasive devices used in French and Uzbek scientific discourse is conducted.*

Keywords: *scientific discourse, persuasion, linguistic means, argumentation, modality, argumenttative connectors, enunciation, negation, scientific ethos, CARS model, linguopragmatics, French language, Uzbek language.*

Kirish. Ilmiy diskurs, ayniqsa, turli sohalarga oid ilmiy diskurs, o‘zining neytralligi va obyektivligi bilan tavsiflanadi. Chunki bunday diskurs muallif yoki uning ilmiy jamoasi tomonidan olib borilgan kuzatuv va tahlillar natijalarini xolis hamda aniq tarzda bayon etishga qaratilgan. Shu bois tadqiqot natijalari muallifning shaxsiy aralashuvi mahsuli sifatida emas, balki o‘z-o‘zidan dalillarga asoslangan ilmiy xulosalar sifatida namoyon bo‘lishi lozim. Mazkur nuqtayi nazarga ko‘ra, ilmiy matn muallifi asosiy e’tiborni faktlar va tadqiqotning o‘ziga qaratishga, o‘zining shaxsiy ishtirokini esa imkon qadar cheklashga intiladi. Buning yaqqol dalili sifatida, bir tomondan, ilmiy maqolalarda, ayniqsa tabiiy va aniq fanlarda, IMRAD (Introduction–Methods–Results–and Discussion) tuzilmasiga qat’iy amal qilinishi, ikkinchi tomondan esa sintaktik xususiyatlarda birinchi shaxs birlik va ko‘plik olmoshlarining deyarli qo‘llanmasligi, buning o‘rniga majhul nisbatdagi fe’llar, shaxssiz konstruksiyalar va nominalizatsiyalarning ustunligi keltiriladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Persuazivlikni ifodalovchi lingvistik vositalar, asosan, ilmiy maqolaning *Kirish, Natija va xulosalar* qismidagi «ilmiy bo‘shliqni shakllantirish bosqichiga xosdir. J.Svales ilmiy maqolalar kirish qismining ritorik tuzilishini tavsiflar ekan, CARS (Create a Research Space) modelini yaratib, unga ko‘ra, ushbu bo‘limni uch bosqichga bo‘ladi: a) tadqiqot maydonini belgilash; b) ilmiy bo‘shliqni shakllantirish; d) ushbu bo‘shliqni egallash.

Tadqiqot maydonini belgilash bosqichida muallif o‘rganilayotgan mavzuning dolzarbligini asoslab berishi zarur. Bunga u tadqiqot yo‘nalishining markaziy ahamiyatini ta’kidlash, mavzu bo‘yicha umumlashtiruvchi fikrlarni bayon etish hamda shu sohaga oid avvalgi ilmiy tadqiqotlarni tahliliy ko‘rib chiqish orqali erishadi.

Ilmiy maqolaning «tadqiqot maydonini belgilash» (*établir le territoire*) bosqichida muallif o‘z tadqiqot mavzusining dolzarbligini ko‘rsatishi zarur. Bunga u "...tadqiqot mavzusining dolzarbligini asoslash, mavzu bo‘yicha umumlashtiruvchi fikrlarni bayon etish va avvalgi tadqiqotlarni tahliliy ko‘rib chiqish"[5] tamoyiliga amal qilish orqali erishadi.

Masalan, fransuz tilida: *«Ainsi, par exemple, dans la section Introduction des articles de recherche, l'apparition des formes de la négation [...] et l’occurrence de certains connecteurs argumentatifs mettent clairement en évidence la présence du sujet de l'énonciation»* (Maria Marta Garcia Negroni, John Humbley. Termes techniques et marqueurs d’argumentation: pour débusquer l’argumentation cachée dans les articles de recherche // Open Edition. ASp, 2004, p. 45–46). O‘zbek tilida: *Pragmatik tadqiqotlarda asosiy e’tibor til birligining kontekst, nutk vaziyati, til egalarining voqelik haqidagi umumiy bilimlari va til ko‘nikmalari kabi omillar bilan bog‘liq jihatiga qaratiladi. Hatto kishilar o‘rtasidagi munosabatni ifoda etuvchi nutkiy etiketlar, nutqning ijtimoiy xoslanishi, ifodaning subyektiv modalllik aspektiga aloqador kirish, baho bildiruvchi so‘z va vositalar, insonning ichki holatini ifoda etuvchi diskurs hamda presuppozisiya hodisasi ham pragmatikaning o‘rganish obyekti hisoblanadi* (Abduqodirova Sh., Toyirova G. She'riy matnlarda biriktiruv bog‘lovchilarining pragmatik imkoniyatlari, https://doi.org/10.71337/inlibrary.uz.archive.29804)

Ikkinchi bosqichda esa muallif «ilmiy bo‘shliqni shakllantirish» (*établir une niche*) vazifasini bajaradi. J.Swales ta’kidlaganidek, bu «...qarama-qarshi ilmiy nuqtai nazarni ilgari surish, mavjud tadqiqotlardagi ilmiy bo‘shliqni ko‘rsatish, yangi ilmiy savolni qo‘yish yoki mavjud ilmiy an’anani davom ettirish» [5] yo‘li bilan amalga oshiriladi. Boshqacha aytganda, tadqiqotchi avvalgi ishlardagi kamchiliklarni ko‘rsatadi, hal qilinmagan masalalarni belgilaydi, yangi ilmiy savollarni ilgari suradi yoki mavjud ilmiy an’anani davom ettiradi. Quyidagi misollar ushbu vaziyatni turlicha namoyon bo’lishini ko’rsatadi: 1. Ilmiy bo‘shliqni ko‘rsatish: «*Peu de travaux se sont intéressés aux mécanismes linguistiques de la persuasion dans le discours scientifique*» (R.Amossy. La présentation de soi. Ethos et identité verbale. Paris, Presses Universitaires de France, 2010.) «*Keksalar diskursi tilshunoslikda maxsus tadqiqot yo‘nalishi sifatida oxirgi yillarda alohida e’tibor qaratilayotgan soha hisoblanadi. Chunki yosh omili nutqning mazmuniy, uslubiy va pragmatik xususiyatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi*». (Axrorova R.U. Yoshga oid diskursning leksik xususiyatlari. «Qo‘qon davlat Pedagogika instituti ilmiy xabarlari», 2025, 11-son, 94–99-betlar). 2. Muammoni qo‘yish: «*La question de l'objectivité du discours scientifique reste largement débattue*» (Grossmann F. (2010). L'écriture scientifique: entre objectivité et subjectivité. Lidil, 41. https://journals.openedition.org/lidil/3027) «*Mazkur bo‘limda yoshga qarab farqlanadigan diskurs turlarining leksik xususiyatlari, ya’ni* ***bolalar, o‘smirlar, yoshlar, yetuk yoshdagilar*** *va* ***keksalar*** *diskursida kuzatiladigan lug‘aviy birliklar, ularning semantik va pragmatik xususiyatlari o‘rganiladi*» (Axrorova R.U. Yoshga oid diskursning leksik xususiyatlari. «Qo‘qon davlat Pedagogika instituti ilmiy xabarlari», 2025, 11-son, 94–99-betlar). 3. Qarama-qarshi fikr bildirish: «*Contrairement à une idée largement répandue, le discours scientifique n'est pas dépourvu de visée argumentati*ve» (Maria Marta Garcia Negroni & John Humbley (2004). Termes techniques et marqueurs d'argumentation: pour débusquer l'argumentation cachée dans les articles de recherche. AS, p, 45–46.) «*Boshqa so‘z bilan aytganda, ilmiy diskurs ilmiy muloqat akti bo‘lib, uning natijada izchil yozma yoki og‘zaki nutqiy asar hosil bo‘ladi, ilmiy matn esa ilmiy diskurs va uning modelining mahsuloti hisoblanadi*».

Tahlil va natijalar. Keyingi bosqichda esa muallif tadqiqotning maqsadi va vazifasini bayon qiladi, qo‘llanilgan asosiy metodlarni ko‘rsatadi yoki maqolaning tuzilishini tavsiflaydi. Masalan: Tadqiqot maqsadini ifodalash: fransuz tilida: «*Cet article se propose d'analyser les caractéristiques linguistiques du discours scientifique*». (F.Grossmann. L'écriture scientifique : entre objectivité et subjectivité. Lidil, 2010, p. 41). O‘zbek tilida: «*Diskursni tahlil qilish, ayniqsa, ilmiy muhitda jamiyatdagi kuch va hokimiyatni qanday aks ettirishini tushunishga imkon beradi, bu esa ilmiy qarorlar qabul qilish va amaliyotlar haqida yanada kengroq tushuncha hosil qilishda yordam beradi*. Tadqiqot vazifasini ifodalash: «*Nous nous proposons d'examiner le fonctionnement des marqueurs discursifs dans les écrits scientifiques» (A.*Tutin. Autour du lexique et de la phraséologie des écrits scientifiques. Revue française de linguistique appliquée, XV(2). 2010*) « lmiy matn aniq maqsadga yo'naltirilgan va o'ziga xos morfologik hamda pragmatik xususiyatlarga ega bo'lgan aloqa vositasidir. Uning asosiy vazifasi – obyektiv haqiqatni aks ettirish, yangi bilimlarni yaratish va mavjud bilimlarni sistemalashtirishdan iborat".*

O.Dyukro va J-C.Anskombr konsepsiyasiga tayangan holda uch xil inkor turi ajratiladi:

a) tasviriy inkor (*la négation descriptive*): hodisa yoki holatning mavjud emasligini xolis tarzda bildiradi, unda boshqa fikrga qarama-qarshilik yoki bahs elementi kuzatilmaydi;

b) polemik inkor (*la négation polémique*): oldindan mavjud bo‘lgan yoki nazarda tutilgan fikrni rad etishga xizmat qiladi. Unda qarama-qarshi pozitsiya bilan bahs mavjud bo‘ladi;

d) metalingvistik inkor (*la négation métalinguistique*): fikrning mazmunini emas, balki qo‘llangan so‘z, termin yoki ifoda shaklini rad etadi yoki tuzatadi [1].

Xulosa. Fransuz va o‘zbek ilmiy diskursida ayniqsa **polemik inkor** va **metalingvistik inkor** persuaziv birliklar sifatida qo‘llanilib, bunda polemik inkor muallifga avvalgi ilmiy qarashlarni tanqidiy baholash imkonini bersa, metalingvistik inkor termin yoki tushunchani aniqlashtirish orqali ilmiy dalillarning aniqligi va ishonchliligini kuchaytirishga xizmat qilishi kuzatildi. Tasviriy inkor ilmiy diskursda obyektiv axborotni ifodalash vazifasini bajarishi bilan ahamiyatli sanaladi.

O.Dyukroning polifonik enonsiatsiya nazariyasiga ko‘ra, tasviriy inkor voqelik holatini ifodalovchi inkor bo‘lib, bunda muallif o‘z fikrini boshqa bir nutqqa qarshi qo‘ymaydi. Muallifning ta’rificha, bu muallif o‘z fikrini qarama-qarshi nuqtai nazarga zid qo‘ymasdan, voqelikdagi muayyan holatni ifodalashga xizmat qiladiga turidagi inkordir [4].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Anscombre J.-C., O.Ducrot. 1977, Deux mais en français? Lingua 43, p. 23–40.

(2). Amossy R. L’argumentation dans le discours. Paris, 2021.

(3). Abduganiyeva Z.A. Ilmiy diskursning o‘ziga xos xususiyatlari. Unique features of scientific discourse. SCIENCEPROBLEMS.UZ-“Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари” №10(4), 2024, 202–205-bet.

(4). Ducrot O. Les modificateurs déréalisants. Journal of Pragmatics, 24/1–2, 1995, p. 145–165.

(5). Swales J. 1990. Genre Analysis: English in Academic and Research Settings. Cambridge, Cambridge University Press, p. 141.

(6). Kocourek R. 1991 [1982]. La langue française de la technique et de la science. Vers une linguistique de la langue savante (2e éd. augmentée). Wiesbaden/Paris, Brandstetter Verlag.

Xasanova Yulduz Muxtor qizi (Navoiy davlat universiteti dotsenti v.b., filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD); yulduzxasanova025@gmail.com; https://orcid.org/0009-0001-1051-3489)

ZAMONAVIY INGLIZ MOTIVATSION DISKURSIDA PERSUAZIV LINGVOPRAGMATIK MEXANIZMLAR

Annotatsiya. *Maqolada zamonaviy ingliz motivatsion diskursidagi persuaziv lingvopragmatik mexanizmlar to‘rt yetakchi muallif, ya’ni, S.R.Koveyning “The 7 Habits of Highly Effective People”, J.Klirning “Atomic Habits”, B.Braunning “Daring Greatly” va K.Dvekning “Mindset” asarlari materialida qiyosiy tahlilga tortilgan. Tadqiqotning nazariy asosini J.Sirl illokutiv aktlar taksonomiyasi, F.R.Palmer modallik tipologiyasi hamda G.Leykof va M.Jonsonning konseptual metafora nazariyasi tashkil etadi. Empirik korpus yuz oltmish sakkiz diskurs fragmentini qamrab olgan bo‘lib, har bir muallif korpusining illokutiv profili, modallik dominanti va metaforik domenlari qiyoslangan. Tadqiqot natijalari to‘rt mualliflik diskursning o‘zaro to‘ldiruvchi persuaziv paradigmalarini shakllantirishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *motivatsion diskurs, lingvopragmatika, persuaziv strategiya, illokutiv akt, modallik, konseptual metafora, S.R.Kovey, J.Klir, B.Braun, K.Dvek.*

Хасанова Юлдуз Мухтор кизи (доктор философии (PhD) по филологическим наукам, исполняющая обязанности доцента Навоийского государственного университета)

ПЕРСУАЗИВНЫЕ ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ МОТИВАЦИОННОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. *В статье на материале произведений С.Р.Кови “The 7 Habits of Highly Effective People”, Дж.Клира “Atomic Habits”, Б.Браун “Daring Greatly” и К.Двек “Mindset” сравнительно анализируются персуазивные лингвопрагматические механизмы современного английского мотивационного дискурса. Теоретической основой исследования выступают таксономия иллокутивных актов Дж.Сёрла, типология модальности Ф.Р.Палмера, а также теория концептуальной метафоры Дж.Лакоффа и М.Джонсона. Эмпирический корпус охватывает сто шестьдесят восемь дискурсивных фрагментов; в каждом авторском корпусе сопоставлены иллокутивный профиль, модальная доминанта и метафорические домены. Результаты показывают, что четырёх-авторский дискурс формирует взаимодополнительные персуазивные парадигмы.*

Ключевые слова: *мотивационный дискурс, лингвопрагматика, персуазивная стратегия, иллокутивный акт, модальность, концептуальная метафора, С.Р.Кови, Дж.Клир, Б.Браун, К.Двек.*

Khasanova Yulduz Mukhtor kizi (PhD in Philology, Acting Associate Professor, Navoi State University)

LINGUAPRAGMATIC MECHANISMS OF PERSUASION IN MODERN ENGLISH MOTIVATIONAL DISCOURSE

Annotation. *The article comparatively examines the persuasive linguopragmatic mechanisms of modern English motivational discourse on the material of four leading authors, namely S.R Covey’s “The 7 Habits of Highly Effective People”, J.Clear’s “Atomic Habits”, B.Brown’s “Daring Greatly” and C. Dweck’s “Mindset”. The theoretical basis of the study is constituted by J.Searle’s illocutionary act taxonomy, F.R.Palmer’s modality typology and G.Lakoff and M.Johnson’s conceptual metaphor theory. The empirical corpus covers one hundred and sixty-eight discourse fragments; the illocutionary profile, modality dominant and metaphorical domains of each author corpus are compared. The results show that the four-author discourse forms complementary persuasive paradigms.*

Keywords: *motivational discourse, linguopragmatics, persuasive strategy, illocutionary act, modality, conceptual metaphor, S.R.Covey, J.Clear, B.Brown, C.Dweck.*

Kirish. Zamonaviy ingliz motivatsion adabiyoti so‘nggi o‘ttiz-qirq yil davomida o‘zining yaqqol janriy chegaralari, tanish uslublari va barqaror lingvopragmatik mexanizmlariga ega bo‘lgan diskurs makonini shakllantirdi. Ushbu makonning mashhur vakillariga S.R.Kovey, J.Klir, B.Braun va K.Dvek kabi mualliflar kiradi. Ularning asarlari nafaqat mualliflik falsafalarini, balki o‘ziga xos bo‘lgan milliy-madaniyatni

aks ettiruvchi kognitiv-pragmatik loyihalarni namoyish etadi. Mazkur maqolada aynan shu to‘rt mualliflik diskursida persuaziv lingvopragmatik mexanizmlar qiyosiy tarzda tavsiflanadi.

Tadqiqotning dolzarbligi zamonaviy motivatsion diskursning yaxlit lingvopragmatik modelini yaratish zarurati bilan izohlanadi. Mazkur vazifa alohida bir muallif diskursi doirasidagi tahlil bilan cheklanmay, balki ko‘p mualliflik korpusi asosida olib borilgan qiyosiy tadqiqotni taqozo etadi. Zero, muayyan muallif diskursida aniqlangan lingvopragmatik qonuniyatlarning umumjanriy xususiyat kasb etishini isbotlash ularni motivatsion diskursning boshqa vakillari ijodi bilan qiyosiy tahlil qilish orqali ta’minlanadi.

Adabiyotlar sharhi. Motivatsion diskursning lingvopragmatik tabiati ko‘plab xorijiy tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Jumladan, G.Leykof va M.Jonsonning konseptual metafora nazariyasi motivatsion matnlardagi abstrakt konseptlarni tanish jismoniy tajriba domenlari orqali strukturalash mexanizmini asoslaydi [1;5 p.]. J.Sirl illokutiv aktlar taksonomiyasini beshta guruhga (vakil, direktiv, komissiv, ekspressiv, deklarativ) ajratib, motivatsion janrning pragmatik tuzilishini sistemalashtirish uchun asos yaratdi [2;1–23 p.]. F.R.Palmer modallikning epistemik, deontik va dinamik tiplariga oid tipologiyasi motivatsion dis-kursdagi modal ustunlik masalasini metodologik jihatdan qamrab olishga imkon berdi [3;7–24 p.]. Z.Kevichesh emotsional konseptualizatsiya nazariyasi orqali motivatsion matnlardagi tuyg‘ular sohasini yoritadi [4;3–13 p.].

Persuaziv kommunikatsiyaning nazariy-metodologik asoslari J.Charteris-Blek ishlarida kritik metafora tahlili doirasida rivojlantirilgan [5;21–40 p.]. O‘zbek tilshunosligida esa Sh.Safarovning pragmalingvistikaga oid tadqiqotlari motivatsion janrni tahlil qilish uchun uslubiy tayanch bo‘lib xizmat qiladi [6; 56–76 p.]. To‘g‘ridan to‘g‘ri mualliflar korpusiga oid mavjud tadqiqotlar odatda bitta muallifga qaratilgani sababli, ularni yagona lingvopragmatik matritsada qiyoslash yo‘li hozircha yetarli darajada o‘rganilmagan.

Metodologiya. Tadqiqot empirik korpusi to‘rt manba birlashmasidan iborat: S.R.Kovey “The 7 Habits of Highly Effective People” (2013) [7], J.Klir “Atomic Habits” (2018) [8], B.Braun “Daring Greatly” (2012) [9], K.Dvek “Mindset” (Ballantine Books, 2007-nashri) [10]. Tahlil to‘rt bosqichda o‘tkazildi. Birinchi bosqichda konseptual metafora identifikatsiyasi Pragglejaz guruhining MIP protokoli asosida amalga oshirildi. Ikkinchi bosqichda J.Sirl taksonomiyasi asosida illokutiv aktlar tasniflandi. Uchinchi bosqichda F.R.Palmer tipologiyasi asosida modallik profili tuzildi. To‘rtinchi bosqichda to‘rt muallif korpusining natijalari o‘zaro qiyoslanib, ular o‘rtasidagi persuaziv paradigmatik farqlar aniqlandi.

Natija va muhokama. Tadqiqot to‘rt mualliflik diskursning to‘rt farqli persuaziv paradigmasini oshkor etdi.

S.R.Kovey diskursi: tamoyilga asoslangan persuaziya. Kovey motivatsion muvaffaqiyatni tashqi taktikalardan ko‘ra universal tamoyillarga tayanish bilan izohlaydi. Uning *“Habit is the intersection of knowledge, skill, and desire”* [7;47 p.] fikri **odat – bilim, malaka va istakning kesishish nuqtasi** konseptual metaforasini yuzaga chiqaradi. Shuningdek, “*Most people do not listen with the intent to understand; they listen with the intent to reply”* [7;236 p.] mulohazasi tinglashni passiv qabul qilish emas, balki anglashga yo‘naltirilgan kognitiv faoliyat sifatida qayta talqin etadi. Natijada **tinglash – idrokka olib boruvchi yo‘l** modeli shakllanadi. Ushbu diskursning modallik profili deontik dominant (**should, must, ought to**) bilan tavsiflanadi.

J.Klir diskursi: tizimga asoslangan persuaziya. Klir motivatsion natijani individual irodaning mahsuli emas, balki kundalik odatlar tizimining funksiyasi sifatida talqin qiladi. *“Success is the product of daily habits, not once-in-a-lifetime transformations”* [8;18 p.] g‘oyasi **muvaffaqiyat – kundalik odatlar mahsuli** konseptual modelini ifodalaydi. *“You should be far more concerned with your current trajectory than with your current results”* [8;18 p.] fikrida esa natija (state) va yo‘nalish (trajectory) o‘rtasidagi konseptual siljish kuzatilib, **samaradorlik – natija emas, yo‘nalishdir** modeli ilgari suriladi. *“Time magnifies the margin between success and failure”* [8;19 p.] jumlasi esa **vaqt – kumulativ kuchaytiruvchi omil** metaforasini hosil qiladi. Ushbu diskursda dinamik modallik (**can, will, be able to**) ustunlik qiladi.

B.Braun diskursi: zaiflikka asoslangan persuaziya. Braun motivatsion kuchni tashqi mukammallik obrazida emas, balki zaiflikni tan olish va qabul qilish orqali izohlaydi. *“Vulnerability is not weakness. It’s our greatest measure of courage”* [9;34 p.] fikri zaiflik va jasorat o‘rtasidagi an'anaviy munosabatni qayta talqin qilib, **zaiflik – bu jasorat mezoni** metaforasini shakllantiradi. *“Owning our story and loving ourselves through that process is the bravest thing that we’ll ever do”* [9;110 p.] g‘oyasi shaxsiy tajribani konseptual egalik obyektiga aylantirib, **o‘z hikoyasiga egalik qilish jasorat aktidir** modelini yuzaga chiqaradi. Braun diskursida epistemik modallik ekspressiv illokutiv qatlam bilan uyg‘unlashadi.

K.Dvek diskursi: tafakkurga asoslangan persuaziya. Dvek motivatsion salohiyatni shaxsning sobit yoki o‘suvchi tafakkur modeli bilan bog‘laydi. “*Becoming is better than being”* [10;25 p.] fikri shax-

siyatni yakuniy holat emas, balki uzluksiz rivojlanish jarayoni sifatida talqin etib, **shaxsiyat – doimiy oqim** modelini hosil qiladi. *"The view you adopt for yourself profoundly affects the way you lead your life"* [10; 6 p.] jumlasi **tafakkur qolipi – hayotning arxitektori** metaforasini ifodalaydi. *"The passion for stretching yourself and sticking to it, even (or especially) when it's not going well, is the hallmark of the growth mindset"* [10;7 p.] fikri esa **rivojlanish – qiyinchiliklarni yengish jarayoni** konseptual modelini yuzaga keltiradi. Ushbu diskurs epistemik va deontik modalliklarning uyg'unligi bilan xarakterlanadi.

Illokutiv taqsimot. To'rt mualliflik korpusining qiyosiy tahlili persuaziv strategiyalarning o'ziga xos taqsimotini ko'rsatadi. Kovey korpusida direktiv nutq aktlari 68%ni tashkil etadi. Klir korpusida direktiv-strategik aktlar 52%, komissiv aktlar esa 22% ulushga ega. Braun diskursida ekspressiv aktlar 40%, vakil-refleksiv aktlar 38%ni tashkil qiladi. Dvek korpusida vakil-tushuntirish aktlari 56%, direktiv aktlar esa 24%ga teng. Mazkur ko'rsatkichlar to'rtta persuaziv paradigmaning bir-birini to'ldiruvchi tabiatga ega ekanini tasdiqlaydi.

Xulosa. Tadqiqotda zamonaviy ingliz motivatsion diskursining to'rt mualliflik korpusi lingvopragmatik nuqtayi nazardan qiyosiy tahlil qilindi. Natijada **tamoyilga asoslangan** (Kovey), **tizimga asoslangan** (Klir), **zaiflikka asoslangan** (Braun) hamda **tafakkurga asoslangan** (Dvek) to'rtta persuaziv paradigma ajratildi. Har bir paradigma o'ziga xos illokutiv profil, modallik dominanti va konseptual metaforalar tizimiga ega bo'lib, ularning integratsiyasi zamonaviy ingliz motivatsion diskursining yaxlit lingvopragmatik portretini shakllantiradi. Shu bois mazkur qiyosiy model motivatsion diskursni keyingi tadqiq etish uchun **barqaror *tertium comparationis*** vazifasini bajarishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago, University of Chicago Press, 1980, 256 p.

(2). Searle J.R. A Classification of Illocutionary Acts // Language in Society. 1976, Vol. 5, № 1, p. 1–23.

(3). Palmer F.R. Mood and Modality. 2nd ed. Cambridge, Cambridge University Press, 2001, 236 p.

(4). Kövecses Z. Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling. Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 224 p.

(5). Charteris-Black J. Politicians and Rhetoric: The Persuasive Power of Metaphor. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011, 264 p.

(6). Safarov Sh.S. Pragmalingvistika. Toshkent, O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2008, 320 b.

(7). Covey S.R. The 7 Habits of Highly Effective People. 25th Anniversary Edition. New York: Rosetta Books, 2013, 432 p.

(8). Clear J. Atomic Habits: An Easy & Proven Way to Build Good Habits & Break Bad Ones. New York, Avery, 2018, 320 p.

(9). Brown B. Daring Greatly: How the Courage to Be Vulnerable Transforms the Way We Live, Love, Parent, and Lead. New York, Avery, 2012, 320 p.

(10). Dweck C.S. Mindset: The New Psychology of Success. New York, Ballantine Books, 2007, 288 p.

Atadjanova Marxabo Ilxamovna (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti tadqiqotchisi; E-mail: marxabo@urdu.uz; https://orcid.org/0009-0003-5513-4655)

GRADUONIMIK QATORLARNING TILDA IFODALANISHI VA ULARNING QIYOSIY-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi graduonimik qatorlarning semantik xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda vaqt, chastotalik, intensivlik va siklik munosabatlarni ifodalovchi graduonimik birliklarning strukturaviy hamda funksional xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, o'zbek tilidagi uch a'zoli va ingliz tilidagi ko'p a'zoli graduonimik qatorlarning umumiy hamda farqli jihatlari aniqlanib, ularning tilning kognitiv va lingvomadaniy tizimidagi o'rni asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari graduonimiya hodisasining universal va milliy xususiyatlarini aniqlash hamda qiyosiy tilshunoslik doirasidagi nazariy qarashlarni boyitishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *graduonimiya, graduonimik qator, semantik darajalanish, payt ravishlari, siklik graduonimiya, chastotalik, intensivlik, qiyosiy-semantik tahlil, o'zbek tili, ingliz tili.*

ВЫРАЖЕНИЕ ГРАДУОНИМИЧЕСКИХ РЯДОВ В ЯЗЫКЕ И ИХ СОПОСТАВИТЕЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация. *В данной статье проводится сопоставительно-семантический анализ градуонимических рядов в узбекском и английском языках. Рассматриваются структурные и функциональные особенности языковых единиц, выражающих временные, частотные, интенсивные и цик-*

лические отношения. Особое внимание уделяется выявлению общих и специфических особенностей трёхчленных градуонимических рядов узбекского языка и многочленных рядов английского языка, а также определению их роли в когнитивной и лингвокультурной системе языка. Результаты исследования способствуют выявлению универсальных и национально-специфических характеристик градуонимии и расширяют теоретические представления в области сопоставительного языкознания и лексической семантики.

Ключевые слова: *градуонимия, градуонимический ряд, семантическая градация, наречия времени, циклическая градуонимия, частотность, интенсивность, сопоставительно-семантический анализ, узбекский язык, английский язык.*

THE EXPRESSION OF GRADUONYMIC SERIES IN LANGUAGE AND THEIR COMPARATIVE-SEMANTIC CHARACTERISTICS

Annotation. *This article presents a comparative-semantic analysis of graduonymic series in the Uzbek and English languages. The study examines the structural and functional features of graduonymic units expressing temporal, frequency, intensity, and cyclic relations. Particular attention is paid to the similarities and differences between three-member graduonymic series in Uzbek and multi-member series in English, highlighting their role in the cognitive and linguocultural systems of language. The findings contribute to identifying both universal and language-specific characteristics of graduonymy and expand theoretical perspectives within comparative linguistics and lexical semantics.*

Keywords*: graduonymy, graduonymic series, semantic gradation, adverbs of time, cyclic graduonymy, frequency, intensity, comparative-semantic analysis, Uzbek language, English language.*

Kirish. Bugungi kunda til birliklari o‘rtasidagi semantik munosabatlarni kognitiv va lingvomadaniy jihatdan o‘rganish tilshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Xususan, graduonimiya hodisasi til birliklarining ma'no jihatidan darajalanishi, ularning miqdoriy, sifat, vaqt va intensivlik belgilarining bosqichma-bosqich o‘zgarishini tadqiq etuvchi muhim semantik kategoriya sifatida e'tirof etiladi. Graduonimik munosabatlar tilning nafaqat leksik-semantik tizimini, balki xalqning olam haqidagi konseptual tasavvurlarini ham aks ettiradi [1]. Shu jihatdan, turli tillarda vaqt, makon, miqdor va harakatning darajalanishini ifodalovchi birliklarni qiyosiy o‘rganish nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

So‘nggi yillarda o‘zbek tilshunosligida graduonimiya masalalari alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanib, mazkur hodisaning strukturaviy va semantik xususiyatlarini tadqiq etishga bag‘ishlangan qator ilmiy izlanishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, J.Sh.Djumaboyeva tomonidan ishlab chiqilgan siklik graduonimiya nazariyasi vaqt va makon tushunchalarining davriy ketma-ketlik asosida ifodalanishini yoritishi bilan ahamiyatlidir [2]. M.O‘rinboyeva va Sh.Xo‘jamqulovning folklor tilidagi payt ravishlari tizimiga oid qarashlari hamda N.Norkuziyevaning payt ravishlarining semantik xususiyatlariga bag‘ishlangan tadqiqotlari ushbu yo‘nalishdagi ilmiy izlanishlarning nazariy asoslarini boyitgan [6;7-b.]. D.Sayidazimovaning ingliz tilidagi chastotalik ma’nosining nolga intiluvchi graduonimik qatorlariga doir tadqiqotlari esa mazkur hodisaning qiyosiy tilshunoslikdagi ahamiyatini namoyon etadi [8].

Graduonimik qatorlar turli tillarda bir xil semantik mazmunni turlicha strukturaviy vositalar orqali ifodalashi bilan ham xarakterlanadi. Jumladan, o‘zbek tilidagi vaqt ma'nosini ifodalovchi uch a'zoli graduonimik qatorlar ingliz tilida ko‘proq a’zolarga ega bo‘lishi yoki aksincha, ayrim semantik munosabatlarning bitta tilga xos holda ifodalanishi tillarning milliy-madaniy va kognitiv xususiyatlari bilan chambarchas bog‘liqdir [4]. Mazkur holat graduonimiya hodisasini qiyosiy va tipologik jihatdan o‘rganish zaruratini yanada kuchaytiradi. Mazkur maqolaning maqsadi o‘zbek va ingliz tillaridagi graduonimik qatorlarning semantik xususiyatlarini qiyosiy jihatdan tahlil qilish, ularning vaqt, chastotalik, intensivlik va siklik munosabatlarni ifodalashdagi o‘rnini aniqlash hamda graduonimiya hodisasining nazariy asoslarini yoritishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Graduonimiya til birliklari o‘rtasidagi ma'no darajalanishining muhim ko‘rinishlaridan biri sifatida jahon tilshunosligida semantik maydon va leksik munosabatlar nazariyasi bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganiladi. J.Lyons til birliklari o‘rtasidagi semantik munosabatlarni tavsiflashda ma'no darajalanishi hodisasiga alohida e'tibor qaratgan bo‘lsa, D.A.Cruse leksik semantika doirasida graduallikning konseptual xususiyatlarini yoritib bergan [3;4-b.].

O‘zbek tilshunosligida esa O.Bozorov tomonidan darajalanish hodisasining nazariy asoslari ishlab chiqilgan bo‘lib, keyinchalik, J.Djumaboyeva tomonidan o‘zbek va ingliz tillaridagi leksik hamda stilistik graduonimiya masalalari tizimli ravishda tadqiq etildi [1;2-b.]. Tadqiqotchining ilmiy qarashlarida graduonimiyaning chiziqli va siklik ko‘rinishlari farqlanib, vaqt va makon kategoriyalarining semantik darajalanish imkoniyatlari ochib berilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tipologik, semantik hamda komponent tahlil metodlaridan foydalanildi. Tavsifiy metod orqali graduonimik qatorlarni tashkil etuvchi til birliklarining semantik xususiyatlari yoritildi. Qiyosiy-tipologik metod yordamida o‘zbek va ingliz tillaridagi vaqt, chastotalik hamda intensivlik ma'nolarini ifodalovchi graduonimik qatorlarning o‘xshash va farqli jihatlari tahlil qilindi. Shuningdek, kontekstual tahlil usulidan foydalanilib, graduonimik birliklarning nutqdagi funksional imkoniyatlari ham o‘rganildi. Tadqiqot materiali sifatida graduonimiya nazariyasiga oid ilmiy adabiyotlar hamda o‘zbek va ingliz tillaridagi payt ravishlari, chastotalik va intensivlik ma'nolarini ifodalovchi til birliklari tanlab olindi.

Tahlil va natijalar. Til birliklari o‘rtasidagi ma'no darajalanishi hodisasi graduonimiya nazariyasining muhim tadqiq obyektlaridan biri hisoblanadi. Graduonimik qatorlar ma’no, miqdor, vaqt, intensivlik va yo‘nalish kabi semantik belgilarning bosqichma-bosqich o‘zgarishini ifodalab, tilning milliy-madaniy va kognitiv xususiyatlarini namoyon etadi [1;3-b.]. J.Djumaboyeva tomonidan ishlab chiqilgan siklik graduonimiya nazariyasida ma’no darajalanishining aylanishsimon tabiati alohida e’tirof etiladi. Xususan, bomdod→peshin→asr→shom→xufton qatori vaqtning tabiiy almashinuvi asosida shakllangan bo‘lib, sutkalik vaqtning ketma-ket va davriy rivojlanishini aks ettiradi. Mazkur qatorning har bir a’zosi o‘zidan keyingi birlik bilan semantik va vaqt jihatdan uzviy bog‘langanligi sababli u siklik graduonimiyaning yorqin namunasi sifatida baholanadi [2]. Shuningdek, east→south→west→north (sharq→janub→g‘arb→ shimol) yo‘nalishlar qatori ham ma’lum ma’noda siklik munosabatni ifodalashi bilan ahamiyatlidir. Bunday qatorlarda semantik belgining rivojlanishi chiziqli emas, balki davriy xarakter kasb etadi.

Folklor matnlari tilida ham graduonimik munosabatlarning o‘ziga xos namunalari kuzatiladi. O‘rinboyeva va Xo‘jamqulov tomonidan folklor tilidagi payt ravishlari qatori hozir→yangi→boyagi→ bog‘onag‘i shaklida tahlil qilinib, unda vaqtning so‘zlovchi nutq momentidan uzoqlashib borishi semantik jihatdan ifodalanishi ko‘rsatib berilgan [7]. Payt ravishlarining graduonimik xususiyatlari Norkuziyeva tadqiqotlarida ham o‘z aksini topgan. Tadqiqotchi endi, hozircha, so‘ngra, hanuz, hamisha, doimo, hamon hamda dastlab kabi payt ravishlarining semantik imkoniyatlarini qiyosiy jihatdan tahlil qiladi. Ushbu birliklar nutqda vaqtning davomiyligi, takroriyligi hamda chegaralangan yoki chegaralanmaganligini ifodalashi bilan xarakterlanadi [6].

Ingliz tilida ham graduonimik qatorlarning o‘ziga xos ko‘rinishlari mavjud. Sayidazimova tomonidan chastotalik ma'nosining nolga intilishini ifodalovchi hardly→barely→never qatori tadqiq etilgan. Mazkur birliklarda harakat yoki hodisaning sodir bo‘lish ehtimoli va chastotasi bosqichma-bosqich kamayib boradi. Xususan, hardly birliklari "deyarli sodir bo‘lmaslik", barely "zo‘rg‘a sodir bo‘lish", never esa "mutlaqo sodir bo‘lmaslik" ma’nolarini ifodalab, nol nuqtasiga yaqinlashuvchi graduonimik qatorni hosil qiladi [8].

Graduonimiya hodisasi intensivlikning oshib borishida ham yaqqol namoyon bo‘ladi. J.Djumaboyeva monografiyasida keltirilgan "Men sizni bir necha kunlab kutgandim" misoli haftalab→oylab→yillab shaklida davom ettirilganda kutish harakatining davomiyligi va intensivligi bosqichma-bosqich ortib borishi kuzatiladi [2]. Bunday qatorlarda semantik belgi miqdor va vaqt jihatidan kuchayib boradi hamda tilning ekspressiv imkoniyatlarini kengaytiradi.

Turli tillardagi graduonimik qatorlarni qiyoslash natijasida ularning strukturaviy farqlari ham kuzatiladi. Jumladan, o‘zbek tilidagi hali→hozir→keyin uch a'zoli qatori ingliz tilidagi still/yet→already→ now →then→afterwards besh a'zoli qatoriga semantik jihatdan mos keladi. Ingliz tilida vaqt ma'nosining yanada nozik semantik bo‘linishlari ifodalangan bo‘lsa, o‘zbek tilida mazkur munosabatlar nisbatan ixcham shaklda namoyon bo‘ladi. Bu esa har ikki tilning dunyoni konseptuallashtirishidagi o‘ziga xos jihatlarini ko‘rsatadi [4;5-b.].

Xulosa. Tadqiqot natijalari o‘zbek va ingliz tillarida graduonimik qatorlarning semantik jihatdan tizimli va rang-barang xarakterga ega ekanligini ko‘rsatdi. Xususan, vaqt, yo‘nalish, chastotalik hamda intensivlik ma'nolarining darajalanishi har ikki tilda o‘ziga xos semantik vositalar orqali ifodalanadi.

Shuningdek, tahlillar o‘zbek tilidagi ayrim graduonimik qatorlarning strukturaviy jihatdan ixcham, ingliz tilidagi qatorlarning esa nisbatan murakkab semantik tuzilishga ega ekanligini ko‘rsatdi. Mazkur holat tillarning olamni konseptuallashtirishidagi milliy va kognitiv xususiyatlari bilan izohlanadi.

Umuman olganda, graduonimik qatorlarning qiyosiy-semantik tahlili ularning universal hamda milliy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Kelgusida mazkur hodisani korpus lingvistikasi va lingvomadaniy yondashuvlar asosida tadqiq etish ilmiy izlanishlarning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Bozorov O. O‘zbek tilida darajalanish. Toshkent, “Fan”, 1995.

(2). Djumabaeva J. Graduonymy as a Semantic Phenomenon in Uzbek Linguistics. Arts and Social Sciences Journal, 2016, vol. 7, № 4.

(3). Lyons J. Language and Linguistics. An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

(4). Cruse D.A. Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics. Oxford: Oxford University Press, 2004.

(5). Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago, The University of Chicago Press, 1987.

(6). Norkuziyeva N. O‘zbek tilida payt ravishlarining semantik xususiyatlari. Toshkent, 2022.

(7). O‘rinboyeva M., Xo‘jamqulov Sh. O‘zbek folklori tilidagi payt ravishlarining semantik tadqiqi. – Toshkent, 2021.

(8). Sayidazimova D. Ingliz tilida chastotalik ma’nolarining graduonimik ifodasi. Filologik tadqiqotlar. – Toshkent, 2023.

Kushmanov Jasur Baxodirovich (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti o‘qituvchisi, f.f.f.d. (PhD), prof. v.b.; email: jasur.k@urdu.uz; ORCID: https://orcid.org/0009-0007-9833-1623)

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING GENDER ASSIMETRIYASI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi genderga oid frazeologik birliklarning qiyosiy-semantik hamda lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida erkak va ayol obrazini ifodalovchi frazeologizmlarning baholash komponenti, konnotativ ma'nosi hamda pragmatik vazifalari qiyosiy aspektda o‘rganildi. Tahlillar natijasida har ikki til frazeologik fondida gender assimetriyasi mavjudligi, erkak obrazining asosan ijobiy semantik maydonda, ayol obrazining esa ko‘proq salbiy yoki stereotipik baholash asosida shakllanganligi aniqlandi. Shuningdek, gender stereotiplarining milliy-madaniy omillar bilan bog‘liqligi hamda ularning frazeologik birliklar orqali avloddan avlodga uzatilishi ilmiy asoslandi. Tadqiqot natijalari qiyosiy tilshunoslik, gender lingvistikasi, lingvokulturologiya va tarjimashunoslik sohalari uchun nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *frazeologiya, gender lingvistikasi, gender assimetriyasi, frazeologik birlik, lingvokulturologiya, qiyosiy tilshunoslik, semantik tahlil, pragmatika, stereotip, o‘zbek tili, ingliz tili.*

ГЕНДЕРНАЯ АСИММЕТРИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ УЗБЕКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация. *В статье проводится сравнительно-семантический и лингвокультурологический анализ гендерно маркированных фразеологических единиц узбекского и английского языков. Исследуются оценочный компонент, коннотативное значение и прагматические особенности фразеологизмов, характеризующих мужчину и женщину. Анализ показал, что в обоих языках наблюдается гендерная асимметрия: мужской образ преимущественно связан с положительными качествами, такими как сила, смелость и лидерство, тогда как женский образ чаще характеризуется через красоту, эмоциональность и традиционные социальные роли. Полученные результаты имеют теоретическое и практическое значение для сравнительного языкознания, гендерной лингвистики, лингвокультурологии и переводоведения.*

Ключевые слова: *фразеология, гендерная лингвистика, гендерная асимметрия, фразеологическая единица, лингвокультурология, сравнительное языкознание, семантика, прагматика.*

GENDER ASYMMETRY OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN UZBEK AND ENGLISH

Annotation. *This article presents a comparative semantic and linguacultural analysis of gender-related phraseological units in Uzbek and English. The study examines the evaluative component, connotative meaning, and pragmatic functions of phraseological units representing male and female images. The findings reveal that gender asymmetry is reflected in the phraseological systems of both languages: male images are predominantly associated with positive semantic characteristics such as strength, courage, and leadership, whereas female images are more frequently represented through beauty, emotionality, and stereotypical social roles. The research also demonstrates that phraseological units preserve and transmit national-cultural perceptions of gender across generations. The results contribute to comparative linguistics, gender linguistics, phraseology, translation studies, and linguocultural research.*

Keywords: *phraseology, gender linguistics, gender asymmetry, phraseological unit, linguoculturology, comparative linguistics, semantics, pragmatics, stereotype.*

Kirish. So‘nggi yillarda jahon tilshunosligida antropotsentrik paradigma doirasida tilni inson omili bilan bog‘liq holda o‘rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ana shunday yo‘nalishlardan biri bo‘lgan gender lingvistikasi erkak va ayol obrazining til vositalari orqali ifodalanishi, ularning kommunikativ xususiyatlari hamda jamiyatdagi gender stereotiplarining til tizimida aks etishini tadqiq etadi. Til nafaqat axborot uzatish vositasi, balki muayyan jamiyatning tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari va ijtimoiy qarashlarini saqlovchi murakkab semiotik tizim sifatida ham namoyon bo‘ladi. Shu sababli genderga oid tasavvurlar eng avvalo tilning barqaror qatlamlarida, xususan, frazeologik birliklarda yaqqol namoyon bo‘ladi [1;18-b.]. Frazeologik birliklar xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi, urf-odatlari va mentalitetining mahsuli bo‘lib, ularda milliy dunyoqarashning muhim elementlari mujassamlashgan [6;27-b.]. Ayniqsa, erkak va ayolning jamiyatdagi o‘rni, oiladagi vazifalari, axloqiy me'yorlar va estetik qarashlar ko‘plab frazeologik birliklarda baholovchi semantika orqali ifodalanadi. Natijada ayrim frazeologizmlar gender stereotiplarini mustahkamlasa, boshqalari ularning tarixiy taraqqiyotini aks ettiradi [15;37-b.].

Bugungi kunda ingliz tilida genderga oid frazeologik birliklar yuzasidan qator tadqiqotlar olib borilgan bo‘lsa-da, o‘zbek tilida bu masala, ayniqsa, qiyosiy aspektda, yetarli darajada yoritilmagan. Mavjud tadqiqotlarda frazeologik birliklarning semantik va uslubiy xususiyatlari keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularning gender nuqtayi nazaridan qiyosiy tahlili alohida tadqiqot obyekti sifatida kam ko‘rib chiqilgan [13; 73-b.]. Mazkur maqolaning maqsadi o‘zbek va ingliz tillaridagi genderga oid frazeologik birliklarni qiyosiy tahlil qilish, ularda namoyon bo‘ladigan gender assimetriyasining semantik, pragmatik va lingvokulturologik xususiyatlarini aniqlash hamda ikki xalqning gender konsepsiyasi o‘rtasidagi umumiy va farqli jihatlarni yoritishdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun qiyosiy-tipologik, tavsifiy, semantik, lingvokulturologik hamda kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi [16;91-b.].

Adabiyotlar tahlili. Gender lingvistikasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslikning mustaqil yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllandi. Ushbu yo‘nalish vakillari tilni nafaqat kommunikativ vosita, balki jamiyatdagi gender munosabatlari va stereotiplarini aks ettiruvchi ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida baholaydilar. Genderga oid tadqiqotlarning nazariy asoslari R.Lakoff, J.Coates, D.Cameron, J. Holmes va S.Mills kabi olimlarning ilmiy ishlari bilan chambarchas bog‘liq. Gender lingvistikasining asoschilaridan biri hisoblangan Robin Lakoff til tizimida erkak va ayol nutqi o‘rtasidagi tafovutlar biologik omillar bilan emas, balki ijtimoiy stereotiplar bilan belgilanishini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, til jamiyatdagi gender tengsizligini aks ettirish bilan birga, uni saqlab qolish va mustahkamlashga ham xizmat qiladi [1;45-b.]. Mazkur nazariya genderga oid frazeologik birliklarning semantik xususiyatlarini izohlashda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Jennifer Coates esa genderni sotsiolingvistik kategoriya sifatida baholab, erkak va ayol nutqidagi tafovutlarni kommunikativ strategiyalar bilan izohlaydi. Uning fikricha, til birliklarida uchraydigan gender stereotiplari jamiyatning madaniy qadriyatlari va tarixiy rivojlanishi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, frazeologik birliklar ana shu stereotiplarning eng barqaror ko‘rinishlaridan biridir [4;52-b.]. Deborah Cameron genderni biologik emas, balki ijtimoiy konstruksiya sifatida talqin qiladi. Olim til birliklarida erkak va ayol obrazining turlicha baholanishi tarixiy-madaniy omillar bilan bog‘liqligini asoslaydi hamda gender stereotiplarini tanqidiy yondashuv asosida tahlil qilish zarurligini ta'kidlaydi [3;88-b.]. Mazkur yondashuv o‘zbek va ingliz tillaridagi frazeologik birliklarda kuzatiladigan gender assimetriyasini izohlash uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Janet Holmes tilning ijtimoiy funksiyalarini o‘rganar ekan, erkak va ayol nutqidagi farqlar faqat grammatik yoki leksik birliklarda emas, balki frazeologik birliklarda ham yaqqol namoyon bo‘lishini qayd etadi. Uning fikricha, frazeologizmlar xalqning genderga oid kollektiv tajribasi va baholash mezonlarini saqlovchi lingvomadaniy birliklardir [2;118-b.].

Sara Mills esa gender stereotiplarini til birliklari orqali yashirin tarzda uzatiladigan diskriminatsion mexanizmlar sifatida izohlaydi. Olim ayniqsa ayol obrazini ifodalovchi turg‘un birikmalarda salbiy baholash komponentining ustunligini alohida ta'kidlaydi [5;94-b.]. Mazkur qarashlar o‘zbek va ingliz tillaridagi ayol obraziga oid frazeologizmlarni tahlil qilishda nazariy asos vazifasini bajaradi.

Frazeologiya nazariyasi bo‘yicha A.V.Kuninning ilmiy ishlari alohida ahamiyatga ega. Olim frazeologik birliklarni semantik yaxlitlik, turg‘unlik va qayta tiklanuvchanlik belgilariga ko‘ra tasniflaydi hamda ularning milliy-madaniy xususiyatlarini batafsil yoritadi [6;64-b.]. Kuninning fikricha, frazeologizmlar xalqning tarixiy tajribasi va madaniy xotirasini o‘zida mujassamlashtiruvchi til birliklari hisoblanadi. Aynan shu jihat gender stereotiplarining frazeologik birliklarda uzoq muddat saqlanib qolishini izohlaydi. V. V.Vinogradov frazeologik birliklarni semantik jihatdan tasniflab, ularni frazeologik chatishmalar, frazeolo-

gik butunliklar va frazeologik qo‘shilmalar guruhlariga ajratadi [7;145-b.]. Ushbu tasnif genderga oid frazeologik birliklarning struktur-semantik xususiyatlarini aniqlashda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. V.N.Teliya frazeologiyani lingvokulturologik nuqtayi nazardan o‘rganib, frazeologik birliklar milliy madaniyatning "kodlari" ekanligini ta'kidlaydi [8;117-b.]. Uning konsepsiyasiga ko‘ra, har bir frazeologizm xalqning qadriyatlari, urf-odatlari va dunyoqarashini aks ettiradi. Demak, gender stereotiplari ham frazeologik birliklar orqali madaniy kod sifatida avloddan-avlodga uzatiladi. V.A.Maslova lingvokulturologiya nazariyasida til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini asoslab, frazeologik birliklarni milliy mentalitetning asosiy ifodachilaridan biri sifatida baholaydi [9;102-b.]. Olimning mazkur qarashlari gender konseptlarini lingvokulturologik aspektda tahlil qilish imkonini beradi.

O‘zbek tilshunosligida frazeologiya masalalari A.E.Mamatov tomonidan tizimli ravishda o‘rganilgan. Olim o‘zbek frazeologik fondining shakllanishi, semantik tasnifi va uslubiy xususiyatlarini tahlil qilib, frazeologik birliklarning milliy tafakkur bilan uzviy bog‘liqligini asoslab bergan [13;73-b.]. Uning tadqiqotlari mazkur maqolaning frazeologik tahlili uchun asosiy nazariy manbalardan biri hisoblanadi. Sh. Rahmatullayevning frazeologik lug‘ati o‘zbek tilidagi turg‘un birikmalarni izohlashda eng muhim manbalardan biri sanaladi. Olim frazeologik birliklarning ma’nosi, qo‘llanishi va uslubiy xususiyatlarini batafsil tavsiflagan [14;112-b.]. Mazkur lug‘atdan maqolada keltirilgan ko‘plab o‘zbek frazeologizmlarining semantik tahlilida foydalanildi. N.Mahmudov til va madaniyatning o‘zaro aloqadorligini o‘rganar ekan, til birliklari xalqning milliy tafakkuri va qadriyatlarini ifodalovchi vosita ekanligini ta'kidlaydi [15;37-b.]. Bu yondashuv genderga oid frazeologik birliklarning lingvomadaniy mohiyatini ochib berishda muhim metodologik asos bo‘ldi. Q.Musayevning tarjimashunoslikka oid ilmiy ishlari frazeologik birliklarning ekvivalentligi va milliy-madaniy xususiyatlarini qiyosiy jihatdan o‘rganishga bag‘ishlangan [16;91-b.]. Ayniqsa, o‘zbek va ingliz tillaridagi frazeologik birliklarning tarjimasida milliy koloritni saqlash masalalari mazkur tadqiqot uchun muhim nazariy asos hisoblanadi.

Tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, xorijiy tilshunoslikda gender va frazeologiya masalalari keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, o‘zbek tilshunosligida gender assimetriyasining aynan frazeologik, birliklar misolida qiyosiy aspektda tadqiq etilishi hali yetarli darajada yoritilmagan. Mavjud tadqiqotlar asosan, frazeologiyaning umumiy nazariyasi, lingvokulturologik xususiyatlari yoki tarjima muammolariga bag‘ishlangan. Shuning uchun o‘zbek va ingliz tillaridagi genderga oid frazeologik birliklarning qiyosiy-semantik hamda lingvokulturologik tahlili mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida bir necha ilmiy metodlardan foydalanildi. Jumladan, qiyosiy-tipologik metod yordamida o‘zbek va ingliz tillaridagi genderga oid frazeologik birliklar semantik va struktur jihatdan o‘zaro taqqoslandi hamda ularning umumiy va farqli xususiyatlari aniqlandi.Tavsifiy (deskriptiv) metod orqali frazeologik birliklarning lug‘aviy ma’nosi, uslubiy xususiyatlari va qo‘llanish doirasi tavsiflandi. Ushbu metod genderga oid frazeologizmlarning til tizimidagi o‘rni va ularning semantik yuklamasini yoritishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Tahlil va muhokama. Frazeologik birliklar xalqning tarixiy tajribasi, milliy mentaliteti va madaniy qadriyatlarini o‘zida mujassamlashtirgan til birliklari hisoblanadi. Gender lingvistikasi nuqtai nazaridan ular erkak va ayol obrazining jamiyatda qanday konseptuallashtirilganini aks ettiradi. Til nafaqat voqelikni ifodalaydi, balki gender stereotiplarini shakllantirish va ularni saqlab qolishda ham muhim vosita vazifasini bajaradi [3;88-b.], [15;37-b.]. Qiyosiy tahlil natijasida aniqlanishicha, o‘zbek va ingliz tillaridagi frazeologik birliklarda gender assimetriyasi, avvalo, baholash komponentida namoyon bo‘ladi. Ayollarga oid frazeologizmlar, ko‘pincha, salbiy yoki kinoyaviy semantik yuklamaga ega bo‘lsa, erkak obraziga oid birliklarda ijobiy baholash ustunlik qiladi [4;52-b.], [8;117-b.]. Masalan, o‘zbek tilidagi “Sochi uzun, aqli kalta” iborasi ayolning tashqi ko‘rinishini uning aqliy salohiyati bilan bog‘laydi. Ingliz tilidagi “Long hair, short wit” frazeologizmi ham aynan shu mazmunni ifodalaydi. Har ikkala birlik ayolning intellektual imkoniyatlarini past baholovchi gender stereotipining mahsuli hisoblanadi [1;45-b.], [5;94-b.]. Mazkur frazeologizmlar til orqali ayolning ijtimoiy mavqeyini emas, balki tarixan shakllangan stereotipik tasavvurlarni aks ettiradi [9; 102-b.].

O‘zbek tilida “Ayolning aqli etagida”, “Sochi uzun, aqli kalta” kabi iboralar ayol tafakkuriga nisbatan salbiy munosabatni bildirsa, ingliz tilida “A woman’s place is in the home” iborasi ayolning asosiy vazifasi uy-ro‘zg‘or ishlari bilan cheklanishini ifodalaydi. Zamonaviy gender tadqiqotlarida bunday birliklar patriarxal madaniyat mahsuli sifatida baholanadi [3;88-b.], [4;65-b.].

Ayol nutqiga oid frazeologik birliklarda ham salbiy baholash ustunlik qiladi. Masalan, o‘zbek tilidagi “Ezma xotin”, “Kampirning gapi qirq yilga yetadi”, “Gap tashuvchi xotin” kabi iboralar ayolning sergapligi va mish-mish tarqatishga moyilligini ifodalaydi. Ingliz tilida esa “Old wives' tale”, “Gossip like an old

woman”, “Catty woman” kabi birliklar shunga yaqin ma’noga ega. Ushbu frazeologizmlar ayollar nutqiga nisbatan salbiy pragmatik munosabat mavjudligini ko‘rsatadi [2;214-b.], [5;96-b.].

Erkak obraziga oid frazeologik birliklar esa aksariyat hollarda ijobiy semantik maydonga mansub. Jumladan, “Erkak so‘zi”, “Arslonday yigit”, “Tog‘dek yigit”, “Bilagi zo‘r” kabi o‘zbek frazeologizmlari erkakni jasur, kuchli va ishonchli shaxs sifatida tavsiflaydi. Ingliz tilidagi “A man’s word is his bond”, “As brave as a lion”, “Stand like a man”, “Strong as an ox” birliklari ham ayni konseptni ifodalaydi [6; 184], [19;96-b.]. Gender assimetriyasining yana bir ko‘rinishi erkak va ayolning bir xil xatti-harakatiga nisbatan turlicha baho berilishida kuzatiladi. Masalan, ingliz tilidagi “Womanizer” ko‘p ayollar bilan ishqiy munosabatda bo‘luvchi erkakni anglatsa, “Loose woman” iborasi ayolga nisbatan keskin salbiy axloqiy bahoni ifodalaydi. O‘zbek tilida ham “Xotinboz” so‘zi ayrim nutqiy vaziyatlarda yumshoq baholansa, “Yengiloyoq ayol” iborasi keskin salbiy konnotatsiyaga ega. Bu hodisa gender lingvistikasida double standard deb ataladi [3;142-b.], [4;154-b.].

Oiladagi gender rollarini ifodalovchi frazeologizmlar ham assimetriyani yaqqol ko‘rsatadi. O‘zbek tilidagi “Erkak uyning ustuni”, “Oila boshlig‘i, “Ro‘zg‘orning suyanchig‘i” birliklari erkakning yetakchi rolini ifodalasa, ayol “Uy Bekasi”, “O‘choq boshi egasi” sifatida tavsiflanadi. Ingliz tilidagi “Bread winner», “Head of the family”, “Housewife” birliklari ham aynan shu konseptual modelni aks ettiradi [2;175-b.], [15;109-b.]. Shuningdek, tashqi ko‘rinishga oid frazeologik birliklarda ham gender assimetriyasi kuzatiladi. O‘zbek tilidagi “Oydek yuz”, “Pariday go‘zal”, “Gulday qiz” kabi iboralar ayolning go‘zalligini ifodalasa, “Arslonday yigit”, “Tog‘dek yigit” kabi birliklar erkakning kuchi va salobatini tavsiflaydi. Ingliz tilidagi “As pretty as a picture”, “Beauty queen”, “Strong as an ox”, “Tall, dark and handsome” frazeologizmlarida ham xuddi shunday semantik tafovut kuzatiladi [4;181-b.], [13;135-b.].

Umuman olganda, tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek va ingliz tillaridagi frazeologik birliklarda erkak obrazi ko‘proq kuch, jasorat, yetakchilik va ishonchlilik bilan bog‘langan bo‘lsa, ayol obrazi go‘zallik, hissiylik, uy-ro‘zg‘or va axloqiy me’yorlar orqali tavsiflanadi. Bu esa frazeologik tizimda gender assimetriyasining tarixiy-madaniy omillar ta’sirida shakllanganligini tasdiqlaydi.

Xulosa. O‘tkazilgan qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek va ingliz tillaridagi frazeologik birliklarda gender assimetriyasi izchil va tizimli xarakter kasb etadi. Har ikki tilning frazeologik fondida erkak va ayol obrazlari turli semantik mezonlar asosida konseptuallashtirilgan bo‘lib, bu holat jamiyatda tarixan shakllangan gender stereotiplarining til tizimida o‘z aksini topganligini ko‘rsatadi [5;143-b.].

Tahlillar natijasida ayol obrazini ifodalovchi frazeologik birliklarda salbiy baholash, hissiylik, sergaplik, go‘zallik va oilaviy vazifalarga urg‘u berilishi kuzatildi. Erkak obraziga oid birliklarda esa jasorat, kuch-qudrat, ishonchlilik, yetakchilik va mas’uliyat kabi ijobiy semantik belgilar ustunligi aniqlandi. Shuningdek, bir xil ijtimoiy xatti-harakatning erkak va ayolga nisbatan turlicha baholanishi, ya’ni, double standard hodisasi har ikki til frazeologik tizimida mavjudligi isbotlandi [6;201-b.]. Qiyosiy tahlil shuningdek, o‘zbek va ingliz frazeologiyasida umumiy patriarxal qarashlarning mavjudligi bilan bir qatorda, har bir xalqning milliy-madaniy xususiyatlaridan kelib chiqadigan o‘ziga xos farqlar ham mavjudligini ko‘rsatdi. O‘zbek frazeologiyasida oilaviy munosabatlar va axloqiy qadriyatlar ustuvor bo‘lsa, ingliz tilidagi frazeologik birliklarda shaxsiy mustaqillik va individual xulq-atvor bilan bog‘liq gender baholari ko‘proq uchraydi [7;168-b.].

Mazkur tadqiqot natijalari gender lingvistikasi, qiyosiy frazeologiya, lingvokulturologiya hamda tarjimashunoslik yo‘nalishlarida olib boriladigan keyingi ilmiy izlanishlar uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Xususan, genderga xos frazeologik birliklarning tarjima jarayonidagi ekvivalentlik darajasini, ularning pragmatik va lingvomadaniy xususiyatlarini chuqurroq o‘rganish istiqbolli tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi [2;214-b.].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Lakoff R. Language and Woman's Place. New York, Harper & Row, 1975, 83 p.

(2). Holmes J. An Introduction to Sociolinguistics. 5th ed. London, Routledge, 2013, 512 p.

(3). Cameron D. Feminism and Linguistic Theory. 2nd ed. London, Macmillan Press Ltd., 1992, 248 p.

(4). Coates J. Women, Men and Language: A Sociolinguistic Account of Gender Differences in Language. 3rd ed. London, Routledge, 2004, 228 p.

(5). Mills S. Language and Sexism. Cambridge, Cambridge University Press, 2008, 192 p.

(6). Кунин А.В. Курс английской фразеологии современного английского языка. Москва, “Высшая школа”, 1984, 336 с.

(7). Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Избранные труды. Лексикология и лексикография. Москва, “Наука”, 1977, с. 140–161.

(8). Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва, Школа «Языки русской культуры», 1996, 288 с.
(9). Маслова В.А. Лингвокультурология. Москва, “Академия”, 2001, 208 с.
(10). Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке. Москва, “Флинта”, 2005, 416 с.
(11). Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. New York, Harcourt, Brace and Company, 1921, 258 p.
(12). Whorf B.L. Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. Cambridge, MA: MIT Press, 1956, 278 p.
(13). Mamatov A.E. O‘zbek tili frazeologiyasi masalalari. Toshkent, “Fan”, 1999, 216-bet.
(14). Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1992, 378-bet.
(15). Mahmudov N. Til va madaniyat. Toshkent, “Ma'naviyat, 2009, 176-bet.
(16). Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. Toshkent, “Fan”, 2005, 232-bet.
(17). Nurmonov A. Tilshunoslik nazariyasi. Toshkent, “Sharq”, 2008, 286-bet.
(18). Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent, “Fan va texnologiya”, 2010, 464-bet.
(19). Yo‘ldoshev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning uslubiy xususiyatlari. Toshkent, “Fan”, 2006, 184-bet.
(20). O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 12 jildlik, Toshkent, O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2000–2006.

Xakimova Dildora Ikromovna (Alfraganus university, Filologiya fakulteti, f.f.f.d., dotsent;
e-mail:lucky dilya86@mail.ru; ORCID:0009-0004-6676-5388)

RAQAMLI KOMMUNIKATSIYA EVOLUSTIYASI VA TRANSLINVAL DISKURS

Annotatsiya. *Mazkur maqolada raqamli kommunikatsiyaning rivojlanishi, translingvizm bilan o‘zaro bog‘liqligi hamda raqamli muhitda ingliz, o‘zbek va rus tillarining integratsiyasi tahlil qilinadi. Gibrid til birliklari, yoshlar jargoni va translingval diskursning raqamli platformalardagi namoyon bo‘lishi yoritiladi. Shuningdek, sun’iy intellekt va gibrid kommunikativ modelning zamonaviy kommunikatsiyadagi roli ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot raqamli kommunikatsiya va translingvizmning yoshlar nutqi hamda raqamli diskurs rivojiga ta’sirini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli kommunikatsiya, translingvizm, translingval diskurs, gibrid kommunikatsiya, yoshlar jargoni, kod almashinuvi, til gibridizatsiyasi, sun’iy intellekt, raqamli diskurs.*

Хакимова Дилдора Икромовна (д.ф.ф.н., доцент факультета филологии, Alfraganus University)

ЭВОЛЮЦИЯ ЦИВРОВОЙ КОММУНИКАЦИИ И ТРАНСЛИНГВАЛЬНЫЙ ДИСКУРС

Аннотация. *В статье рассматриваются развитие цифровой коммуникации, ее взаимосвязь с транслингвизмом и интеграция английского, узбекского и русского языков в цифровой среде. Анализируются гибридные языковые единицы, молодежный жаргон и проявление транслингвального дискурса на цифровых платформах. Также рассматривается роль искусственного интеллекта и гибридных коммуникативных моделей. Результаты показывают влияние цифровой коммуникации и транслингвизма на молодежную речь и развитие цифрового дискурса.*

Ключевые слова: *цифровая коммуникация, транслингвизм, транслингвальный дискурс, гибридная коммуникация, молодежный жаргон, переключение кодов, гибридизация языка, искусственный интеллект, цифровой дискурс.*

Khakimova Dildora Ikromovna (Associated professor (PhD) of Philological Faculty, Alfraganus University)

EVOLUTION OF DIGITAL COMMUNICATION AND TRANSLINGUAL DISCOURSE

Annotation. *This article examines the development of digital communication, its relationship with translingualism, and the integration of English, Uzbek, and Russian in the digital environment. It focuses on hybrid language units, youth jargon, and translingual discourse on digital platforms. The role of artificial intelligence and hybrid communicative models in contemporary communication is also discussed. The findings highlight the influence of digital communication and translingualism on youth speech and digital discourse.*

Keywords: *digital communication, translingualism, translingual discourse, hybrid communication, youth jargon, code-switching, language hybridization, artificial intelligence, digital discourse.*

Kirish (Introduction) Zamonaviy axborotlashgan jamiyatda raqamli kommunikatsiya insonlar, ijtimoiy institutlar va tashkilotlar o‘rtasidagi axborot almashinuvining asosiy shakllaridan biriga aylandi. Raqamli kommunikatsiya deganda raqamli texnologiyalar, internet platformalari hamda elektron qurilmalar

orqali axborotni yaratish, uzatish, qabul qilish va qayta ishlash jarayoni tushuniladi[1]. Bugungi kunda elektron pochta, ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, bloglar va multimedia platformalari insonlarning kundalik muloqot faoliyatining ajralmas qismiga aylangan. Raqamli kommunikatsiya nafaqat texnologik hodisa, balki zamonaviy ijtimoiy, madaniy va lingvistik taraqqiyotning muhim omili sifatida ham baholanadi. Tadqiqotchilar ushbu jarayonni an'anaviy bilingvizm modelidan dinamik translingvizm modeliga o'tish bosqichi sifatida baholaydilar. Ayniqsa, ingliz, rus va o'zbek tillarining raqamli muhitdagi o'zaro ta'siri, kod almashinuvi va til resurslarining integratsiyasi zamonaviy tilshunoslikning dolzarb ilmiy muammolaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi: Ushbu tadqiqotda raqamli kommunikatsiya evolutsiyasi va translingval diskurs xususiyatlarini o'rganish uchun majmuali lingvistik va sotsiolingvistik metodlar majmuasidan foydalanildi. Empirik baza sifatida Telegram, TikTok, Instagram hamda geyming platformalaridan to'plangan 500 dan ortiq translingval matnlar va raqamli jargonik birliklar tanlab olindi. Materiallarni tahlil qilishda *Computer-Mediated Communication (CMC)* nazariyasiga tayanib, deskriptiv, diskursiv hamda leksik-semantik tahlil usullari orqali kodlar almashinuvi (*code-switching*) va gibrid so'z yasalishi tadqiq etildi. Shuningdek, chet tillardan o'zlashtirilgan jargonlarning o'zbek tili grammatikasiga moslashuvini aniqlashda morfosintaktik va derivatsion tahlil qo'llandi. Olingan natijalar sotsiolingvistik kuzatuv ma'lumotlari bilan umumlashtirilib, ilmiy xulosalar shakllantirildi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). O'zbekistonlik tadqiqotchilar Sh.S. Qudratxo'jayev va X.M.Do'stmuhammad[2] raqamli kommunikatsiya jarayonlarini o'rganib, uni milliy axborot makonining yangi bosqichi sifatida baholab, uning ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli media integratsiyasi orqali jamoatchilik fikrini shakllantirishdagi ahamiyatini qayd etadilar. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, xorijiy ilmiy maktablarda raqamli kommunikatsiyaning texnik-konseptual va evolyutsion bosqichlari (A.V.Sokolov, Y.A.Zulyar, A.N.Grebnev, M.Kastels[3], Y.van Deyk) chuqur ishlab chiqilgan bo'lsa, o'zbek tilshunosligida (S.Mo'minov, M.Ziyayeva, L.Adizova) ushbu jarayonlarning milliy tildagi leksik-semantik, sotsiolingvistik va diskursiv oqibatlari o'rganilmoqda. Raqamli olamda o'zbek tilining amal qilishi va translingval hodisalarni tadqiq etish zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda.

O'zbek tilshunoslari Sh.Safarov va N.Mahmudov[4] tilning kognitiv va pragmatik imkoniyatlarini o'rganib, bir nutqiy situatsiyada har xil til birliklarining qo'llanishini muloqotning tabiiy ko'rinishi sifatida asoslab berishgan bo'lsa, O.Garsiya va Li Vey[5] esa translingvizm nazariyasini yaratib, uni ma'no hosil qiluvchi yagona va erkin lisoniy manba sifatida ishlatishini isbotlaganlar. S.Kanagaraja ushbu konsepsiyani yanada rivojlantirib, translingvizmni globallashuv hamda raqamli ortamda madaniyatlararo muloqotni ta'minlaydigan muhim kommunikativ strategiya deb baholagan.

Tahlil va natijalar. Ushbu bo'limda raqamli muloqot vositalari (Telegram, TikTok, Instagram, Facebook) evolyutsiyasi va ularning o'zbek muloqot madaniyatiga ta'siri, ko'ptillilik va til kontaktlari sharoitida shakllanayotgan translingval diskurs (muloqotda bir nechta tillarning dinamik va gibrid ravishda qo'llanilishi) bo'yicha to'plangan empirik materiallar tahlil qilinib, erishilgan ilmiy natijalar asosiy yo'nalish bo'yicha umumlashtirildi.

1. Kommunikatsiya kanallari evolyutsiyasi va formatlar transformatsiyasi. Raqamli kommunikatsiya rivojlanishi muloqot vositalarining tezligi, shakli va uzatilish xarakterini tubdan o'zgartirdi. Tahlillar natijasida muloqot evolutsiyasining 3 bosqichi va ulardagi lisoniy xususiyatlar ajratildi:

---

[1] Castells M. The Rise of the Network Society. 2nd ed. Oxford, Blackwell Publishing, 2010, 597 p.
Van Dijk J. The Network Society. 3rd ed. London, Sage Publications, 2012, 320 p.

[2] Қудратхўжаев Ш.С. Оммавий коммуникация назарияси. Тошкент, "Ўзбекистон", 2019, 256 бет;
Дўстмуҳаммад Х.М. Замонавий журналистика ва ахборот макони. Тошкент, "Янги аср авлоди", 2021, 224 бет.

[3] Соколов А.В. Общая теория социальной коммуникации. Учебное пособие, Санкт-Петербург, изд-во Михайлова В.А., 2002, с. 185; Зуляр Ю.А. Массовая коммуникация в рекламе и связях с общественностью: учебное пособие. Иркутск, изд-во ИГУ, 2012, с. 112; Гребнев А.Н. Компьютерно-опосредованная коммуникация как форма социальной коммуникации. Известия РГПУ им. А.И.Герцена. 2008, № 76–1, с. 102; Castells M. The Rise of the Network Society. 2nd ed. Oxford, Blackwell Publishing, 2010, 597 p.; Van Dijk J. The Network Society. 3rd ed. London, Sage Publications, 2012, 320 p.

[4] Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. Тошкент, "Akademnashr", 2006, 276 бет; Маҳмудов Н. Тил ва мулоқот. Тошкент, "Маънавият", 2013, 224 бет.

[5] García O., Wei L. Translanguaging: Language, Bilingualism and Education. London, Palgrave Macmillan, 2014. 165 p.; Wei L. Translanguaging as a Practical Theory of Language. Applied Linguistics. 2018, vol. 39, № 1, p. 9–30.

• Matnli (Text-based) bosqich (SMS, Forumlar, Email). Asosan, yozma nutq va an'anaviy adabiy grammatikaga tayangan asinxron muloqot.

• Gibrid-multimodal bosqich (Telegram, Instagram, TikTok): Matn, audioxabar, emodzi va videolarning sinxron uyg'unlashuvi.

Natija: Matn faqat harflardan emas, balki vizual belgilar bilan yaxlitlik hosil qilmoqda.

• Intellektual-interaktiv bosqich (Chatbotlar va AI platformalari). Inson va algoritm o'rtasidagi neyron tarmoqlarga asoslangan muloqot.

2. Raqamli ortamda lingvo-pragmatik va uslubiy o'zgarishlar. Raqamli muloqot muhitidagi evolutsion jarayonlar nutqning ixchamlashuvi hamda og'zaki va yozma nutq chegaralarining yo'qolishiga olib keldi.

• Axborot tejamkorligi va akronimlar. Vaqtni tejash va tezkor javob qaytarish ehtiyoji sababli qisqartmalar va tayyor iboralar ommalashdi: AFAIK (As far as I know–Bilishimcha), IMHO (In my humble opinion–Mening kamtarona fikrimcha), OMG (Oh my God – O'zbekcha: Dahshat/Astafeghfirullah o'rnida).

• Emodzi va stikerlarning paralingvistik funksiyasi. Raqamli muloqotda ohang va emotsiyani berish uchun vizual belgilar grammatik va pragmatik yuklamani o'ziga olmoqda: Matn oxirida qo'yilgan "🙏" (iltimos/rahmat), "🤝" (kelishdik/kelishuv) yoki "🤐" (indamay qolish/istehzo) emodzilari butun bir gapning o'rnini bosmoqda.

3. Raqamli kommunikatsiyada til kontaktlari va neologizatsiyalashuv. Raqamli texnologiyalar evolutsiyasi o'zbek tilining leksik tarkibiga global IT va mediaterminlarning shiddat bilan kirib kelishini va ularning lisoniy moslashuvini ta'minladi: Post /Storis – tarmoqqa joylangan xabar yoki vaqtinchalik media: *"Yangi hisobotni kanalga post qilib joyladim."; Lichka (DM)* – Shaxsiy, yopiq muloqot maydoni (Direct Message)*: "Batafsil ma'lumotni lichkaga yuborib qo'ydim."*

Raqamli kommunikatsiya davrida translingval diskursini quyidagicha tahlil qilish o'rinlidir:

1. Translingval gibridlashuv va morfosintaktik moslashuv. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, translingval diskursda tillar (o'zbek, ingliz, rus) shunchaki cheklangan alohida tizimlar sifatida emas, balki bir-biriga sinxron ravishda moslashuvchi yagona muloqot resursi sifatida namoyon bo'ladi.

• O'zbekcha fe'l-ko'makchilar orqali gibridlashuv: Chet tildagi asosiy ma'nodosh birlik o'zbek tilining grammatik karkasiga fe'llashish mexanizmi orqali biriktiriladi: Flex (ingl. maqtanmoq) – *Fleks qilmoq*; Cringe (ingl. uyatli holat) – *Krinj bo'lmoq*; Hate (ingl. nafrat) – *Heyt qilmoq / Heytlamoq:* "*Uning bugungi chiqishidan hamma krinj bo'ldi, keraksiz joyda fleks qilaveradi."*

• Ko'p tilli affiksatsiya (morfeval gibridlar). Bitta so'z tarkibida inglizcha ildiz, ruscha va o'zbekcha qo'shimchalarning aralashuvi: Cringeviy (*Cringe* + ruscha *-eviy* qo'shimchasi –uyatli, noqulay); Banlamoq (*Ban* + o'zbekcha *-la* fe'l yasovchisi –bloklamoq).

2. Kodlar tutashuvi (Code-Mixing) va stilistik moslashuvchanlik. Translingval diskursda so'zlashuvchilar guruhdagi ijtimoiy mavqeyini ko'rsatish va axborotni tezroq uzatish uchun kodlarni o'zaro aralashtiradilar: *Baza (Based)* ing.(*Based*), ma'nosi:inkor etib bo'lmaydigan, to'g'ri va asosli fikr: *Bizning jamiyatda bu baza.*

3. Raqamli ortamda translingvizm va multimodallik. Translingval diskurs faqat matnli birikmalar bilan cheklanib qolmay, raqamli belgi va vizual elementlar bilan yaxlit muloqot tizimini hosil qiladi.

• Emodzi va lingvistik gibridizatsiya. Inglizcha jargonlar o'zbekcha matn va xalqaro emodzilar bilan birga qo'llanilganda matnning emotsional yuklamasi ortadi: "*Bugungi uchrashuv juda toxic o'tdi* ☣️🤦, *boshqa bormayman."*

• Mem-diskurs. Global inglizcha mem-shablonlarga o'zbekcha matnlar va translingval jargonlarni joylashtirish orqali yangi madaniy kontekst yaratilmoqda (*POV, Sigma, Glow up*).

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, raqamli kommunikatsiya evolutsiyasi va translingval diskurs muloqotni demokratlashtirib, iyerarxik masofani qisqartirdi hamda 1–2 ta gibrid so'z yoki xalqaro raqamli atamalar (sheyr qilmoq, layk bosmoq) orqali murakkab holatlarni tezkor ifodalash (axborot ekonomiyasi) imkonini berdi. Ushbu gibrid nutq yoshlar uchun o'z guruhiga mansublikni ifodalovchi ijtimoiy marker vazifasini o'tasada, doimiy tejamkorlik va uslubiy erkinlik adabiy o'zbek tili me'yorlariga, imlo hamda grammatikaga e'tiborsizlikni kuchaytirmoqda. Natijada bu jarayon avlodlar o'rtasida muloqot uzilishini keltirib chiqarib, yoshlarning rasmiy hamda badiiy-ekspressiv uslubda fikr bayon etish ko'nikmalarini susaytirmoqda.

Xulosa. Empirik kuzatuvlar yoshlar TikTok, Telegram va Instagram platformalarida o'z kommunikativ identikligini shakllantirish uchun translingval vositalardan keng foydalanishini ko'rsatadi. Til interfe-

rensiyasi va grammatik moslashuv natijasida *“post qildi”*, *“storiga qo‘ydim”, “reels tashladim”* kabi konstruksiyalar tezkor va kontekstga mos muloqotni ta’minlaydi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, bu kabi birliklar ham ingliz va o‘zbek tillari integratsiyasi natijasida yuzaga kelgan va inson bir vaqtning o‘zida bir nechta tildan foydalanishni bugungi kungi muloqot uchun tabiiy holatdir. Ammo bu yunalishda yuzaga kelayotgan muammolardan biri o‘zbek tilining davlat tili sifatida sofligi va etnomadaniy identikligini saqlab qolishga urinish bo‘lsa, boshqa tomondan yoshlar bosh muallif tarzida namoyon bo‘layotgan jargon gibridizatsiyasining obyektiv jarayonidir.

Xulosa qilib shuni aytish lozimki, raqamli kommunikatsiya evolutsiyasi va translingval diskurs bir-birini to‘ldiruvchi hodisalardir. Ular raqamli platformalarda yoshlar tilining funksional rivojlanishi hamda yangi gibrid til birliklarining shakllanishini aks ettiradi. Mazkur tadqiqotda gibrid kommunikativ model raqamli kommunikatsiya va translingval birliklarni tahlil qilishning konseptual asosi sifatida qabul qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Abbate J. Inventing the Internet. Cambridge, MA: MIT Press, 1999, 264 p.

(2). Castells M. The Rise of the Network Society. 2nd ed. Oxford: Blackwell Publishing, 2010, 597 p.

(3). Cooley Ch. H. Social Organization: A Study of the Larger Mind. New York, Charles Scribner's Sons, 1909, 426 p.

(4). García O., Wei L. Translanguaging: Language, Bilingualism and Education. London, Palgrave Macmillan, 2014, 165 p.

(5). Hafner K., Lyon M. Where Wizards Stay Up Late. The Origins of the Internet. New York, Simon & Schuster, 1996, 304 p.

(6). Jenkins H. Convergence Culture: Where Old and New Media Collide. New York, New York University Press, 2006, 308 p.

(7). Markoff J. Entrepreneurs See a Web Guided by Common Sense. The New York Times. 2006, November 12, p. 1–3.

(8). O‘Reilly T. What Is Web 2.0: Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software. O‘Reilly Media. 2005, p. 17–37.

(9). Schmandt-Besserat D. How Writing Came About. Austin: University of Texas Press, 1996, 240 p.

(10). Van Dijk J. The Network Society. 3rd ed. London, Sage Publications, 2012, 320 p.

(11). Wei L. Translanguaging as a Practical Theory of Language. Applied Linguistics. 2018 vol. 39, № 1, p. 9–30.

(12). Дўстмуҳаммад Х.М. Замонавий журналистика ва ахборот макони. Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2021, 224 бет.

(13). Маҳмудов Н. Тил ва мулоқот. Тошкент, “Маънавият”, 2013, 224 бет.

(14). Қудратхўжаев Ш.С. Оммавий коммуникация назарияси. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2019, 256 бет.

(15). Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. Тошкент, “Akademnashr”, 2006, 276 бет.

Qulto‘rayeva Sarvinoz Bahodir qizi (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti; qulturayevasarvinas@gmail.com)

TOPONIMLARDA XALQNING ETNIK TARIXI VA ETNOMADANIY XOTIRASI

Annotatsiya. *Toponimik tizimda xalqning tarixiy-etnik jarayonlari va ma’naviy dunyoqarashi o‘zaro sintezlashgan holda yaxlit bir tizimni tashkil etadi. Makon nomlarining lisoniy xususiyatlarini tahlil qilish orqali etnosning shakllanish bosqichlarini, diniy-mifologik tasavvurlarini hamda xo‘jalik yuritish madaniyatini aniq aniqlash mumkin. Ushbu maqolada shu haqida fikrlar yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *toponimik tizim, tarixiy-etnik jarayonlar, makon nomlari, etnos shakllanishi, diniy-mifologik tasavvurlar;*

ЭТНИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ПАМЯТЬ НАРОДА В ТОПОНИМАХ

Аннотация. *Топонимическая система представляет собой целостную систему, в которой историко-этнические процессы и духовное мировоззрение народа синтезированы и взаимосвязаны. Посредством анализа лингвистических особенностей названий географических объектов можно точно определить этапы формирования этноса, его религиозно-мифологические представления, а также особенности хозяйственной культуры. В данной статье рассматриваются эти вопросы.*

Ключевые слова: *топонимическая система, историко-этнические процессы, названия географических объектов, формирование этноса, религиозно-мифологические представления*.

THE ETHNIC HISTORY AND ETHNOCULTURAL MEMORY OF THE PEOPLE IN TOPONYMS

Annotation. *In the toponymic system, the historical and ethnic processes of a people and their spiritual worldview are synthesized with one another, forming an integrated system. By analyzing the linguistic features of place names, it is possible to identify the stages of ethnos formation, religious and mythological beliefs, as well as the culture of economic activity. This article discusses these aspects in detail.*

Keywords: *toponymic system, historical and ethnic processes, place names, ethnos formation, religious and mythological beliefs.*

Kirish. Toponimlarda xalqning etnik tarixi, birinchi navbatda, uning dinamik va turg‘un qatlamlarida namoyon bo‘ladi. Etnos shakllanish va hududiy o‘zlashtirish bosqichlarida o‘z tarkibidagi urug‘, qabila va tarmoqlarning nomlarini geografik obyektlarga muhrlab qoldiradi. Bu jarayon toponimik xotira tizimida faqatgina o‘tmish faktini qayd etishni emas, balki millatning shakllanish xaritasi va etnomadaniy identifykatsiyasini lisoniy ongda qayta tiklab turuvchi tirik manba vazifasini bajarishni ko‘zda tutadi.

Muayyan hududda asrlar davomida yashab kelgan xalqning etnogenezi, qabilaviy tarkibi, migratsion harakatlari va boshqa etnoslar bilan bo‘lgan lisoniy-madaniy aloqalarini o‘zida turg‘un saqlagan o‘ziga xos onomastik arxivlardan biri sifatida toponimik xotirani ko‘rsatish mumkin. U makonni nomlash jarayonida etnik jamoaning tarixiy kechmishi va subetnik bo‘linishlarini lisoniy qoliplarga ko‘chirish hamda ushbu kodlarni avlodlararo intellektual ko‘prik sifatida saqlash mexanizmi hisoblanadi. Toponimik xotiraning tarixiy-falsafiy genezisi antik tafakkurda nom va mohiyat munosabati muammosi bilan bog‘liq bo‘lib, Aflotunning ism (nom)ning “tabiiy” yoki “kelishilgan”ligi haqida bahs yuritiladi [1]. Bu yondashuv shuni anglatadiki, nomlash harakati tasodifiy belgilar yig‘indisi emas, balki dunyoni tartiblash va bilishning muhim usulidir. Shu ma’noda, joy nomlari ham makonni ijtimoiy ongda saqlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Qadimgi yunon va rim manbalarida etnonim va toponimlarning bir-biriga o‘tishi juda keng ko‘lamda uchraydi. Manbalarda qayd etilishicha, jumladan, Strabon “Geografiya” asarida o‘nlab qabila nomlari bilan joy nomlarini birgalikda qayd etadi [2]. Antik merosning keyingi bosqichi Arastuning “Poetika” va “Ritorika”sida nomlashning tasniflovchi vazifalari bilan boyitiladi.

O‘rta asr turkiy yozma an’anasida M.Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari toponim va etnonim aloqalarini tahlil qilish uchun beqiyos manba hisoblanadi. Olim qabila nomlarini til faktlari bilan bog‘lab, joy nomlari va etnik birliklarning tarqalishini lingvistik dalil orqali ko‘rsatadi. Bu esa etnomadaniy xotiraning “til xaritasi”ni yuzaga chiqaradi. Jumladan, M.Koshg‘ariy turkiy qabilalar yashash hududlari, yaylov-qishlov yo‘llari, daryo va tog‘ nomlari bilan birga tilning dialekt farqlari keltiriladi.

XVII–XIX asrlarda yuzaga kelgan tarixiy-filologik yondashuv hamda millat konsepsiyasining yuksalishi toponimlarni xalqning etnik tarixi va etnomadaniy xotirasini muhrlagan eng ishonchli lisoniy “hujjat” sifatida ilmiy muomalaga olib kirdi. Ayniqsa, XIX asr Yevropa onomastikasida yuzlab regional lug‘atlarning tuzilishi va ularda minglab joy nomlari etimologiyasining tadqiq etilishi sohaning mustaqil fan sifatida institutlashganidan dalolat beradi.

Bu davrda rivojlangan qiyosiy-tarixiy tilshunoslik doirasida toponimlarning xalq etnik o‘tmishi va madaniy qatlamlarini tiklashdagi o‘rni fonetik moslik, morfologik qayta ishlash va semantik motivatsiya mezonlari orqali fundamental asoslandi. Qiyosiy-tarixiy metod yordamida yaratilgan etimologik lug‘atlar toponimik xotirani tizimli tahlil qilish imkonini yaratdi. Xususan, M.Vasmer [3] sharqiy slavyan va unga tutash hududlardagi areal toponimik qatlamlarni aniq statistik ko‘rsatkichlar bilan tahlil qilib, til egalarining etnik migratsiyasi hamda qadimiy etnomadaniy aloqalarini xaritlashtirish mumkinligini amalda isbotladi.

M.Xolbvaxsning “Jamoaviy xotira” [4] konsepsiyasi toponimlarda etnomadaniy xotirani tushuntirishda tayanch nuqtalardan biridir. Unga ko‘ra, ko‘chish, suv taqchilligi, urush yoki ma’muriy qayta taqsimot kabi hodisalar natijasida eski nomlar yangi joyga ko‘chib o‘tishi yoki aksincha, yangi nomlar eski joyga yopishishi mumkin. Bu hodisa “toponimik migratsiya” sifatida izohlanadi.

Pierre Nora [5] toponimni ramziy markaz sifatida tahlil qiladi. Olim modernizatsiya va urbanizatsiya jarayonida *jonli xotira* zaiflashganda, jamiyat xotirani belgilarga, marosimlarga va nomlarga “tashqi” tarzda joylaydi. Qayd etish joizki, toponimlar ana shunday tashqi xotira konteyneridir. Masalan, tarixiy shaxs, voqea yoki qabila nomi bilan atalgan ko‘cha, qishloq, tepa nomlari vaqt o‘tishi bilan xotira mazmunini yo‘qotishi mumkin, biroq nomning mavjudligi o‘zi xotirani qayta faollashtirish imkonini saqlab qoladi.

Yuqoridagi tahlillardan ko‘rinib turibdiki, zamonaviy ilmiy yondashuvlarda toponimlarni etnomadaniy xotira sifatida o‘rganish “tanqidiy toponimiya” va “lingvistik landshaft” paradigmalarida kengaymoqda. Tanqidiy toponimiya joy nomlarini hokimiyat, ideologiya va xotira siyosati bilan bog‘liq diskurs sifa-

tida ko‘radi. Lingvistik landshaft esa yozuvlar, belgilar va xaritalardagi til ko‘rinishlarini ijtimoiy identitet indikatoriga aylantiradi. Bugungi kunda turli institutlarning nomlashda standartlashtirish, transliteratsiya, brending va turistik markirovka jarayonlari toponimning etnik xotira qatlamiga ta’sir ko‘rsatadi. Misol sifatida, ayrim hududlarda tarixiy nomning tiklanishi etnik-madaniy merosni kuchaytirsa, boshqa holatda “yangi” nomlar iqtisodiy investitsiya yoki ideologik ramz sifatida tanlanadi. Natijada eski nomlar og‘zaki muhitda yashirin yashashda davom etadi.

Tahlil va natijalar. Tilshunoslikda makon nomlari nafaqat geografik koordinata, balki millatning tarixiy va madaniy kodlarini o‘zida muhrlagan lisoniy belgilar tizimi sifatida baholanadi. Chunki etnos o‘zi yashagan hududdagi obyektlarni nomlar ekan, unga o‘z dunyoqarashi, o‘zligi va mifopoetik tafakkuridan kelib chiqib yondashadi. Natijada toponimlar to‘plami muayyan xalqning etnomadaniy xotira omboriga aylanadi. V.Nikolaysen Shotlandiya joy nomlarini tadqiq etar ekan, toponimlarni jamiyatning o‘tmishdagi intellektual va ijtimoiy faoliyatining lisoniy xaritasi sifatida baholab: “Toponimlar – xalqning o‘z o‘tmishini til yordamida qayta tiklash va makonni o‘zlashtirish borasidagi eng barqaror xotira vositasidir”[6], – deya izohlaydi. V.Nikolaysenning fikriga qo‘shilgan holda aytish mumkinki, toponimlar etnosning o‘zlikni anglash ehtiyojidan kelib chiqadi. Joy nomlari til tizimida jamiyatning tarixiy-madaniy evolyutsiyasiga hamohang ravishda qayta ma’no kasb etuvchi lisoniy fenomen hisoblanadi. Etnos o‘zining ijtimoiy-siyosiy hamda madaniy taraqqiyoti davomida o‘zi yashayotgan makon nomlarini doimiy ravishda o‘zining yangi qadriyatlar tizimi prizmasidan o‘tkazib, qayta anglaydi va lisoniy faoliyatida faollashtiradi. Toponimik xotiraning bunday tabiati joy nomlarining mental makonda qayta shakllanish mexanizmini belgilaydi. M.V. Golomidova toponimik nominatsiyaning kognitiv va dinamik tabiatini asoslab, joy nomlari inson tomonidan makonni o‘zlashtirish va uni madaniy-ijtimoiy jihatdan kodlashtirish jarayonida nafaqat yorliq vazifasini bajaradi, balki subyektning kognitiv faoliyati natijasida doimiy ravishda yangi semantik va interpretatsion ma’nolar bilan boyib boruvchi mental tuzilmadir sifatida baholaydi [7]. Demak, har bir tarixiy davrda til egalari toponimlarni o‘zlarining dolzarb etnomadaniy ehtiyojlaridan kelib chiqib, ongli ravishda qayta kodlaydilar.

Ma’lum bir hududda aholining uzoq vaqt davomida yashashi va xo‘jalik yuritishi natijasida o‘ziga xos joy nomlari tizimi shakllanadi. Geografik nomlar, qayd etib o‘tilganidek, o‘zi paydo bo‘lgan davrning ijtimoiy hayoti, til xususiyatlari va tarixiy voqealari haqida aniq ma’lumot beruvchi jonli manba hisoblanadi. Shu bois ham onomastika ilmida etnosning o‘tmishi va madaniyatini o‘rganishda toponimlarga birlamchi tarixiy hujjat sifatida qaraladi. Bu borada professor S.Qorayevning quyidagi fikrlari diqqatga sazovordir: “Joy nomlari chuqur ilmiy, siyosiy, amaliy va tarbiyaviy ahamiyatga ega. Jamiyat tarixida bo‘lib o‘tgan xilma-xil voqea-hodisalar joy nomlarida muhrlanib qolgan” [8]. Olim tomonidan ilgari surilgan bu qarashlar joy nomlarining mohiyatini to‘g‘ri anglashda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki toponimlar xalqning asrlar davomida bosib o‘tgan hayot yo‘li, tarixiy xotirasi va ma’naviy dunyosining tildagi ifodasidir. S. Qorayev ko‘rsatib o‘tgan to‘rtta muhim jihatni quyidagicha izohlash mumkin:

• **Toponimlarda etnomadaniy xotira va etnik tarix namoyon bo‘lishining asosiy omillari.**

• **Ilmiy ahamiyat.** Joy nomlari yozma manbalarda saqlanmagan qadimgi urug‘-qabilalar va til xususiyatlarini aniqlovchi birlamchi manbadir.

• **Siyosiy ahamiyat.** Toponimlar etnosning muayyan geografik makonda asrlar davomida yashab kelayotganini va u yerga bo‘lgan tarixiy huquqini lisoniy jihatdan isbotlaydi.

• **Amaliy ahamiyat.** Geografik nomlar xalqning atrof-muhit, suv va yer bilan bog‘liq kundalik xo‘jalik hamda iqtisodiy munosabatlarini aks ettiradi.

• **Tarbiyaviy ahamiyat.** Joy nomlaridagi afsona va tarixiy voqealar avlodlarda ajdodlar merosiga nisbatan faxr va hurmat tuyg‘usini shakllantiradi.

Sho‘rchi tumani toponimiyasi misolida olinadigan bo‘lsak, hududdagi mahalla va qishloq nomlari olim aytgan tarixiy va ilmiy ahamiyatni yaqqol ko‘rsatib beradi. Masalan, tumandagi *Baxshitepa* qishlog‘i nomining lisoniy tadriji qadimgi sanskrit tilidagi diniy tushunchalardan tortib, keyingi davrlardagi kotiblik, ma’muriy amaldorlik hamda hozirgi tilimizdagi badihago‘ylik va shamanlik kabi xilma-xil ma’naviy-madaniy qatlamlarni o‘zida jamlagan. Shuningdek, forscha asosga ega bo‘lgan *Obishir* nomi suvining tarkibi va sifatiga ko‘ra *sut suv* yoki *sutli buloq* ma’nosini anglatib, mahalliy aholining tabiat obyektlariga bergan amaliy va baholovchi xususiyatini ifodalaydi. Tumandagi *Oqtumshuq* toponimi esa hududning o‘ziga xos geografik tuzilishini, ya’ni, yirik va baland do‘nglikning qirrali tomonini anglatib, xalqning makonni nomlashdagi aniq mantiqiy va tabiiy mezonlarini ko‘rsatadi. Bundan ko‘rinadiki, joy nomlarining ilmiy va amaliy tomoni til tarixini, xalqning qadimgi urug‘-qabilaviy tarkibini va ko‘chib yurish yo‘nalishlarini aniqlashda yordam bersa, ularning tarbiyaviy jihati ajdodlardan qolgan moddiy va ma’naviy merosni asrab-avay-

lashga, yosh avlodda vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirishga xizmat qiladi. Binobarin, jamiyat hayotidagi har bir muhim burilish va tarixiy voqea joy nomlari asosida o‘rganilsa, xalq etnik tarixining bizgacha yetib kelmagan ko‘plab sahifalarini aniq lisoniy dalillar yordamida qayta tiklash imkoniyati tug‘iladi.

Xalqning etnomadaniy xotirasida chuqur iz qoldirgan avliyolar, qadamjolar hamda mifologik tushunchalar joy nomlarida muhrlanadi. Xususan, tadqiqotmiz obyekti hisoblangan Sho‘rchi tumani toponimik manzarasida uchraydigan *Sovjironbobo* ziyoratgohi turg‘un xalq e’tiqodi va avliyolarga bo‘lgan hurmatning lisoniy in’ikosidir. Tumanidagi *Moylixona* qishlog‘i nomining tarkibiy asosini tashkil etuvchi *moyli/boyli* komponenti etnik jihatdan quyi Qashqadaryo mang‘itlari va Qashqadaryoning o‘rta oqimi (Qamashi) saroylari tarkibidagi boyli urug‘i nomi bilan bevosita bog‘lanadi. Nominatsion tamoyilga ko‘ra, mazkur etnotoponim aynan boyli urug‘i vakillari muqim yashaydigan, ijtimoiy va madaniy jihatdan shakllantirilgan ovulni, ularning etnik makonini anglatuvchi lisoniy birlik sifatida namoyon bo‘ladi [9]. Bunday etnotoponimik qatlamlarning shakllanish qonuniyatlari umumfilologik planda antik va mifopoetik qatlamlarga borib taqaluvchi *Tamshush* singari toponimlar bilan uzviy aloqadorlikka ega. Zero, Moylixona singari etnotoponimlar jamiyatning keyingi ijtimoiy-tarixiy, urug‘-qabilaviy bo‘linish bosqichlari hamda hududiy o‘zlashtirish jarayonlarini muhrlagan bo‘lsa, Tamshush tipidagi toponimlar xalqning qadimgi ma’naviy olami, diniy tasavvurlari va muqaddaslik haqidagi mifologek qarashlari natijasida yuzaga kelgan onomastik birliklardir. Toponimik tizimdagi bunday dixotomiya, ya’ni, bir tomondan ibtidoiy mifologik tafakkur mevasi bo‘lgan qadimgi onomastik birliklar, ikkinchi tomondan esa aniq tarixiy-etnik jarayonlarni aks ettiruvchi urug‘-aymoq nomlari o‘zaro sintezlashgan holda, muayyan makonning yaxlit etnik manzarasini, xalqning ibtidoiy e’tiqodidan tortib keyingi ijtimoiy transformatsiyalarigacha bo‘lgan rivojlanish tarixini til faktlari vositasida namoyish etadi.

Xalq ma’lum bir joyni uning relyefi, iqlimi yoki tabiati asosida nomlar ekan, o‘z tilining ichki metaforik imkoniyatlaridan unumli foydalanadi. Obyektning geografik shaklini an’anaviy dunyoqarash prizmasida ma’lum bir belgilarga o‘xshatish, masalan, relyef tuzilishini vizual jonlantirish asosida yuzaga kelgan *Oqtumshuq* oykonomi yoki fauna olami orqali makonni simvollashtiruvchi *Laylakxona* mikrotomonimi Sho‘rchi tumani aholisi tafakkurning o‘ziga xosligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, obyektning tabiiy xususiyatiga emotsional-akustik baho berish natijasida shakllangan, tabiat hodisalarini lisoniy ongga ko‘chirgan *Shaldiroq* singari gidrotoponimik xarakterdagi nomlar ham etnosning atrof-muhitni lisoniy obrazlar vositasida his etish qobiliyatini to‘liq namoyon etadi. Ko‘rinadiki, hududiy onomastik birliklar avloddan avlodga o‘tish xususiyatiga ega bo‘lib, o‘tmish dunyoqarash va hududiy til tabiatini saqlovchi turg‘un lingvomadaniy tizim vazifasini bajaradi.

Xulosa qilib aytganda, “Geografik nomlar ma’lum tarixiy davrlarda paydo bo‘lgan. Ular tarixiy voqealarning xronologik dalilidir” [10]. Har bir tarixiy bosqich o‘zining nominatsion qonuniyatlari, xo‘jalik yuritish usullari va til xususiyatlari bilan toponimik tizimda yangi qatlamlarni yuzaga keltiradi. Bu jarayonda eskirgan yoki iste’moldan chiqqan nomlar ham butunlay yo‘qolib ketmay, balki tarixiy toponimik asos sifatida saqlanib qoladi. Hududdagi qadimiy qal’alar, tepaliklar yoki sug‘orish tizimlari bilan bog‘liq joy nomlari xalqning asrlar davomida ijtimoiy va moddiy faoliyati qay darajada rivojlanganini ko‘rsatuvchi jonli guvohdir. Mazkur geografik nomlarning xronologik ketma-ketligini lingvistik va tarixiy jihatdan tahlil qilish orqali ma’lum bir davrda vohada qaysi etnik guruhlar yetakchilik qilganini, ularning migratsiya yo‘nalishlarini hamda madaniy transformatsiyasini aniqlash mumkin. Shu bois toponimlarning paydo bo‘lish davrini to‘g‘ri belgilash, nafaqat til tarixini, balki har bir hududning umumiy etnik va ijtimoiy yilnomasini qayta tiklashda birlamchi xronologik dalil bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Plato’s. Cratylus. USA: Printed in the United Kingdom at the University Press, Cambridge, 2003, 194 p.

(2). Strabonis. Geographica. Volumen tertium. Lipsiae, 1904, 485 p.

(3). Vasmer M. Russisches etymologisches Wörterbuch. In 3 Bänden. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1953, 1088 s.

(4). Halbwachs M. La mémoire collective. Préface de Jean Duvignaud; Introduction de J. Michel Alexandre. – 2e éd. revue et augmentée. Paris: Presses Universitaires de France, 1968, 204 p.

(5). P.Les Lieux de mémoire. T. 1, La République. Paris: Gallimard, 1984, 674 p.

(6). Nicolaisen W. Scottish Place – Names, Their Study and Significance. London, Batsford Ltd, 1976, 210 p.

(7). Голомидова М.В. Искусственная номинация в русской ономастике. Урал. гос. пед. ун-т. Екатеринбург, 1998, с. 140–176.

(8). Кораев С. Узбекистон вилоятлари топонимлари. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005, 4-бет.

(9). Турсунов С. Сурхондарё вилояти топонимлари. Тошкент, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008, 57-бет.

(10). Аюбов А.Р. Топонимы как ценное наследие культуры. Номаи донишгоњ учёные записки. Scientific notes, № 4(57), 2018, с. 53.

Jumaniyazova Dildora Xudoyorovna (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi; dildora030894 @ gmail.com)

QO‘ZI DAVLATNING NAZMDA TROPLARDAN FOYDALANISH MAHORATI

Annotatsiya. *Maqolada Qo‘zi Davlatning “Ko‘ngil chiroyi” to‘plamidagi g‘azallar misolida shoirning nazmda troplar – metafora, metonimiya va sinekdoxadan foydalanish mahorati lingvopoetik va semantik-funksional jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, muallifning individual uslubiga xos bo‘lgan ma’no ko‘chishlarining badiiy-estetik ta’sirchanligi hamda emotsional-konnotativ vazifalari ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *troplar, metafora, metonimiya, sinekdoxa, lingvopoetika, g‘azal, individual uslub, ma’no ko‘chishi, estetik vazifa.*

МАСТЕРСТВО КОЗИ ДАВЛАТА В ИСПОЛЬЗОВАНИИ ТРОПОВ В ПОЭЗИИ

Аннотация. *В статье с лингвопоэтической и семантико-функциональной точек зрения проанализировано мастерство использования тропов – метафоры, метонимии и синекдохи в поэзии Кози Давлата на примере его сборника «Конгил чиройи». Также раскрыты художественно-эстетическая выразительность и эмоционально-коннотативные функции переносных значений, характерные для индивидуального стиля автора.*

Ключевые слова: *тропы, метафора, метонимия, синекдоха, лингвопоэтика, газель, индивидуальный стиль, перенос значения, эстетическая функция.*

KOZI DAVLAT’S MASTERY OF USING TROPES IN POETRY

Annotation. *The article analyzes the skill of using tropes – metaphor, metonymy, and synecdoche – in Qozi Davlat's poetry from a linguapoetic and semantic-functional perspective, based on his poetry collection "Kongil chiroyi". The artistic-aesthetic impact and emotional-connotative functions of figurative expressions specific to the author's individual style are highlighted.*

Keywords: *tropes, metaphor, metonymy, synecdoche, linguapoetics, ghazal, individual style, figurative meaning, aesthetic function.*

Kirish. Badiiy matnning estetik qimmatini, ifodalilik va ekspressivligini oshirishda mazmuniy ko‘chimlar – troplar tizimi yetakchi o‘rin tutadi. Troplar semantik tabiatiga ko‘ra, miqdoriy (*giperbola, meyozis*) hamda sifatiy (*metafora, metonimiya, sinekdoxa, ironiya*) ko‘chishga asoslangan turlarga ajratiladi [15; 29–30-b.]. Qadimgi grek, hind va rim ritorikasida asoslangan ushbu tasviriy vositalar, dastlab, morfologik hodisa (figuralar esa sintaktik hodisa) sifatida farqlangan bo‘lsa [2;178-b.], keyinchalik rus va Yevropa tilshunosligida (A.A.Potebnya, A.N.Veselovskiy, J.Maruzo, S.Ulman, L.A.Bulaxovskiy) hosila ma’no hosil bo‘lish mezonlari asosida turlicha tasniflangan [4;5;8;12;14]. O‘zbek tilshunosligida R.Qo‘ng‘irov troplarni paradigmatik, uslubiy figuralarni esa sintagmatik hodisalar sifatida tizimlashtirgan [6;81-b.].

Badiiy nutqda eng faol qo‘llanuvchi trop turi *metafora* (mumtoz poetikada *istiora*) yashirin o‘xshatish va aloqadorlikka tayanadi [3;11-b.]. Aristoteldan boshlangan ushbu tadqiq yo‘nalishi uzoq davom etgan sof ritorik va stilistik chegara qolipidan chiqib [1;3-b.], bugungi kunda lingvistik va xususiy-muallif metaforalari hamda ularning mazmuniy ko‘rinishlari (*oddiy, personifikatsiya, sinesteziya*) kesimida o‘rganilmoqda [9;10-b.]. Shuningdek, aloqadorlikka asoslanuvchi *metonimiya* (mumtoz poetikada *majoz*) va uning alohida yoki tutash shakli bo‘lmish *sinekdoxa* ko‘chimlari badiiy tasvir imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim omillardir [7;13-b.].

Ko‘rinadiki, badiiy ko‘chimlarning umumiy nazariy va evolyutsion asoslari jahon hamda o‘zbek tilshunosligida atroflicha yoritilgan bo‘lsa ham, ularning muayyan ijodkor individual uslubidagi pragmatik va estetik imkoniyatlarini, xususan, Qo‘zi Davlat – Davlatyor nazmiy merosidagi semantik-funksional tabiatini maxsus tadqiq etish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Bizning ushbu maqolamizdan ko‘zlangan maqsad shoir she’riyatida qo‘llangan mazmuniy ko‘chimlar – troplar tizimini, muallifning metafora, metonimiya va sinekdoxadan foydalanish mahoratini hamda ularning matn poetik tahlilidagi estetik va konnotativ vazifalarini ilmiy asoslashdan iboratdir.

Metodologiya. Ushbu maqolada Qo‘zi Davlatning 1999-yil Toshkentda G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyotida chop qilingan “Ko‘ngil chiroyi” (shartli qisqartmada – KCh) to‘plamiga kiritilgan g‘azal va muxammaslari empirik material sifatida tanlab olingan. Maqolaning metodologik aso-

sini o‘zbek hamda jahon tilshunosligida shakllangan lingvopoetik, semantik va stilistik tahlil tamoyillari (R.Qo‘ng‘irov, M.Mirtojiyev, N.Mahmudov) tashkil etadi. Badiiy matnlar tarkibidagi mazmuniy ko‘chimlarni – troplarni aniqlash va baholashda lingvistik tavsif, tarkibiy-semantik hamda komponentlar tahlili usullaridan samarali foydalanilgan.

Maqolada ko‘chim turlari (metafora, metonimiya, sinekdoxa) nutqiy vositalarning paradigmatik va sintagmatik xususiyatlari berilgan nazariy tasniflar kesimida bosqichma-bosqich tahlilga tortilgan. Nazariy qarashlarni amaliy faktik materiallar bilan chog‘ishtirishda lingvostilistik qiyoslash hamda matnning emotsional-konnotativ vazifasini ochib beruvchi konteksual-funksional tahlil metodlari qo‘llangan. Bu esa shoir nazmida qo‘llangan obrazli ifodalarning semantik tarkibi va individual-mualliflik mahoratini obyektiv baholash imkonini beradi.

Muhokama va natijalar. Badiiy matnda voqelikning estetik ta’sirchanligi va poetik qimmati shoirning til imkoniyatlarini qay darajada mahorat bilan qo‘llagani bilan belgilanadi. Davlatyor she’riyatida uchraydigan trop turlari – metafora, metonimiya va sinekdoxalar lirik qahramon his-tuyg‘ulari hamda mahbuba obrazining badiiy-estetik ta’sirchanligini oshirishga xizmat qilgan. Masalan, Amudaryo sohilida uchratilgan go‘zal pari ta’rifi va oshiqning qalb to‘fonlari haqidagi “Amu qirg‘og‘ida” deb nomlangan g‘azalidagi ma’no ko‘chishlarini tahlil qilishga harakat qilamiz:

Ushbu g‘azalda mahbubaning go‘zalligi, uning oshiq qalbini zabt etishi va tabiat unsurlarini ifodalashda metafora yetakchi o‘rin tutadi. Masalan, “Bir *pari* ko‘rdim ajoyib men Amu qirg‘og‘ida, Ong‘a teng paykar topilmas, hatto jannat bog‘ida” (KCh, 6) deb boshlanuvchi g‘azal matla’sida chiroyda benazir mahbubaning o‘zi to‘g‘ridan to‘g‘ri afsonaviy, go‘zal *pari*ga o‘xshatilib nomlanmoqda. Yoki “Ko‘rdim-u mahzun ko‘ngilda chaqnadi rahshoni nur, Kirdi boshimga *shirin* o‘y *shu’layi chirog‘i*da” baytida mahbubaning chehrasidan taralayotgan nur yoki oshiq qalbida uyg‘ongan umid chiroq shu’lasiga qiyoslanmoqda. Shuningdek, ushbu baytdagi *shirin* sifatlashi ham metaforik ko‘chim sanaladi. Ushbu g‘azalning “Oldi *gul* ruxsori aqlim *sunbuli* tori bilan, Hulla harir gul badanda burma ko‘krak tog‘ida” baytida yorning nafis va ochilib turgan chehrasi *gul*ga va mayda eshilgan, xushbo‘y soch tolalari *sunbul guli*ga qiyoslanmoqda. Keyingi “*Dom*i shahlosi bilankim dil *qo‘shin* qilmish asir, Kuydi ishq *iskanjasi*da siyna sayyod dog‘ida” baytida oshiqning qalbidagi barcha tuyg‘ular, irodasi va kuchi bir butun *qo‘shin* (lashkar)ga, mahbuba esa bu qo‘shinni asir olgan *sarkarda*ga, shuningdek, yorning sehrli, shahlo ko‘zlari oshiqni tutib oluvchi *dom* (tuzoq)ga, muhabbat odamiylikni qisqichdek qisib, azob beruvchi *iskanja*ga o‘xshatilmoqda. G‘azalning 5-baytida mahbubaning labi qimmatbaho *la’l* toshiga, undan olinadigan obihayot (jon beruvchi suv) esa jannatdagi *Kavsar* bulog‘iga qiyoslangan.

Metonimiya – bog‘liqlik, aloqadorlik asosidagi ma’no ko‘chishi bo‘lib, yuqoridagi g‘azal matla’sidagi *Amu sohili* so‘zi va 7-baytdagi *sokin sohilda* birikmasi shunchaki jug‘rofiy joy nomi emas, balki aloqadorlik asosida “oshiq va mahbuba uchrashgan, diydor onlari kechgan muqaddas xotira makoni” ma’nosini anglatadi. 2-baytdagi *bosh* inson tanasida fikrlash markazi bo‘lgani uchun, unga fikr yoki xayol kelishi aloqadorlik asosida butun insonning ruhiy holatiga ko‘chirilgan. 4-baytdagi *sayod* (ovchi) so‘zi aloqadorlik asosida oshiqning ko‘nglini ovlagan “go‘zal mahbubaning shaxsi”ga ko‘chirilgan. Shuningdek, “Larza soldi dillara ko‘z yoshlari, oh, miltirab, Junbushi mavjud *jahon*ning tomchilar titrog‘ida” baytida *jahon* so‘zi aloqadorlik asosida “olamdagi barcha tirik mavjudotlar, insonlar va borliq” ma’nosini ifodalab kelgan.

Ma’lumki, qism orqali butunni yoki butun orqali qismni anglatish sinekdoxani yuzaga keltiradi. Shoirning ushbu g‘azalida ham mahbubaning muayyan husn a’zolari yoki oshiq vujudining qismlari orqali butun inson shaxsini anglatish (sinekdoxa) g‘azalning ta’sirchanligini oshirgan. Masalan, matla’dagi *paykar* – go‘zal qomat orqali mahbubaning butun borlig‘i; 3-baytda *gul badan* – go‘zal tana tilga olinishi orqali mahbubaning o‘zi nazarda tutilyapti (qism orqali butun anglatilgan). Yoki 2- va 4-baytlarda oshiq *ko‘ngil* va *siyna* (ko‘krak) so‘zlarini tilga olganda, o‘z shaxsini, butun ruhiy va jismoniy vujudini, shuningdek, 7-baytdagi “*Sarv qaddin bir quchib*” birikuvida *sarv qad* orqali tik va kelishgan qomatli yorning o‘zini nazarda tutadi.

Davlatyor “Sandin sara” deb nomlangan g‘azali (KCh, 7)da ham mahbubaning go‘zalligi, a’zolari va oshiqning holatini ifodalash uchun metaforadan juda keng foydalanilgan. Jumladan, “Garchi bulbul avji zo‘r anvoyi gullar shavqida, Lek emas ul *to‘ti til* gulshan aro sandin sara” baytida mahbubaning shirin so‘zlashi, nutqi *to‘ti qushi*ga o‘xshatilmoqda. Bu orqali go‘zal gapiruvchi til nazarda tutilyapti. “Ishqda savdoyi sanam sochi taramlar ichra yo‘q, Qayda *yaldo shomi*dek *zulfi siyo* sandin sara” baytida yorning qop-qora sochlari yilning eng uzun va qarang‘u tuni – *Yaldo kechasi*ga o‘xshatilmoqda. Zulm va qorang‘ulik ramzi sifatida mahbubaning sochi – *zulfi siyo* metafora qilingan. Shoir g‘azalning “Yo‘q-qu sayyod etgali dil

kaptarin sahroda sayd, Otgali g‘amza o‘qin yo‘q qoshi yo sandin sara” baytida uchta metaforani mahorat bilan qo‘llagan: 1) oshiqning bezovta va nozik qalbi *kaptar*ga o‘xshatilmoqda. Sahrodagi ovchi (*sayyod*) esa ramziy ma’noda mahbubadir; 2) yorning qarashlari, noz-sitamlari yurakka sanchiladigan *o‘q*qa o‘xshatilmoqda; 3) mahbubaning kamonsimon qoshlari *yoy* (kamon)ga o‘xshatib ifodalangan. Shuningdek, g‘azalning “Lahza ishq anduhidin dillarga taskin topmadim, Tiyra ko‘nglum *mash’ali*, ko‘zi qaro sandin sara” baytida mahbubaning o‘zi yoki uning qarashlari oshiqning qorang‘u (tiyra) ko‘nglini yorituvchi *mash’al*ga o‘xshatlmoqda va “Aylasa gar tanni tark ruhim, davosi bormikan, Jismimga jon etgich ato *Masiho*so sandin sara” baytida esa Iso alayhissalomning o‘liklarni tiriltirish mo‘jizasiga ishora (talmeh) qilinib, mahbuba oshiqning o‘layotgan jismiga qayta jon beruvchi xaloskor – Iso kabi (Masihoso) tasvirlanmoqda.

Ushbu g‘azalning 2-baytidagina metonimik ko‘chim kuzatiladi: “Garchi bulbul avji zo‘r anvoyi gullar shavqida, Lek emas ul to‘ti til gulshan aro sandin sara” baytida *gulshan* (bog‘) so‘zi bu yerda majoziy ma’noda “go‘zallar davrasi, hayot yoki husn olami”ni anglatib kelmoqda. O‘rin-joy atamasi undagi voqelik // muhitga ko‘chgan.

Shoir ushbu g‘azalda ham sinekdoxadan juda samarali va o‘rinli foydalangan. Masalan: g‘azalning 3-baytida “sochi taramlar” orqali sochlari jamlanib o‘rilgan go‘zallar nazarda tutilmoqda, ya’ni qism (*soch*) orqali butun (*go‘zal qizlar*) anglatilgan. Yoki 5-baytda *ko‘zi qaro* orqali qora ko‘zli yorning o‘zi nazarda tutilyapti, ya’ni, butun boshli inson uning bir a’zosi (*ko‘zi*) orqali ifodalanmoqda. Shuningdek, shu baytdagi *dil* va 7-baytdagi *ko‘ngil* orqali, aslida, o‘z vujudi, butun borlig‘i va shaxsini nazarda tutadi.

Davlatyor qalamiga mansub “O‘zgacha” radifli go‘zal g‘azal (KCh, 8)da ham o‘zbek mumtoz she’riyatining an’anaviy badiiy tasvir vositalari, xususan, metafora (istiora) va sinekdoxadan mahorat bilan foydalanilgan. G‘azalda, ayniqsa, mahbubaning go‘zalligi, atrofdagi narsa-hodisalarning oshiq ruhiyatiga ta’siri metaforalar orqali ochib berilgan. Jumladan, “Kim ko‘ribdi buncha ko‘rkni, bu qadar anvoyi gul, Bo‘ston ichra beqiyos ruxsori *ra’no* o‘zgacha” baytida mahbubaning chiroyli yuzi, ruxsori ochilib turgan go‘zal *ra’no* gulga o‘xshatilib, mahbubaning o‘zi ramziy ma’noda *anvoyi gul* (turfa gul) deb atalgan. Baytdagi *bo‘ston* (bog‘) so‘zi majoziy ma’noda “go‘zallar olami” yoki “hayot davrasi”ni anglatib keladi, ya’ni joy nomi metonimik holatda undagi muhitga ko‘chirilgan. “Dilda sokinlik netar, ot sursa g‘avg‘o lashkari, Mavjlanur to‘lqinli dil go‘yoki daryo, o‘zgacha” baytida esa oshiqning qalbini vayron qilayotgan, tinchini buzayotgan ishq iztiroblari, ozorlari va go‘zalning nozlari vayronkor *lashkar* (qo‘shin)ga o‘xshatilmoqda. Navbatdagi “Xotirim tarqoq parishon zulfi toridek aning, Charx urar turli xayol- boshimda savdo o‘zgacha” baytidagi *savdo* so‘zi tijorat emas, balki “oshiqning boshidagi ishq sururi, jinnilik va telbalik holati (savdoyilik)” ma’nosida majoziy qo‘llangan. “Bir kalima aytmas ul ming iltijo qilgan bilan, O‘ziga qo‘ygan bino xo‘b kibr-u havo o‘zgacha” baytida *bino qo‘ymoq* iborasi “o‘zini yuqori tutish, kibrlanish” ma’nosida ko‘chma (metaforik) ma’noda kelgan. Shuningdek, bu baytda *kalima* (so‘z) so‘zi “til va nutq” ma’nosida kelgan, ya’ni, mahbuba oshiqqa qarata hech qanday gap yoki javob aytmayotgani metonimiya asosida ko‘rsatilgan.

Ushbu g‘azalning ikki-uch baytida sinekdoxa – insonning biror a’zosi orqali uning butun borlig‘ini ifodalash mahorat bilan qo‘llanganligi kuzatiladi. Jumladan, matlada – “O‘tdi noz birla ko‘chamdin qaddi zebo o‘zgacha, Tarqatib anvoyi mushk–anbar musaffo, o‘zgacha” baytida *qaddi zebo* orqali ko‘chadan o‘tib ketgan go‘zal qad-qomatli mahbubaning o‘zi nazarda tutilyapti, ya’ni. shaxs uning bir qismi – *qaddi* (bo‘ybasti) orqali ifodalangan. Shoir (oshiq) 4-baytda *dilim daryodek mavjlanur* deganda, faqat yuragini emas, balki butun vujudi va ruhiy holatini nazarda tutadi. Shuningdek, 5-baytda mahbubaning soch tolasi – *zulf tori* tilga olinib, u orqali go‘zalning sochlari va umumiy jamoli nazarda tutilmoqda.

Umuman, Davlatyor g‘azallarida mahbubaning husn-jamoli, oshiqning ruhiy holati va tabiat tasvirlari turli narsa-hodisalarga qiyoslash orqali – metaforik holatda ifodalangan. Masalan: *surati suqsur* – mahbubaning go‘zal qomati (yurishi) xushqomat yovvoyi o‘rdak (suqsur)ga; *ko‘zlari ohu//qoshi yo* – yorning ko‘zlari jayron (ohu) ko‘ziga, kamonsimon qoshlari esa yoy (kamon)ga; *ikki shamshiri* – oshiq bag‘rini tiluvchi o‘tkir qarashlar yoki ko‘zlar (“ko‘z” so‘zi tushirilib) ramziy ravishda shamshirga; *qoshlari qunduzdin qaro* – qoshlarning tim qoraligi qunduz terisining rangiga; *orazi oftobi // xurshidi ruxsor* – yorning quyoshdek porloq va nurli chehrasi to‘g‘ridan to‘g‘ri oftobga//xurshidga; *tillari bulbuligo‘yo* – mahbubaning shirin so‘zlashi va nutqi sayrayotgan bulbulga; *la’li //yoqut dudog‘i* – yorning lablari rangi va qimmati jihatidan qimmatbaho qizil toshlar – la’l hamda yoqutga; *orazi oyjamol* – mahbubaning chiroyli yuzi to‘lin oyga; *nozik nihol* – yorning nafis va suluv qad-qomati yangi unib chiqqan daraxt novdasi (nihol)ga; *to‘ti maqol* – mahbubaning jozibador nutqi to‘ti qushining sayrashiga; *olov yonog‘i* – yorning qizargan issiq yuzi alangalanib turgan olovga; *mujgon o‘qi* – mahbubaning o‘tkir va uzun kipriklari yurakni tiluvchi o‘qqa; *tovus raftor* – mahbubaning noz va viqor bilan yurishi tovus qushining harakatlariga; *visol otashi* – uchra-

shuvdan tug‘ilgan kuchli hayajon va ishq otashga (olovga); *ikki otash* – oshiq va mahbubaning bir-biriga tikilib turgan, ishq o‘ti porlagan ko‘zlari “ikki otash”ga; *joni yo‘q surat* – go‘zal yor qarshisida oshiqning hayratdan qotib qolishi jonsiz haykalga yoki rasmga o‘xshatilgan va qiyoslangan. Bunday misollarni yuzlab keltirish mumkin.

Shoir o‘z devonida metonimik qo‘llanishlardan ham juda ko‘p va juda xo‘p foydalangan. Masalan: “Surati suqsur, serjilo Xorazmda bittagina, Ko‘zlari ohu, qoshi yo Xorazmda bittagina” matla’li g‘azali (KCh, 12)dagi *Xorazmda* ifodasi shunchaki jug‘rofiy hudud emas, balki aloqadorlik asosida “shu vohada yashovchi barcha go‘zallar olami, qizlar davrasi” nazarda tutilgan. Shuningdek, g‘azallardagi *bazmimga // gul bazmida* – bazm so‘zi shunchaki o‘yin-kulgi emas, balki oshiqning hayoti, ko‘ngil davrasi yoki oshiq-ma’shuq uchrashadigan muhitni; *boqib qiyo* – qiya boqish (harakat turi) aloqadorlik asosida mahbubaning noz-karashmasi, e’tiborini; *labzi halol o‘lsa* – labz (til, so‘z) so‘zi aloqadorlik asosida insonning bergan va’dasi, ahdi va vafosini; *yuz ochgan gullarin davrasida* – gullar davrasi aloqadorlik asosida chiroyli qizlar, go‘zallar majlisini; *raftorda insof bo‘lmasa* – raftor (yurish-turish harakati) yorning oshiqqa bo‘lgan munosabati, e’tibori ma’nosini; *tummorda insof bo‘lmasa* – tumor (buyum) aloqadorlik asosida uning ichiga solinadigan ishq maktubini yoki yorning oshiqqa yaqinligini; *biyron til erurkim // Kalomga kelmayin tillar* – til (nutq a’zosi) aloqadorlik asosida insonning gapirish qobiliyatini, nutqi va so‘zini; *samodin qosh kermish hilol* – hilolning shakli orqali insonning qosh kerishini aloqadorlik asosida ifodalagan.

Davlatyor o‘z g‘azallarida sinekdoxadan ham o‘rinli va samarali foydalanishga erishgan. Shoir, asosan, inson vujudining ma’lum bir qismi yoki a’zosini tilga olish orqali uning butun borlig‘i, ruhiyati yoki shaxsiyatini anglatish usulini ko‘proq qo‘llagan. Masalan: g‘azallarda *oq siynani // ko‘ksim // siyna uzra* kabi qo‘llanishlarda oshiqning *ko‘krak* (*siyna/ko‘ks*) qismi tilga olinib, uning butun bag‘ri, yuragi va jismoniy-ruhiy vujudi nazarda tutilgan. Yoki *qaddi zebo // sarv qad* – qad-qomat (qism) orqali go‘zal qadli mahbubaning (butunning) o‘zi; *orazi // ruxsorda insof bo‘lmasa* – chehra, yuz (ruxsor) tilga olinishi orqali yorning butun jamoli va shaxsi; *dilga // ko‘ngil // shod diling // Davlatyor dilin* – dil (yurak/ko‘ngil) so‘zi orqali lirik qahramonning (yoki yorning) butun ichki olami, ruhiyati va shaxsiyati; *ma’shuqa boshiga* – bosh so‘zi orqali mahbubaning butun vujudi, jismi; *diydang uzrakim* – diyda (ko‘z) orqali oshiq o‘z shaxsini va butun borlig‘i; *ko‘zlar ko‘zlarga tushganda* – ikki juft ko‘zning to‘qnashuvi orqali oshiq va mahbubaning yuzma-yuz kelishi, ikki inson shaxsining uchrashuvi; *chehra alvoniy-ol bo‘lib* – yuzning qizarishi orqali insonning butun vujudini qamrab olgan hayajon va uyat tuyg‘usi; *ushshoq ahliga* – ushshoq (oshiqlar) so‘zi orqali oshiqlarning qalbi va shaxsiyatini nazarda tutgan.

Qo‘zi Davlatning “Ko‘ngil chiroyi” devonidagi g‘azallari milliy badiiy tafakkur va lingvopoetikaning yuksak namunasi hisoblanadi. Shoir o‘z asarlarida an’anaviy sharqona lirika obrazlaridan unumli foydalangan holda, mahbubaning sehrli jamolini, oshiqning ichki ruhiy iztiroblari hamda ilohiy va dunyoviy ishq falsafasini chuqur tasvirlashga erishgan. Bunda metafora, metonimiya va sinekdoxa kabi tizimli ma’no ko‘chishlari asarning umumiy emotsional-pragmatik atmosferasini yaratuvchi bosh lingvistik omil vazifasini bajaradi.

Xulosa. Yuqorida tahlilga tortilgan g‘azallarda uchraydigan metaforalar yorning husn-latofatini (masalan, *pari, la’l, sunbul soch, sarv qad, nargis ko‘z*) va oshiq qalbining bezovtaligini (*ko‘ngil qushi, dil qo‘shini, ishq iskanjasi*) jonli hamda silliq tarzda vizuallashtirishga xizmat qilgan. Metonimiyalar esa aloqadorlik va muayyan makon-zamon izchilligi asosida sukunatli xotiralarni, oshiq va ma’shuq davrasini (*Amu sohili, bo‘ston, bazm, ostona*) hamda insonning til va nutq imkoniyatlarini ixcham badiiy tilda bayon etadi. Eng muhimi, lirik qahramon shaxsiyatini va yorning butun tanasini muayyan tasviriy a’zolar (qism) orqali umumlashtirib ifodalashda sinekdoxa usulidan (*qorako‘z, jon, siyna, dil, ruxsor, qaddi zebo*) mahorat bilan foydalanilgan bo‘lib, bu holat she’riyatning ta’sirchanligini yanada kuchaytirgan.

Umuman, Qo‘zi Davlatning nazmiy merosidagi semantik ko‘chimlar o‘zbek mumtoz va zamonaviy badiiy nutqining betakror imkoniyatlarini, tasviriy vositalarning rang-barangligini to‘laqonli namoyish etadi. Shoirning mazkur ma’no ko‘chish hodisalaridan izchil foydalana olish mahorati uning o‘ziga xos individual uslubini shakllantirib, ijodkor asarlarining til xususiyatlarini monografik va lingvopoetik yo‘nalishda chuqurroq tadqiq etish uchun boy ilmiy-nazariy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan manbalar ro‘yxati:

(1). Mahmudov N. Metafora va uning lingvopoetik imkoniyatlari. “O‘zbek tili va adabiyoti”, 4-son, Toshkent, 2023.

(2). Античные теории языка и стиля. Москва–Ленинград, 1936.

(3). Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ ус-санойиъ. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
(4). Булаховский Л.А. Введение в языкознание. Москва, 1953.
(5). Веселовский А.Н. Историческая поэтика. Москва, “Высшая школа”, 1989.
(6). Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. Тошкент, “Фан”, 1977.
(7). Лапасов Ж. Бадиий матн ва лисоний таҳлил. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1995.
(8). Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1960.
(9). Маҳмудов Н. Тилнинг эстетик вазифаси ва синестетик метафоралар. “Ўзбек тили ва адабиёти”, Тошкент, 2012, 3-son.
(10). Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. Тошкент, “Мумтоз сўз”, 2010.
(11). Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. Тошкент, “Фан”, 1976.
(12). Потебня А. Эстетика и поэтика. Москва, 1976.
(13). Реформатский А.А. Введение в языковедение [5-е изд.. Москва, “Аспект Пресс”, 1996.
(14). Ульман Ст. Семантические универсалии. Новое в лингвистике. Москва, “Радуга”, 1970.
(15). Ўринбоев Б., Қўнғуров Р., Лапасов Ж. Бадиий текстнинг лингвистик таҳлили. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1990.
(16). Қўзи Давлат. Кўнгил чиройи (ғазаллар ва мухаммаслар). Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999, 304 бет.

Sharipova Sadoqat Olimboy qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi; sharipovasadoqat16@gmail.com)

XORAZM VOHASI MAQOLLARIDA MEHNAT QADRIYATINING AKSIOLINGVISTIK IFODASI

Annotatsiya. *Maqolada Xorazm vohasi maqollarida mehnat qadriyatining til orqali ifodalanish mexanizmlari aksiolingvistik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Unda paremiologik birliklarning baholovchi semantikasi, ularning milliy aksiosferani shakllantirishdagi o‘rni hamda Xorazm shevasiga xos maqollarda mehnatsevarlik va dangasalikning lingvistik oppozitsiyasi yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *aksiolingvistika, paremiologiya, Xorazm shevasi, maqol, mehnat konsepti, baholash.*

АКСИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ЦЕННОСТИ ТРУДА В ПОСЛОВИЦАХ ХОРЕЗМСКОГО ОАЗИСА

Аннотация. *В статье с позиций аксиолингвистического подхода анализируются механизмы языкового выражения ценности труда в пословицах Хорезмского оазиса. Рассматриваются оценочная семантика паремиологических единиц, их роль в формировании национальной аксиосферы, а также языковая оппозиция трудолюбия и лени, представленная в пословицах, характерных для хорезмского диалекта.*

Ключевые слова: *аксиолингвистика, паремиология, хорезмский диалект, пословица, концепт труда, оценка.*

AXIOLINGUISTIC EXPRESSION OF THE VALUE OF LABOR IN THE PROVERBS OF THE KHOREZM OASIS

Annotation. *This article analyzes the mechanisms by which the value of labor is linguistically expressed in the proverbs of the Khorazm oasis, employing an axiolinguistic approach. It examines the evaluative semantics of paremiological units, their role in shaping the national axiosphere, and the linguistic opposition between industriousness and laziness found in proverbs specific to the Khorazm dialect.*

Keywords: *axiolinguistics, paremiology, Khorezm dialect, proverb, concept of labor, evaluation.*

Kirish. Antropotsentrik tilshunoslikning rivojlanishi natijasida til faqat kommunikativ vosita sifatida emas, balki inson tafakkuri, madaniyati va qadriyatlarini aks ettiruvchi murakkab kognitiv tizim sifatida talqin qilinmoqda. Ana shu ilmiy paradigma doirasida shakllangan aksiolingvistika tilda mujassamlashgan qadriyatlar tizimini, baholash kategoriyasini hamda til egalarining milliy dunyoqarashini o‘rganishga qaratilgan mustaqil yo‘nalishdir.

Aksiolingvistik nuqtayi nazarga ko‘ra, baho obyektiv borliqning bevosita aksi emas, balki insonning ijtimoiy tajribasi va madaniy ongidan o‘tgan subyektiv munosabat mahsulidir. Shu sababli til birliklari, ayniqsa, maqollar, jamiyat tomonidan e’tirof etilgan axloqiy me’yorlar va qadriyatlarni saqlovchi hamda avlodlarga uzatuvchi lingvomadaniy kod vazifasini bajaradi.

Xorazm vohasi maqollari voha aholisining mehnat madaniyati, turmush tarzi va axloqiy qarashlarini o‘zida mujassamlashtirgan noyob til qatlamidir. Ularni aksiolingvistik jihatdan tadqiq etish mehnat konsep-

tining milliy-madaniy mazmunini aniqlash hamda Xorazm aksiosferasining o‘ziga xos xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Qadriyatlar nazariyasi, dastlab, falsafa va mantiq doirasida shakllangan bo‘lsa, keyinchalik, uning lingvistik talqini XX asrning ikkinchi yarmida rivojlana boshladi. N.D.Arutyunova baholash kategoriyasini tilning semantik tuzilishi bilan bog‘liq hodisa sifatida izohlab, qiymat va modal munosabatlarning nutqdagi ifodasini tahlil qilgan [1]. A.A.Ivin esa aksiologiyani baholashning mantiqiy modeli sifatida asoslab, qiymat kategoriyalarining universal xususiyatlarini ko‘rsatgan [2].

Rus tilshunosligida S.G.Vorkachev, V.I.Karasik, G.Bagautdinova va G.Gibatova lingvoaksiologiyaning nazariy asoslarini ishlab chiqib, milliy madaniyat va til o‘rtasidagi aksiologik munosabatlarni yoritganlar. Ularning tadqiqotlarida aksiosfera, baholovchi semantika va qadriyat konseptlari markaziy tushunchalar sifatida talqin etiladi.

O‘zbek tilshunosligida antropotsentrik yo‘nalishning rivojlanishi bilan aksiologik tadqiqotlarga ham alohida e’tibor qaratildi. Sh.Safarov kognitiv tilshunoslik doirasida til va tafakkur munosabatlarini yoritgan bo‘lsa [3], J.Yoqubov, G‘.Qambarov, Z.Pardayev, S.Boymirzayeva hamda R.Madjidova baholash, aksiologik modallik va lingvomadaniy qadriyatlarning turli qatlamlarini tadqiq etdilar.

Paremiologiya sohasida T.Mirzayev, Sh.Shomaqsudov, Sh.Shorahmedov, O.Madayev va B.Jo‘rayevalarning ilmiy ishlari o‘zbek maqollarining semantik, poetik va lingvokulturologik tabiatini yoritishga bag‘ishlangan. R.Madjidovaning o‘zbek va rus tillari materiallari asosidagi aksiologik tadqiqotlari [4] hamda G.Komilovaning maqollar lingvoaksiologiyasiga oid izlanishlari [5] mazkur yo‘nalishning metodologik asoslarini boyitdi. Biroq mavjud tadqiqotlarda Xorazm vohasi shevalariga mansub maqollar alohida hududiy aksiosfera sifatida maxsus o‘rganilmagan.

Metodologiya. Tadqiqot antropotsentrik va aksiolingvistik tamoyillarga asoslandi. Material sifatida “Xorazm shevalari maqol va iboralari qisqacha izohli lug‘ati”dagi mehnat mazmunidagi paremalar tanlab olindi [6]. Ularni tahlil qilishda tavsifiy, semantik, komponent tahlil, lingvomadaniy hamda aksiologik interpretatsiya metodlaridan foydalanildi.

Tahlilda maqollarning baholovchi semantikasi ikki asosiy qiymat maydoni asosida tasniflandi:

1) ijobiy qadriyatlar: mehnatsevarlik, harakatchanlik, mas’uliyat, halollik;
2) salbiy qadriyatlar: dangasalik, bekorchilik, loqaydlik, ish tanlash.

Mazkur oppozitsiya Xorazm vohasi xalqining mehnatga oid qadriyatlar tizimini aniqlash imkonini beradi.

Natijalar va muhokama. Xorazm vohasi maqollarida mehnat insonning axloqiy barkamolligini belgilovchi asosiy mezonlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Mehnatsevar shaxs ijobiy baholansa, dangasalik jamiyat tomonidan keskin qoralanadi.

Iš jaqmasa it baqmas (Ish yoqmasga it boqmas). Mazkur paremada *iš jaqmas* leksemasi salbiy aksiologik marker vazifasini bajaradi. Maqolning ichki semantik modeli “mehnatdan qochish → foydasizlik → ijtimoiy qoralash” zanjiri asosida qurilgan. “It baqmas” komponenti esa xalq tasavvurida eng sodda yumushni ham uddalay olmaydigan shaxs obrazini yaratadi. Demak, paremada baholash obyekti – dangasalik, baholash subyekti esa xalqning axloqiy ongidir.

Išjaqmasa iš bujursaŋ, ataŋ bärmägän aqlni bärädi (Ishyoqmasga ish buyursang, otang bermagan aqlni beradi). Bu maqolda mehnat tarbiyaviy qadriyat sifatida talqin qilinadi. Kinoyaviy usul orqali dangasa kishining faqat mehnat jarayonidagina hayotiy tajriba orttirishi ifodalanadi. “Otang bermagan aql” birikmasi mehnatning insonni kamol toptiruvchi ma’naviy kuch ekanligini bildiruvchi metaforik bahodir. Paremaning pragmatik vazifasi yosh avlodni mas’uliyat va mehnatsevarlik ruhida tarbiyalashdan iborat.

Išjaqmas iš säjlidi (Ishyoqmas ish saylaydi). Ushbu maqol Xorazm paremiologiyasida eng faol baholovchi birliklardan biridir. Unda mehnatsevar va dangasa shaxslar qarama-qarshi qo‘yiladi. Xalq ongida ishning og‘ir-yengilligini tanlash emas, balki har qanday halol mehnatni bajarish qadrlanadi. Shu bois “ish saylash” semasi salbiy aksiologik mazmunga ega bo‘lib, loqaydlik va mas’uliyatsizlikni anglatadi.

Köp oŭrγan kötä jaqar (Ko‘p o‘tirgan ko‘tga yoqar). Xorazm shevasiga xos ushbu maqol xalqona yumor va emotsional ekspressivlik asosida yaratilgan. Somatik komponent (*ko‘t*) qo‘pol uslubiy vosita bo‘lishiga qaramay, uning vazifasi tinglovchiga kuchli ta’sir ko‘rsatishdir. Paremada uzoq muddat bekor o‘tirish jismoniy sustlik bilan bir qatorda, ma’naviy passivlik belgisi sifatida baholanadi. Demak, harakat ijobiy, harakatsizlik esa salbiy qadriyatdir.

Jatqan ökizä jem joq (Yotgan ho‘kizga yem yo‘q). Mazkur maqol dehqonchilik madaniyati negizida shakllangan bo‘lib, *ho‘kiz* mehnat timsoli sifatida konseptual ahamiyat kasb etadi. “Yotgan” sifati harakat-

sizlikni, “yem yo‘q” esa mehnatsiz rizq bo‘lmasligini bildiradi. Paremaning aksiologik modeli quyidagi konseptual zanjir orqali ifodalanadi: *Harakat → Mehnat → Rizq → Farovonlik,*

unga zid holda esa: *Harakatsizlik → Bekorchilik → Rizqsizlik.*

Bu model Xorazm xalqining iqtisodiy va axloqiy qarashlarida mehnatning markaziy qadriyat ekanligini tasdiqlaydi.

Mehnat konseptining aksiologik maydoni quyidagicha bo‘ladi:

Konseptual belgi	**Aksiologik qiymati**	**Paremiologik ifoda**
Mehnatsevarlik	Ijobiy	*Jatgan ökizä jem yoq*
Harakatchanlik	Ijobiy	*Köp otïrγan kötä jaqar*
Dangasalik	Salbiy	*Išjaqmasa it baqmas*
Ish tanlash	Salbiy	*Išjaqmas iš säjlidi*

Yuqoridagidan ham ko‘rinadiki, Xorazm aksiosferasida mehnat iqtisodiy faoliyatdan ko‘ra kengroq tushuncha bo‘lib, u shaxsning axloqiy qadr-qimmati va jamiyatdagi ijtimoiy mavqeini belgilovchi mezon sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa. Xorazm vohasi maqollarida mehnat voha aksiosferasining markaziy konseptlaridan biridir. *Išyaqmas*, *yatgan*, *iš säyl*äš kabi leksik birliklar salbiy baholashni ifodalovchi aksiologik markerlar sifatida faol qo‘llanadi. Maqollar mehnatsevarlikni ijtimoiy me’yor, dangasalikni esa axloqiy nuqson sifatida baholovchi lingvomadaniy mexanizm vazifasini bajaradi.

Xorazm shevasiga xos maqollar hududiy qadriyatlar tizimini va xalqning mehnatga oid milliy dunyoqarashini o‘rganishda muhim paremiologik manba hisoblanadi. Aksiolingvistik yondashuv Xorazm vohasi maqollarida mujassam bo‘lgan mehnat konseptining baholovchi semantikasi hamda voha xalqining milliy aksiosferasini chuqurroq ochib berishga imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. М., “Наука”, 1988, 341 с.

(2). Ивин А.А. Современная аксиология: некоторые актуальные проблемы. Философский журнал, 2010, № 1 (4), с. 66–78.

(3). Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.

(4). Маджидова Р. Антропоцентрик мақолларнинг аксиологик тадқиқи (ўзбек ва рус тиллари материаллари асосида). Филол. фан. док. ... дисс. автореф., Фарғона, 2020.

(5). O‘zbek tilidagi maqollarning aksiolingvistik tahlili. Monografiya, Toshkent, “Bookmany print”. Sharipova Sadoqat Olimboy qizi. Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi; sharipova sadoqat16@gmail.com, 2023, 136-bet.

(6). Norboyeva Sh., Sadullayeva N., Atabayeva M. Xorazm shevalari maqol va iboralari qisqacha izohli lug‘ati. Urganch, “Xorazm”, 2022, 104-bet.

(7). Қамбаров Ғ.С. Баҳо муносабати ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши (шахслараро муносабат асосида): филол. фан. номз... дисс., Тошкент, 2008.

(8). Mirzayev T., Musaqulov A., Sarimsoqov B. O‘zbek xalq maqollari. Toshkent, 2019, 512-bet.

(9). Жўраева Б. Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маъновий услубий қўлланилиши. Филол. фан. номз. … дисс. автореф., Тошкент, 2002.

(10). Жўраева Б. Ўзбек халқ мақоллари шаклланишининг лингвистик асослари ва прагматик хусусиятлари. Филол. фан. док. ... дисс. автореф., Самарқанд, 2019.

(11). Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. М., “Гнозис”, 2004, 390 с.

Alqarov Nazarbek Alisher o‘g‘li (Toshkent davlat Transport universiteti tadqiqotchisi;UDK 82.0:801.73:591)

ZOOPOETIKA ADABIYOTSHUNOSLIK PARADIGMASI SIFATIDA VA UNING ZAMONAVIY TALQIN TAMOYILLARI

Annotatsiya*. Maqolada zoopoetikaning adabiyotshunoslikdagi maqomi, nazariy manbalari va zamonaviy talqin tamoyillari tahlil qilinadi. Yo‘nalishdagi to‘rt oqim – falsafiy-etik, poetik-formal, narratologik va kognitiv-semiotik yondashuvlar qiyoslanib, har birining tahliliy imkoniyati o‘zbek badiiy nasridan olingan aniq misollar asosida ko‘rsatiladi. Zoopoetik o‘qishning bosh sharti, ya’ni, hayvon obrazini ramzga aylantirmaslik talabi va antropomorfizm masalasi muhokama qilinadi.*

Kalit so‘zlar*: zoopoetika, adabiy hayvon tadqiqotlari, paradigma, antropomorfizm, badiiy obraz, tanaviy tasvir, zoonim, o‘xshatish.*

ЗООПОЭТИКА КАК ПАРАДИГМА ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ И ПРИНЦИПЫ ЕЁ СОВРЕМЕННОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

***Аннотация**. В статье анализируется статус зоопоэтики в литературоведении, её теоретические источники и принципы современной интерпретации. Сопоставляются четыре течения направления – философско-этическое, поэтико-формальное, нарратологическое и когнитивно-семиотическое, аналитические возможности каждого показаны на конкретных примерах из узбекской художественной прозы. Обсуждаются главное требование зоопоэтического чтения – не превращать образ животного в символ – и проблема антропоморфизма.*

***Ключевые слова:** зоопоэтика, литературные исследования животных, парадигма, антропоморфизм, художественный образ, телесное описание, зооним, сравнение.*

ZOOPOETICS AS A PARADIGM OF LITERARY STUDIES AND THE PRINCIPLES OF ITS CONTEMPORARY INTERPRETATION

***Annotation**. The article analyses the status of zoopoetics in literary studies, its theoretical sources and the principles of its contemporary interpretation. Four currents of the field – the philosophical-ethical, the poetic-formal, the narratological and the cognitive-semiotic – are compared, and the analytical potential of each is demonstrated on concrete examples drawn from Uzbek literary prose. The central requirement of zoopoetic reading, namely the demand not to turn the animal image into a symbol, and the problem of anthropomorphism are discussed.*

***Keywords**: zoopoetics, literary animal studies, paradigm, anthropomorphism, literary image, bodily description, zoonym, simile.*

Kirish. Adabiyotshunoslikda hayvon obraziga qiziqish uzoq tarixga ega bo‘lsa-da, uni mustaqil nazariy muammo sifatida qo‘yish nisbatan yaqin hodisa hisoblanadi. An’anaviy tahlilda hayvon tasviri, ko‘pincha, ikki holatdan birida qaralgan: u yo tabiat manzarasining tarkibiy qismi, yo insonga oid ma’noni yetkazuvchi allegorik vosita deb baholangan. Har ikki holatda ham jonzotning matndagi o‘z mavjudligi tahlil predmetidan tashqarida qolgan. Zoopoetika aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan yo‘nalish sifatida shakllandi.

Atamaning o‘zi yangi emas. U, dastlab, XX asr boshida nemis adabiyotshunosligida qo‘llanilgan bo‘lib, hayvon tasvirining she’riyatdagi o‘rnini bildirar edi. Biroq atama uzoq vaqt yakka qo‘llanish bo‘lib qoldi va undan tizimli tahlil apparati chiqmadi. Yo‘nalishning haqiqiy shakllanishi gumanitar bilimda inson markazidan chekinish tamoyili kuchaygan davrga to‘g‘ri keladi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, o‘zbek adabiyotshunosligida zoopoetika atamasi qo‘llanila boshlagan bo‘lsa-da, uning nazariy tarkibi, ichki ajratimlari va badiiy nasr materialiga tatbiq etilish shartlari yetarlicha yoritilmagan. Maqolaning maqsadi yo‘nalishdagi to‘rt oqimni qiyoslash va ularning har birini aniq matn misollarida sinab ko‘rishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Zoopoetika bo‘yicha tadqiqotlarni to‘rt guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh falsafiy asosga tayanadi va unda hayvon inson o‘zligining chegarasi sifatida qaraladi [1]. Yondashuvning kuchli tomoni predmetni qayta ta’riflashida, zaif tomoni esa matn tahliliga bevosita vosita bermasligida ko‘rinadi. Ikkinchi guruh hayvonni badiiy shaklning manbai deb biladi. Bu yo‘nalish vakillari jonzotning tana harakati, ovozi va ritmi she’riy shaklga ta’sir qilishini ko‘rsatadi [2]. Yondashuvning afzalligi aniq o‘lchov birligiga tayanishida, cheklovi esa material turida: ritm va bo‘g‘in orqali tahlil she’riyatda ishlaydi, nasrda esa uni tafsilot zichligi birligiga o‘tkazish talab etiladi.

Uchinchi guruh bayon nazariyasiga tayanadi va hayvonni voqea ishtirokchisi sifatida o‘rganadi [3]. Bu yerda tahlil vositasi ancha aniq, negaki ishtirokchining matndagi o‘rni bayon tuzilishi orqali belgilanadi. Yondashuvning nozik joyi tayanch tushunchaning ikkilamchi ma’noga ega bo‘lishida ko‘rinadi. To‘rtinchi guruh kognitiv va semiotik apparatga tayanadi. Unda hayvon nomi konseptual tizimning tarkibiy qismi deb qaraladi va ma’no ko‘chishining barqaror qoliplari tekshiriladi [4]. Bu yondashuv madaniy farqni ko‘rsatishda samarali, biroq individual badiiy yechimlarni umumiy qolipga bo‘ysundirish xavfini tug‘diradi.

Yo‘nalishning umumiy manzarasini tizimlashtirgan tadqiqotlarda asosiy kelishmovchilik hayvonni belgi deb qarash bilan mavjudot deb qarash orasida ekani ko‘rsatilgan [5]. Shu kelishmovchilikni hal qilish o‘rniga darajalanadigan shkalaga aylantirish maqsadga muvofiqroq ko‘rinadi. O‘zbek adabiyotshunosligida hayvon obrazi, asosan, folklor va lisoniy material doirasida o‘rganilgan. Xalq ertaklari poetikasiga bag‘ishlangan ishlarda hayvon qahramonlarning tuzilmaviy vazifasi tavsiflangan [6], zoonim komponentli frazeologik birliklar esa alohida tadqiqot predmeti bo‘lgan [7]. Bu ishlarda material boy to‘plangan, ammo ularning barchasida tahlil birligi til birligi bo‘lib, uning chegarasi lug‘at tomonidan belgilab berilgan. Badiiy

nasrda esa birlikni tadqiqotchining o‘zi ajratishi kerak bo‘ladi va shu bosqichda qo‘shimcha qoida talab etiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy-tipologik tahlil, kontekstual tahlil va tarixiy-genetik yondashuv metodlaridan foydalanildi. Nazariy manba sifatida zoopoetika va adabiy hayvon tadqiqotlari yo‘nalishidagi ishlar, badiiy material sifatida esa O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” va “Ikki eshik orasi” asarlari olindi. Yondashuvlarni ajratishda ularning mavzusi emas, qo‘ygan savolining turi asos qilib olindi, negaki bir xil material turli savol doirasida turlicha natija beradi. Har bir yondashuv uchun uch parametr aniqlandi: tahlil predmeti, tahlil vositasi va natijaning tekshirilish imkoniyati. Badiiy matndan hayvon nomi qatnashgan kontekstlar ajratib olinib, ularning har biri to‘rt yondashuv nuqtayi nazaridan izohlandi. Tahlilga faqat manbasi hamda sahifasi ko‘rsatilgan va ma’nosini tiklash uchun yetarli hajmdagi parchalar kiritildi.

Tahlil va natijalar. Quyida yo‘nalishning shakllanish yo‘li qisqacha bayon qilinadi, so‘ngra to‘rt yondashuvning har biri alohida ko‘rib chiqiladi va ularning tahliliy imkoniyati aniq matn parchalari asosida sinab ko‘riladi. Atamaning tarixi uch bosqichni qamrab oladi. Dastlabki bosqichda u tavsifiy ma’noda, ya’ni, hayvon tasvirlangan she’riy asarlar majmuini bildiruvchi nom sifatida qo‘llangan; bu bosqichda atama ortida metodologik mazmun yo‘q edi. Keyingi bosqichda u falsafiy matnga ko‘chdi va unda hayvon masalasi inson o‘zligining chegarasi sifatida qo‘yildi [1]. Uchinchi bosqichda atama adabiyotshunoslikka qaytdi, ammo endi tahlil vositasi bilan birga keldi [8]. Uch bosqichning ketma-ketligi tasodifiy emas: atama, avval, material bilan, keyin, muammo bilan, oxirida esa metod bilan bog‘landi. Shu tartib gumanitar bilimda yangi yo‘nalishlarning shakllanishiga xos umumiy qonuniyatni aks ettiradi va zoopoetika bu jihatdan istisno hisoblanmaydi.

Bu yondashuv hayvonning matndagi maqomini emas, uning inson tafakkuridagi o‘rnini tekshiradi. Uning natijasi tahlil vositasi emas, predmet chegarasi bo‘lib chiqadi. Badiiy matnda bunday qatlam, ko‘pincha, jonzotga nisbatan javobgarlik masalasi qo‘yilgan o‘rinlarda namoyon bo‘ladi. Masalan: “Payg‘ambar orqasini silagan jonivor-a! Hozir ko‘ramiz-da!” [9]. Bu jumlada hayvonga munosabat diniy an’ana orqali asoslanadi va jonzotning maqomi insonning ixtiyoridan tashqarida turgan me’yor bilan belgilanadi. Falsafiy-etik yondashuv aynan shu qatlamni ochadi, ammo undan obrazning matndagi og‘irligini baholash uchun ko‘rsatkich chiqmaydi.

Shunga o‘xshash o‘rin qarg‘ish formulasida ham uchraydi: “Sendaqa onani mushuk yesin!” [9;77-b.]. Bu yerda jonzot nomi jazo tasavvurining bir qismi bo‘lib keladi. Ikkala misolda ham hayvon axloqiy tizimning elementi sifatida namoyon bo‘ladi, biroq uning o‘z mavjudligi tasvirlanmaydi. Demak, falsafiy qatlam matnda bor, lekin u obrazni emas, unga bo‘lgan munosabatni ochadi.

Bu yondashuv shakliy xususiyatlarni tahlil qilish imkonini beradi. Uning eng qimmatli jihati o‘lchov birligini aniq belgilashda, ya’ni, tasvir zichligi va tanaviy tafsilotlar soni orqali obrazning matndagi og‘irligini baholashda ko‘rinadi. O‘zbek nasrida tanaviy tasvir odatda tejamkor beriladi. Masalan: “Molxonada galanska sigir xomush pishqirib qo‘ydi” [9;102-b.]. Bir jumlada uchta belgi qayd etiladi – makon, jonzotning turi va tovush, boshqa hech qanday tafsilot berilmaydi. Shu tejamkorlik o‘zbek nasridagi hayvon tasvirining tayanch qolipini tashkil etadi. Tasvir zichligi ortadigan o‘rinlar esa alohida ahamiyatga ega. Masalan: “bir chumchuq ovozi boricha chirqillab shundoq tumshug‘im oldidan uchib o‘tdi” [9;36-b.]. Bu yerda ovoz, harakat, yo‘nalish va masofa bir jumlaga jamlanadi. Poetik-formal yondashuv ana shu zichlik o‘zgarishini o‘lchov birligi sifatida qo‘llash imkonini beradi va shu bilan u she’riy materialdan nasrga ko‘chiriladi. Tovush qatlami alohida e’tiborga loyiq. “Uzoqdan eshak hangragani eshitiladi” [9;55-b.] va “Faqat molxonada sigir mo‘raydi” [9;138-b.] kabi o‘rinlarda jonzot ko‘rinmaydi, u faqat tovush orqali mavjud bo‘ladi. Bunday tasvir shaklida obraz makonni belgilaydi va vaqt oqimini bildiradi, ammo voqeada ishtirok etmaydi. Bu holat poetik-formal yondashuv uchun qulay material beradi, chunki tasvirning eng kichik birligi aniq ajraladi.

Bu yondashuv obrazning bayondagi o‘rnini belgilashga imkon beradi. Tahlil vositasi eng aniq, negaki ishtirokchining harakati, uning voqea yechimiga ta’siri va nigoh markazining joylashuvi matnda bevosita kuzatiladi. Masalan: “Mosh, Mosh! – deb orqasini siladim-da, kalamush qamalib qolgan xumga yaqin keldim” [9;30-b.]. Bu parchada ikki jonzot bir vaqtda ishtirok etadi va ularning bayondagi maqomi turlicha: biri nom bilan ataladi hamda qahramonning harakatiga sherik bo‘ladi, ikkinchisi esa faqat vaziyat sharti sifatida qayd etiladi. Bitta jumlada ikki xil maqom yonma-yon kelishi yondashuvning sezgirligini ko‘rsatadi. Nigoh markazi masalasi ham shu yondashuv doirasida hal qilinadi. Masalan: “Dadamga ergashib arpa o‘roqqa borganimda chumolilarni tomosha qilishni yaxshi ko‘rardim” [9;115-b.]. Bu yerda jonzot bolaning nigohi orqali beriladi va uning matndagi mavjudligi kuzatuvchining diqqatiga bog‘liq bo‘lib qoladi. Yonda-

shuvning cheklovi ma’noviy qatlamni qamramasligida ko‘rinadi. U obrazning voqeadagi o‘rnini aniq ko‘rsatadi, ammo shu o‘rin nima uchun madaniy jihatdan aynan shunday ekanini izohlamaydi.

Bu yondashuv ma’noning madaniy zaminini ochadi. U konseptual ko‘chish yo‘nalishini va tushunchaning qatlamli tuzilishini ko‘rsatadi. O‘zbek nasrida ko‘chishning eng ko‘p uchraydigan shakli hayvon nomi asosidagi o‘xshatish hisoblanadi. Masalan: “Onam chumchuqdek chirqillab juvonga yopishdi” [10; 25-b.]. Bu yerda jonzot tasvirlanmaydi, uning nomi faqat ovoz va harakat tezligining o‘lchovi sifatida ishlatiladi. Shunga o‘xshash qolip boshqa o‘rinda ham takrorlanadi: “Cholda bir oy yurib chanqagan tuyadek suv demaganni yamlamay yutadi” [10;131-b.]. Ikkala misolda ham manba maydon hayvon, maqsad maydon esa inson hisoblanadi. Ko‘chishning baholovchi yo‘nalishi alohida e’tiborni talab qiladi. “Qo‘tir echkidan boshqa nimangiz bor o‘zi?” [10;222-b.] va “Nima, bozor bo‘lib men echkimanmi!” [10;50-b.] kabi o‘rinlarda hayvon nomi insonga nisbatan qo‘llanganda kamsitish ohangini beradi. Demak, o‘zbek materialida jonzot inson tizimining quyi bo‘g‘inida turadi va unga o‘xshatish pasaytirish ma’nosini yuklaydi. O‘lchov vazifasidagi qo‘llanishlar ham shu qatorga kiradi: “bir yo‘la yigirmata qo‘shho‘kizning o‘rniga yer ag‘dararmish” [9;58-b.]. Bu yerda jonzot nomi kuch birligi sifatida ishlaydi, ya’ni u tasvir emas, hisob vositasi bo‘lib keladi. Kognitiv apparat aynan shunday qo‘llanishlarni tizimlashtirish uchun qulay.

Yo‘nalishning markaziy qoidasi hayvon obrazini ramzga aylantirmaslik talabidan iborat [8]. Talab tushunarli: agar tahlilchi jonzotni darhol biror mavhum tushunchaning belgisi deb o‘qisa, obrazning matndagi o‘z mavjudligi yo‘qoladi va tahlil an’anaviy allegorik talqinga qaytadi. Ayni paytda bu talab amaliy tahlilda qiyinchilik tug‘diradi. Badiiy matnda ramziy qatlam, ko‘pincha, haqiqatan mavjud bo‘ladi va uni inkor etish matnning bir qismini ko‘rmaslikni anglatadi. Shu sababli talabni taqiq sifatida emas, o‘lchov sifatida qo‘llash maqsadga muvofiq: ramzga aylanish darajasi rad etilmaydi, balki qayd etiladi va boshqa ko‘rsatkichlar bilan birga hisobga olinadi. Talabning yana bir jihati janr tabiati bilan bog‘liq. Ertak va masalda hayvon obrazi tayyor allegorik qolipda keladi va uni ramzdan ajratish deyarli imkonsiz. Realistik nasrda esa jonzot, avvalo, kundalik hayotning qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan: “Bahor paytlari ola sigirini yetaklab kelib qoladi” [10;66-b.], bu o‘rinda, hech qanday ramziy yuklama yo‘q, jonzot faqat turmush manzarasining qismi hisoblanadi. Antropomorfizm masalasi ham shu qatorga kiradi. Uni butunlay rad etish matnning ko‘p qatlamini yo‘qotadi, to‘liq qabul qilish esa hayvonni yana insonning soyasiga aylantiradi. Oraliq yechim quyidagicha: antropomorf belgilar sanaladi, ammo ular obrazning baholanish mezoni sifatida emas, tavsiflash birligi sifatida qo‘llanadi. Tahlilchining pozitsiyasi ham hisobga olinishi kerak, negaki obrazni qanchalik mustaqil ko‘rsatsa, matnni shunchalik yuksak baholayotgandek taassurot paydo bo‘ladi.

Yondashuvlarni qiyoslash uchun ularning har birida qo‘yiladigan savol turini aniqlash zarur. Falsafiy yondashuv jonzot nima uchun muhim ekanini so‘raydi, poetik yondashuv uning shaklga ta’sirini tekshiradi, bayoniy yondashuv voqeadagi o‘rnini belgilaydi, kognitiv yondashuv esa ma’noning manbaini izlaydi. To‘rt savolning birortasi qolganlarining o‘rnini bosmaydi. Yuqoridagi misollar shuni ko‘rsatadiki, bitta parcha bir vaqtning o‘zida bir necha yondashuv doirasiga kirishi mumkin. Chumchuq bilan qiyos kognitiv apparat uchun ko‘chish qolipi, poetik apparat uchun esa tovush tafsiloti hisoblanadi. Shu holat yondashuvlarni raqib tizimlar emas, o‘zaro to‘ldiruvchi imkoniyatlar sifatida qarashga asos beradi.

Qiyosiy tadqiqot uchun qo‘shimcha talab paydo bo‘ladi: ikkala materialda bir xil tartibda qo‘llanadigan va tekshirilishi mumkin bo‘lgan ko‘rsatkichlar kerak. Shu talab bilan baholanganda bayoniy va poetik yondashuvlar amaliy jihatdan qulayroq, kognitiv yondashuv esa madaniy qatlamni ochish uchun zarur bo‘lib chiqadi. Falsafiy yondashuv esa tahlil quroli emas, predmet chegarasini belgilovchi asos sifatida saqlanadi.

Xulosa. Zoopoetika bugungi kunda yagona maktab emas, bir necha nazariy oqimni birlashtiruvchi maydon sifatida amal qiladi. Uning shakllanish yo‘li atama darajasidan metodologik yondashuvga qadar uch bosqichni qamrab oladi va bu jarayonda falsafiy qatlamning roli hal qiluvchi bo‘lgan. To‘rt yondashuvning har biri o‘z tahlil vositasiga va o‘z chegarasiga ega. Falsafiy-etik yondashuv predmet chegarasini belgilaydi, poetik-formal yondashuv tasvir zichligini baholash imkonini beradi, narratologik yondashuv obrazning bayondagi mavqeyini aniqlaydi, kognitiv-semiotik yondashuv esa ma’noning madaniy zaminini ochadi.

O‘zbek badiiy nasridan olingan misollar shuni ko‘rsatdiki, tanaviy tasvir bu materialda tejamkor beriladi, tovush qatlami esa mustaqil tasvir vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Hayvon nomi asosidagi o‘xshatishlarda baholovchi yo‘nalish pasaytiruvchi xarakterga ega, ya’ni jonzot inson tizimining quyi bo‘g‘inida turadi. Yo‘nalishning bosh sharti – hayvonni ramzga aylantirmaslik – taqiq emas, o‘lchov sifatida qo‘llanganda amaliy qiymat kasb etadi. Uni o‘zbek adabiyotshunosligiga tatbiq etish uchun tahlil birligining aniq ta’rifi,

yopiq tekshiruv savollari va milliy belgini individual yechimdan ajratuvchi tashqi tasdiq mezoni zaruriy shart bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Derrida J. The Animal That Therefore I Am (More to Follow). Trans. by D.Wills. Critical Inquiry. Chicago, 2002, vol. 28, № 2, p. 369–418.

(2). Moe A.M. Zoopoetics: Animals and the Making of Poetry. Lanham: Lexington Books, 2014, 170 p.

(3). Herman D. Narratology beyond the Human: Storytelling and Animal Life. New York, Oxford University Press, 2018, 384 p.

(4). Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980, 242 p.

(5). Borgards R. Introduction: Cultural and Literary Animal Studies. Journal of Literary Theory. Berlin, 2015, vol. 9, № 2, p. 155–160.

(6). Jalolov G‘. O‘zbek xalq ertaklari poetikasi. Monografiya, Toshkent, “Fan”, 1976, 158-bet.

(7). Xoshimova O.O. O‘zbek va ingliz tillarida zoonimik frazeologik birliklarning leksik-semantik va leksikografik tadqiqi. Filol. fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dis. avtoreferati, Namangan, 2025, 58-bet.

(8). Driscoll K., Hoffman E. Introduction: What Is Zoopoetics? What Is Zoopoetics? Texts, Bodies, Entanglement. Cham: Palgrave Macmillan, 2018, p. 1–13.

(9). Hoshimov O‘. Ikki eshik orasi. Roman, Toshkent, “Sharq”, 2012, 624-bet.

(10). Hoshimov O‘. Dunyoning ishlari. Qissa va hikoyalar. Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2019, 336-bet.

Otebaeva Dilbar Ayapbergen kizi (Qoraqalpoq davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi)

QORAQALPOQ EKOLOGIK TERMINOLOGIYASIDA ARAB VA FORS O‘ZLASHMALARINING O‘RNI

Annotatsiya*. Ushbu maqolada qoraqalpoq ekologik terminologiyasida arab va fors tillaridan o‘zlashgan leksik birliklarning o‘rni va lingvistik xususiyatlari tadqiq etilgan. Arab va fors tillari bilan uzoq tarixiy-madaniy aloqalar natijasida qoraqalpoq tilining lug‘at tarkibiga kirib kelgan o‘zlashmalar ekologik terminologiyaning shakllanishida ahamiyatga ega. Tadqiqotda arab va fors o‘zlashmalarining ekologik tushunchalarni ifodalashdagi xususiyatlari, semantik mazmuni va terminologik tizimdagi qo‘llanish doirasi tahlil qilingan. Shuningdek, o‘zlashma terminlarning qoraqalpoq tilining fonetik, morfologik va semantik xususiyatlariga moslashish jarayonlariga e’tibor qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *qoraqalpoq tili, ekologik terminologiya, arab o‘zlashmalari, fors o‘zlashmalari, ekologik terminlar, o‘zlashma birliklar, semantika, terminologiya.*

РОЛЬ АРАБСКИХ И ПЕРСИДСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация*. В данной статье исследуются место и лингвистические особенности лексических единиц, заимствованных из арабского и персидского языков, в каракалпакской экологической терминологии. Заимствования, вошедшие в словарный состав каракалпакского языка в результате длительных историко-культурных связей с арабским и персидским языками, играют важную роль в формировании экологической терминологии. В исследовании проанализированы особенности арабских и персидских заимствований в выражении экологических понятий, их семантическое содержание и сфера применения в терминологической системе. Также уделено внимание процессам адаптации заимствованных терминов к фонетическим, морфологическим и семантическим особенностям каракалпакского языка.*

Ключевые слова: *каракалпакский язык, экологическая терминология, арабские заимствования, персидские заимствования, экологические термины, заимствованные единицы, семантика, терминология.*

THE ROLE OF ARABIC AND PERSIAN BORROWINGS IN KARAKALPAK ECOLOGICAL TERMINOLOGY

Annotation. *This article investigates the role and linguistic features of lexical units borrowed from Arabic and Persian in Karakalpak ecological terminology. Borrowings that entered the vocabulary of the Karakalpak language as a result of long historical and cultural ties with Arabic and Persian play an important role in the formation of ecological terminology. The study analyzes the features of Arabic and Persian loanwords in expressing environmental concepts, their semantic content, and the scope of their application within the terminological system. Attention is also paid to the processes of adaptation of borrowed terms to the phonetic, morphological and semantic features of the Karakalpak language.*

Keywords: *Karakalpak language, ecological terminology, Arabic loanwords, Persian loanwords, ecological terms, borrowed units, semantics, terminology.*

Kirish. Bugungi kunda ekologik muammolarning global miqyosda dolzarblashuvi atrof-muhitni himoya qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik jarayonlarni ilmiy jihatdan tadqiq etishga bo‘lgan ehtiyojni yanada kuchaytirmoqda. Bu jarayon ekologiya sohasiga oid tushunchalarni aniq ifodalovchi terminlarning shakllanishi va rivojlanishiga ham bevosita ta’sir ko’rsatmoqda. Harbir tilning ekologik terminologiyasi uning tarixiy taraqqiyoti, boshqa tillar bilan aloqasi hamda ichki leksik imkoniyatlari asosida tarkib topadi.

Qoraqalpoq tilidagi ekologik terminologiya ham turli manbalar hisobiga boyib borgan. Xususan, arab va fors tillaridan o‘zlashgan so‘zlar qoraqalpoq tilining lug‘at tarkibida tarixiy jihatdan muhim qatlamni tashkil etadi. Ushbu tillardan kirib kelgan ayrim birliklar, keyinchalik, ekologik mazmun kasb etib, tabiat, yer-suv, o‘simlik va hayvonot dunyosi, tabiiy jarayonlar hamda atrof-muhit bilan bog‘liq tushunchalarni ifodalashda qo‘llanila boshlagan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Arab va fors tillaridan o‘zlashgan ekologik terminlarni o‘rganish nafaqat ularning etimologik manbasini aniqlash, balki qoraqalpoq tilida qanday fonetik, morfologik va semantik o‘zgarishlarga uchragini belgilash imkonini beradi. Shu jihatdan, mazkur terminlarning til tizimiga moslashuvi, ma’no taraqqiyoti va hozirgi ekologik terminologiyadagi funksional xususiyatlarini tadqiq etish muhim ilmiy ahamiyatga ega. Mazkur maqolada qoraqalpoq tilidagi arab va fors tillaridan o‘zlashgan ekologik terminlarning shakllanish manbalari, morfologik tuzilishi hamda semantik xususiyatlarini tahlil qilishga e’tibor qaratiladi.

Turkiy tillar leksik tarkibining shakllanishi va taraqqiyotida boshqa tillar bilan bo‘lgan tarixiy-madaniy, ijtimoiy-siyosiy hamda iqtisodiy munosabatlar muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Xususan, arab va fors-tojik tillari bilan uzoq davom etgan til va madaniy aloqalar natijasida ushbu tillarga mansub ko‘plab leksik birliklar turkiy tillar, jumladan, o‘zbek tili lug‘at tarkibiga faol kirib kelgan. Shu jihatdan, arab va fors tillaridan o‘zlashgan so‘zlar o‘zbek tili leksikasining salmoqli qatlamini tashkil etib, uning lug‘aviy boyishida muhim manbalardan biri hisoblanadi. Mazkur o‘zlashmalar nafaqat umumiste’mol leksikasida, balki fan, ta’lim, madaniyat, ijtimoiy-siyosiy hayot va turli terminologik tizimlarda ham keng qo‘llanib, o‘zbek tilining leksik-semantik taraqqiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Xususan, o‘zbek tilida G‘. Abdurahmonov, A.Qayumov, B.Eshonqulov kabi tadqiqotchilar ilmiy ishlarida arab va fors tillarining semantik qatlamdagi o‘rni o‘rganilgan. Qoraqalpoq tilshunosligida esa N.A.Baskakov, E.Berdimuratov, O. Bekbaulov kabi tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida qoraqalpoq tiliga arab va fors tilidan kirgan so‘zlar tahlil qilingan. Q.Paxratdinov va A.Otemisov hammuallifligida nashr etilgan “Qaraqalpaq tilindegi shıǵısı arabsha sózler”, “Qaraqalpaq tilindegi shıǵısı parsısha sózler” kabi ilmiy asarlarida arab va fors tillaridan o‘zlashgan so‘zlar keltirilgan. Qoraqalpoq tilida ekologik terminlarning tarixiy kelib chiqishi ilmiy asosda to‘liq o‘rganilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda qoraqalpoq tilidagi arab va fors tillaridan o‘zlashgan ekologik terminlarning shakllanishi, lug‘aviy tarkibi, semantik xususiyatlari va qo‘llanish doirasini aniqlash maqsadida tavsifiy, qiyosiy-tarixiy, etimologik hamda komponent tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning asosiy manbalarini o‘zbek tilining izohli va terminologik lug‘atlari, ekologiyaga oid ilmiy adabiyotlar, shuningdek, arab va fors tillariga oid lug‘aviy manbalarda qayd etilgan birliklar tashkil etdi. Tavsifiy metod yordamida arab va fors tillaridan o‘zlashgan ekologik terminlarning hozirgi o‘zbek tilidagi shakli va qo‘llanish xususiyatlari tahlil qilindi. Qiyosiy-tarixiy metod asosida terminlarning o‘zbek tiliga o‘zlashish jarayoni hamda ularning manba tillardagi shakl va ma’nolari bilan munosabati aniqlandi. Etimologik tahlil orqali ekologik terminlarning kelib chiqish manbasi belgilandi. Shuningdek, komponent tahlil vositasida ayrim terminlarning tarkibiy qismlari va ularning semantik xususiyatlari o‘rganildi. Tadqiqot jarayonida o‘zlashgan terminlar mavzu va ma’no jihatidan guruhlashtirilib, ularning ekologiyaning turli yo‘nalishlariga mansubligi aniqlashtirildi. Olingan natijalar asosida arab va fors tillaridan o‘zlashgan birliklarning o‘zbek ekologik terminologiyasining shakllanishi va rivojlanishidagi o‘rni ilmiy jihatdan yoritildi.

Tahlil va natijalar. Ekologik terminlarning tarixiy kelib chiqishi haqida so‘z yuritilganda, ularning etimologiyasiga alohida e’tibor qaratiladi. Lekin arab, fors tillaridan kirib kelgan so‘zlar davrlar o‘tishi bilan o‘z so‘zlik qatlamiga o‘tib, tub so‘zlar kabi qo‘llaniladi. Qoraqalpoq tilining lug‘at tarkibida tub so‘zlarimiz bilan bir qatorda arab, fors tillaridan o‘zlashtirilgan so‘zlar ham ko‘pchilikni tashkil qiladi. Arab tilidan o‘zlashgan ekologik terminlarga quyidagilar kiradi: *hawa, nur, tábiyat, násil, samal, boz (jer)* kabi birqator terminlar kiradi.

Hawa – bu atama arabcha “havoun” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, *“atmosfera, hawa, samal, klimat,hawa rayı”* kabi ma’nolarni anglatadi [1;559-b.]. Shuningdek, havo so‘zi qoraqalpoq tilida 4 xil ma’noda qo‘llanilishini ko‘rishimiz mumkin: 1) rangsiz, ta’msiz, ko‘zga ko‘rinmaydigan, butun yer sharini qoplab turgan azot va kislorod kabi gazlar aralashmasidan iborat modda; 2) yer ustidagi havo bilan to‘lgan bo‘shliq; 3) osmon; 4) atmosferaning holati, ob-havo, iqlim.

Hawanıń ıǵallıǵı – havodagi suv bug‘ining miqdori. U maxsus psixrometr deb nomlanuvchi asbob bilan o‘lchanadi. Havodagi suv bug‘ining miqdori, ya’ni havoning namligi, havo haroratiga va namlik darajasiga bog‘liq bo‘ladi.

Tábiyat – inson ongi doirasidan tashqarida, olamning evolyutsion rivojlanishi natijasida paydo bo‘lgan, bizni o‘rab turgan dunyo. Bu atama arab tilidagi “tabiyatun” *“tábiyat, tábiyiy zatlar”* so‘zidan kirib kelgan bo‘lib, “*dúnyadaǵı barlıq nárselerdiń hámmesi”* degan ma’noni anglatadi.

Násil – tirik organizmlarning o‘z belgilarini avlodga o‘tkazish xususiyati. *Násil* so‘zi arab tilidan kirib kelgan bo‘lib, *“bir awladqa tiyisli”* degan ma’noni bildiradi. Nasl so‘ziga so‘z yasovchi affikslar qo‘shilishi orqali yangi ma’nodagi *násillik* so‘zi paydo bo‘lgan va bu ham atama sifatida qo‘llaniladi.

Samal – arab tilidagi “shimolun, shamalun” so‘zidan olingan bo‘lib, *“arqa tárep, arqadan esken samal”* degan ma’noni bildiradi. Havoning bir tomondan ikkinchi tomonga urilishi, harakatlanishi, ya’ni yel [2;34-b.].

Kebir termini arab tilidan olingan bo‘lib, qoraqalpoq tilida *“beti duzlı shor jer”* degan ma’noga ega. Kebir yerlarning tuproq qatlami sho‘r bo‘lganligi sababli, bunday yerlarda ekin unmaydi [3;36-b.].

Boz atamasi arab tilidan olingan bo‘lib, “islenbegen, egiske tayarlanbaǵan” degan ma’noni bildirgan. Turkiy tillarda bu so‘z “egin egilmey qalǵan jer” ma’nosida qo‘llaniladi [1;79-b.].

Qoraqalpoq tilida *“shól”* so‘zining sinonimi sifatida qo‘llanadigan *sahra* so‘zi ham arab tilidan olingan. Tabiat hodisalaridan birini anglatuvchi “sel” atamasi arabchada “saylun”, fors tilida esa “seyl” shaklida qo‘llanilgan. Arab tilida *“suw aǵımı”* ma’nosini bildiruvchi bu atama o‘zbek tilida “kuchli yomg‘ir va uning oqibatida yuzaga keladigan shiddatli suv oqimi” ma’nosini anglatadi [4;383-b.]. “Qoraqalpoq tilining izohli lug‘ati”da bu so‘zga quyidagicha izoh berilgan: “Sel – jawın, jańbır, jawın suwınan payda bolatuǵın aǵın suw” [5;197-b.]. Shuningdek, dehqonchilik ishlariga oid *zúráát* so‘zining kelib chiqishi ham arab tiliga borib taqaladi. Bu so‘z arab tilida “ziraatun” shakliga ega bo‘lib, *“egin, diyqanshılıq”* degan ma’nolarni anglatadi [1;148-b.].

Saratan atamasi ham kelib chiqishi jihatidan arab tilidan o‘zlashgan. Saraton o‘n ikki burjdan to‘rtinchisining nomidir. Hijriy yil hisobi bo‘yicha to‘rtinchi oy shunday ataladi va bu oy yozning eng issiq kunlariga to‘g‘ri keladi [1;377-b.].

Jabayı haywanlar – tabiatda insonning aralashuvisiz, ishtirokisiz hayot kechiruvchi hayvonlardir. Yovvoyi hayvonlar tabiatning ko‘rki, tabiatning bizga bergan in’omi, ajralmas bir qismidir. Bu termindagi “yovvoyi” komponenti qadimgi turkiy tildagi “sahro” ma’nosini anglatuvchi “yava” so‘zidan kelib chiqib, “o‘z-o‘zicha yashovchi”, “qo‘lga o‘rgatilmagan, odam qo‘li bilan yaratilmagan” degan ma’nolarni bildiradi [4;235-b.]. Shuningdek, bu qo‘shma terminning ikkinchi komponenti “hayvon” so‘zi bo‘lib, u arabcha “hayvonun” so‘zidan kelib chiqqan va “odamzotdan boshqa jonli jonzotlar, yirtqich, jabrdiyda” degan ma’nolarni anglatadi.

Tábiyiy tańlaw – organizmlar evolutsiyasining asosiy harakatlantiruvchi omilidir. Tabiiy tanlanish haqidagi ta’limotni Ch.Darvin yaratgan. Bu ta’limotga ko‘ra, u yashash uchun kurash natijasi bo‘lib, bunda organizmlarning har bir turiga mansub individlarning eng yaxshi moslashganlari yashab qoladi. Bu termin tarkibidagi *“*tábiyiy*”* so‘zi arab tilidan kirib kelgan bo‘lib, “haqiqiy, yasama emas, qonuniy, tabiatning o‘zida mavjud” degan ma’nolarni bildiradi. Tańlaw so‘zi esa turkiy so‘z bo‘lib, “qandaydir bir narsa orasidan xohlaganini tanlash” degan ma’noda qo‘llanadi. Demak, bu termin arab va turkiy so‘zlarning birikuvidan yasalgan [6;311-b.].

Qoraqalpoq tilining lug‘at tarkibida arab tilidan kirgan so‘zlar bilan bir qatorda, fors tilidan o‘zlashtirilgan so‘zlar ham uchraydi. Bu guruhga kiruvchi so‘zlar ham tub so‘zlar singari samarali qo‘llanilaveradi.

Fors tilidan kirgan ekologik terminlarga *izeykesh, neft, partaw, páshek, puta, saz, sora, shor* kabi so‘zlar kiradi. *Nál* – ko‘kargandan so‘ng yerga ko‘chirib o‘tqazish uchun issiqxonalarda o‘stirilgan o‘simlik. Bu so‘z fors tilidan kirgan bo‘lib, *“jaǵadan otırǵızılǵan terek, náwshe”* degan ma’noni bildiradi. Shuningdek, tilimizda *partaw* termini ham tez-tez qo‘llaniladi. Partaw fors tilida “partav” – *egin egilmegen jer* degan ma’noni anglatadi [7;26-b.] va *partaw jer* birikmasi shaklida ishlatiladi.

Shu bois qo‘shma turdagi ekologik terminlarning tarixiy kelib chiqishiga e’tibor qaratganimizda, qo‘shma so‘z tarkibidagi qismlar boshqa tillardan kirgan so‘zlar bo‘lib, tub so‘zlar bilan birikib, ekologi-

yaga oid terminologik ma’noni yuzaga keltirishini ko‘ramiz. Masalan: *shor* termini fors tilidan olingan bo‘lib, *“duzlı, duzı kóp”* degan ma’noni bildiradi [7;38-b.]. Bu termin, asosan, tuproq yoki suv tarkibida tuz miqdorining ortib ketganligini bildirish maqsadida qo‘llaniladi: *shor suw, shor topıraq.*

Shorlanıw – tuproqda o‘simliklarning shakllangan hayotiga putur yetkazadigan, umuman, hayot uchun ham zararli tuzlarning ko‘p miqdorda to‘planishi [8;54-b.].

Shuningdek, o‘simlik nomlaridan *sora* nomi ham fors tilidan kirgan. Bu so‘z fors tilida shuvra *shuvra “shor jer, izey jer”* degan ma’noni anglatadi [7;31-b.]. Hozirgi qoraqalpoq tilida “japıraqlarınıń ústi jıltıraq, astı kúl reń jabayı shóp” degan ma’noni bildiradi.

Qorǵanısh reń – hayvonlarning rangi, rangining o‘zlari yashaydigan muhitning rangiga mos kelishi. Buning natijasida ular dushmanlariga ko‘rinmay omon qoladi. Bu qo‘shma termindagi mudofaa so‘zi qadimgi turkiy tildan kirib kelgan. Rang so‘zi esa tojik tilidan kirib kelib, *“boyaw”* degan ma’noni bildiradi.

Záhárli ósimlikler – turli organlardagi hayvonlarni zaharlab, hatto o‘ldirib yuborishi mumkin bo‘lgan zahari bor modda o‘simliklar. Shunday zaharli o‘simliklar bu orqali o‘zlarini himoya qiladi. Bu qo‘shma termindagi zahar so‘zi tojik tilidan kirib kelib, *“júdá ashshı”* degan ma’noni bildiradi. O‘simlik so‘zi ham qadimgi turkiy tildan kirib kelib, *“egin, ot-shóp, terek”* degan ma’nolarni bildiradi.

Izeykesh atamasi fors tilidan olingan bo‘lib, *zek “duz, duzlı”+kach “qarıq, tap”* izey suv oqadigan yoki saqlanadigan joy, drenaj [7;16-b.].

Puta nomi "buta" so‘zidan olingan bo‘lib, “túbinen shaqalap ósetuǵın mayda kelte terek” [7;29-b.] degan ma’noni anglatadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, qoraqalpoq ekologik terminologiyasining shakllanishi va rivojlanishida arab va fors tillaridan o‘zlashgan leksik birliklar muhim o‘rin egallaydi. Ushbu o‘zlashmalar tarixiy-madaniy va ilmiy aloqalar natijasida tilimiz lug‘at tarkibiga kirib, ekologiyaga oid turli tushunchalarni ifodalashda faol qo‘llanib kelmoqda.

Tahlillar jarayonida arab va fors tillaridan o‘zlashgan ekologik terminlarning semantik hamda struktur xususiyatlari aniqlanib, ularning ayrimlari o‘zbek tilining ichki qonuniyatlari asosida ma’no jihatdan ixtisoslashgani kuzatildi. Mazkur birliklar o‘zbek ekologik terminologiyasining boyishi va takomillashuvida muhim manbalardan biri hisoblanadi. Ularni etimologik va semantik jihatdan tadqiq etish ekologik terminlarni tartibga solish va unifikatsiyalash uchun muhim ilmiy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Тошкент, «Университет», 2003, 559-бет.

(2). Пахратдинов Қ., Өтемисов А. Қарақалпақ тилиндеги шығысы арабша сөзлер. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2015

(3). Курбанов М.Д. Қарақалпақ тилиндеги географиялық терминлердиң лексика-грамматикалық өзгешеликлери. Фил. канд. дис., Нөкис, 2011.

(4). Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Тошкент, «Университет», 2009,

(5). Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992,

(6). Salimov X.V. Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish bo‘yicha atama va tushunchalarning izohli lug‘ati. Toshkent, 2009.

(7). Пахратдинов Қ., Өтемисов А. Қарақалпақ тилиндеги шығысы парсыша сөзлер. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2017.

(8). Қосанов О., Қосанов С. Экология терминдерінің түсіндірме сөздігі. Алматы, “Шартарап”, 2000.

Xolmuradova Jamila Irmetovna (Toshkent Amaliy fanlar universiteti dotsenti, f.f.n.;
(jamilaxalmuratova66@gmail.com)

XORAZM DOSTONLARI TILIDA NUTQIY TA’SIRCHANLIKNING LINGVOPRAGMATIK ASOSLARI

Annotatsiya. *Maqolada Xorazm dostonlari tilidagi nutqiy vositalarning lingvopragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Unda murojaat, duo, qarg‘ish, buyruq, nasihat, dialog va monologlar, maqol-matal hamda idiomalarning kommunikativ va ta’sirchanlik funksiyalari yoritiladi. Shuningdek, nutqiy birliklarning tinglovchiga ruhiy, ijtimoiy va tarbiyaviy ta’siri hamda xalqning nutqiy madaniyati va kommunikativ tajribasini ifodalashdagi o‘rni ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *Xorazm dostonlari, lingvopragmatika, nutqiy vositalar, nutqiy ta’sir, kommunikativ qiymat, dialog, monolog, maqol-matal, idioma, murojaat, duo, qarg‘ish.*

ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РЕЧЕВОЙ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ В ЯЗЫКЕ ХОРЕЗМСКИХ ДАСТАНОВ

Аннотация. *В статье анализируются лингвопрагматические особенности речевых средств в языке хорезмских дастанов. Рассматриваются коммуникативные и экспрессивные функции обращений, молитв, проклятий, приказов, наставлений, диалогов и монологов, пословиц, поговорок и фразеологических единиц. Кроме того, раскрывается психологическое, социальное и воспитательное воздействие речевых единиц на слушателя, а также их роль в отражении речевой куль-туры и коммуникативного опыта народа.*

Ключевые слова: *хорезмские дастаны, лингвопрагматика, речевые средства, речевое воздействие, коммуникативная ценность, диалог, монолог, пословицы и поговорки, фразеологизмы, обращение, молитва, проклятие.*

LINGUAPRAGMATIC FOUNDATIONS OF SPEECH EXPRESSIVENESS IN THE LANGUAGE OF KHOREZM DASTANS

Annotation. *The article analyzes the linguapragmatic features of speech means in the language of Khorezm epics. It examines the communicative and expressive functions of addresses, prayers, curses, commands, advice, dialogues and monologues, proverbs, sayings, and phraseological units. The article also highlights the psychological, social, and educational impact of speech units on the listener, as well as their role in reflecting the speech culture and communicative experience of the people.*

Keywords: *Khorezm epics, linguapragmatics, speech means, speech impact, communicative value, dialogue, monologue, proverbs and sayings, phraseological units, address, prayer, curse.*

Kirish (Введение/Introduction). Xorazm dostonlari xalqning badiiy tafakkuri mahsuli sifatida nutqiy vositalarining eng yuksak shakllarini mujassamlashtiradi. Qahramonlarning so‘zlari, murojaatlari, duolari, qarg‘ishlari, buyruqlari va nasihatlari faqat sujetni rivojlantirish uchun emas, balki tinglovchiga ta’sir o‘tkazish, his-tuyg‘ularni uyg‘otish va maqsadga erishish uchun xizmat qiladi. Shuning uchun dostonlarni lingvopragmatik tahlil qilishda nutqiy vositalarning ta’sirchanlik funksiyasini alohida o‘rganish zarur. Dostonlarda qo‘llanadigan nutqiy vositalar tinglovchining ruhiyatiga bevosita ta’sir qiladi: ular g‘azabni kuchaytiradi, sadoqatni mustahkamlaydi, sevgi hissini kuchaytiradi yoki dushmanga nafrat uyg‘otadi. Shu bois dostonlar xalqning nafaqat estetik zavqini, balki psixologik tarbiyasini ham shakllantirgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya (Литература и методология/Materials and Methods). Roman Yakobson tomonidan ilgari surilgan nazariy qarashlar badiiy matn lingvistikasi rivojida muhim o‘rin tutadi. Uning “Tilshunoslik va poetika” asarida tilning poetik funksiyasi asoslab beriladi. Tilning amaliy qo‘llanishi va kommunikativ vazifalarini tahlil qilish J.L.Austin va Jon Serl nomlari bilan bog‘liq. Austinning “So‘zlar yordamida ishlarni qanday bajarish” asarida nutq aktlari nazariyasi asoslab berilgan bo‘lsa, Serl “Nutq aktlari” tadqiqotida illokutiv va perlokutiv aktlar tasnifini ishlab chiqdi. Til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganishda Klifford Ghirtzning “Madaniyatlar talqini” asari muhim manba hisoblanadi. Dell Hymes tomonidan ishlab chiqilgan etnografik yondashuv esa nutq faoliyatini ijtimoiy kontekst bilan bog‘liq holda tahlil qilish imkonini beradi. Teun van Dijk diskurs tahlili orqali matn va kontekst o‘rtasidagi bog‘liqlikni ochib bergan. Anna Verzbicka esa madaniyatga xos kalit so‘zlar orqali xalq dunyoqarashini tahlil qilish metodologiyasini ishlab chiqdi.

Tadqiqot metodologiyasi sifatida mavzuni yoritishda tavsiflash, tasniflash, qiyoslash va tanlama usullaridan foydalanildi.

Muhokama (Обсуждение/Discussion). Xorazm dostonlarida qahramonlarning nutqiy vaziyatlari – *iltimos, duo, qarg‘ish, buyruq, murojaat* kabi birliklar kommunikativ niyatni ifodalovchi asosiy vositalardir. Dialoglar qahramonlarning o‘zaro munosabatini va ijtimoiy qarama-qarshiliklarni ko‘rsatsa, monologlar ularning ichki dunyosini ochadi. Idioma va paremalar esa nutqiy vaziyatlarni umumlashtirib, xalqning ijtimoiy ongini va axloqiy qadriyatlarini ifodalaydi. Shunday qilib, dostonlarni lingvopragmatik jihatdan o‘rganish xalqning nutqiy madaniyati, muloqot tajribasi va ijtimoiy ongini anglashda muhim ilmiy vazifadir.

Nutqiy ta’sirning kuchi, avvalo, qo‘llangan so‘z va ifodalar tanlanishiga bog‘liq [1;45-b.]. Dostonlarda badiiy ta’sirchanlikni yuzaga keltiruvchi til vositalari qahramonlarning his-tuyg‘ularini, g‘oyaviy maqsadini va voqealarning emotsional mazmunini kuchli ifodalashga xizmat qiladi. Bunday vositalar orasida emotsional-ekspressiv leksika, paremiologik va frazeologik birliklar, takrorlar hamda qasam va duo shakllari alohida o‘rin tutadi.

Avvalo, emotsional bo‘yoqdorlikka ega bo‘lgan *jonim, el-yurt, or-nomus, vatan* kabi so‘zlar tinglovchi yoki o‘quvchining hissiyotiga bevosita ta’sir ko‘rsatib, matnning ta’sir kuchini oshiradi.

Shuningdek, maqol, matal va idiomalar xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi va donishmandligini o‘zida mujassam etgani sababli nutqning obrazliligi va ta’sirchanligini kuchaytiradi. Masalan, *“Er yigit so‘zida turar”, “Musofirchilikda yo zar yarar, yo zo‘r yarar”* kabi paremalar qahramonlar fikrini lo‘nda va mazmunli ifodalashga xizmat qiladi.

Takror va parallel konstruksiyalar ham doston tilining muhim uslubiy vositalaridan hisoblanadi. Muayyan so‘z yoki iboraning qayta-qayta qo‘llanishi tinglovchi e’tiborini asosiy g‘oyaga qaratadi va nutqning hissiy ta’sirini kuchaytiradi. Masalan, *Otlansin yigitlar, otlansin!* kabi takroriy birliklar shijoat va jo‘shqinlikni ifodalashga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, qasam va duo shaklidagi nutqiy birliklar qahramonning qat’iyati, e’tiqodi va maqsadga sodiqligini ko‘rsatadi. *Jonimdan o‘tsam ham, orimdan o‘tmayman* kabi ifodalar qahramon xarakterining mustahkamligini namoyon etib, tinglovchida ruhiy ko‘tarinkilik va hayrat uyg‘otadi.

Dostonlar og‘zaki ijod namunasi sifatida, avvalo, bevosita tinglovchi auditoriyasiga yo‘naltirilgan badiiy-nutqiy tizim hisoblanadi. Shu bois ularda qo‘llanadigan til vositalari nafaqat voqealarni bayon qilish, balki tinglovchiga hissiy va ruhiy jihatdan ta’sir ko‘rsatish vazifasini ham bajaradi. Nutqiy birliklarning bunday qo‘llanishi dostonlarning kommunikativ va pragmatik xususiyatlarini belgilaydi.

Xususan, ruhiy ko‘tarinkilik va ruhlantirish funksiyasi qahramonlarning jasorat, vatanparvarlik va qat’iyatini ifodalovchi nutqlarida namoyon bo‘ladi. Jang oldidan aytilgan *Elim uchun jonim fido!* kabi murojaatlar tinglovchini mardlik va qahramonlik ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Ogohlantirish va tarbiyaviy funksiya esa nasihat, hikmat va paremiologik birliklar orqali amalga oshadi. Bunday birliklar xalqning axloqiy mezonlarini ifodalab, jamiyat a’zolarini to‘g‘ri yo‘lga undaydi. Masalan, *Orsiz yashagan – odam emas* kabi maqollar orqali insoniy fazilatlarning ahamiyati ta’kidlanadi [2;12-b.].

Dostonlardagi hamdardlik uyg‘otish vazifasi qahramonlarning iztirobli monologlari va kechinmalarini ifodalovchi nutqiy shakllar orqali yuzaga keladi. Bunday ifodalar tinglovchida qahramon taqdiriga nisbatan achinish, hamdardlik va yaqinlik tuyg‘ularini paydo qiladi.

Nafrat va salbiy munosabat shakllantirish funksiyasi qarg‘ish, la’nat kabi nutqiy birliklarda namoyon bo‘ladi. Ushbu vositalar orqali dushman yoki salbiy obrazlarga nisbatan xalqning bahosi va munosabati ifodalanadi. *Nomusing kuysin, elingdan ayrilgin* kabi qarg‘ishlar ana shunday salbiy hissiy ta’sirni kuchaytiruvchi vosita hisoblanadi.

Shunday qilib, doston tilida nutqiy vositalar tinglovchi qalbiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi va uning ruhiy holatini boshqaradi. Dostonlarda nutqiy ta’sir, ko‘pincha, dialog va monologlarda yuzaga chiqadi. Dialoglarda ikki tomonning qarama-qarshi nutqi dramatik ta’sir uyg‘otadi. Masalan, qahramon va yov o‘rtasidagi bahsda biri adolatni, ikkinchisi zo‘ravonlikni ifodalaydi. Bu jarayon tinglovchini qaysi tomonni qo‘llab-quvvatlash kerakligini ko‘rsatib beradi. Monologlarda qahramon o‘z ruhiy iztirobini, umidini yoki qat’iyatini ifoda qiladi. Bu tinglovchiga bevosita emotsional ta’sir qiladi. Masalan, *Elim uchun o‘lsam arzimaydi* degan monolog tinglovchida vatanparvarlik tuyg‘usini uyg‘otadi.

Idiomalarda bu yanada kuchli ko‘rinadi. *Ko‘nglimdan qon oqadi* – g‘am va iztirob. *O‘zingni er bilsang, birovni sher bil, Qaytgan xotin, toygan to‘qol, Qochgan yovda qoruv yo‘q* [3;32–33-b.].

Dostonlar tilida maqol va matallar nutqiy ta’sirni kuchaytiruvchi asosiy vositadir. Ular qisqa, lo‘nda va xalqona bo‘lgani uchun tinglovchiga tez yetib boradi. Qahramonlar o‘z nutqi orqali nafaqat his-tuyg‘ularni ifodalaydi, balki muayyan maqsadga erishishga ham intiladi. Jang oldidan nutqda askarlarni jangga tayyorlash va ruhlantirish kiritiladi. Sevgi izhori sevgilining sadoqatini mustahkamlashga xizmat qilsa, ota-ona nasihati farzandni axloqiy qadriyatlarga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Xonning farmoni jamiyatni boshqarish va tartibni ta’minlashga va nutqiy vositalar maqsadga erishishda asosiy qurol sifatida xizmat qiladi.

Natijalar (Результаты/Results). Dostonlar tilida nutqiy vositalarning ta’sirchanlik xususiyatlarini tadqiq etish til birliklarining nafaqat mazmuniy, balki pragmatik, ijtimoiy va madaniy imkoniyatlarini ochib berish nuqtayi nazaridan muhim ahamiyatga ega. Mazkur masala bir necha ilmiy yo‘nalishlar asosida izohlanadi:

Nutqiy vositalarni o‘rganish orqali so‘z va iboralarning tinglovchiga qanday ta’sir ko‘rsatishi, muayyan kommunikativ maqsadni amalga oshirishdagi o‘rni hamda nutq jarayonidagi vazifasi aniqlanishi lingvopragmatik jihat hisoblanadi.

Sotsiologik yondashuv asosida, qahramonlar nutqining ularning jamiyatdagi mavqeyi, ijtimoiy roli va o‘zaro munosabatlariga mosligi tahlil qilinadi. Bu orqali dostonlardagi ijtimoiy munosabatlarning til vositasida ifodalanish xususiyatlari ochib beriladi [4;79-b.].

Adabiy-badiiy jihatdan yondashish esa, nutqiy ta’sirchanlik vositalarini tahlil qilish dostonlarning obraz yaratish imkoniyatlarini, badiiy kuchi va estetik ta’sirini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Xorazm dostonlarida nutqiy vositalar faqat badiiy bezak emas, balki ta’sirchanlik kuchga ega kommunikativ vositadir. Ular tinglovchining his-tuyg‘ulariga ta’sir qiladi, uni ruhlantiradi, ogohlantiradi, hamdardlik yoki nafrat uyg‘otadi. Dialog va monologlar orqali qahramonlarning ruhiy holati va maqsadlari ochiladi, idioma va paremalar esa ta’sirchanlikni kuchaytiradi [5;12-b.]. Shunday qilib, dostonlarda nutqiy vositalarning ta’sirchanlik funksiyasini o‘rganish xalqning nutqiy madaniyatini, ijtimoiy ongini va kommunikativ tajribasini chuqur anglash uchun muhim ilmiy vazifadir. Xalq dostonlari asrlar davomida o‘zbek og‘zaki ijodining yirik janri sifatida shakllangan bo‘lib, ular nafaqat estetik zavq bag‘ishlaydi, balki xalqning ijtimoiy ongini, ma’naviy qadriyatlarini, kommunikativ tajribasini ham saqlaydi. Shu nuqtayi nazardan, doston tilini faqat poetik tahlil doirasida o‘rganish yetarli emas. Chunki unda mavjud bo‘lgan nutqiy birliklar – murojaat, duo, qarg‘ish, buyruq, maqol, matal va idiomalar tinglovchi bilan bevosita aloqaga kirishib, kommunikativ qimmat kasb etadi.

Xulosa (Заключение/Conclusion). Xalq dostonlari asrlar davomida o‘zbek og‘zaki ijodining yirik janri sifatida shakllangan bo‘lib, ular nafaqat estetik zavq bag‘ishlaydi, balki xalqning ijtimoiy ongini, ma’naviy qadriyatlarini, kommunikativ tajribasini ham saqlaydi. Shu nuqtayi nazardan, doston tilini faqat poetik tahlil doirasida o‘rganish yetarli emas. Chunki unda mavjud bo‘lgan nutqiy birliklar – murojaat, duo, qarg‘ish, buyruq, maqol, matal va idiomalar tinglovchi bilan bevosita aloqaga kirishib, kommunikativ qimmat kasb etadi. Pragmatik tahlil doston tilini qahramonlarning ruhiy holati, niyati va ijtimoiy maqomi bilan uzviy bog‘liq holda ko‘rib, undagi har bir nutqiy birlikning tinglovchi yoki voqea rivojiga qanday ta’sir ko‘rsatganini o‘rganadi.

Pragmatik tahlilda doston tilining nafaqat poetik, balki kommunikativ qimmatini ham ochib beradi. Qahramonlarning nutqiy vaziyatlari, dialog va monologlari, maqol-matal va idiomalari faqat estetik go‘zallik uchun emas, balki tinglovchiga ta’sir o‘tkazish, uni ruhlantirish, ogohlantirish va ma’lum maqsadga yetaklash uchun xizmat qiladi. Shunday qilib, dostonlar pragmatik jihatdan ikki tomonlama qimmatga ega – poetik qiymat – obrazlilik, badiiylik va estetik zavqni anglatsa, kommunikativ qiymat – ijtimoiy ongni shakllantirish, axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash va tinglovchiga bevosita ta’sir qilishga xizmat qiladi [6;92-b.].

Demak, dostonlarni pragmatik tahlil qilish xalqning tarixiy muloqot tajribasi va nutqiy madaniyatini ilmiy asosda yoritish uchun muhim vazifadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. ДДА, Т., 2000, 44-бет.

(2). Кунтуғмиш достони. Халқ оғзаки ижоди. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1975, 250-бет.

(3). Баженова И.С. Эмоции, прагматика, текст. М., издательство “Менеджер”, 2003, с. 56.

(4). Yaqubova Y.A. O‘zbek tilida nutqiy ta’sir aktlarining ifodalanishi. Filol. fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dis., Toshkent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti, 2026, 140-bet.

(5). Safarov Shahriyor. Pragmalingvistika. Toshkent, 2008.

(6). Mamatov A. Zamonaviy lingvistika. Toshkent, 2020, 168-bet.

Boltaeva Dilfuzaxon Shuxrat qizi (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti “Ingliz tili nazariy aspektlari 1” kafedrasi katta o‘qituvchisi; e-mail: dilfuzaboltayeva92@gmail.com)

NOVELLANING DAVRIY RIVOJLANISH BOSQICHLARI: FOLKLORIDAN KLASSIKAGACHA

Annotatsiya. *Ushbu maqolada novella janrining folklor manbalaridan klassik adabiyotgacha bo‘lgan tarixiy taraqqiyoti tahlil qilinadi. Xalq og‘zaki ijodi, xususan, afsona, rivoyat, ertak va latifalarning novellaning shakllanishi hamda mustaqil janr sifatida qaror topishidagi o‘rni yoritilgan. Tadqiqotda tarixiy-tipologik, qiyosiy-adabiy va narratologik metodlar qo‘llanildi. Natijada novellaning evolyutsiyasi uch bosqichli model (folklor, yozma-adabiy va klassik rivojlanish bosqichlari) asosida tizimlashtirildi, “eshitilmagan voqea” tamoyili va “novellistik burilish”ning kompozitsion ahamiyati ochib berildi. Tadqiqot janr nazariyasini boyitadi va adabiyot nazariyasi kurslarida qo‘llanishi mumkin. Shuningdek, Y.M.Meletinskiy nazariyasi asosida novella tipologiyasining yangi talqini taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *novella, janr evolyutsiyasi, folklor, xalq og‘zaki ijodi, hikoyachilik an’analari, Uyg‘onish davri, klassik realizm, narratologiya, qisqa nasr, adabiyotshunoslik.*

ПЕРИОДИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ НОВЕЛЛЫ: ОТ ФОЛЬКЛОРА ДО КЛАССИКИ

Аннотация. *В статье рассматривается историческое развитие жанра новеллы от фольклорных истоков до классической литературы. Освещается роль устного народного творчества мифов, сказаний, сказок и анекдотов в формировании новеллы как самостоятельного жанра. Использованы историко-типологический, сравнительно-литературный и нарратологический методы. Эволюция новеллы представлена в виде трёхэтапной модели: фольклорный, письменно-литературный и классический этапы. Раскрыты принцип «неслыханного события» и композиционная роль «новеллистического поворота». Научная значимость работы заключается в развитии теории жанра, практическая в возможности использования результатов в курсах теории литературы. Предложена новая интерпретация типологии новеллы на основе теории Е.М.Мелетинского.*

Ключевые слова: *новелла, эволюция жанра, фольклор, устное народное творчество, повествовательные традиции, эпоха Возрождения, классический реализм, нарратология, короткая проза, литературоведение.*

PERIODIC STAGES OF NOVELLA DEVELOPMENT: FROM FOLKLORE TO CLASSICS

Annotation. *This article examines the historical development of the novella from its folklore origins to its classical literary form. It highlights the role of oral folk traditions, including myths, legends, fairy tales, and anecdotes, in shaping the novella as an independent genre. The study employs historical-typological, comparative-literary, and narratological methods. The evolution of the novella is systematized into a three-stage model: folklore, written-literary, and classical development stages. The study reveals the formation of the "unheard-of event" principle and the compositional significance of the "novella twist." Its scientific value lies in enriching genre theory, while its practical relevance is connected with literary theory courses. A new interpretation of novella typology based on E.M.Meletinsky's theory is proposed.*

Key words: *novella, genre evolution, folklore, oral folk art, narrative traditions, Renaissance, classical realism, narratology, short prose, literary studies.*

Kirish. Novella jahon adabiyotidagi qadimiy epik janrlardan biri bo‘lib, uning shakllanishi xalq og‘zaki ijodi bilan chambarchas bog‘liqdir. Afsona, rivoyat, ertak va latifalar novellaning syujet ixchamligi, dinamik rivoji va kutilmagan yakun kabi xususiyatlarining shakllanishiga asos bo‘lgan [1]. Janr nomi italyancha “novella” (“yangilik”, “yangi xabar”) so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, uning asosiy vazifasi yangi va ilgari eshitilmagan voqeani hikoya qilishdan iborat.

I.V.Gyote novellani “sodir bo‘lgan g‘ayrioddiy voqea haqidagi hikoya” deb ta’riflaydi va janr markazida favqulodda hodisa turishini ta’kidlaydi [2]. A.Shlegel va L.Tike esa “burilish nuqtasi” (Wendepunkt) tushunchasi orqali novellaning dramatik keskinligini izohlaydilar [3].

P.Heysening “lochin nazariyasi”ga ko‘ra, novelladagi barcha voqealar bitta markaziy motiv yoki konflikt atrofida jamlanadi [4]. Bu xususiyat asarning kompozitsion yaxlitligi va badiiy ta’sirchanligini ta’minlaydi.

M.Baxtin adabiy janrlarni tarixiy rivojlanishda o‘zgarib boruvchi hodisa sifatida baholab, ularning ijtimoiy-madaniy omillar ta’sirida shakllanishini ko‘rsatadi [5]. Uning fikricha, novellada turli nuqtai nazarlar va “ovozlar”ning to‘qnashuvi muhim o‘rin tutadi.

V.Shklovskiy novellaning asosiy belgisi sifatida syujetning markazlashganligi va voqealar rivojining keskinligini ko‘rsatadi [6]. Rus formalistlari vakili sifatida u novellani syujet qurilmasining eng ixcham va ta’sirchan shakli deb baholab, “qotirilgan sujet” va “kutilmagan yechim” o‘rtasidagi ziddiyat uning dinamikasini belgilashini ta’kidlaydi. Sujet zichligi novellaning muhim janriy belgilaridan biridir.

Tadqiqotchilar novellaning mustaqil janr sifatida shakllanishini XIV asr Italiya Uyg‘onish davri bilan bog‘laydilar. J.Bokkachchoning “Dekameron” asari folklor an’analarini yozma adabiyot bilan uyg‘unlashtirib, novella taraqqiyotida muhim bosqichni boshlab bergan [7]. Asardagi 100 novella sujet xilma-xilligi va ramka kompozitsiyasi bilan janr rivojida alohida o‘rin tutadi.

So‘nggi tadqiqotlarda novellaning genezisi va evolutsiyasi keng o‘rganilmoqda. T.Hasanzade janrning folklordan klassik realizmgacha bo‘lgan taraqqiyotini tahlil qilgan [8], O.Melnyk va hammualliflar esa uning zamonaviy transformatsiyalarini yoritganlar [9]. A.J.Greimas va T.Todorov novellaning narativ tuzilishini o‘rgangan bo‘lsalar [10;11-b.], H.Himmel, B.fon Vize va E.Lemmert novella nazariyasini rivojlantirib, uni dramaga eng yaqin epik janr sifatida tavsiflaganlar [12; 13; 14].

Shu bois mazkur maqolada novellaning folklordan klassik adabiyotgacha bo‘lgan rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi janrning shakllanish jarayoni, ertak va anekdot bilan genetik aloqasi hamda “novellistik burilish”ning poetik ahamiyatini ochib berishdan iborat. Ilmiy yangilik sifatida Y.M.Meletinskiy nazariyasi asosida novella tipologiyasining yangi talqini taklif etiladi.

Adabiyotlarning tahlili. Novella nazariyasi bo‘yicha eng muhim tadqiqotlar nemis adabiyotshunosligiga mansubdir. Gyote novellani “mislsiz voqea” (eine sich ereignete unerhörte Begebenheit) deb ta’riflab, janr markazida g‘ayrioddiy hodisa turishini ta’kidlagan [2]. A.Shlegel va L.Tike ham novellaning asosini ajoyib va hayratlanarli voqea tashkil etishini qayd etadilar. Tike tomonidan ilgari surilgan “burilish nuqtasi” (Wendepunkt) tushunchasi, keyinchalik, novella poetikasining muhim nazariy kategoriyasiga aylangan [3].

P.Heyse “lochin nazariyasi” (Falkentheorie) orqali novellada markaziy ramz yoki motivning ahamiyatini asoslab bergan [4]. Uning fikricha, asardagi barcha voqealar bitta markaziy obraz yoki detal atrofida jamlanadi. Bu nazariya, keyinchalik, F.Lockerman va G.Pongs tomonidan rivojlantirilgan [15;16]. H.Himmel va B.fon Vize esa nemis novellasi taraqqiyoti hamda ramziy burilish nuqtasining badiiy vazifalarini tahlil qilganlar [12;13].

Y.M.Meletinskiy novella janrining kelib chiqishi va evolyutsiyasini folklor, Sharq va G‘arb adabiyoti materiallari asosida keng o‘rgangan [17]. Olim novellaning asosiy folklor manbalari sifatida novellistik ertak va anekdotni ko‘rsatadi. Novellistik ertakda qahramon o‘z maqsadiga sehrli kuchlar emas, balki aql-zakovati va topqirligi orqali erishadi. Anekdot esa paradoksal vaziyat, keskin ziddiyat va kutilmagan yakun bilan ajralib turadi [17]. Meletinskiy ushbu ikki shakl klassik novella poetikasining shakllanishida hal qiluvchi rol o‘ynaganini ta’kidlaydi.

Rus adabiyotshunosligida A.Reformatskiy, M.Petrovskiy, B.Eyxenbaum, V.Shklovskiy, L. Vigotskiy va V.Vinogradov novella nazariyasining rivojlanishiga katta hissa qo‘shganlar [6; 18; 19; 20]. Ular syujet qurilishi, konflikt rivoji va kutilmagan yechim masalalarini tadqiq qilganlar. Ayniqsa, Shklovskiy “ostraneniye” nazariyasi orqali oddiy voqeaning badiiy ta’sir kuchiga ega syujetga aylanish mexanizmini izohlab bergan [6].

Anglo-amerikan adabiyotshunosligida novella, ko‘pincha, qisqa hikoya janri bilan bog‘liq holda o‘rganiladi. E.Po “bir nafasda o‘qib tugatish mumkin bo‘lgan hikoya” tamoyilini ilgari surgan [21]. G.James, I Watt, S.O‘Folaain va F.O‘Connor esa novellaning roman va hikoyadan farqlanuvchi xususiyatlarini tahlil qilganlar [22; 23].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mavjud tadqiqotlarning aksariyati Yevropa novellasiga bag‘ishlangan. Sharq va G‘arb novella modellari o‘rtasidagi tipologik farqlar hamda psixologik novella poetikasi esa nisbatan kam o‘rganilgan. Ushbu maqolada aynan shu masalalar Meletinskiyning nazariy qarashlari [17] va Boltaevaning Amerika psixologik novellasi bo‘yicha tadqiqotlari asosida yoritiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tarixiy-tipologik, qiyosiy-adabiy, narratologik va struktural metodlardan foydalanildi. Tarixiy-tipologik metod novellaning folklordan klassik adabiyotgacha bo‘lgan taraqqiyot bosqichlarini aniqlashga xizmat qildi [1]. Qiyosiy-adabiy metod Sharq va G‘arb novella an’analarining o‘xshash va farqli jihatlarini tahlil qilish imkonini berdi [17; 22; 23]. Narratologik metod yordamida syujet markazlashuvi, konflikt rivoji va “novellistik burilish”ning poetik vazifalari o‘rganildi [5; 10; 11]. Struktural metod esa V.Propp va A.J.Greymas nazariyalari asosida novella sujetining tarkibiy tuzilishini tahlil qilishda qo‘llanildi.

2020–2025-yillarda chop etilgan ilmiy manbalar tahlili asosida novellaning folklor, yozma-adabiy va klassik rivojlanish bosqichlari tizimlashtirildi hamda ular o‘rtasidagi tarixiy va poetik bog‘liqlik aniqlandi [8; 9].

Tahlil va natijalar. Meletinskiyning qayd etishicha, sehrli ertakda ritual sinovlar (predvaritelnoye ispitaniye va osnovnoye ispitaniye) o‘rtasidagi qat’iy farq novellistik ertakda yo‘qoladi. Sehrli ertakda qahramon avval sehrli yordamchini topib, keyin asosiy sinovlarni yengadi. Novellistik ertakda esa sehrli yordamchi o‘rnini qahramonning aql-zakovati egallaydi. Natijada ertakning kompozitsion zanjiri parchalanib, “qiyin topshiriqlar” va “yaxshi maslahatlar” mustaqil syujetlarga aylanadi [17;11–13-b.]. Anekdot esa o‘zining paradoksal yakuni (“pointe”) bilan klassik novellaning kompozitsion asosini yaratgan.

Meletinskiy folklor prednovellasining ikki asosiy shakli – novellistik ertak va anekdot – o‘zaro to‘ldiruvchi munosabatda ekanligini ta’kidlaydi. Novellistik ertakda donolik va aql-idrok, anekdotda esa ayyorlik va lo‘ttilik ustunlik qiladi. Bu ikki modelning uyg‘unlashuvi klassik novella poetikasining shakllanishiga zamin yaratgan [17;18–19-b.].

Novella janrining klassik shakli Italiya Uyg‘onish davrida, ayniqsa J.Bokkachchoning “Dekameron” (1353) asarida shakllangan. Asarda qahramon faolligi, “eshitilmagan voqea” atrofida syujetning jamlanishi, kutilmagan “novellistik burilish” hamda gumanistik ruh yaqqol namoyon bo‘ladi [7;17,75–77-b.]. Ramkali kompozitsiya – vabo davrida Florensiyadan chiqib ketgan 10 kishining 100 novella hikoya qilishi – sujetlarni birlashtirish va turli nuqtayi nazarlarni ifodalash imkonini bergan.

Meletinskiy “Dekameron”ning yangiliklari sifatida anekdotning badiiy hikoyaga aylanishi, qahramon individualligining kuchayishi, konfliktning ichkilashuvi va novellaning didaktik “misol” xususiyatidan xalos bo‘lishini ko‘rsatadi [17;75–77-b.]. Keyinchalik Franko Sakketti, Masuccio Salernitano va Matteo Bandello janrning mavzu va badiiy imkoniyatlarini yanada kengaytirganlar.

Meletinskiy Sharq va G‘arb novellalari o‘rtasidagi tipologik farqlarni ham tahlil qiladi. Uning fikricha, Sharq novellasi, ayniqsa, Xitoy novellasi, mifologik manbalar bilan bog‘liq bo‘lib, fantastik elementlarni saqlab qolgan [17;35–37-b.]. Bu asarlarda tulki, pari va arvoh kabi g‘ayritabiiy kuchlar qahramonga yordam beradi. G‘arb novellasida esa faol qahramon, uning aqli, irodasi va tashabbusi markaziy o‘rinni egallaydi [17;133–134-b.].

Romantizm davrida (G.fon Kleyst, E.T.A.Gofman, L.Tike va boshqalar) novella fantastika va ramziylik bilan boyidi [17;163–167-b.]. Xususan, Kleystning “Markiza O.” (1808) novellasida tashqi voqealar va qahramonning ichki ma’naviy tanlovi uyg‘unlashgan holda tasvirlanadi.

Realistik novella (P.Merime, G.Mopassan, A.P.Chexov) g‘ayrioddiy voqeani kundalik hayot doirasida aks ettirdi. Mopassan oddiy hayotning o‘zida “eshitilmagan voqealar” mavjudligini ko‘rsatgan [17; 258-b.]. Chexov esa klassik novellaning chegaralarini kengaytirib, asosiy e’tiborni ostmatn va qahramon ruhiyatiga qaratdi.

XX asr Amerika adabiyotida psixologik novella (J.Steinbek, Sh.Anderson, E.Xeminguey, U. Folkner) inson ruhiyatining murakkab qatlamlarini tasvirlashga yo‘naldi. Steinbek ijtimoiy muammolarni psixologik tahlil bilan uyg‘unlashtirgan bo‘lsa, Anderson kichik shaharlardagi insonlarning yolg‘izligi va ichki ziddiyatlarini yoritgan.

Psixologik novellaning asosiy xususiyatlari: ichki monolog va ong oqimi, ramziy obrazlar va ko‘p ma’nolilik, dialoglarning semantik yuklanishi, tush va xotiralardan foydalanish, shuningdek, psixoanalitik yondashuvning ta’siridir.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijasida novella evolutsiyasining uch bosqichli modeli – folklor, yozma-adabiy shakllanish va klassik rivojlanish bosqichlari aniqlandi. Novellaning folklor asoslari novellistik ertak va anekdot bilan bog‘liq ekani, “eshitilmagan voqea” va “novellistik burilish” esa uning asosiy poetik belgilarini tashkil etishi ko‘rsatildi.

J.Bokkachchoning “Dekameron” asari novella janrining klassik modelini yaratgan bo‘lsa, Sharq va G‘arb novellalari qahramon faolligi hamda fantastik elementlarga munosabat jihatidan farqlanishi aniqlandi. Romantik va realistik novella janr imkoniyatlarini kengaytirgan, XX asr Amerika psixologik novellasi esa inson ruhiyati tasvirini yangi bosqichga olib chiqqan.

Kelgusida Sharq novellasi poetikasini, zamonaviy o‘zbek novellachiligini jahon adabiyoti kontekstida o‘rganish hamda novella va qisqa hikoya o‘rtasidagi janr chegaralarini aniqlash bo‘yicha tadqiqotlarni davom ettirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Москва, “Художественная литература”, 1975, 504 с.

(2). Goethe J.W. Conversations with Eckermann (1827). Leipzig, Brockhaus, 1836, 350 s.

(3). Tieck L. Schriften. Band XI. Berlin, Reimer, 1829, 420 s.

(4). Heyse P. Deutscher Novellenschatz. München, Oldenbourg, 1871, 650 s.

(5). Шкловский В.Б. Теория прозы. Москва, “Советский писатель”, 1983, 384 с.

(6). Boccaccio G. Decameron. Firenze, 1349–1353, 800 p.

(7). Hasanzade T. Novella janrının genezisi ve təkamülü. ADU Elmi əsərlər. Bakı, 2021, № 2, s. 45–52.

(8). Melnyk O., Hnatiuk N., Shuliar V. Novella as a Genre: Historical Roots and Modern Transformations. Journal of Literary Studies. 2023, vol. 12, № 3, p. 45–61.

(9). Greimas A.J. Maupassant: La sémiotique du texte. Paris, Seuil, 1976, 290 p.

(10). Todorov T. The Poetics of Prose. Ithaca, Cornell University Press, 1977, 272 p.

(11). Himmel H. Geschichte der deutschen Novelle. Bern: Francke, 1963, 508 s.

(12). Wiese B. von. Die deutsche Novelle von Goethe bis Kafka. Düsseldorf: Bagel, 1962, 400 s.

(13). Lemmert E. Bauformen des Erzählens. Stuttgart, Metzler, 1955, 280 s.

(14). Lockerman E. Gestalt und Wandlungen der deutschen Novelle. München, Hueber, 1957, 312 s.

(15). Pongs H. Ist die Novelle heute tot? Stuttgart, Kohlhammer, 1961, 98 s.

(16). Мелетинский Е.М. Историческая поэтика новеллы. Москва, “Наука”, 1990, 275 с.

(17). Эйхенбаум Б.М. Литература: Теория. Критика. Полемика. Ленинград, “Прибой”, 1927, 300 с.

(18). Реформатский А.А. Опыт анализа новеллистической композиции. Москва, Никитинские субботники, 1922, 45 с

(19). Петровский М.А. Морфология новеллы. Ars poetica. Москва, 1927, с. 69–100.

(20). Виноградов В.В. О теории новеллы. Борьба за стиль. Ленинград, 1937, с. 5–62.
(21). Выготский Л.С. Психология искусства. Москва, “Искусство”, 1968, 576 с.
(22). Poe E.A. The Philosophy of Composition. Philadelphia: Graham’s Magazine, 1846, 30 p.
(23). James H. The Art of Fiction. Boston, Macmillan, 1884, 68 p.

Murodova Sarvigul Komil qizi (mustaqil tadqiqotchi)

INGLIZ VA O‘ZBEK ADABIYOTIDA DINIY-ARXETIPIK OBRAZLARNING NAZARIY ASOSLARI VA TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek adabiyotida uchraydigan diniy-arxetipik obrazlarning nazariy asoslari hamda tipologik xususiyatlari qiyosiy adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq etiladi. Maqolada diniy-arxetipik obrazlarning badiiy matndagi semantik, ramziy va estetik funksiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, diniy-arxetipik obrazlar jahon xalqlari badiiy tafakkurida shakllangan universal modellar bo‘lib, ayni paytda har bir milliy adabiyotning tarixiy, diniy va madaniy tajribasi asosida o‘ziga xos poetik xususiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar*: arxetip, diniy obraz, diniy-arxetipik obraz, qiyosiy adabiyotshunoslik, mifopoetika, Jung, Frye, ingliz adabiyoti, o‘zbek adabiyoti, tipologiya, ramz.*

Муродова Сарвигуль Комил кизи (Независимый исследователь)

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЛИГИОЗНО-АРХЕТИПИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ В АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация*. В данной статье с позиций сравнительного литературоведения исследуются теоретические основы и типологические особенности религиозно-архетипических образов в английской и узбекской литературе. Анализируются семантические, символические и эстетические функции религиозно-архетипических образов в художественном тексте. Результаты исследования показывают, что религиозно-архетипические образы представляют собой универсальные модели, сформировавшиеся в художественном мышлении народов мира, и вместе с тем приобретают своеобразные поэтические особенности под влиянием исторического, религиозного и культурного опыта каждой национальной литературы.*

Ключевые слова*: архетип, религиозный образ, религиозно-архетипический образ, сравнительное литературоведение, мифопоэтика, Юнг, Фрай, английская литература, узбекская литература, типология, символ.*

Murodova Sarvigul Komil qizi (Independent researcher)

THEORETICAL FOUNDATIONS AND TYPOLOGICAL FEATURES OF RELIGIOUS-ARCHETYPAL IMAGES IN ENGLISH AND UZBEK LITERATURE

Annotation*. This article examines the theoretical foundations and typological features of religious-archetypal images in English and Uzbek literature from the perspective of comparative literary studies. It analyzes the semantic, symbolic, and aesthetic functions of religious-archetypal images in literary texts. The findings demonstrate that religious-archetypal images constitute universal models shaped within the artistic consciousness of the peoples of the world, while at the same time acquiring distinctive poetic characteristics under the influence of the historical, religious, and cultural experience of each national literature.*

Keywords*: archetype, religious image, religious-archetypal image, comparative literary studies, mythopoetics, Jung, Frye, English literature, Uzbek literature, typology, symbol.*

Kirish (Introduction). XX–XXI asr adabiyotshunosligida arxetip nazariyasi badiiy matnlarni tahlil qilishning samarali metodologik yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllandi. “Arxetip” tushunchasi insoniyatning tarixiy tajribasi, madaniy xotirasi va jamoaviy ongsizligida shakllangan universal ramziy modellarni ifodalaydi. Mazkur nazariya, dastlab, psixologiya sohasida qo‘llanilgan bo‘lsa-da, keyinchalik, adabiyotshunoslik, mifopoetika va madaniyatshunoslik tadqiqotlarida keng foydalanila boshlandi.

Diniy-arxetipik obrazlar jahon adabiyotining barcha davrlarida muhim badiiy vazifani bajargan. Payg‘ambar, najotkor, donishmand, qurbon va shayton kabi obrazlar insonning ezgulik va yovuzlik haqidagi tasavvurlarini, ma’naviy izlanishlarini hamda axloqiy tanlov jarayonini ifodalovchi poetik modellar sifatida shakllangan. Ingliz va o‘zbek adabiyotlari turli tarixiy va diniy-madaniy sharoitlarda rivojlangan bo‘lsa-da, ularda uchraydigan diniy-arxetipik obrazlar o‘zaro tipologik yaqinlikka ega. Ingliz adabiyotida mazkur obrazlar asosan xristian diniy an’analari, Bibliya motivlari va G‘arb mifologik tafakkuri bilan bog‘liq holda shakllangan bo‘lsa, o‘zbek adabiyotida ular Qur’on qissalari, islomiy tafakkur va tasavvuf falsafasi bilan uyg‘unlashgan holda rivojlangan. Diniy-arxetipik obrazlarning qiyosiy-tipologik tadqiqi zamonaviy adabi-

yotshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biridir. Cababi ushbu obrazlar, bir tomondan, umuminsoniy ma’-naviy tajribani aks ettirsa, ikkinchi tomondan, har bir xalqning tarixiy xotirasi va milliy poetik tafakkurini namoyon etadi.

Diniy-arxetipik obrazlarning ingliz va o‘zbek adabiyotidagi badiiy talqinini qiyosiy o‘rganish ushbu obrazlarning nafaqat diniy tafakkur mahsuli, balki insoniyatning umumiy ma’naviy tajribasini ifodalovchi universal poetik modellar ekanligini ko‘rsatadi. Mazkur tadqiqotda diniy-arxetipik obrazlar qiyosiy adabiyotshunoslik, mifopoetika va arxetip nazariyasi asosida tahlil qilinib, ularning shakllanish manbalari, badiiy funksiyalari hamda milliy adabiyotlarda namoyon bo‘lish xususiyatlari aniqlandi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Diniy-arxetipik obrazlarni ilmiy o‘rganishda Karl Gustav Jungning arxetip nazariyasi muhim metodologik asoslardan biri hisoblanadi. Jung arxetiplarni insoniyatning jamoaviy ongsizligida mavjud bo‘lgan qadimiy-ruhiy modellar sifatida izohlaydi. Uning fikricha, insoniyat tarixining turli davrlarida yaratilgan miflar, diniy timsollar va badiiy obrazlar aynan shu universal psixik strukturalarning namoyon bo‘lish shaklidir [1]. Shu jihatdan, Payg‘ambar, najotkor, donishmand, qurbon va Shayton kabi obrazlar alohida diniy tizimlarga mansub bo‘lsa-da, ularning semantik asosida insonning ezgulik, yovuzlik, najot va ma’naviy kamolot haqidagi umumiy tasavvurlari mujassamlashadi. Jung nazariyasiga asoslangan holda olib borilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, diniy-arxetipik obrazlar tayyor badiiy shakllar emas, balki turli tarixiy va madaniy sharoitlarda yangi mazmun kasb etuvchi universal modellar hisoblanadi. Masalan, Najotkor arxetipi xristian madaniyatida Iso Masih obrazi orqali namoyon bo‘lsa, Sharq adabiyotida u, ko‘pincha, komil inson, avliyo yoki ma’naviy yetuk shaxs timsolida ifodalanadi. Bu holat arxetiplarning milliy adabiy an’analar ta’sirida transformatsiyaga uchrashini ko‘rsatadi.

Diniy-arxetipik obrazlarni adabiy jarayon nuqtayi nazaridan o‘rganishda Northrop Fryening arxetipik tanqid konsepsiyasi alohida ahamiyatga ega. Uning fikricha, diniy ramzlar vaqt o‘tishi bilan sof diniy mazmun doirasidan chiqib, umumiy madaniy va estetik belgilar tizimiga aylanadi. Shu sababli Bibliya, Qur’on qissalari va boshqa diniy manbalarda shakllangan obrazlar keyingi davr adabiyotida ham faol yashab keladi. Ingliz adabiyotida diniy-arxetipik obrazlarning rivojlanishi, asosan, xristian diniy tafakkuri va Bibliya an’analari bilan bog‘liq. Ayniqsa, John Miltonning “Paradise lost” asari ushbu jarayonning yuksak namunasi hisoblanadi. Asarda Odam Ato va Momo Havo, shayton, ilohiy adolat va najot kabi diniy-arxetipik modellar falsafiy mazmun bilan boyitilgan [2]. Milton diniy syujetdan foydalanib, inson erkinligi, axloqiy tanlov, gunoh va mas’uliyat kabi umuminsoniy masalalarni badiiy tadqiq etadi. Milton yaratgan Satan obrazi an’anaviy diniy talqindagi oddiy yovuzlik timsolidan murakkab psixologik obraz darajasiga ko‘tarilgan. Ushbu obrazda kibr, hokimiyatga intilish, isyon va ma’naviy qulash kabi inson tabiatidagi salbiy jihatlar mujassamlashgan. Bu jihat Jungning “shadow” (soya) arxetipi bilan uyg‘unlashadi, chunki shayton obrazi inson ruhiyatining inkor etilgan va nazorat qilinmagan tomonlarini ifodalovchi ramziy model sifatida namoyon bo‘ladi.

XX asr ingliz adabiyotida diniy-arxetipik obrazlar yangi badiiy shakllarda davom etdi. C.S.Lewisning “The Chronicles of Narnia” asaridagi Aslan obrazi najotkor arxetipining zamonaviy talqinidir. Aslan obrazi kuch, adolat, rahm-shafqat va fidoyilik kabi fazilatlarni o‘zida mujassamlashtiradi. Uning qurbonligi va qayta tirilishi xristian an’analaridagi Masih obraziga yaqin bo‘lsa-da, yozuvchi ushbu obraz orqali umuminsoniy axloqiy qadriyatlarni ifodalashga intiladi [3].

J R.R.Tolkien ijodida esa diniy-arxetipik obrazlar mifologik va falsafiy tizim bilan uyg‘unlashadi. “The Lord of the Rings” asaridagi Frodo obrazi qurbon arxetipining zamonaviy ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi. U umumiy manfaat uchun shaxsiy tinchligi, xavfsizligi va farovonligidan voz kechadi. Gandalf obrazi esa Donishmand arxetipining badiiy ifodasi bo‘lib, qahramonlarga yo‘l ko‘rsatuvchi, ularning ma’naviy rivojlanishiga yordam beruvchi kuch sifatida tasvirlanadi [4]. Diniy-arxetipik obrazlarning rivojlanishini tushuntirishda Joseph Campbellning “Qahramon sayohati” konsepsiyasi ham muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Campbell turli xalqlar mifologiyasi va diniy rivoyatlarida takrorlanuvchi syujet modelini aniqlab, qahramonning chaqiriqni qabul qilishi, sinovlardan o‘tishi, qurbonlik qilishi va yangi tajriba bilan qaytishini universal struktura sifatida izohlaydi [5]. Ushbu nazariya ingliz va o‘zbek adabiyotidagi ko‘plab diniy-arxetipik obrazlarni qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi. O‘zbek adabiyotida diniy-arxetipik obrazlarning shakllanishi islom dini, Qur’on qissalari va tasavvuf falsafasi bilan chambarchas bog‘liq. Sharq adabiy tafakkurida diniy obrazlar, ko‘pincha, insonning ichki poklanishi, ruhiy kamoloti va komillikka erishish jarayonini ifodalovchi ramziy tizim sifatida shakllangan. Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asari o‘zbek adabiyotida diniy-arxetipik obrazlarning dastlabki yirik namunalaridan biri hisoblanadi. Asarda payg‘ambarlar obrazi insoniyatga hidoyat beruvchi, sabr va e’tiqod timsoli sifatida talqin qilinadi. Ushbu obrazlar

orqali insonning ma’naviy taraqqiyoti, ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi kurash hamda ilohiy haqiqatga intilish masalalari yoritiladi [6]. Alisher Navoiy ijodida esa diniy-arxetipik obrazlar yanada murakkab falsafiy mazmun kasb etadi. Navoiy asarlarida Payg‘ambar, komil inson, pir va oshiq obrazlari tasavvufiy tafakkur bilan uyg‘unlashgan holda namoyon bo‘ladi. Shoir ijodidagi komil inson konsepsiyasi insonning axloqiy va ruhiy yuksalish modelini ifodalovchi muhim arxetipik struktura hisoblanadi [7]. Tasavvuf adabiyotida diniy-arxetipik obrazlarning asosiy xususiyati shundaki, ular tashqi voqelikdan ko‘ra insonning ichki ruhiy olamini aks ettirishga yo‘naltirilgan. Pir yoki murshid obrazi Donishmand arxetipining Sharqona ko‘rinishi bo‘lib, u insonni ma’naviy kamolot sari yetaklovchi rahnamo sifatida tasvirlanadi. Oshiq obrazi esa inson ruhining Haqiqat sari intilishini ifodalovchi ramziy model hisoblanadi [8]. Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ingliz va o‘zbek adabiyotidagi diniy-arxetipik obrazlar o‘rtasidagi asosiy farq ularning diniy-falsafiy talqinida namoyon bo‘ladi. Ingliz adabiyotida ushbu obrazlar ko‘proq individual qahramonning tanlovi, erkinligi va axloqiy mas’uliyati bilan bog‘langan bo‘lsa, o‘zbek adabiyotida ular jamoaviy ma’naviy qadriyatlar, ruhiy poklanish va komillik g‘oyalari bilan uyg‘unlashadi.

Shu sababli diniy-arxetipik obrazlarni faqat ma’lum bir diniy an’anaga tegishli hodisa sifatida emas, balki insoniyat badiiy tafakkurining universal shakli sifatida baholash mumkin. Ularning har bir milliy adabiyotdagi ko‘rinishi esa xalqning tarixiy xotirasi, diniy dunyoqarashi va madaniy tajribasi bilan belgilanadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tadqiqot natijalari ingliz va o‘zbek adabiyotidagi diniy-arxetipik obrazlarning shakllanishi turli diniy-madaniy asoslarga ega bo‘lsa-da, ularning badiiy funksiyasi va semantik mohiyatida muayyan tipologik umumiylik mavjudligini ko‘rsatdi. Tadqiqot davomida diniy-arxetipik obrazlarning asosiy tiplari sifatida Payg‘ambar, Najotkor, Donishmand, Qurbon, Shayton va Muqaddas ona arxetiplari ajratildi. Ushbu obrazlar turli adabiy an’analarda turlicha badiiy shaklga ega bo‘lsada, ularning asosiy vazifasi insonning ma’naviy izlanishi, axloqiy tanlovi va ruhiy kamolot jarayonini ifodalashdan iborat ekanligi belgilandi.

Olib borilgan tahlillar natijasida Payg‘ambar arxetipi ingliz va o‘zbek adabiyotida ma’naviy rahnamolik funksiyasini bajarishi aniqlandi. Ingliz adabiyotida ushbu arxetip asosan Bibliya an’analari va xristian diniy tafakkuri asosida shakllangan bo‘lsa, o‘zbek adabiyotida Qur’on qissalari va islomiy ma’naviy qadriyatlar bilan bog‘liq holda rivojlangan. Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asarida payg‘ambarlar obrazi insoniyatga hidoyat beruvchi, sabr va e’tiqod timsoli sifatida tasvirlanadi. Alisher Navoiy ijodida esa Muhammad (s.a.v.) obrazi komillik, adolat va ma’rifat timsoli sifatida talqin qilinadi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, Najotkor arxetipi har ikki adabiy an’anada ham yangilanish va poklanish g‘oyalarini ifodalaydi. Ingliz adabiyotida mazkur arxetip xristian diniy modeli asosida shakllangan bo‘lib, C.S Lewisning Aslan obrazi orqali zamonaviy badiiy shaklga ega bo‘lgan. O‘zbek adabiyotida esa najot tushunchasi ko‘proq komil inson va ruhiy yetuklik konsepsiyasi bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Donishmand arxetipi bo‘yicha olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, ushbu obraz har ikki adabiyotda ham bilim, tajriba va ma’naviy yo‘l ko‘rsatish vositasi sifatida shakllangan. Ingliz adabiyotida Tolkienning Gandalf obrazi ushbu arxetipning yorqin namunasi bo‘lsa, o‘zbek adabiyotida mazkur model pir, murshid va ustoz obrazlari orqali ifodalanadi.

Shayton arxetipi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar mazkur obrazning ikki adabiy an’anada ham insonning ichki kurashi va axloqiy tanlovini ifodalovchi universal model ekanligini ko‘rsatdi. John Miltonning “Paradise lost” asaridagi Satan obrazi ingliz adabiyotidagi Shayton arxetipining eng murakkab shakllaridan biri hisoblanadi. Unda kibr, isyon va hokimiyatga intilish kabi insoniy zaifliklar mujassamlashgan. O‘zbek adabiyotida esa shayton obrazi ko‘proq inson nafsi va ma’naviy zaiflik ramzi sifatida talqin qilinadi.

Tadqiqot natijalaridan yana biri shundan iboratki, diniy-arxetipik obrazlarning milliy xususiyatlari ularning mazmuniy asosida emas, balki badiiy ifoda shakllarida namoyon bo‘ladi. Ingliz adabiyotida bu obrazlar ko‘proq xristian teologiyasi, individual qahramon tajribasi va axloqiy tanlov bilan bog‘langan bo‘lsa, o‘zbek adabiyotida ular islomiy tafakkur, tasavvuf falsafasi va komillik g‘oyasi bilan uyg‘unlashadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, mazkur tadqiqot natijasida ingliz va o‘zbek adabiyotida diniy-arxetipik obrazlarning shakllanishi va badiiy taraqqiyoti turli tarixiy-madaniy jarayonlar bilan bog‘liq holda rivojlanganligi aniqlandi. Ushbu obrazlar adabiy matnda faqat diniy qarashlarning ifodasi sifatida emas, balki insoniyatning axloqiy tajribasi, ma’naviy izlanishlari va dunyoni anglash jarayonini aks ettiruvchi murakkab poetik tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, diniy-arxetipik obrazlarning yashovchanligi ularning muayyan davr yoki hudud bilan chegaralanib qolmasligi bilan belgilanadi. Ular har bir yangi adabiy muhitda zamon talablari, ijodkor dunyoqarashi va milliy tafakkur xususiyatlari asosida yangi badiiy mazmun kasb etadi. Shu jihatdan, mazkur obrazlar an’anaviy ramz sifatida saqlanib qolishi bilan birga, turli davr adabiyotida yangicha talqin imkoniyatlarini

ham namoyon qiladi. Qiyosiy tahlil asosida diniy-arxetipik obrazlarning badiiy imkoniyatlari keng ekanligi, ular orqali insonning ichki dunyosi, ma'naviy qarashlari va hayotiy qadriyatlari chuqur yoritilishi xulosaga kelindi. Bunday obrazlar adabiy asarlarda voqealarni rivojlantiruvchi vosita bo'lish bilan bir qatorda, asarning g'oyaviy-falsafiy mazmunini shakllantiruvchi muhim unsur vazifasini bajaradi. Shuningdek, mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlar adabiyotshunoslik, mifopoetika va madaniyatlararo tadqiqotlar uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega ekanligi belgilandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

(1). Jung C. G. The Archetypes and the Collective Unconscious. Princeton: Princeton University Press, 1969. – 451 p.
(2). Milton J. Paradise Lost. London, Penguin Classics, 2003, 480 p.
(3). Lewis C.S. The Chronicles of Narnia. London, HarperCollins, 2001, 767 p.
(4). Tolkien J.R.R. The Lord of the Rings. London, HarperCollins, 2007, 1216 p.
(5). Campbell J. The Hero with a Thousand Faces. Princeton: Princeton University Press, 2004, 416 p.
(6). Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. Toshkent, "Yozuvchi", 1990, 544-bet.
(7). Navoiy A. Hayrat ul-abror. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989, 256 bet.
(8). Komilov N. Tasavvuf. Toshkent, "Movarounnahr", 2009, 448-bet.

Qodirov Umidbek Shavkat o'g'li (NukusDPI "O'zbek adabiyoti" kafedrasi mustaqil tadqiqotchisi; E-mail: xonqaimi@mail.com; ORCID: https://t.me/c/2594165025/50/137; UDK 821.512.133.09)

SHE'RIY ASARDA SHAKL VA MAZMUN BIRLIGI: NAZARIY QARASHLAR

Annotatsiya. *Mazkur maqolada she'riy asarda shakl va mazmun birligi masalasi nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. D.Quronov, H.Umurov, I.Sulton, A.Ulug'ov, D.Rahmonova, Q. va M.Yo'ldosh kabi adabiyotshunoslarning qarashlari qiyosiy o'rganilib, ularning bir-birini to'ldiruvchi jihatlari ochib beriladi. Nazariy xulosalar Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Usmon Nosir, Abdulla Oripov va Go'zal Begim she'riyatidan olingan misollar asosida amaliy tasdig'ini topadi. Tadqiqot natijasida shakl faqat mazmunni ifodalovchi tashqi vosita emas, balki mazmunni estetik jihatdan tashkil etuvchi faol poetik omil ekanligi asoslanadi.*

Kalit so'zlar: *she'riy shakl, badiiy mazmun, poetik uslub, adabiyot nazariyasi, ritm, obrazlar tizimi, individual uslub, o'zbek mumtoz va zamonaviy she'riyati.*

ЕДИНСТВО ФОРМЫ И СОДЕРЖАНИЯ В ПОЭТИЧЕСКОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ

Аннотация. *В данной статье рассматривается проблема единства формы и содержания в поэтическом произведении в теоретическом и практическом аспектах. Проведён сравнительный анализ взглядов литературоведов Д.Куронова, Х.Умурова, И.Султана, А.Улугова, Д.Рахмоновой, К. и М.Йулдошева, выявлены их взаимодополняющие стороны. Теоретические выводы подтверждаются на примерах поэзии Алишера Навои, Захириддина Мухаммада Бабура, Усмана Насира, Абдуллы Арипова и Гузаль Бегим. В результате исследования обосновывается, что форма является не просто внешним средством выражения содержания, а активным поэтическим фактором, эстетически организующим содержание.*

Ключевые слова: *поэтическая форма, художественное содержание, поэтический стиль, теория литературы, ритм, система образов, индивидуальный стиль, узбекская классическая и современная поэзия.*

THE UNITY OF FORM AND CONTENT IN A POETIC WORK: THEORETICAL PERSPECTIVE

Annotation. *This article analyzes the unity of form and content in poetic works from theoretical and practical perspectives. The views of literary scholars D.Quronov, H.Umurov, I.Sulton, A.Ulug'ov, D. Rahmonova, and Q. & M.Yo'ldash are comparatively examined, revealing their complementary aspects. Theoretical conclusions are substantiated through examples from the poetry of Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Usmon Nosir, Abdulla Oripov, and Go'zal Begim. The study demonstrates that poetic form is not merely an external means of expressing content, but an active poetic factor that aesthetically organizes content.*

Keywords*: poetic form, artistic content, poetic style, literary theory, rhythm, system of images, individual style, Uzbek classical and modern poetry.*

Kirish. Badiiy adabiyot inson tafakkuri va estetik dunyoqarashining eng mukammal ifoda shakllaridan biridir. Adabiy asarning badiiy qiymatini belgilovchi asosiy omillar sifatida uning shakli, mazmuni hamda uslubi alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, she'riyatda shakl va uslub o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, ular muallifning individual poetik tafakkurini namoyon etadi. Chunki she'riy matnning badiiy ta'sir kuchi, ko'p jihatdan, aynan ritmik tashkil etilish, poetik sintaksis, obrazlilik tizimi hamda til vositalarining estetik funksiyasi orqali namoyon bo'ladi. Shu sababli adabiyotshunoslik tarixida she'riy shakl va badiiy uslub masalalari deyarli barcha nazariy maktablar tomonidan turlicha talqin etilgan hamda har bir davrning ilmiy-estetik qarashlari asosida yangi mazmun bilan boyitilgan.

Ushbu maqolaning maqsadi she'riy asarda shakl va mazmun birligi masalasini nazariy jihatdan tizimlashtirish hamda bu birlikning o'zbek mumtoz va zamonaviy she'riyati namunalarida qanday namoyon bo'lishini aniqlashdir. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilandi: shakl va mazmun kategoriyalarining nazariy talqinlarini tizimlashtirish; ushbu kategoriyalarning badiiy ijod jarayonida namoyon bo'lish qonuniyatlarini aniqlash; nazariy xulosalarni mumtoz va zamonaviy she'riyat namunalari asosida amaliy tekshiruvdan o'tkazish.

Metodlar. Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanildi:

1. Qiyosiy-tipologik tahlil metodi she'riy shakl va mazmun masalasiga oid oltita nazariy manba (D. Quronov, D.Quronov, Z.Mamajonov, M.Sheraliyeva lug'ati, A.Ulug'ov, H.Umurov, I.Sulton, D.Rahmonova, Q.Yo'ldosh va M.Yo'ldosh) o'zaro qiyoslanib, ularning bir-birini to'ldiruvchi jihatlari aniqlandi.

2. Tarixiy-nazariy tahlil metodi shakl va mazmun kategoriyalarining rus formal maktabi, strukturalizm, poststrukturalizm kabi turli ilmiy yo'nalishlardagi talqinlari tarixiy izchillikda ko'rib chiqildi.

3. Matnni yaqindan o'qish (close reading) metodi tanlangan she'riy namunalar (Navoiy, Bobur, Usmon Nosir, Abdulla Oripov, Go'zal Begim) vazn, qofiya, radif, badiiy san'atlar va obrazlar tizimi darajasida tahlil qilindi.

4. Sintez metodi nazariy xulosalar bilan amaliy (matniy) tahlil natijalari birlashtirilib, umumlashtiruvchi xulosalar shakllantirildi.

Tadqiqot manbalari. Nazariy manbalar: D.Quronovning "Adabiyot nazariyasi asoslari" (2018) va hammualliflikdagi "Adabiyotshunoslik lug'ati" (2010); A.Ulug'ovning "Adabiyotshunoslik nazariyasi" (2008); H.Umurovning "Adabiyotshunoslik nazariyasi" (2004); I.Sultonning "Adabiyot nazariyasi" (2005); D.Rahmonovaning monografiyasi (2024); Q. va M.Yo'ldoshning "Badiiy tahlil asoslari" (2016); shuningdek, O'zbekiston milliy ensiklopediyasi (2005).

Badiiy (empirik) material: Alisher Navoiyning "Kecha kelgumdur debon..." g'azali, Zahiriddin Muhammad Boburning bayti, Usmon Nosirning "Yurak, sensan mening so'zim" she'ri, Abdulla Oripovning to'rtligi va Go'zal Begimning zamonaviy she'riy namunasi.

Natijalar. 1. Shakl va mazmun kategoriyalarining nazariy talqinlari. D.Quronov ta'kidlashicha, adabiyotshunoslikda "shakl" va "mazmun" tushunchalariga nisbatan bir qator muqobil yondashuvlar mavjud: rus formal maktabi vakillari "mazmun" o'rniga "material" atamasini qo'llashni taklif etsa, Y.M.Lotman bu juftlikni "struktura" va "ideya" kategoriyalari bilan, strukturalistlar "belgi" va "ma'no", poststrukturalistlar esa "tekst" va "mazmun" tushunchalari bilan almashtirishni ma'qul ko'radilar [5;134-b.].

D.Quronov, Z.Mamajonov, M.Sheraliyeva tomonidan tayyorlangan "Adabiyotshunoslik lug'ati"da ta'kidlanishicha, shakl va mazmun – har qanday voqelikning ikki uzviy tomoni bo'lib, shakl narsaning bevosita idrok etiladigan tashqi ko'rinishi, mazmun esa o'sha shakl orqali anglashiladigan ichki mohiyatdir; bu ikkisi bir-biridan ajralmas holda mavjud bo'ladi [6;58-b.].

O'zbekiston Milliy ensiklopediyasida shakl "mazmunning mavjudlik tarzini, uni tashkil qilgan unsurlar va jarayonlar orasidagi o'zaro bir-biri bilan ichki hamda sirtdagi olam bilan bog'lanish yo'sinini anglatadigan tushuncha" sifatida, mazmun esa "ko'zda tutilgan obyektning aynan shu narsa–hodisa ekanligini tayin etadigan va shaklning mavjudligi, taraqqiyoti va o'zgarishiga sabab bo'ladigan unsur–jarayonlarning yig'indisi" sifatida ta'riflanadi [13;156-b.].

Bu qarashni adabiyotshunos A.Ulug'ovning quyidagi ta'rifi ham to'ldiradi: "Har bir narsa-hodisa o'ziga xos shakl va mazmunga ega. Shakl va mazmun narsa va hodisa mavjudligining namoyon bo'lish tarzidir. Ular bir-biri bilan mustahkam bog'liqdir" [9;48-b.].

H.Umurov fikricha, badiiy asarda mazmun va shakl tabiiy– yasama emas tarzda bir-biriga mos kelgandagina asar yaxlitligi yuzaga keladi. Mazmun g'oyaga, shakl esa badiiylikka bo'ysunsa-da, faqat ular bir-biriga singib ketgandagina haqiqiy badiiy asar vujudga keladi [10;100-b.].

Akademik I.Sulton mazkur masalaga badiiy ta'sirchanlik mezoni asosida yondashadi: mazmunning yetakchi o'rin tutishi shaklning ahamiyati kamligini bildirmaydi, faqat yuqori badiiy shaklda ifodalangan

mazmungina o‘quvchiga ta’sir ko‘rsata oladi; muallif bu birlikni “bir qushning ikki qanoti”ga o‘xshatadi [8;142-b.].

D.Rahmonova ta’kidlashicha, shakl ma’lum darajada barqarorlik xususiyatiga ega bo‘lib, uning o‘zgarishi tayyorgarlik, ijtimoiy talab yoki ijodkor istagi natijasida yuzaga keladi; shaklni zo‘rm-zo‘raki o‘zgartirish quruq shakllilikka olib keladi va o‘zini oqlamaydi [7;7-b.].

Q.Yo‘ldosh va M.Yo‘ldosh fikricha, adabiy asar mazmunini uning mohiyati, shaklini esa shu mohiyatning namoyon bo‘lish tarzi sifatida tushunish mumkin. Mazmun ijodkorning voqelikka bo‘lgan fikriy va hissiy munosabatini ifodalaydi [12;121-b.].

Olib borilgan qiyosiy tahlil natijasida olti olimning qarashlari muammoni olti xil, bir-birini to‘ldiruvchi darajada yoritishi aniqlandi: Quronov – nazariy-tarixiy, Umurov – ijodiy-amaliy, I.Sulton – estetik-ta’sirchanlik, Ulug‘ov – umumfalsafiy, Rahmonova – tarixiy-dinamik, Q.Yo‘ldosh va M.Yo‘ldoshlar esa individual-ijodkor nuqtayi nazaridan.

2. Mumtoz she’riyatda shakl va mazmun uyg‘unligining matniy tahlili. Alisher Navoiyning mashhur g‘azalidan olingan bayt:

Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulro kelmadi,
Ko‘zlarimga kecha tong otquncha uyqu kelmadi. [3;15-b.]

Tahlil natijasida aniqlandiki, baytda takrorlanayotgan “kelmadi” radifi (fe’l turkumiga mansub sodda radif) mazmunni semantik jihatdan kengaytiradi. Bayt aruz vaznida yozilgan bo‘lib, radifning barqarorligi baytning ritmik monandligini ta’minlaydi, bu esa mazmundagi umidsizlik kayfiyatini ohangdorlik orqali kuchaytiradi.

Zahiriddin Muhammad Boburning bayti:

Xating aro uzoring sabza ichinda lola,
Ul chashma purxumoring loladagi g‘azola. [1;53-b.]

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, birinchi misradagi "uzoring sabza ichinda lola" tashbehi mufassal namunasi bo‘lsa, ikkinchi misradagi "loladagi g‘azola" istiora san’atiga misol bo‘ladi. “Sabza”, “lola”, “g‘azola” obrazlarining o‘zaro uyg‘unligi tashqi bezak emas, balki yor husnining estetik konsepsiyasini yaratadi: “sabza” yoshlik va hayotiylikni, “lola” go‘zallikni, “g‘azola” esa noziklik va nafislikni anglatadi.

3. XX asr o‘zbek she’riyatida individual uslub tahlili natijalari. Usmon Nosir lirikasidan namuna:

Yurak, sensan mening sozim,
Tilimni nayga jo‘r etding.
Ko‘zimga oyni berkitding,
Yurak, sensan ishqibozim. [11;3-b.]

Tahlil natijasida she’r barmoq vaznida yozilgani, qofiya sxemasi abba (qamrab oluvchi qofiya) tarzida qurilgani aniqlandi: 1 va 4-misralar (“sozim”/"ishqibozim”) hamda 2 va 3-misralar (“etding”/ ”berkitding”) o‘zaro qofiyalanadi. "Yurak"ka qilingan murojaat (xitob san’ati) personifikatsiya bilan uyg‘unlashib, lirik qahramonning ichki kechinmalarini ochiq ifodalash imkonini beradi.

Abdulla Oripov she’riyatidan namuna:

Goh butoqqa, goh gulga qo‘nar,
Tinim bilmas sayroqi qushcha.
Nechun bahor seni rom etgan,
Qayda eding bahor kelguncha. [4;14-b.]

Birinchi misradagi "goh...goh..." takrori qushning bezovta harakatini ritmik jihatdan kuchaytirsa, oxirgi ikki misradagi ritorik savol lirik qahramonning ichki ikkilanishini sintaktik darajada ifodalaydi. “Sayroqi qush” poetik ramz sifatida inson qalbining izlanish holatini ifodalaydi.

4. Zamonaviy she’riyatda shaklning yangi imkoniyatlari. Go‘zal Begim she’riyatidan namuna:

Qo‘limda baxtning kalitini burasam,
Uchib ketar qanotsiz qushlar. [2;10-b.]

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, “qanotsiz qushlar”ning uchishi mantiqiy jihatdan bir-biriga zid tushunchalarning yonma-yon qo‘yilishidan hosil bo‘lgan paradoks san’atining namunasidir. “Kalit” obrazi erkinlik yoki imkoniyat ramzi sifatida, “qushlar” esa cheklangan orzu-intilishlar ramzi sifatida talqin qilinishi mumkin. Shoira an’anaviy tasvir usullaridan voz kechib, assotsiativ tafakkurga asoslangan poetik shaklni yaratadi.

Muhokama. D.Quronov tomonidan keltirilgan nazariy qarashlar shakl va mazmun masalasining adabiyotshunoslik tarixida turli metodologik yondashuvlar asosida talqin etilganini ko‘rsatadi. Bizningcha, bu qarashlar zamonaviy poetik tahlilda shakl va mazmunni qarama-qarshi emas, balki bir-birini to‘ldiruv-

chi kategoriyalar sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, zamonaviy o‘zbek she’riyatini tahlil qilishda formalistik yondashuvning o‘zi yetarli bo‘lmay, poetik shaklning semantik funksiyasini ham hisobga olish talab etiladi.

Formalizm, strukturalizm va poststrukturalizm vakillari ushbu kategoriyalarni turlicha izohlashga intilgan bo‘lsalar-da, ularning barchasini birlashtiruvchi jihat badiiy asarning ichki tuzilishini ilmiy asosda anglashga bo‘lgan intilishidir. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, zamonaviy adabiyotshunoslik shakl va mazmunni qarama-qarshi hodisalar sifatida emas, balki badiiy tafakkurning yagona estetik tizimini tashkil etuvchi o‘zaro bog‘liq kategoriyalar sifatida baholaydi.

Uch nazariy yondashuvni solishtirsak, Quronov shakl-mazmunni nazariy kategoriya, lug‘at va ensiklopediya umumfalsafiy-ta’rifiy, Ulug‘ov esa umumfalsafiy qonuniyat sifatida talqin qiladi, bu yondashuvlar bir-birini to‘ldirib, muammoni turli darajada yoritadi. Agar Quronov muammoni nazariy maktablar evoutsiyasi nuqtai nazaridan yoritsa, Umurov uni badiiy ijod qonuniyatlari nuqtayi nazaridan, ya’ni shakl–mazmun uyg‘unligining amaliy namoyon bo‘lishi orqali izohlaydi. Agar Umurov mezon sifatida shakl–mazmunning tabiiy monandligini olsa, I.Sulton bu monandlikning natijasi o‘quvchiga ko‘rsatiladigan estetik ta’sirni mezon qilib qo‘yadi. Agar Quronov, Umurov va Ulug‘ov shakl-mazmun birligini statik kategoriya sifatida tahlil qilgan bo‘lsa, Rahmonova masalaga tarixiy-dinamik nuqtai nazardan yondashadi. Agar yuqoridagi olimlar shakl-mazmun birligini umumnazariy yoki tarixiy tekislikda ko‘rgan bo‘lsa, Q.Yo‘ldosh va M.Yo‘ldoshlar masalani individual ijodkor shaxsi darajasiga tushiradi.

Tahlil qilingan poetik namunalar shuni ko‘rsatadiki, shakl va mazmun uyg‘unligi turli davr va adabiy-estetik yo‘nalishlarga mansub ijodkorlar she’riyatida o‘ziga xos poetik vositalar orqali namoyon bo‘ladi. Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida ushbu uyg‘unlik aruz tizimi, qofiya, radif hamda ramziy obrazlar vositasida yuzaga chiqsa, Usmon Nosir va Abdulla Oripov lirikasida individual poetik tafakkur, emotsional sintaksis hamda falsafiy mushohada ustuvorlik kasb etadi. Zamonaviy o‘zbek she’riyatida esa Go‘zal Begim poetikasida assotsiativ tafakkur, paradoksal obrazlar va ramziy ifoda usullari shaklning yangi estetik imkoniyatlarini namoyon etadi.

Mazmun faqat leksik birliklar orqali emas, balki poetik shaklning ritmik va kompozitsion vositalari yordamida ham yuzaga chiqmoqda. Bu holat shaklning mazmunni estetik tashkil etuvchi faol unsur ekanligini tasdiqlaydi. Demak, poetik shakl mazmunning falsafiy qatlamini yuzaga chiqarishda faol estetik vosita vazifasini bajaradi.

Xulosalar. Shu tariqa, tadqiqot natijasida quyidagi aniq xulosalarga kelindi:

1. Poetik shakl har bir tarixiy davrda o‘ziga xos texnik vositalar (aruz – barmoq – assotsiativ tuzilma) orqali yangilanib borgan, biroq uning mazmunni estetik jihatdan tashkil etuvchi faol vazifasi barcha davrlarda saqlanib qolgan.

2. Shakl va mazmunni alohida-alohida emas, balki yagona poetik tizim sifatida tahlil qilish, xususan, vazn, qofiya, radif va badiiy san’atlarni mazmun bilan bog‘liq holda o‘rganish she’riy matnning badiiy mohiyatini ancha chuqurroq anglashga imkon beradi.

3. Individual poetik uslub aynan shakl va mazmunning ijodkorga xos tarzda uyg‘unlashuvi natijasida shakllanadi, bu esa bir xil mavzuning turli shoirlar ijodida mutlaqo boshqacha badiiy ko‘rinishga ega bo‘lishini izohlaydi.

Kelgusi tadqiqot istiqbollari. Kelgusi tadqiqotlarda ushbu masalani zamonaviy o‘zbek she’riyatining boshqa vakillari (masalan, erkin she’r namunalari) misolida kengroq o‘rganish, xususan, vazn tizimidan voz kechilgan she’riy shakllarda mazmun-shakl uyg‘unligining qanday ta’minlanishini tahlil qilish istiqbolli yo‘nalish bo‘lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Bobur Z.M. Har kimki vafo qilsa. Toshkent, “Yangi avlod”, 2003, 53-bet.

(2). Go‘zal Begim. Uchayotgan yaproq soyasi. Toshkent, “Yozuvchi”, 2002, 10-bet.

(3). Navoiy A. Orazin yapqoch ko‘zumdin. Toshkent, “Zabarjad Media”, 2023, 15-bet.

(4). Oripov A. Tanlangan asarlar. I jild, Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 2000, 14-bet.

(5). Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. Toshkent, Navoiy universiteti, 2018, 134-bet.

(6). Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. Toshkent, “Akademnashr”, 2010, 58-bet.

(7). Rahmonova D. Tavallo ijodida poetik shakl, mazmun va obraz yangilanishi tamoyillari. Monografiya, Toshkent, “Bookmany Print”, 2024, 7-bet.

(8). Sulton I. Adabiyot nazariyasi. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2005, 142-bet.

(9). Ulug‘ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2008, 48-bet.
(10). Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Toshkent, A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 100-bet.
(11). Usmon Nosir. Yurak, sensan mening so‘zim. Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2018, 3-bet.
(12). Yo‘ldosh Q., Yo‘ldosh M. Badiiy tahlil asoslari. Toshkent, “Kamalak”, 2016, 121-bet.
(13). O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 9-jild, Toshkent, O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2005.

Xojamuratov Ramil Ibraximovich (Qoraqalpoq davlat universiteti doktoranti, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent)

IBRAYIM YUSUPOVNING «BERDAQQA» SHE’RIDA TARIXIY SHAXS OBRAZINING LINGVOPOETIK MODELLASHUVI VA INGLIZCHA TARJIMADA QAYTA YARATILISHI

Annotatsiya. *Maqolada Ibroyim Yusupovning “Berdaqqa” she’rida tarixiy shaxs obrazini shakllantiruvchi leksik-semantik, metaforik-predikativ, sintaktik va matniy mexanizmlar o‘rganildi. She’rning qoraqalpoqcha asliyati R.Rzayeva amalga oshirgan inglizcha tarjima bilan qiyoslandi. Tahlil natijasida Berdaq obrazi alohida portret belgisi orqali emas, balki qo‘shiq, yirtiq uy, to‘rg‘ay, qaldirg‘och, Prometey va Bayron kabi mikrobrazlarning yagona semantik markazga birlashishi asosida yaratilgani aniqlandi. “Sen qosıqsań” konstruksiyasidagi metaforik identifikatsiya “shoir-qo‘shiq” konseptual modelini hosil qilishi asoslandi. Inglizcha tarjimada metaforik yadro saqlangan bo‘lsa-da, eksplikatsiya, me’yorlashtirish, konkretlashtirish, semantik torayish va harakat dinamikasining neytrallashishi kuzatildi.*

Kalit so‘zlar: *Ibroyim Yusupov, Berdaq, lingvopoetika, poetik obraz, tarixiy shaxs, metaforik predikatsiya, mikrobraz, makroobraz, semantik deviatsiya, inglizcha tarjima.*

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ОБРАЗА ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ В СТИХОТВОРЕНИИ ИБРАИМА ЮСУПОВА «БЕРДАККА» И ЕГО РЕКОНСТРУКЦИЯ В АНГЛИЙСКОМ ПЕРЕВОДЕ.

Аннотация. *В статье исследуются лексико-семантические, метафорико-предикативные, синтаксические и текстовые механизмы формирования образа исторической личности в стихотворении Иброима Юсупова «Бердак». Оригинальная каракалпакская версия стихотворения сравнивается с английским переводом Р.Рзаевой. В результате анализа установлено, что образ Бердака создан не посредством отдельного портретного знака, а на основе интеграции микрообразов, таких как песня, юрта, воробей, ласточка, Прометей и Байрон, в единый семантический центр. Доказано, что метафорическая идентификация в конструкции «Sen qosıqsań» формирует концептуальную модель «поэт – песня». Хотя метафорическое ядро сохранено в английском переводе, наблюдаются экспликация, нормализация, конкретизация, семантическое сужение и нейтрализация динамики движения.*

Ключевые слова: *Ибраим Юсупов, Бердак, лингвопоэтика, поэтический образ, историческая личность, метафорическое предикирование, микрообраз, макрообраз, семантическое отклонение, английский перевод.*

LINGUAPOETIC MODELING OF THE IMAGE OF A HISTORICAL PERSON IN IBRAIYM YUSUPOV’S POEM "BERDAQ" AND RECONSTRUCTION IN ENGLISH TRANSLATION

Annotation. *The article examines the lexical-semantic, metaphorical-predicative, syntactic and textual mechanisms involved in constructing the image of a historical personality in Ibrayim Yusupov’s poem “To Berdakh”. The Karakalpak original is compared with R. Rzayeva’s English translation. The analysis demonstrates that the poetic image of Berdakh is formed not through a single portrait feature but through the semantic integration of such micro-images as song, a dilapidated house, a lark, a swallow, Prometheus and Byron. The construction “Sen qosıqsań” establishes a metaphorical identification and produces the conceptual model poet is song. Although the central metaphor is retained in translation, the English version displays explicitation, normalisation, specification, semantic narrowing and neutralisation of verbal dynamics.*

Keywords: *Ibrayim Yusupov, Berdakh, linguopoetics, poetic image, historical personality, metaphorical predication, micro-image, macro-image, semantic deviation, English translation.*

Kirish. Bugungi kunda jahon filologiyasida badiiy matnni lingvopoetik jihatdan o‘rganish, undagi tarixiy shaxs obrazining til va uslub vositalari orqali shakllanish xususiyatlarini aniqlash hamda bunday obrazlarning tarjima jarayonida qayta yaratilishini tadqiq etish dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri hisobla-

nadi. Ayniqsa, milliy adabiyot namunalari tarkibidagi tarixiy-madaniy mazmun, poetik tasvir vositalari va muallifning individual uslubini boshqa tilga to‘laqonli ko‘chirish masalasi lingvopoetika va tarjimashunoslikning muhim tadqiqot obyektiga aylangan. Shu nuqtayi nazardan, qoraqalpoq adabiyotining yirik namoyandasi Ibroyim Yusupovning «Berdaqqa» she’rida tarixiy shaxs obrazi qanday lingvopoetik vositalar orqali modellashtirilgani hamda ushbu obrazning ingliz tilidagi tarjimada qayta yaratilish xususiyatlarini o‘rganish ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Ibroyim Yusupovning «Berdaqqa» she’ri qoraqalpoq xalqining buyuk mutafakkiri va mumtoz shoiri Berdaq siymosini yuksak badiiy mahorat bilan aks ettirgan asarlardan biridir. She’rda tarixiy shaxs obrazi metafora, epitet, ramziy birliklar, poetik tasvir vositalari hamda milliy-madaniy konseptlar orqali shakllantirilgan bo‘lib, ular muallifning estetik qarashlari va milliy tafakkurini ifodalaydi. Bunday poetik birliklarning ingliz tiliga tarjima qilinish jarayonida ularning semantik mazmuni, badiiy ta’sirchanligi va milliy koloritini saqlab qolish tarjimon oldidagi murakkab vazifalardan biri hisoblanadi. Shu sababli original matn va uning inglizcha tarjimasini qiyosiy tahlil qilish tarixiy shaxs obrazining qayta yaratilish darajasini aniqlash imkonini beradi.

Mazkur maqolaning maqsadi Ibroyim Yusupovning «Berdaqqa» she’rida tarixiy shaxs obrazining lingvopoetik modellashuvini hamda uning inglizcha tarjimada qayta yaratilish xususiyatlarini qiyosiy-filologik tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot davomida lingvopoetik, semantik, stilistik, kontekstual va qiyosiy-tarjimashunoslik metodlari asosida she’rning original va tarjima matnlari tahlil qilinib, tarixiy shaxs obrazini shakllantiruvchi poetik vositalarning funksional xususiyatlari hamda tarjima jarayonida yuzaga keladigan transformatsiyalar aniqlanadi. Tadqiqot natijalari lingvopoetika, tarjimashunoslik va qiyosiy adabiyotshunoslik sohalaridagi ilmiy izlanishlarni yangi nazariy qarashlar bilan boyitishga, shuningdek, qoraqalpoq adabiy merosini jahon ilmiy va madaniy makonida keng targ‘ib etishga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Badiiy obrazni tilshunoslik nuqtayi nazaridan o‘rganishda uni tayyor estetik kategoriya sifatida tavsiflash yetarli emas. Obrazning qaysi nominatsiya, metaforik predikatsiya, grammatik shakl, sintaktik munosabat va matniy aloqa vositasida shakllanganini aniqlash lozim. Lingvopoetik tahlil til birligining faqat lug‘aviy ma’nosini emas, balki muayyan badiiy kontekstdagi estetik faolligi va asar obrazlar tizimida bajaradigan vazifasini ham ochib beradi.

Lingvopoetika lingvostilistika bilan uzviy bog‘liq bo‘lsa-da, ularning tadqiq maqsadi to‘liq bir xil emas. Lingvostilistika til vositasining uslubiy bo‘yog‘i va ekspressiv imkoniyatini tavsiflaydi. Lingvopoetika esa mazkur vositaning muayyan asar kompozitsiyasi, muallif pozitsiyasi va obrazlar tizimidagi estetik vazifasini belgilaydi. Binobarin, matnda metafora mavjudligini qayd etish tahlilning boshlang‘ich bosqichi bo‘lsa, uning boshqa til birliklari bilan aloqasi va makroobrazni shakllantirishdagi o‘rnini aniqlash asosiy bosqich hisoblanadi.

V.Y.Zadornova badiiy matnga lingvopoetik yondashuvning o‘ziga xosligi haqida fikr bildirib, “badiiy so‘z” haqida shunday deydi: “Badiiy matnning lingvopoetik tahlilida matndagi til birliklari va ularning estetik vazifalari o‘ta muhim ahamiyatga ega… Tilning boshqa aspektlarini kamaytirmagan holda shuni aytish mumkinki, badiiy ta’sir kuchi, eng avvalo, so‘zda mujassamlashadi… So‘z butkul rangin va nurli bo‘yoqlarda namoyon bo‘ladi, obrazli fikrlashning quroliga aylanadi” [1;115–116 c.). Olim A.A.Lipgart konsepsiyasida ham til birligining matnda mavjudligini qayd etish emas, balki uning nima uchun tanlangani, boshqa elementlar bilan qanday munosabatga kirishgani va asarning umumiy estetik mazmuniga qanday hissa qo‘shishi muhimdir [2] (Lipgart, 1996).

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot jarayonida badiiy matnni lingvopo e tik tahlil qilish, tarixiy-adabiy tahlil, qiyosiy-tipologik tahlil, qiyosiy tarjimashunoslik tahlili, matnshunoslik tahlili, diskurs tahlili, kontekstual tahlil, obrazlar tizimini kompleks tahlil qilish, shuningdek, dialektik metod, tarixiylik va mantiqiylik birligi, tizimli yondashuv hamda umumlashtirish, tavsiflash va qiyoslash metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O‘zbek tilshunosi D.Xudoyberganova antropotsentrik paradigmada matnni ijtimoiy muloqot shakli va muayyan bilim egasining lisoniy tafakkurini aks ettiruvchi mental qurilma sifatida baholaydi [3] (Xudoyberganova, 2013:5). Ushbu o‘rinda badiiy matnda til birliklari odatiy nominativ va kommunikativ vazifa bilan cheklanmay, muallifning estetik maqsadiga muvofiq qo‘shimcha semantik, emotsional-ekspressiv hamda assotsiativ mazmun kasb etadi. Shuning uchun ularni tadqiq etish til tizimining matnda voqelanish qonuniyatlarini, ijodkor individual uslubini va obrazli tafakkurning lisoniy mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi. Ayniqsa, poetik obrazning leksik-semantik, frazeologik, morfologik, sintaktik va fonopoetik vositalar orqali shakllanishini zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida o‘rganish muhimdir. Bunday tahlil obrazni tayyor estetik hodisa sifatida tavsiflashdan ko‘ra, uni

hosil qilgan nominatsiya, metaforik predikatsiya, semantik valentlik, takror, inversiya va tovush uyg‘unligi kabi lisoniy omillarni ochib berishga xizmat qiladi. Natijada badiiy matn til imkoniyatlari ijodiy qayta tashkil etiladigan, milliy dunyoqarash va muallif konsepsiyasi lisoniy shaklga aylanadigan murakkab semiotik tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Bu yondashuvda obraz muallifning voqelikni qanday ko‘rishi, baholashi va tilda qayta tashkil etishini namoyon qiladi. Shu nuqtayi nazardan, Ibroyim Yusupov she’riyatidagi lirik subyektni biografik muallif bilan to‘liq tenglashtirish emas, balki til vositalari orqali shakllantirilgan matniy subyekt sifatida o‘rganish maqsadga muvofiq. Shuning uchun biz ushbu tadqiqotimizda qoraqalpoq shoiri I.Yusupovning «Berdaqqa» she’rida tarixiy shaxs obrazining lisoniy modellashuvini aniqlash va mazkur obraz komponentlarining inglizcha tarjimada qayta ifodalanish darajasini baholashni maqsad qildik. Tadqiqotda kontekstual, qiyosiy, kognitiv-semantik, valentlik va lingvopoetik tahlil usullaridan foydalanildi.

She’rning dastlabki misrasi Berdaq obrazining asosiy metaforik modelini belgilaydi:

Sen qosıqsań jırtıq úyde tuwılǵan,

Ash xalıqtıń ármanına juwılǵan.

Sen qosıqsań» konstruksiyasi Berdaq haqidagi tashqi xabar emas, tarixiy shaxsning shoir ongida «xalq qo‘shig‘i» sifatida qayta konseptuallashuvidir. Badiiy ijod insonning voqelikni hissiy idrok etishi, konseptuallashtirishi va estetik mezonlar asosida qayta modellashtirish shaklidir. San’atda borliq voqea-hodisalarning bevosita nusxasi sifatida emas, balki ijodkorning dunyoqarashi, qadriyatlari va emotsional munosabati bilan uyg‘unlashgan badiiy talqin sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu jarayonda badiiy obraz muallifning ijodiy konsepsiyasini konkret-hissiy shaklga ko‘chiruvchi asosiy semantik-estetik vosita vazifasini bajaradi. Obraz vositasida voqelikka xos belgilar saralanadi, qayta ma’nolantiriladi va muayyan g‘oyaviy maqsadga bo‘ysundiriladi. Natijada matndagi til birliklari odatiy nominativ vazifadan tashqari assotsiativ, baholovchi va emotsional-ekspressiv mazmun kasb etib, muallif pozitsiyasini kitobxonga ta’sirchan shaklda yetkazishga xizmat qiladi. Shu bois *Sen qosıqsań* konstruksiyasida inson referentini anglatuvchi *sen* olmoshi predmet ma’noli *qosıq* oti bilan ot-kesim munosabatiga kirishadi. Bu to‘liq metaforik identifykatsiyani yuzaga keltiradi.

Olim A.I.Fedorov badiiy obrazni voqelikdagi muayyan hodisa yoki faktning ijodkor estetik konsepsiyasi asosida qayta shakllantirilgan ifodasi sifatida talqin qiladi. Obrazda borliq mexanik yoki fotografik tarzda takrorlanmaydi; tasvir obyektiga xos xususiyatlar muallifning g‘oyaviy maqsadi va baholovchi munosabatiga muvofiq saralanadi. Ayrim belgilar mazmunan kuchaytiriladi, boshqalari o‘zgartiriladi yoki badiiy umumlashtirish doirasida ikkinchi planga o‘tkaziladi. Natijada obraz predmetning tashqi ko‘rinishini qayd etuvchi vosita emas, balki voqelikni muallif nuqtayi nazaridan konseptuallashtiruvchi semantik-estetik modelga aylanadi. Demak, obrazning badiiy qiymati tasvir obyektiga aynan o‘xshashligi bilan emas, ijodkor pozitsiyasini ifodalaydigan belgilarni estetik jihatdan qayta tashkil etishi bilan belgilanadi [4]. Ushbu fikrni shoir I.Yusupovning «Berdaqqa» she’rida Berdaqning qo‘shiq, to‘rg‘ay, qaldirg‘och va Prometey bilan ifodalanishini yagona portretning turli semiotik proyeksiyalari sifatida talqin qilishga imkon beradi.

J.Lakoff va M.Jonson metafora mohiyatini bir turdagi tajribani boshqa tur orqali tushunish deb izohlaydi [5]. Bu nazariyani shoir I.Yusupovning tahlil qilinayotgan «Berdaqqa» she’rida «shoir – qo‘shiq» va «Iship miyrim kəsasin» modellarini ajratishga asos bo‘ladi. P.Nyumark metaforani so‘zdan butun matngacha yoyilishi mumkin bo‘lgan ko‘chma nominatsiya sifatida ko‘radi [6]. Y.Nayda va Ch.Teyber tarjimada ma’no va uslub jihatidan «eng yaqin tabiiy muqobil»ni qayta yaratishni asosiy talab sifatida belgilaydilar [7]. Bu talab frazeologik kalka bilan tabiiy funksional muqobil o‘rtasini farqlashda muhim. Natijada Berdaq biografik shaxsdan xalqning tarixiy xotirasi va ma’naviy ovozi darajasiga ko‘tariladi.

A.A.Lipgartning «Лингвопоэтическое исследование художественного текста: теория и практика» doktorlik dissertatsiyasi lingvopoetikani nazariy va amaliy jihatdan tizimlashtirgan tadqiqotlardan biridir [8]. Uning konsepsiyasi til birligining mavjudligini qayd etish bilan cheklanmay, birlik nega tanlangani, matnning boshqa elementlari bilan qanday munosabatga kirishgani va asarning umumiy estetik mazmunida qanday vazifa bajarganini aniqlashga yo‘naltiradi.

Mazkur yondashuvni uch o‘zaro bog‘liq tahlil darajasi orqali qo‘llash mumkin. Semantik darajada birlikning lug‘aviy va kontekstual ma’nolari, konnotatsiyasi hamda assotsiativ imkoniyati aniqlanadi. Metasemiotik darajada odatiy kommunikativ birlikning metafora, ramz, ironiya yoki badiiy detal sifatida qo‘shimcha estetik mazmun kasb etishi tekshiriladi. Lingvopoetik darajada esa shu birlikning obrazlar tizimi, muallif pozitsiyasi, kompozitsiya va asarning umumiy g‘oyasi bilan munosabati baholanadi. Məselen, shayir I.Yusupovtiń «Berdaqqa» atamasindag‘i qosig‘inda «Sen qosıqsań» semantik darajada ikkinchi shaxs olmoshi va ot-kesim munosabatidir; metasemiotik darajada insonni qo‘shiq bilan to‘liq tenglashtiruvchi

metaforik identifikatsiyadir; lingvopoetik darajada Berdaqni xalq ovozi va tarixiy xotira sifatida shakllantiruvchi makroobrazning yadrosidir.

Biz yuqorida ta'kidlaganimiz kabi, olimlarning nazariy qarashlariga tayangan holda tadqiqotimizda sh oir she'rlarining ingliz tilidagi badiiy tarjimasini tahlilga tortganimizda besh bosqichli mezonlar asosida modelga birlashtirgandik. 1) nominativ bosqichda obrazni atagan birlik; 2) predikativ bosqichda unga yuklangan belgi va harakat; 3) assotsiativ-kognitiv bosqichda milliy va universal ma'nolar; 4) matniy-funksional bosqichda refren, leytmotiv, kulminatsiya va kogeziv vazifa; 5) tarjimaviy bosqichda lug'aviy ma'no, semantik rol, sintaktik pozitsiya, assotsiatsiya va tovush tuzilishining saqlanish darajasi aniqlanadi. Bu model obrazdiң tarjimada saqlangan yoki yo'qolganini umumiy tarzda baholamay, uning qaysi til xususiyati saqlangani va qaysi jihati o'zgarganini aniqlashga yordam beradi.

Misollarga e'tibor beraylik: shoirning «Berdaqqa» she'rida obrazning lisoniy qurilishindag'i metaforik predikatsiyag'a e'tibor berganimizda:

Sen qosıqsa ń jırtıq ú yde tuwılǵan, misrada «Sen qosıqsa ń»da inson referentini bildiruvchi sen olmoshi mavhum-predmet ma'noli qosıq oti bilan ot-kesim munosabatiga kirishgan. O'xshatish ko'rsatkichi kuzatilmaydi. Berdaq shayir qo'shiqqa o'xshatilmaydi, qo'shiqning o'zi deb nomlanadi. Bu to'liq metaforik identifikatsiya bo'lib, «shoir – qo'shiq» konseptual modelini hosil qiladi. Qo'shiq domenidan xalq ovozi bo'lish, xotirada saqlanish, hissiy ta'sir va avlodlararo uzatilish belgilari shoir domeniga ko'chiriladi.

She'rning ingliz tilidagi matnida:

You are a song born in need,
In a decrepit yurta here,
Walking on the snow on bare feet,
There was a clatter of hoofs near,
The song, washed by the people's grief.

You are a song asosiy predikativ modelni saqlaydi. Biroq born in need asliyatda konkret makon orqali anglashiladigan qashshoqlikni oldindan izohlaydi. Natijada obraziy implikatsiya eksplikatsiyaga aylangan. Asliyatda kitobxon jırtıq ú y dan ijtimoiy ahvolni xulosa qilsa, tarjimada need bu ma'noni tayyor holda beradi.

Shuningdek, she'rning ingliz tilidagi tarjimasida jırtıq sifati asosan mato, kiyim yoki qog'oz bilan birikadi. Uning ú y bilan qo'shilishi odatiy leksik valentlikni buzib, uyning xarobligi bilan birga qashshoqlik va himoyasizlikni oldingi planga chiqaradi. Decrepit yurta esa ingliz tilida me'yoriy sifat-ot birikishiga yaqin. Denotativ mazmun saqlansa ham, asliyatdagi kutilmagan birikish estetik faolligini yo'qotadi. Bundan tashqari, umumiy ú y ning yurta bilan konkretlashishi makonni etnografik jihatdan toraytiradi; inglizcha me'yoriy shakl yurt bo'lishi kerak. Yag'niy, әpio'ayi qilip tүsindirgenimizde ao'darmada semantik deviatsiya usili qollanilg'an. Bunda so'zlarning odatiy ma'no yoki birikish qoidasidan ataylab chetga chiqib qo'llanishidir. Bu usul badiiy matnda yangi, ta'sirchan obraz yaratadi. Masalan, I.Yusupovdagi: jırtıq úy – «yirtiq uy» birikmasi odatiy emas. Odatda mato, kiyim yoki qog'oz «yirtiq» bo'ladi, uy esa «eski», «xarob» yoki «buzilgan» deb ta'riflanadi. Shoir «yirtiq uy» deb, qashshoqlik va ayanchli holatni kuchliroq ifodalagan. Bu semantik deviatsiya yesaplanadi. Shuningdek, mutarjim me'yorlashtirish usulidan ham unumli foydalangan. Bunda g'ayriodatiy ifodani tarjimada oddiy va qabul qilingan shakl bilan berilgen. Masalan, inglizcha tarjimada: a decrepit yurt – «xarob o'tov» deb berilgan. Bu ingliz tili uchun tabiiy birikma, lekin asliyatdagi «yirtiq uy»ning g'ayriodatiyligi va obrazli ta'siri biroz kamaygan.

Sherning asliyatida:

Tuwılıwdan ıǵbal izlep xalqına,
Jalań ayaq qardı basıp juwırǵan.

Misralarida juwırǵan fe'li harakatning tezligi, shiddati va maqsadga yo'nalganligini bildiradi. She'rning ingliz tilidagi tarjimasida: Walking on the snow on bare feet qatarinda Walking esa neytral davomiy harakatni anglatadi. Shu bois tarjimada faqat harakat turi emas, qahramon xarakteriga tegishli fidoyilik semasi ham susaygan. Ushbu o'rinda Running barefoot through the snow shakli dinamik obrazga yaqinroq funksional muqobil bo'lar edi. Chunki, she'rda fe'lning aspektual semantikasi, yag'niy, fe'l ifodalagan harakatning qanday kechishini bildiruvchi ma'nosi, ya'ni harakat tez yoki sekin, davomiy yoki qisqa, boshlangan yoki tugallangan, bir marta yoki takroriy ekanini ko'rsatg'an bolsa, Masalan: Jalań ayaq qardı basıp juwırǵan. Bu yerdagi juwırǵan fe'li tezlik, shiddat va faol harakatni ifodalaydi, al inglizcha tarjimada esa: Walking on the snow on bare feet qatarda Walking «yurish» fe'li harakatni sokin va oddiy tarzda ifodalaydi. Shuning uchun tarjimada asliyatdagi tezlik va shiddat ma'nosi pasaygan deyish mumkin.

Shoirning «*Ash xalıqtıń ármanına juwılǵan*» she'r misralarida árman leksemasida qayg'u, amalga oshmagan orzu va kelajakka intilish semalari birlashadi. She'rning ushbu misrasida ingliz tilidagi tarjimasida «The song, washed by the people's grief» qatirindag'i grief esa, asosan, yo'qotishdan kelgan qayg'uni bildiradi. Transformatsiyani á rman: qayg'u+orzu+intilish→ grief: qayg'u ko'rinishida ifodalash mumkin. Al, sorrow and longing juftligi bolsa, semantik maydonni to'liqroq qamrab alar yedi.

Shu bilan birgalikda, shoirning ushbu she'rida mikrobrazlarning makroobrazga o'tish jarayoni kuzatiladi. Msasalan:

Mikrobraz	Faol sema	Berdaq makroobrazidagi vazifa
qo'shiq	xalq ovozi	shoir va xalq xotirasi birligi
yirtiq uy	Qashshoqlik	xalq bilan ijtimoiy birlik
to'rg'ay	tanqis muhitda sayrash	ijodiy sabot
qaldirg'och	oz imkoniyatda yordam	fidoyilik
Prometey olovi	ma'rifat va isyon	ma'naviy jasorat
Bayron	jahoniy shuhrat	milliy qadr va jahon mezoni munosabati

Ya'ni, mikroobrazdan makroobrazga o'tish asardagi kichik obraz va badiiy detallarning birlashib, bitta katta va yaxlit obrazni hosil qilishi yesaplanadi. Bul jerde mikroobraz – muayyan so'z, ibora, o'xshatish yoki kichik badiiy detal orqali yaratilgan obraz yesaplanadi. Al makroobra – asar davomidagi bir nechta mikroobrazlarning birlashishidan hosil bo'lgan umumiy obraz yesaplanadi. Yuqoridagi jadvalda keltirilgani kabi shoir I.Yusupovning «Berdaqqa» she'rida: «qo'shiq» – Berdaqning xalq ovozi ekanini; «yirtiq uy» – uning qashshoq muhitda ulg'ayganini; «to'rg'ay» – og'ir sharoitda ham ijod qilganini; «qal-dirg'och» – xalqqa fidoyilik bilan xizmat qilganini; «Prometey» – ma'rifat va ozodlik uchun kurashganini anglatadi. Bularning har biri mikroobraz yesaplanip, usilardiń barchasi birlashib, Berdaqning xalqparvar, jasoratli va fidoyi shoir sifatidagi umumiy qiyofasini – makroobrazini yaratadi. Ilimpaz Y.A.Goncharova-ning qahramon obrazini yagona semantik markaz atrofida birlashgan portret, harakat va ichki holatlar maj-muasi sifatida tushuntirishi [10] mazkur tizimni izohlaydi. She'rda sen deyktik markaz, unga bog'langan metaforik predikatlar esa obrazni bosqichma-bosqich yig'uvchi belgilar vazifasini bajaradi.

Shoir I.Yusupovning «Berdaqqa» nomli she'rini ingliz tilidagi tarjimasi bilan qiyyoslaganimizda matnda tarjima transformatsiyalarining lingvistik model id agi tahlil usullari aniqlandi.

Tarjima transformatsiyalari

Lisoniy hodisa	Asliyat	Inglizcha tarjima	Natija
metaforik predikatsiya	Sen qosıqsań	You are a song	konseptual yadro saqlangan
semantik deviatsiya	jırtıq úy	decrepit yurta	me'yorlashtirish yuz bergan
makon nominatsiyasi	úy	yurta	etnografik konkretlashtirish
harakat tarzi	juwırǵan	walking	dinamik sema neytrallashgan
konnotatsiya	árman	grief	orzu va intilish semalari yo'qolgan
implitsit ma'no	jırtıq úy	born in need	ijtimoiy ma'no eksplikatsiya qilingan

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Umumlashtirib aytganimizda, shoir I. Yusupovning «Berdaqqa» she'rida tarixiy shaxs obrazi alohida metafora yoki portret detali emas, balki nominatsiya, metaforik predikatsiya va mikrobrazlarning matniy munosabatidan tashkil topgan semantik tizimdir. Sen qosıqsań konstruksiyasi Berdaqni xalq ovozi va madaniy xotira sifatida konseptuallashtiruvchi makroobrazning yadrosini hosil qiladi.

Shoirning «Berdaqqa» nomli she'rining inglizcha tarjimasida «shoir – qo'shiq» konseptual modeli saqlangan. Biroq jırtıq ú y ning decrepit yurta bilan berilishi semantik deviatsiyani me'yorlashtirgan; juwırǵan ning walking orqali ifodalanishi harakat dinamikasini susaytirgan; á rman ning grief bilan almashtirilishi esa konnotativ hajmni toraytirgan. Demak, obraz tarjimasini baholashda lug'aviy ma'no bilangina cheklanmasdan, metaforik model, leksik valentlik, harakat tarzi, konnotatsiya va matniy vazifani ham hisobga olish zarur deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Задорнова В.Я. Словесно-художественное произведение на разных языках как предмет лингвопоэтического исследования: дис. … д-ра филол. наук, Москва, 1992, с. 30. https://cheloveknauka.com/ slovesno-hudozhestvennoe-proizvedenie-na-raznyh-yazykah-kak-predmet-lingvopoeticheskogo-issledovaniya

(2). Липгарт А.А. Лингвопоэтическое исследование художественного текста: теория и практика. Дис. … д-ра филол. наук, Москва, 1996, 2 т., 656 с.
https://search.rsl.ru/ru/record/01000145449?utm_source=chatgpt.com

(3). Худойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. Тошкент, “Фан”, 2013, 5-bet. https://kutubxona.adpi.uz/preview?filename=120dxudoyberganovamatnningantropotsentriktadkikoti.pdf
(4). Фёдоров А.И. Образная речь. Новосибирск, “Наука”, Сибирское отделение, 1985, 28 с. https://ruslan-neo.nsu.ru/pwb/detail?db=BOOKS&id=RU%5CNSU%5Cbooks%5C10279
(5). Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago; London: University of Chicago Press, 1980, p. 5. https://cs.uwaterloo.ca/~jhoey/teaching/cs886-affect/papers/LakoffJohnsonMetaphorsWeLiveBy.pdf
(6). Newmark P.A Textbook of Translation. New York; London, Prentice Hall, 1988, p.104. https:// ru. scribd.com/document/975142435/A-textbook-of-translation-Peter-Newmark-Z-Library-1
(7). Nida E.A., Taber Ch.R. The Theory and Practice of Translation. Leiden, E.J. Brill, 1969, p. 12. https://books.google.co.uz/books/about/The_theory_and_practice_of_Biblical_tran.html?id=jPIeAAAAIAAJ&redir_esc=y
(8). Липгарт А.А. Лингвопоэтическое исследование художественного текста: теория и практика. Дис. … д-ра филол. наук, Москва, 1996, 236 с.
(9). Рзаева Р.К. Вопросы художественного перевода: лирика каракалпакского поэта И.Юсупова: учебно-методическое пособие, Нукус, 2015, с. 25. https://ndpi.uz/uz
(10). Гончарова Е.А. Когнитивно-коммуникативные параметры ситуации порождения, восприятия и интерпретации литературного текста. Язык. Текст. Культура: Studia Linguistica. Вып. XVI. Санкт-Петербург, 2007, с. 87. https://ephil.herzen.spb.ru/wp-content/uploads/2009/05/studia-16.pdf

Qodirova Ma’rifat Abdullayevna (Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti “Istiqlol davri adabiyoti va adabiyot nazariyasi” kafedrasi assistenti (PhD); qodirovamarifat@gmail.com);
Fayzullayeva Yulduz (1-bosqich talabasi; fayzullayeva yulduz@gmail.com)

JAMIYATDAGI MA’NAVIY INQIROZ VA INSON RUHIYATI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Alisher Ibodinovning “Latofat do‘konidagi qatl” qissasi, asarning badiiy-falsafiy mohiyati, qahramonlardagi ruhiy o‘zgarishlar, jamiyatning ma’naviy inqiroziga sabab bo‘luvchi illatlar tahlil qilinadi. Muallif qissada “qatl” tushunchasi orqali faqatgina jismoniy o‘limni emas, balki ma’naviy qadriyatlarning yemirilishi, jamiyatdagi axloqiy tanazzulni, inson tuyg‘ularining so‘nishi va shaxsning ichki dunyosida yuz beradigan ziddiyatlarni aks ettiradi. Qolaversa, qahramonning ichki kechinmalari orqali jamiyatdagi ijtimoiy-maishiy muammolar o‘rtaga tashlanadi.*

Kalit so‘zlar*: qissa, qahramon, qatl, qadriyat, ruhiyat, psixologiya, ijtimoiy muammo.*

Кодирова Марифат Абдуллаевна (доцент кафедры “Литература периода независимости и литературоведение” Института языков и культуры народов Центральной Азии Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова (кандидат наук); qodirovamarifat@gmail.com),
Файзуллаева Юлдуз (студентка 1 курса; fayzullayeva yulduz@gmail.com)

ДУХОВНЫЙ КРИЗИС В ОБЩЕСТВЕ И ЧЕЛОВЕЧЕСКОМ ДУХЕ

Аннотация. *В данной статье анализируется повесть Алишера Ибодинова «Убийство в магазине “Латофат”, её художественно-философская сущность, духовно-психологические изменения героев, а также факторы, способствующие нравственному кризису общества. Посредством понятия “убийство” автор раскрывает не только физическую смерть, но и разрушение духовных ценностей, нравственный упадок общества, угасание человеческих чувств и внутренние противоречия личности. Кроме того, через внутренние переживания героев освещаются актуальные социально-бытовые проблемы современного общества.*

Ключевые слова*: повесть, герой, убийство, ценности, духовность, психология, социальные проблемы.*

Qodirova Ma’rifat Abdullayevna (Assistant Professor of the Department of “Literature of the Independence Period and Literary Theory” of the Institute of Languages and Culture of the Peoples of Central Asia, Samarkand State University named after Sharof Rashidov (PhD); qodirovamarifat@gmail.com),
Fayzullayeva Yulduz (1st year student; fayzullayeva yulduz@gmail.com)

THE SPIRITUAL CRISIS IN SOCIETY AND THE HUMAN SPIRIT

Annotation. *This article analyzes Alisher Ibodinov’s novella “The Murder in Latofat’s Shop”, focusing on its artistic and philosophical essence, the psychological transformations of the characters, and the factors contributing to the spiritual crisis of society. Through the concept of “murder”, the author depicts not only physical death but also the destruction of moral values, ethical decline, the fading of human emotions, and the inner conflicts experienced by individuals. Furthermore, the protagonist’s inner experiences serve to reveal the social and everyday problems existing within society.*

Keywords*: novella, protagonist, murder, values, spirituality, psychology, social issues.*

Kirish. “Qissa, dastlab, xalq og‘zaki ijodida shakllangan” [14]. Dastlab, qissalar ijro qilingan, keyinchali,k ular iqtidorli shaxslar tomonidan qayta ishlanib, kitob holiga keltirilgan. Bu janrda muallif faqat tashqi voqealarni emas, balki qahramonlarning ichki dunyosi, psixologik holati va xarakter-xususiyatini ham keng yoritadi. Shuningdek, qissa janri jamiyatdagi muammolarni badiiy uslubda namoyon qiladi. Shu o‘rinda Alisher Ibodinov o‘zining mashhur “Latofat do‘konidagi qatl” asari orqali qissa janriga salmoqli hissa qo‘shgan.

Adabiyotlar tahlili. Zamonaviy o‘zbek adabiyoti vakillaridan biri Alisher Ibodinov ijodida ham inson va jamiyat munosabatlari, ma’naviy qadriyatlar, axloqiy tanazzul hamda ruhiy kechinmalar muhim o‘rin egallaydi. Yozuvchining “Latofat do‘konidagi qatl” qissasi jamiyatdagi muammolarni, ma’naviyatning inqiroziga sabab bo‘layotgan illatlarni, ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi kurashni badiiy vositalar yordamida yoritgan. qolaversa, ushbu qissa hozirgi kungacha voqealar rivoji va sirli hodisalari orqali turli muhokamalarga sabab bo‘lmoqda.

Alisher Ibodinovning “Latofat do‘konidagi qatl” qissasi detektiv janrda yozilganlik xususiyati va ma’no mazmuni bilan kitobxonlar orasida mashhur. Adib detektiv qissa janrida juda qobiliyatli yozuvchi bo‘lgan. Bilamizki, u haqida “Detektiv janr deyarli yo‘q edi. 50-yillarda “Shohida emas, bargida” degan bir kitobcha bo‘lar edi. Undan keyin boshqa bunday asar ko‘rmadim”, deb izohlaydi O‘zbekiston milliy me-diamarkazi rahbari o‘rinbosari Abdulholiq Abdurazzoqov. Tadqiqotchilar qissani tahlil qilishda unga “Qis-sa detektiv janrda mahorat bilan yozilgan”, deya ta’rif-tavsif berishadi. Chunki undagi qahramonlar harakati va voqealar rivoji bugungi kunga aloqador bo‘lgan muammolarni yaqqol yoritadi. Yana asarda qotillik ustida qilingan taxminlar, sirli hodisalar va konfliktlar kitobxonlarnining qiziqishiga sabab bo‘ladi. Tahlil-larga ko‘ra, qahramonlarning qanday razillik botqog‘iga tushishi va buning salbiy oqibatlari mahorat bilan aks ettirilgan bo‘lib, kitobxonni xuddi shu hodisalar atrofida yashayotgandek his qildiradi. Detektiv qissa talab qiladigan barcha shartlar (jinoyat va sirli hodisa, tergov jarayoni, dalil va ishoralar, shubhali qahramonlar, keskin sujet va hokazo) ushbu asarda mujassamlashgan. Masalan, latofatning o‘limiga sabab bo‘lgan barcha ishora va ashyolar ahrorga qarshi edi. Bunda ahror ko‘p marotaba tergov qilinib, jinoyat ishi aniqlandi. O‘sha vaqtda kitobxon ahror bilan yashaydi uning hissiyotlarini tushunadi. Tekshiruvlar chuqur va e’tibor bilan olib borilganligi tufayli haqiqiy jinoyatchi aniqlanadi.

Tadqiqotning metadologiyasi. “Latofat do‘konidagi qatl” qissasi jamiyatdagi ko‘zga ko‘rinmas, lekin jamiyatni ich ichidan yemirayotgan muammolarning salbiy oqibatlarini ko‘rsatib berdi. Ziddiyatli voqealar Ahrorjon ismli qahramon yordamida ochib berilgan bo‘lib, uning yo‘qchilik tufayli pul topish niyatida shaharga ketishi bilan boshlanadi. Asarda jamiyat ma’naviyatini pasaytiruvchi omillardan biri bu qahramonlarning milliy qadriyatlardan ko‘ra yevropacha uslubni ustun bilib yashashi ko‘rsatiladi. Xususan, bosh qahramonlaridan biri Latofat murakkab psixologik ruhiyatga ega qahramon bo‘lib, u yevropacha uslubda yashaydi, asosan, shu ruhda fikrlaydi. Buni Ahrorjonning Latofatni uyiga tug‘ilgan kunga borganidagi mehmonxonasi va dasturxonini bezatish uslubidan bilsa bo‘ladi. Asarda “Mehmonxona 80-yillarda urf bo‘lgan Chexiyaning qoramtir eman garnituri bilan jihozlangan, biroq garniturning devor-shkafi ichi qimmatbaho billur idishlar, chinni o‘yinchoqlar bilan to‘ldirilgan. Polga qalin Belgiya gilamlari to‘shalgan. Dasturxon yevropacha tuzalgan, har bir mehmon uchun alohida kumush qoshiq, sanchqi, pichoqlar, hatto ovqat payti taqiladigan oppoq bo‘yin sochiqlar ham u yer bu yerda konusday dikkayib turibdi” [2;17-b.]. Asardagi qatl tushunchasi, asosanm Latofatning o‘limi bilan bog‘liq hodisa emas, balki milliy qadriyatlarning unutilishi, insonlarning bir-biriga nisbatan adolatsizlik va yomonlik qilishi, pul, boylik uchun tubanlashib borayotgani nazarda tutilgan. Chunki ular buning ortidan o‘z hayotlariga o‘lim hukmini yaqinlashtirmoqda. Masalan, asarning bosh qahramoni Ahrorjonning tog‘asi pul, boylik, ichkilik ortidan quvib noto‘g‘ri yo‘llarga kirib qoladi va jiyanini ham shu ishga aralashtiradi. Natijada qilgan gunohlari oshkor bo‘lib, ichkilik ichib o‘zini jarga mashina bilan otib yuboradi. Bundan tashqari, muallif asar oxirida ko‘plab salbiy obrazdagi qahramonlarni fojiali yakun bilan tasvirlaydi. Misol uchun, Jontas va Abdurahmon kabi giyohvandlik savdosi bilan shug‘ullanuvchilar. Ularning o‘limini oddiy emas, ayanchli holatda aks ettiradi. Bu bilan muallif har qanday noto‘g‘ri qilingan ishning jazosi borligini, unga hamma javob berishini isbotlamoqchi bo‘lgan. Bu insonlarga berilgan jazo qonuniy emas, balki taqdir hukmi orqali amalga oshirilgan. Latofat, Abdurahmon, Jontas kabi qahramonlarning o‘limiga aloqador bo‘lgan narsalardan biri giyohvand moddalar savdosi hisoblanadi. Chunki ular giyohvandlik savosida ishtirokchi bo‘lib, uni yetkazib beruvchi bo‘lishgan. Lekin eng og‘iri Ahrorning tog‘asi ham bunga aloqador bo‘lsa-da, bu ishning qanchalik xavfli ekanini bila turib, o‘z jiyanini shu tubsiz quduqqa tortadi. Afsuski, bu xato yo‘l ularni hayotini yomon tomonga o‘zgartirib yubordi. Muallif shu hodisa orqali giyohvand moddalarning inson hayotiga hech qachon foyda keltirmasligini isbotlagan.

Asarning voqealar rivoji va ijtimoiy muhitini ifodalashda inson ruhiyati muhim rol o‘ynaydi. Chunki qahramonlar turli xil xarakter, xususiyat, psixologiyaga ega inson sifatida tasvirlanadi. Ularning har biri boshqa dunyoda yashaydi, boshqacha fikrlaydi. Shu orqali muallif qissada jamiyatdagi turli toifadagi odamlarni namoyish qilishga uringan. Ahror tabiatan sodda va ishonuvchan qishloq yigiti. Shuning uchun u giyohvandfurushlarga giyohvand moddani yetkazib berishda bilmasdan qo‘shilgan. Shuningdek, Latofatning ko‘knori haqidagi gaplariga chindan ishongan Ahror haqida asarda shunday ta’rif beriladi: “Shu tobda Latofat koknor emas, Ahrorjonning jonini so‘rasa ham u ikkilanmas edi...” [2;9-b.]. Latofat chiroyli va xushchaqchaq ayol sifatida gavdalanadi. U ko‘rinishidan zamonaviy, yevropacha uslubda yashaydigan ayoldek ko‘rinsa-da, ichki ruhiyati murakkab, bardoshli va ruhiy ziddiyatlarga to‘la ayol qahramon. Asar davomida uni salbiy xususiyatga ega qahramon deb tasavvur qilish mumkin. Ammo Latofatning Ahrorga yozgan oxirgi maktubida uning qanday yaxshi xususiyatlari borligini bilish mumkin. Asarda ijobiy qahramonlar bilan birga salbiy qahramonlar ham ishtirok etgan. Ulardan biri Yoqub, u giyohvand savdosining boshliqlaridan biri. Yoqub pul, chiroyli ayollarga o‘ch bo‘lsa-da, bir so‘zli qahramon. Uning ayollarga bo‘lgan hirsi yuqori bo‘lganligi tufayli latofatning hayotiga salbiy ta’sir qildi. Yoqubning jinoyat yo‘lidagi odamlari ko‘p bo‘lgan, bu uning jamiyat hayotida chuqur ildiz otganligini bildiradi. Yozuvchi ushbu qahramon orqali oddiy insonlarning hayotiga qanday yomon ta’sir qilishini ko‘rsatib bermoqchi bo‘lgan. Bundan tashqari, ijtimoiy muhit inson ruhiyatiga ta’sir qiladi, sababi hech kim azaldan yomon bo‘lishni, noto‘ri yo‘lga kirib xato qilishni xohlamaydi, aksincha, atrofdagilar unga o‘z ta’sirini o‘tkazadi.

Tahlil va natijalar. Asar yakuniga kelib, barcha muammolar o‘z yechimini topadi. Ahror Latofatni o‘ldirmagani isbotlanib, haqiqiy aybdor aniqlanadi. Chunki Latofatni Ahror o‘ldirmagan edi. Giyohvandlik savdosiga qo‘shilgan ko‘pchilik o‘z joniga qasd qiladi yoki o‘ldirib ketiladi. Latofatning yagona o‘gli Shuhrat Ahrorda qoladi. Bu bilan muallif haqiqat doim g‘alaba qozonishini, noto‘gri yo‘lning oxiri fojia ekanini aytmoqchi bo‘ladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, muallif “Latofat do‘konidagi qatl” qissasi orqali jamiyatdagi ma’naviy inqirozning inson hayotiga salbiy ta’sirini ko‘rsatadi. Ushbu jarayonlarda inson ruhiy olami va ma’naviy qarashlari muhim bo‘lib, uning hayotdagi tanlovlariga bevosita tasir ko‘rsatadi. Qissa qadriyatlarning susayishi, pul, davlatga ruju qo‘yish va axloqiy buzilishlarning fojiali oqibatlarini ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Eshmatova Y.B. Istiqlol davri o‘zbek qissachiligida ayol ruhiyatining badiiy talqini. Toshkent, 2020.
(2). Ibodinov A. Latofat do‘konidagi qatl. Toshkent, “Sharq”, 2001.

Allaberganova Umida Mammatovna (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Xorijiy filologiya fakulteti “Fakultetlararo chet tillar” kafedrasi o‘qituvchisi)

“TRISTAN VA IZOLDA” HAMDA “TOHIR VA ZUHRA” DOSTONLARIDA O‘RTA ASR ROMANTIKASI: QIYOSIY TAHLIL

Annotatsiya. *Ushbu maqolada G‘arb va Sharq o‘rta asr adabiyotining ikkita nodir yodgorligi – “Tristan va Izolda” hamda “Tohir va Zuhra” dostonlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda ikkala asarning sujet qurilishi, obrazlar tizimi, ziddiyat tabiati va badiiy-falsafiy xususiyatlaridagi umumiylik va o‘ziga xosliklar o‘rganiladi. Ikkala dostonda ham oshiqlarning taqiqlangan muhabbati, ijtimoiy to‘siqlar va sadoqat masalalari markaziy o‘rin egallashi, biroq bu mavzularning yechimi G‘arb va Sharq madaniyati, xususan, G‘arbda kurtoaziya muhabbati va Sharqda tasavvufiy-falsafiy qarashlar doirasida turlicha talqin etilishi ko‘rsatib beriladi. Maqolada “Tristan va Izolda”dagi taqdiriy sevgi-jo‘shqinlik (“tragik fatalizm”) va “Tohir va Zuhra”dagi sadoqat va adolat uchun kurash (“ijtimoiy va axloqiy drama”) aspektlari qiyoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *o‘rta asr romantikasi, ‘Tristan va Izolda”, “Tohir va Zuhra”, qiyosiy adabiyotshunoslik, doston, kurtoaziya muhabbati, folklor, xalq dostonlari, badiiy tahlil.*

Аллаберганова Умида Мамматовна (преподаватель, Ургенческий государственный университет имени Абу Райхона Беруни, факультет иностранной философии, межфакультетское отделение иностранных языков)

“ТРИСТАН И ИЗОЛЬДА” И “ТОХИР И ЗУХРА”: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СРЕДНЕВЕКОВОЙ РОМАНТИКИ

Аннотация. *В данной статье проводится сопоставительный анализ двух выдающихся памятников западной и восточной средневековой литературы – эпосов “Тристан и Изольда” и “Тохир и Зухра”. Исследуются общие черты и специфические особенности сюжетостроения, системы*

образов, природы конфликта и художественно-философских аспектов обоих произведений. Показано, что в обоих эпосах центральное место занимает тема запретной любви, социальных преград и верности, однако трактовка этих мотивов различается в силу культурных особенностей: на Западе – в контексте куртуазной любви, на Востоке – в рамках суфийско-философских воззрений. В статье сопоставляются аспекты фатальной страсти ("трагический фатализм") в "Тристане и Изольде" и борьбы за верность и справедливость ("социальная и нравственная драма") в "Тохире и Зухре".

Ключевые слова: *средневековая романтика, "Тристан и Изольда", "Тохир и Зухра", сравнительное литературоведение, эпос, куртуазная любовь, фольклор, народные дастаны, художественный анализ.*

Allaberganova Umida Mammatovna (Teacher, Urgench State University named after Abu Raykhon Beruni. Faculty of Foreign Philology, Interfaculty Foreign languages Department)

"TRISTAN AND ISOLDE" AND "TOHIR AND ZUHRA": A COMPARATIVE ANALYSIS OF MEDIEVAL ROMANCE

Annotation. *This article provides a comparative analysis of two outstanding monuments of Western and Eastern medieval literature – the epics "Tristan and Isolde" and "Tohir and Zuhra". It examines the common features and specific characteristics of plot construction, character systems, the nature of conflict, and the artistic and philosophical aspects of both works. It is shown that both epics centrally feature the theme of forbidden love, social barriers, and fidelity; however, the interpretation of these motifs differs due to cultural contexts: in the West, within the framework of courtly love, and in the East, within Sufi-philosophical perspectives. The article compares aspects of fatal passion ("tragic fatalism") in "Tristan and Isolde" with the struggle for fidelity and justice ("social and moral drama") in "Tohir and Zuhra".*

Keywords: *medieval romance, Tristan and Isolde, Tohir and Zuhra, comparative literature, epic, courtly love, folklore, folk dastans, literary analysis.*

Kirish (Introduction). O'rta asrlar adabiyoti G'arb va Sharqda o'ziga xos tarzda rivojlanib, insonning ichki dunyosi, uning his-tuyg'ulari va ijtimoiy munosabatlari haqida chuqur badiiy talqinlarni yaratdi. Bu davrning eng yorqin namunalaridan biri bu sevgi-muhabbat mavzusiga bag'ishlangan romantik dostonlardir. G'arbda "Tristan va Izolda" afsonasi[1] [2.5.7-b.] Sharqda, xususan, O'zbekiston xalq og'zaki ijodida "Tohir va Zuhra" dostoni[2] [1;3.8-b.] o'zining ta'sirchanligi va falsafiy chuqurligi bilan ajralib turadi. Ushbu maqolada mazkur ikki dostonni qiyosiy tahlil qilish orqali ularning o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash, shuningdek, o'rta asr romantikasining madaniy xususiyatlarini yoritish maqsad qilingan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). "Tristan va Izolda" haqidagi dostonning ilk yozma manbalari XII asrga oid bo'lib, uning turli versiyalari (Thomas Britan, Béroul va boshqalar) adabiyotshunoslar tomonidan keng o'rganilgan[3] [2;9-b.]. Ushbu asar G'arb madaniyatida kurtoaziya muhabbati va ritsarlik ideallarining eng muhim ifodalaridan biri hisoblanadi[4] [12-b.]. "Tohir va Zuhra" dostoni esa turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek, turkman, ozarbayjon va boshqa xalqlar folklorida keng tarqalgan bo'lib, uning ilk adabiy ishlovlari XVII–XVIII asrlarda Sayyodiy tomonidan berilgan [5] [1;3.8-b.]. "Tohir va Zuhra" sujeti o'ziga xos ijtimoiy-axloqiy mazmun kasb etib, xalqning adolat va sadoqat haqidagi orzularini aks ettiradi[6] [1;11-b.]. Ikkala asar ham o'rta asr romantikasining namunasi sifatida tadqiqotchilar e'tiborini tortgan, biroq ularni qiyosiy jihatdan o'rganish yetarlicha amalga oshirilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Maqolada qiyosiy-tipologik, tarixiy-adabiy va struktural tahlil usullari qo'llanildi. Asosiy e'tibor ikkala dostondagi syujet, obrazlar tizimi (Tristan-Izolda va Tohir-Zuhra), ziddiyat (konflikt) turlari, hamda asarlardagi muhabbat va sadoqat falsafasini taqqoslashga qaratildi. Tadqiqotda dostonlarning xalq og'zaki variantlari[7] [3;6.8-b.] hamda ularga berilgan adabiy ishlovlar[8] [1;2.9-b.] tayanch manba sifatida xizmat qildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Sujet va asosiy ziddiyat. Ikkala dostonning markazida oshiqlarning taqiqlangan muhabbati va uning fojiali oqibatlari turadi. "Tristan va Izolda"da ziddiyat sevgi,

[1] Tristan va Iseult // Vikipediya [2-b.].
[2] Tohir va Zuhra. Vikipediya [3-b.].
[3] Tristan va Iseult. Vikipediya [2-b.].
[4] Dzieje Tristana i Izoldy. Zintegrowana Platforma Edukacyjna [12-b.].
[5] Саиеодий. Тохир ва Зухра. Тошкент, 1960 [1-b.].
[6] Молланепес. Зохре – Тахыр. Ашгабат, 1959 [1-b.].
[7] Tohir va Zuhra. Vikipediya [3-b.].
[8] Короглы Х. Тахир и Зохра. Краткая литературная энциклопедия [1-b.].

burch (amakisiga bo‘lgan sadoqat) va ijtimoiy me’yorlar (zino) o‘rtasida vujudga keladi. Tristan va Izoldaning sevgisi sehrli iksir tufayli avj oladi, bu esa ularning taqdirini oldindan belgilab qo‘yadi[1] [2;10-b.]. “Tohir va Zuhra”da esa ziddiyat, asosan, ijtimoiy tabiatga ega: Tohir va Zuhraning sevgisiga podshoh (Zuhraning otasi) va ijtimoiy tengsizlik to‘sqinlik qiladi[2] [1;8-b.]. Bu yerda sevgi adolatsizlikka qarshi kurash timsoliga aylanadi.

Muhabbat talqini. G‘arb dostoni kurtoaziya muhabbati kanonlarida yaratilgan bo‘lib, bu yerda sevgi qahramonlik, fidoyilik va ba’zan diniy-axloqiy qarama-qarshiliklar bilan uyg‘unlashadi[3] [9.12-b.]. Tristan va Izoldaning his-tuyg‘ulari “o‘limga olib boruvchi ehtiros” (amour-passion) sifatida tasvirlanadi. Sharqda esa “Tohir va Zuhra” sevgisi ko‘proq sadoqat va poklik ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. U tasavvufiy-falsafiy qarashlar bilan uyg‘unlashib, sevgiliga bo‘lgan muhabbat orqali yuksak ma’naviy fazilatlarga erishish g‘oyasini ilgari suradi[4] [3;11-b.].

Obrazlar xarakteristikasi. Tristan – jasur ritsar, sodiq do‘st, lekin ichki qarama-qarshiliklarga to‘la obraz[5] [2-b.]. Izold –go‘zallik va ehtiros timsoli. Ikkalasi ham taqdir qurboni. Tohir va Zuhra obrazlari esa ijtimoiy zulmga qarshi kurashchi, sodiq va matonatli qahramonlar sifatida gavdalanadi[6] [8-b.]. Ularning sevgisi pokiza va daxisiz bo‘lib, asarda ijtimoiy adolat uchun kurash g‘oyasi bilan chambarchas bog‘langan.

“Tristan va Izolda”da sehrli muhabbat iksiri, oq va qora yelkanlar, qilich va qalqon kabi predmetlar ramziy ma’no kasb etadi. Iksir taqdirning oldindan belgilab qo‘yilganligini, yelkanlar ranglari esa umid va umidsizlik, hayot va o‘lim o‘rtasidagi kurashni ifodalaydi. Masalan, Tristanning so‘nggi lahzada qora yelkanni ko‘rishi uning hayotdan uzilishiga sabab bo‘ladi. Bu sujetda taqdirga qarshi kurashning befoyda ekanligi ramziy aks etgan. “Tohir va Zuhra”da esa bulbul va gul, oy va quyosh kabi Sharq she’riyatida an’anaviy bo‘lgan obrazlar sevgi va sadoqatni ifodalashga xizmat qiladi. Ayniqsa, Tohirning majnunlik darajasiga yetgan muhabbati, uning sahroda yolg‘iz qolishi va tabiat bilan uyg‘unlashgan tasvirlari orqali ramziy ma’no chuqurlashadi. Zuhraning intizorlikda o‘tgan yillari va uning pokligi ramziy jihatdan Sharq adabiyotida “Layli va Majnun” an’analari bilan bog‘lanib, muhabbatning ma’naviy yuksaklik timsoliga aylanadi. Tabiat tasvirlari va ularning semantik yuki. G‘arb dostoni tabiati ko‘proq ritsarlik romantikasi ruhida – o‘rmonlar, qal’alar, jang maydonlari va dengiz manzaralari bilan boyitilgan. Tabiat qahramonlarning ichki kechinmalarini aks ettiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi: quyosh botishi, bo‘ron va sokin dengiz obrazlari orqali qahramonlarning kayfiyati va taqdiri o‘quvchiga yetkaziladi. “Tohir va Zuhra”da esa tabiat Sharqona lirizm – bog‘lar, buloqlar, gullar va oy yorug‘ligi bilan ifodalanadi. Bu tasvirlar nafaqat muhitni yaratadi, balki qahramonlarning hissiy holatiga mos ravishda o‘zgaradi. Tohirning zindondagi tasvirlari zulmat va qorong‘ulik, Zuhraning baxtli damlari esa yorug‘lik va bahor bilan uyg‘unlashgan. Bunday tasvirlar Sharq adabiyotining estetik tamoyillariga xos bo‘lib, muhabbatni ilohiylashtirish va tabiat bilan birlashtirish orqali yuksak ma’naviy tuyg‘ularni aks ettiradi.

Badiiy xususiyatlar. “Tristan va Izolda”da sehrgarlik, ramziy tafsilotlar (masalan, oq va qora yelkanlar) va ritsarlik urf-odatlariga oid tasvirlar muhim o‘rin egallaydi[7] [2;9-b.). “Tohir va Zuhra”da esa xalqona iboralar, afsonaviy motivlar va lirik chekinishlar ko‘proq uchraydi[8] [1;6.8-b.].

Sharqda, xususan, o‘zbek xalq dostonida islom dini va tasavvufiy qarashlar, shuningdek, xalqchil orzular – adolat, tenglik va poklik – muhabbatni ijtimoiy kurash va ma’naviy kamolot timsoliga aylantirgan. Aynan shu madaniy xususiyatlar ikkala dostonning badiiy-falsafiy yechimlari orasidagi tub farqni belgilab beradi. G‘arbda muhabbat taqdir va ehtirosning qurboni bo‘lsa, Sharqda muhabbat adolat va ma’naviy poklikni himoya qiluvchi kuchga aylanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, “Tristan va Izolda” hamda “Tohir va Zuhra” dostonlari o‘rta asr romantikasining ikki xil – G‘arb va Sharq – modelini ifodalaydi. Ikkala asar ham insoniyatning abadiy qadriyatlari – muhabbat, sadoqat va fidoyilikni madh etadi. Biroq, ulardagi ziddiyatlar va ularning yechimi madaniy-falsafiy tafovutlarni ko‘rsatadi: G‘arbda taqdir va ehtiros dramasi bo‘lsa, Sharqda ijtimoiy-adolat va ma’naviy poklik dramasi markazda turadi. Ushbu qiyosiy tahlil o‘rta asr adabiy merosini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

---

[1] Tristan va Iseult. Vikipediya [2-b.].
[2] Короглы Х. Тахир и Зохра. Краткая литературная энциклопедия [1-b.].
[3] Dzieje Tristana i Izoldy. Zintegrowana Platforma Edukacyjna [12-b.].
[4] Kitobiy Dostonlar. Qomus Info [11-b.].
[5] Tristan va Iseult. Vikipediya [2-b.].
[6] Ишанбабаева Ш.К. (Dissertatsiya) [8-b.)
[7] Tristan va Iseult. Vikipediya [2-b.].
[8] Тахир и Зохра. Краткая литературная энциклопедия [1-b.].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):
(1). Короглы Х. Тахир и Зохра. Краткая литературная энциклопедия [1-b.].
(2). Tristan va Iseult. Vikipediya [2-b.].
(3). Tohir va Zuhra. Vikipediya [3-b.].
(4). O‘zbek xalq ijodi. Vikipediya [6-b.].
(5). Kitobiy Dostonlar. Qomus Info [11-b.].
(6). Ишанбабаева Ш.К. (Dissertatsiya) [8-b.].
(7). Bédier J. Romanas apie Tristaną ir Izoldą [9-b.].
(8). Dzieje Tristana i Izoldy. Zintegrowana Platforma Edukacyjna [12-b.].
(9). Молланепес. Зохре – Тахыр. Ашгабат, 1959 [1-b.].
(10). Саиеодий. Тохир ва Зухра. Тошкент, 1960 [1-b.].

Djurayeva Dilnoza Fazliddin qizi (O‘zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti “To‘g‘on va Qudrat Ernazarovlar nomidagi Jamoatchilik bilan aloqalar” kafedrasi mustaqil izlanuvchisi; E-mail: dfazliddinovna@mail.ru; ORCID: 0009-0003-0010-6796)

RAQAMLI EKOLOGIK KOMMUNIKATSIYADA ZAMONAVIY PR MODELLARI VA PSIXO-SOTSIOLOGIK NAZARIYALAR INTEGRATSIYASI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada zamonaviy davlat ekologik boshqaruvi va raqamli jamoatchilik bilan aloqalar (PR) tizimida klassik sotsiologik, psixologik va kommunikativ nazariyalarning integratsiyalashuv qonuniyatlari tadqiq etilgan. Tadqiqot doirasida J.Grunig va T.Huntning ikki tomonlama simmetrik muloqot modeli, R.Thalerning “Turtki berish” konsepsiyasi hamda L.Festingerning “Kognitiv disonans” nazariyalari o‘zbek ekomedia makonidagi davlat organlari faoliyati misolida empirik tahlil qilingan. Maqolada raqamli platformalardagi byurokratik kontent anomal konsentratsiyasining aholi ongida keltirib chiqaradigan axborot disonansi hamda uni bartaraf etishda reaktiv transmedia va algoritmik PR-boshqaruv mexanizmlari ilmiy jihatdan asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *ikki tomonlama simmetrik model, kognitiv disonans, turtki berish nazariyasi, raqamli PR, ekologik diskurs, axborot asimmetriyasi, transmedia hikoyachilik, O‘rmon agentligi.*

Джураева Дильноза Фазлиддиновна (Самостоятельный соискатель кафедры по связям с общественностью имени Тугана и Кудрата Эрназаровых, Университет журналистики и массовых коммуникаций Узбекистана)

ИНТЕГРАЦИЯ СОВРЕМЕННЫХ МОДЕЛЕЙ PR И ПСИХО-СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ТЕОРИЙ В ЦИФРОВОЙ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация. *В данной статье исследуются закономерности интеграции классических социологических, психологических и коммуникативных теорий в систему современного государственного экологического управления и цифровых связей с общественностью (PR). В рамках исследования на примере деятельности госорганов в экомедиапространстве Узбекистана эмпирически проанализированы двусторонняя симметричная модель коммуникации Дж.Грунига и Т.Ханта, концепция «Подталкивания» (Nudge) Р.Талера и теория «Когнитивного диссонанса» Л.Фестингера. Научно обоснован информационный диссонанс, вызываемый аномальной концентрацией бюрократического контента на цифровых платформах в сознании населения, и разработаны механизмы реактивного трансмедиа и алгоритмического PR-управления для его устранения.*

Ключевые слова: *двусторонняя симметричная модель, когнитивный диссонанс, теория подталкивания, цифровой PR, экологический дискурс, информационная асимметрия, трансмедиа сторителлинг, Лесное агентство.*

Djurayeva Dilnoza Fazliddin qizi (Independent Researcher at the Department of Public Relations named after Tugan and Kudrat Ernazarov,University of Journalism and Mass Communications of Uzbekistan)

INTEGRATION OF MODERN PR MODELS AND PSYCHO-SOCIOLOGICAL THEORIES IN DIGITAL ECOLOGICAL COMMUNICATION

Annotation. *This article explores the laws governing the integration of classical sociological, psychological, and communicative theories within the framework of contemporary environmental public management and digital public relations (PR). Through the prism of state agencies’ performance in the Uzbek eco-media space, the study empirically analyzes J.Grunig and T.Hunt’s two-way symmetrical communication model, R.Thaler’s "Nudge" theory, and L.Festinger’s "Cognitive Dissonance" theory. The paper scientifically substantiates the informational dissonance triggered in the public consciousness by an anomalous concentration of bureaucratic content on digital platforms. Furthermore, it outlines reactive*

transmedia and algorithmic PR-management frameworks as definitive mechanisms to alleviate this dysfunction.

Keywords: *Two-way symmetrical model, cognitive dissonance, nudge theory, digital PR, ecological discourse, information asymmetry, transmedia storytelling, Forestry Agency.*

Kirish. Global iqlim transformatsiyalari, antropogen ekologik inqirozlar va hayotiy tabiiy resurslar taqchilligi sharoitida davlat boshqaruvi organlarining jamoatchilik oldidagi institutsional jozibadorligi va ekologik imijini strategik muvofiqlashtirish masalalarining ijtimoiy-siyosiy ahamiyati tobora ortib bormoqda. Bugungi raqamli jamiyatda va Web 2.0/Web 3.0 virtual ekotizimida davlat ekologiya organlarining jamoatchilik bilan muloqoti shunchaki press-relizlar tarqatish yoki bir tomonlama axborot translyatsiyasi (monologik model) formatidan chiqib, gorizontal, sheriklik va dialogik xarakter kasb etmoqda.

O‘zbekistonda “Yashil makon” umummilliy loyihasining amalga oshirilishi, o‘rmon va yashil hududlarni kengaytirish, shuningdek, davlat organlari faoliyatining ochiqligini ta’minlash borasida keng ko‘lamli institutsional islohotlar izchil davom ettirilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-358- hamda PQ-184-qarorlarida belgilanganidek, 2030-yilga qadar aholining, ayniqsa, yosh avlodning ekologik madaniyatini yuksaltirish davlat siyosatining eng ustuvor strategik maqsadlaridan biridir. Biroq, ushbu yirik sotsiomadaniy marralarga an’anaviy, administrativ-byurokratik matbuot kotibligi formatlari yordamida erishib bo‘lmasligi aniq. Bu esa virtual auditoriya xulq-atvorini, jamoatchilik fikri dinamikasini chuqur sotsiologik va psixologik qonuniyatlar doirasida boshqarishni hamda fundamental muloqot nazariyalarini amaliy PR instrumentariysiga integratsiya qilishni taqozo etadi.

Mazkur tadqiqotning bosh maqsadi J.Grunig va T.Huntning jamoatchilik bilan aloqalar modellari, R.Thalerning "Turtki berish" [4] va L.Festingerning "Kognitiv disonans" [5] nazariyalarining o‘zaro simbiozini ilmiy asoslash hamda ularni davlat ekologik tashkilotlarining (xususan, O‘rmon va yashil hududlarni ko‘paytirish, cho‘llanishga qarshi kurashish agentligi misolida) raqamli imijini transformatsiya qilish tizimiga tatbiq etishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Raqamli platformalarda davlat organlarining ekologik imijini transformatsiya qilish va jamoatchilik xulq-atvorini kommunikativ modellashtirish muammolari zamonaviy ilmiy makonda turli fanlararo yondashuvlar asosida o‘rganilmoqda. J.Grunig va T.Hunt tomonidan asoslangan jamoatchilik bilan aloqalarning ikki tomonlama simmetrik muloqot modeli raqamli makondagi ochiqlik va gorizontal dialog asosi ekanligi isbotlangan bo‘lsa, J.Macnamara davlat tuzilmalarida jamoatchilikni "tinglash arxitekturasi" (architecture of listening) muvaffaqiyatli PR-kommunikatsiyaning bosh mezoni ekanligini ilgari suradi. Virtual muhitdagi axborot inqirozlari va obro‘ eroziyasini muvofiqlashtirish mezonlari W.T.Coombs tadqiqotlarida o‘z aksini topgan. L.Festingerning kognitiv disonans qonuniyatlari hamda R.Thalerning "turtki berish" (nudge) konsepsiyalari aholining ekologik qadriyatlari va real xulq-atvori o‘rtasidagi psixologik nomuvofiqliklarni kreativ mediaformatlar vositasida yumshatish mexanizmlarini ochib beradi. Markaziy Osiyo va O‘zbekiston media-makonidagi ekologik diskurs tabiati, iqlim diplomatiyasi hamda davlat idoralari PR-kommunikatsiyalarining sotsiolingvistik va lingvo-pragmatik xususiyatlari mediatadqiqotchilardan N.Qosimova, M.Xaitova va N.Muratova tomonidan tizimli o‘rganilgan. Biroq raqamli platformalardagi byurokratik kontent anomal konsentratsiyasining aholi ongida keltirib chiqaradigan axborot disonansi hamda uni Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligining rasmiy ochiqlik indeksi ko‘rsatkichlari bilan qiyosiy-komparativ tahlil qilish masalalari yaxlit ilmiy tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilmagan.

Metodologiya. Raqamli ekotizimda davlat organlarining kommunikatsiya strategiyasi va jamoatchilik xulq-atvorini modellashtirish muammolari zamonaviy ilmiy makonda sotsiometrik va lingvo-pragmatik yondashuvlar doirasida tadqiq etilmoqda. Xususan, raqamli media platformalardagi ekologik diskurs tabiati, "yashil imij" transformatsiyasi va mediakontent vositasida ijtimoiy nazorat mexanizmlari xalqaro va mahalliy olimlar tomonidan o‘rganilgan. Biroq klassik psixologik va sotsiologik qonuniyatlarning (kognitiv disonans, turtki berish va simmetrik muloqot) virtual media muhitidagi algoritmik PR-boshqaruv drayverlari bilan o‘zaro funksional simbiozi hamda ularning davlat ekologik institutlari ochiqlik indekslariga ta’siri konseptual jihatdan tizimlashtirilmagan.

Mazkur tadqiqotda gumanitar va ijtimoiy kommunikatsiyalar fanining konvergent tabiatidan kelib chiqib, metodologik sintez va poliaspektli tahlil yondashuvi ilgari surildi. Davlat ekologik tuzilmalarining virtual makondagi institutsional aksini va jamoatchilik munosabatini aniqlash maqsadida quyidagi innovatsion metodlar majmui tizimli qo‘llanildi:

Algoritmik kontent-miks audit. Tadqiqot obyekti sifatida tanlangan o‘rmon va yashil hududlarni ko‘paytirish, cho‘llanishga qarshi kurashish agentligining rasmiy raqamli kanallaridagi (Telegram, Instagram, Facebook) 2026-yil I choragiga oid barcha media-massivlari popsters.com professional platformasi yorda-

mida skanerlandi. Materiallar an'anaviy matbuot kotibligi relizlaridan farqli ravishda, ularning funksional-semantik tuzilishi bo'yicha uchta toifaga (tashkiliy-byurokratik, ekologik-funksional, interaktiv-ma'rifiy) ajratilib, foiz ko'rsatkichlari matematik tahlil qilindi.

Lisoniy-hissiy sentiment-tahli: Ijtimoiy tarmoqlardagi foydalanuvchilar reaksiyalari va teskari aloqa (feedback) matnlari tarkibidagi hissiy bo'yoqlar tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) drayverlari orqali filtrlindi. Bunda jamoatchilik tomonidan qoldirilgan izohlar korpusi emotsional fon xarakteriga ko'ra (ijobiy, salbiy va neytral) sotsiologik guruhlashtirildi.

Raqamli KPI metrikalari modeli: Professor Jim Macnamaraning "Baholash piramidasi" [9] va Jeyms Grunigning "Mukammallik modeli" [3] mezonlariga tayanib, raqamli PR samaradorligini o'lchovchi uchta dinamik koeffitsiyent hisoblab chiqildi: *Faollik koeffitsiyenti (FK)* – auditoriyaning jalb qilinganlik darajasini, *Auditoriya o'sish sur'ati (O'S)* – mediamakonning kengayish tezligini hamda *Tarqalish koeffitsiyenti (TK)* – xabarlarning virtual muhitdagi virallik (virusli tarqalish) va ijtimoiy safarbarlik quvvatini miqdoriy ifodalashga xizmat qildi.

Maqsadli sotsiologik segmentatsiya: Raqamli kontentning aholi ekologik madaniyati va xulq-atvoriga (konativ darajaga) real ta'sir kuchini baholash uchun ekologiya sohasida faoliyat yuritmaydigan 420 nafar foydalanuvchi o'rtasida Google Forms platformasi orqali anonim so'rovnoma o'tkazildi. Olingan empirik natijalar demografik, gender va situativ iste'mol xarakteristikalari bo'yicha o'zaro korrelyatsiya qilindi.

Natijalar. 1.J.Grunig va T.Hunt tomonidan ishlab chiqilgan jamoatchilik bilan aloqalarning to'rtta modeli (Matbuot agentligi, Jamoat axboroti, Ikki tomonlama assimetrik va Ikki tomonlama simmetrik modellar) zamonaviy raqamli platformalar tabiatiga ko'ra yangicha funksional ko'rinish olmoqda [3]. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, davlat ekologik tashkilotlarining ochiqlik ballari (indeksi) ularning virtual makonda tanlagan kommunikativ modeli xarakteriga to'g'ridan to'g'ri proporsionaldir.

Empirik ma'lumotlarga ko'ra, "Ikki tomonlama simmetrik muloqot modeli"ni tizimli joriy etgan Suv xo'jaligi vazirligi (89 ball, yashil zona) hamda "O'zsuvta'minot" AJ (86.4 ball) raqamli mediamakonda maksimal ochiqlik ko'rsatkichiga ega [13]. Bu muassasalar tranzaksion billing tizimlari (cabinet.uzsuv.uz), interaktiv botlar va geomonitoring platformalari orqali auditoriya bilan teng huquqli, dialogik va gorizontal aloqani muvaffaqiyatli qurgan.

Aksincha, O'rmon va yashil hududlarni ko'paytirish agentligi (48.5 ball, qizil zona) hamon eskirgan "Matbuot agentligi (Targ'ibot) modeli" qoliplari doirasida faoliyat yuritmoqda [13]. Agentlikning Telegram va Facebook sahifalarida kontentning tematik tahlili o'tkazilganda anomal nomutanosiblik aniqlandi: materiallarning 44-47,9 foizini quruq, ma'muriy va tashkiliy-byurokratik postlar (majlislar, rasmiy uchrashuvlar hisoboti) tashkil etadi. Bevosita sohaga oid ekologik-funksional (ko'chat ekish texnologiyalari, cho'llanishga qarshi kurash) kontent ulushi atigi 28–30% oralig'ida cheklangan. Eng asosiysi, agentlik o'zining Telegram va Facebook kanallarida foydalanuvchilarning izoh qoldirish (comment) va muhokama yuritish funksiyalarini texnik jihatdan butunlay bloklab qo'ygan. Jurnalistika nazariyasida "kommunikativ izolatsiya" deb ataluvchi ushbu holat ikki tomonlama muloqot muvozanatini butunlay buzadi va ochiqlik indeksining keskin pasayishiga olib keladi.

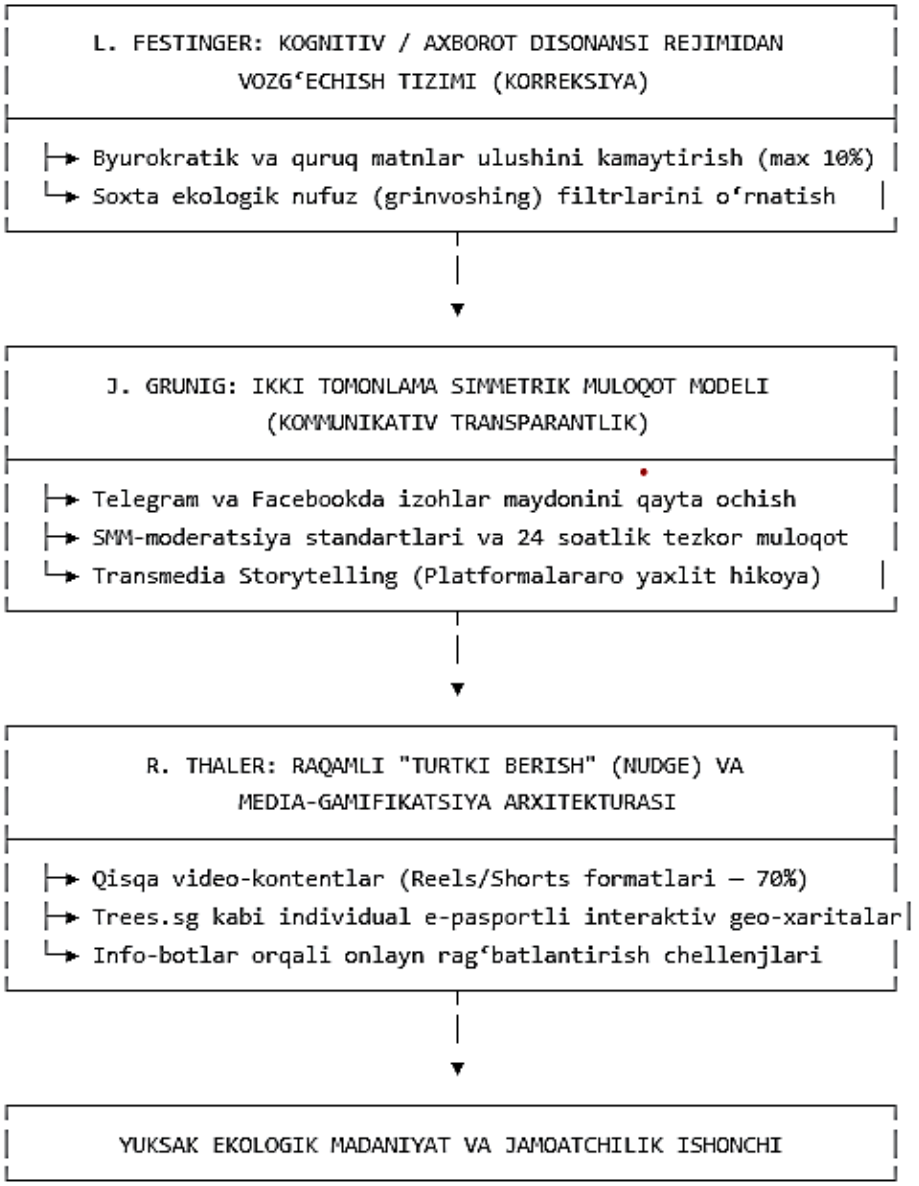
2. Leon Festingerning "Kognitiv disonans" nazariyasi inson ongidagi mavjud kognitsiyalar (bilimlar, qarashlar) va unga tashqi muhitdan kelib tushayotgan yangi ziddiyatli ma'lumotlar o'rtasidagi psixologik nomuvofiqlik va hissiy uzoqlashish holatini tushuntiradi [5]. Davlat ekologik kommunikatsiyalari tizimida ushbu nazariya "axborot disonansi" va "obro' eroziyasi" ko'rinishida namoyon bo'ladi.

O'rmon agentligi misolida tahlil qilinganda, agentlik rasmiy sahifalarida namoyish etilayotgan "virtual surat" (xodimlar cho'llarda o'rmon barpo etayotgani, ulkan yashil hududlar yaratilayotgani) bilan ijtimoiy tarmoq foydalanuvchisi shaxsiy News feed tasmasida o'qiydigan zerikarli, ma'muriy-byurokratik va quruq hisobotlar o'rtasida chuqur interpretativ ziddiyat vujudga keladi. Fuqaro real faoliyat natijalarini mediamakonda vizuallashgan holda ko'rmagani sababli, unda muassasaga nisbatan media-shubha kayfiyati shakllanadi. Sotsiologik so'rovnoma natijalari ham buni empirik isbotladi: respondentlarning jami 36,4 foizi agentlik onlayn materiallariga faqat "qisman" ishonishini, 13,6 foizi esa umuman ishonmasligini qayd etgan. Bu raqamlar subyekt tomonidan taqdim etilayotgan kontentning real ijtimoiy amaliyotlar va shaffof monitoring vositalari (masalan, interaktiv geo-xaritalar) bilan mustahkamlanmaganligi natijasida jamiyatda ishonchsizlik inqirozi yuzaga kelganini ko'rsatadi. Izohlar kanali ochiq bo'lgan yagona platforma – Instagram sentiment-tahlil qilinganda, cheklangan aks aloqa matnlari ichida negativ hissiy fon anomal darajada yuqori, ya'ni 66,7%ni tashkil etishi fosh etildi.

3. Nobel mukofoti laureati Richard Taler va Kass Sunstein tomonidan asoslangan "Turtki berish" nazariyasi aholiga imperativ (buyruq, taqiq, jazo) ohangida bosim o‘tkazmasdan, bilvosita, ijobiy va kreativ raqamli mexanizmlar yordamida ularning xulq-atvorini kerakli tomonga o‘zgartirish (ekologik safarbarlikni shakllantirish) arxitekturasini ilgari suradi [4]. So‘rovnoma davomida "Qaysi turdagi raqamli kontent ekologik madaniyatni oshirishga ko‘proq xizmat qiladi?" degan savolga respondentlarning 53,3 foizi qisqa videoroliklar (Reels, Shorts–1 daqiqagacha bo‘lgan format) deb javob bergan bo‘lsa, 39,5 foizi infografikalar va vizual rangli xaritalarni tanlagan. Uzoq va zerikarli matnlarni o‘qish ulushi esa eng minimal (22,4%) ko‘rsatkichni qayd etdi.

Eng muhimi, O‘rmon agentligi tayyorlagan vizual materiallarni ko‘rgandan so‘ng aholining 55,5 foizida "har doim", 29 foizida esa "ba’zan" daraxt ekish va tabiatni asrash bo‘yicha real hayotda amaliy harakat qilish istagi (konativ reaksiyasi) uyg‘onishi tasdiqlandi. Bu ko‘rsatkich raqamli vizual PR-kontentning jamiyat ongiga kognitiv va affektiv darajada ta’sir ko‘rsatib, ularni ekologik passivlikdan ekologik faollikka o‘tkazuvchi eng kuchli raqamli "turtki" (nudge instrumenti) ekanligini ilmiy jihatdan dalillaydi.

Muhokama. Ushbu 3 ta fundamental nazariyaning davlat boshqaruvi va ommaviy kommunikatsiya tizimidagi uzviy bog‘liqligi hamda o‘zaro integratsiya zanjiri quyidagi maxsus tarkibiy sxemada (1-rasmda) aks ettirilgan:

1-rasm. Raqamli ekokommunikatsiyada zamonaviy PR modellari va psixosotsiologik nazariyalar integratsiyasining tarkibiy-funksional modeli

Kognitiv/Axborot disonansi: Inson ongidagi ekologik qadriyatlar (masalan, suvni tejash o‘gitlari) bilan unga mediamakondan kelayotgan quruq ma’muriy xabarlar yoki atrof-muhitdagi real inqirozlar o‘rtasidagi ziddiyat; modelda byurokratik relizlarni keskin kamaytirish orqali korreksiyalanadi [5].

Ikki tomonlama simmetrik model. J.Grunig va T.Hunt nazariyasiga ko‘ra, davlat idoralari va aholi o‘rtasida ochiqlik, shaffoflik va o‘zaro manfaatlar muvozanatiga asoslangan gorizontal va dialogik PR-aloqalar tizimi [3].

Transmedia Storytelling. Bitta strategik ekologik g‘oyani (masalan, daraxt parvarishini) tarqoq holda emas, balki har bir platformaning (Telegram, Instagram, YouTube) o‘ziga xos imkoniyatlaridan kelib chiqib bo‘laklangan, lekin yaxlit bir zanjir shaklida taqdim etish uslubi.

Turtki berish (Nudge). Aholiga buyruq yoki jazo choralari bilan bosim o‘tkazmasdan, raqamli media platformalardagi kreativ va interaktiv formatlar yordamida ularning ekologik xulq-atvorini ijobiy tomonga bilvosita yo‘naltirish mexanizmi [4].

Mediagamifikatsiya (o‘yinlashtirish). Raqamli PR instrumentlariga (Telegram-botlar, mobil ilovalar) maxsus ekologik o‘yinlar, testlar va onlayn kalkulyatorlarni kiritish hamda faollarni ekobrendli mahsulotlar bilan virtual/real rag‘batlantirish tizimi.

Xulosa. Davlat ekologik muassasalarining raqamli media-makondagi ochiqlik darajasi hamda institutsional jozibadorligi ularning jamoatchilik bilan muloqot o‘rnatishda tanlagan kommunikativ modeli xarakteriga to‘g‘ridan to‘g‘ri proporsionaldir. Raqamli platformalarda qayta aloqa kanallarini (izohlarni) sun’iy ravishda yopib qo‘yish va kontent tarkibida administrativ-byurokratik postlar ulushini anomal darajada oshirib yuborish (O‘rmon agentligi keysidagi kabi 44–46%) aholi ongida chuqur axborot disonansini vujudga keltiradi va sentiment-tahlilda negativ fonning (66,7%) shakllanishiga sabab bo‘ladi.

PR-inqirozlarni bartaraf etish hamda aholini "ekologik passivlik"dan "ekologik faollik"ka o‘tkazish uchun raqamli makon arxitekturasini Grunigning simmetrik dialog modeli va Talerning bilvosita raqamli "turtki" (nudge) instrumentlari asosida qayta qurish lozim. Buning uchun amaliyotga "Kontent-miksing" (70/20/10) modelini, ya’ni, 70% funksional-vizual hikoyachilik (storytelling), 20% interaktiv-simmetrik muloqot va atigi 10% tashkiliy-byurokratik kontent balansini hamda onlayn ochiq geo-pasportlashtirish tizimlarini joriy etish strategik jihatdan majburiydir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PQ-358-qarori. Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi (lex.uz).

(2). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 15-maydagi “2030-yilgacha bo‘lgan davrda aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PQ-184-qarori. Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi (lex.uz).

(3). Grunig J., Hunt T. Managing Public Relations. Orlando: Harcourt Brace Jovanovich, 1984, 550 p.

(4). Thaler R., Sunstein C. Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness. New York, Penguin Books, 2009, 320 p.

(5). Festinger L. A Theory of Cognitive Dissonance. Stanford: Stanford University Press, 1957, 291 p.

(6). Qosimova N. Zamonaviy media makonda kontent tahlili va auditoriya bilan muloqot transformatsiyasi: Monografiya, Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2023, 180-bet.

(7). Xaitova M. Davlat tashkilotlari axborot xizmatlari PR kommunikatsiyalarining ijtimoiy xususiyatlari. Filologiya fanlari falsafa doktori dissertatsiyasi, Toshkent, 2025, 144-bet.”

(8). Muratova N. Media-imij: nazariya, amaliyot, texnologiya. Monografiya, Toshkent, “Mumtoz so‘z”, 2019. 164 bet.

(9). Macnamara J. Evaluating Public Relations: A Guide to Demonstrating Value and Effect. London, Routledge, 2018, 284 p.

(10). Coombs W.T. Ongoing Crisis Communication: Planning, Managing, and Responding. 5th ed. Los Angeles: SAGE Publications, 2019, 280 p.

(11). Schulz M., Karimova, N. Environmental Diplomacy in Central Asia. The Case of New Uzbekistan’s Eco-Image. Journal of Environmental Communication, vol. 18, Issue 3, 2024, p. 112–129.

(12). Sabirova S. Digital Eco-Journalism: SMM and Public Control in Central Asian Ecological Discourse. Media and Society Research, vol. 9, 2025, p. 45–58.

(13). O‘zbekiston Respublikasi Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligi. davlat organlari va tashkilotlarining ochiqlik indeksi. 2025-yil yakunlari bo‘yicha rasmiy hisoboti. Toshkent, 2026 (anti-corruption.uz).

Saparbaeva Saltanat Omirbaevna (Assistant of department of uzbek language, languages and social sciences of Medical Institute of Karakalpakstan; saltiksaparbaeva@gmail.com)

THE CONCEPT AS A FUNDAMENTAL UNIT OF THE NATIONAL LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

Annotation. *This article examines the concept within Western and post-Soviet cognitive and linguacultural traditions. It analyzes theoretical approaches to defining and structuring conceptual models, with a particular focus on metaphor as a primary cognitive mechanism for conceptualizing experience. Special attention is paid to the cultural specificity and axiological models of concepts as reflected in 20th-century English and Karakalpak literature.*

Keywords: *concept, cognitive linguistics, linguaculturology, linguistic picture of the world, culture, national consciousness, metaphor, values.*

KONSEPT DUNYONING MILLIY LISONIY MANZARASINING ASOSIY BIRLIGI SIFATIDA

Annotatsiya. *Ushbu maqolada konsept G‘arb va postsovet kognitiv hamda lingvomadaniy an’analarida o‘rganiladi. Unda konseptual modellarni aniqlash va tuzishning nazariy yondashuvlari tahlil qilingan bo‘lib, tajribalarni konseptuallashtirishning asosiy kognitiv mexanizmi sifatida metaforaga alohida e’tibor qaratilgan. XX asr ingliz va qoraqalpoq adabiyotida aks etgan konseptlarning madaniy o‘ziga xosligi va aksiologik modellariga alohida e’tibor qaratilgan.*

Kalit so‘zlar*: konsept, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, olamning lisoniy manzarasi, madaniyat, milliy ong, metafora, qadriyatlar.*

КОНЦЕПТ КАК ФУНДАМЕНТАЛЬНАЯ ЕДИНИЦА НАЦИОНАЛЬНОЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КАРТИНЫ МИРА

Аннотация. *В данной статье рассматривается концепт в западных и постсоветских когнитивных и лингвокультурных традициях. В ней анализируются теоретические подходы к определению и структурированию концептуальных моделей, с особым акцентом на метафору как основной когнитивный механизм концептуализации опыта. Особое внимание уделяется культурной специфике и аксиологическим моделям концептов, отраженных в английской и каракалпакской литературе XX века.*

Ключевые слова: *концепция, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, языковая картина мира, культура, национальное сознание, метафора, ценности.*

1. Introduction. One of the main categories of modern cognitive linguistics is the concept, a mental unit that reflects the content of human experience and is defined in language. In the context of the national linguistic picture of the world, the concept plays the role of a key element, forming the cultural and linguistic consciousness of speakers of a language belonging to a particular ethnic group. The emergence of the term "concept" in linguistics is linked to the transition from the structural and formal models of language to a cognitive and anthropocentric approach.

A concept is a complex cognitive and linguosocial linguistic unit. The noun *"Conceptus"* comes from the Latin verb *"concept"* and *"concipere"* – "beginning," meaning literally "to come into being". The system of worldviews that emerges throughout human life is increasingly enriched with new knowledge, transforming into general concepts. In the process of their activity and action, a person reflects and acts on the collected concepts in the world of concepts with their specific features and properties.

Currently, the concept is one of the main concepts of linguoculturology. Due to its complexity and multifunctionality, the term "concept" continues to receive various interpretations in linguistics. It serves not only as an element of individual consciousness but also as a structural component of the collective view of the world, where language serves as a means of expressing cultural values and norms. Concepts that carry value potential are formed during the historical and cultural development of society; they accumulate the spiritual experience of the people and reflect their worldview. This research aims to create a two-sided understanding of the concept as a cultural-value category, paying special attention to the methods of conveying cultural meanings and axiological models in English and Karakalpak literature of the 20th century.

Literature review. The concept is the object of research in a number of disciplines, such as cognitive linguistics, linguoculturology, political science, sociology, and ethnopsychology. The problems of studying the nature of the concept were addressed by foreign and Russian scientists, including V.von Humboldt, E. Sapir, B.Whorf, J.Lakoff, M.Minsky, R.I.Pavilonis, Ch.Potebnya, S.Askoldova, D.Likhacheva, N. Arutyunova, Y.Stepanov, E.Kubryakova, A.Babushkin, Z.Popova, I.Sternina, V.Kolesova, and others. Uz-

bek scholars A.Abduazizov, U.Yusupov, Sh.Safarov, N.Djusupov, D.Ashurova, A.Mamatov, and Karakalpak scholars Sh.Abdinazimov, G.Kidirbayeva, and G.Usenova have also made significant contributions to their research.

The term "concept" has been used in linguistic literature since the early 1990s by D.Likhachev and Y.Stepanov. D.Likhachev, defining the meaning of the concept, proposed to consider it as an algebraic expression (or algebraic designation) of the meaning that we use in our speech, noting that it exists for each basic, dictionary meaning of the word. According to T.A. van Dijk, concepts are "knowledge models used to analyze and process information presented in a text or discourse," which reflect the results of human cognitive activity and organize the hierarchy of mental structures.

Research Methodology. The emergence of the term "concept" in linguistics is linked to the transition from the structural and formal models of language to a cognitive and anthropocentric approach. According to T.A. van Deyk, concepts are "knowledge models used to analyze and process information presented in a text or discourse" It reflects the results of human cognitive activity, organizes the hierarchy of mental structures, and shapes the connections between language and thought [1;110–117 p.].

In the modern cognitive and linguocultural paradigm, the problem of the concept as a unity of cultural and mental experience occupies a central place. The concept serves not only as an element of individual consciousness but also as a structural component of the collective view of the world, where language serves as a means of expressing cultural values and norms. With the formation of cognitive linguistics in the 1980s, primarily thanks to the work of J.Lakoff and M.Johnson [2;56–59 p.], researchers' attention shifted to the study of how concepts shape human thought and define perception of the world through a system of metaphorical and symbolic categories.

From the perspective of linguoculturology, the concept is multifaceted, encompassing cognitive, emotional, and value dimensions. According to S.G.Vorkachev, "a concept is a culturally defined meaning that is defined in the linguistic consciousness and embodies the value orientations of society" [8;38 p]. Such an approach allows us to consider the concept as a point of intersection of language, consciousness, and culture. Here, in the language, Y.According to S.Stepanov, "the cultural memory of the people, their views on the world, good and evil, life and death, freedom and truth, are codified" [7;46 p].

Concepts that carry value potential are formed during the historical and cultural development of society. They accumulate the spiritual experience of the people and reflect their worldview. Thus, the concept of "freedom" in English and Karakalpak cultures embodies various axiological trends. In the English tradition, starting with the Enlightenment, "freedom" is primarily associated with individual autonomy and the right to personal choice- an idea deeply rooted in Protestant ethics and the philosophy of liberalism. In the Karakalpak worldview of the late 19th and early 20th centuries, the concept of "liberation," on the contrary, has a collective character associated with the idea of liberating the people and preserving cultural identity. In the poetry of J.Aymurzaev and I.Yusupov, the motif of freedom is often associated with the image of the native land, people, spiritual awakening, which reflects the value of freedom as harmony with society and nature.

D.S.Likhachev viewed concepts as a "cultural collection" encompassing the "memory of the people's historical experience" [5;281 p.]. This metaphor demonstrates their role in preserving the cultural code passed down through generations. Through language, concepts convey not only knowledge but also behavioral norms, evaluation criteria, and mental images. For example, the concept of "life" in 20th-century English and Karakalpak poetry is complemented by different axiological meanings. In Dylan Thomas's "Do not go gentle into that good night," life is seen as a struggle against the inevitability of death, where individual will and discontent hold supreme value. In Karakalpak poetry (for example, in N. Japaqov's work), life is understood as a gift of nature, a collective life subservient to the rhythm of the land and people. Here, the concept of "life" is linked to the values of natural cyclical and communal balance.

From a linguocognitive perspective, a concept encompasses not only its semantic core but also its periphery, where culturally defined meanings, symbols, metaphors, and associative connections are located. E. S. Kubryakova defines a concept as "an operational unit of memory, mental vocabulary, and a person's conceptual system" [4;92 p.]. However, in the linguocultural context, the concept goes beyond a purely cognitive phenomenon: it becomes a carrier of cultural values, norms, and archetypes.

Analysis and results. Anna Vejbitskaya, proposing a universalistic approach, viewed concepts as "culturally specific meanings expressed through natural language" [3;18 p.]. According to his theory of "cultural scenarios," the language of each nation defines its own unique ways of interpreting its core values. For example, while the concept of "honour" in English culture is associated with personal courage and

honor, in Karakalpak culture, "namıs" reflects a socio-normative measure focused on collective dignity and moral responsibility to society.

Mythological and religious concepts play a significant role in the formation of the concept. In Karakalpak folklore and the epic "Forty Girls," concepts such as life, honor, duty, and death are sacred and represent collective values, courage, and sacrifice. In English tradition, from Milton to the modern poet S. Hughes, biblical archetypes and cultural symbols embedded in texts also serve this function.

Thus, the concept as a cultural-value unit is not an element of knowledge, but a multidimensional phenomenon that unites cognitive structures, emotional assessments, and axiological views. Its analysis requires the synthesis of methods from cognitive semantics, cultural studies, and psycholinguistics. The concept allows for the identification of both universal and unique aspects of a national worldview within the framework of intercultural comparison.

Thus, concepts act as a mediator between individual and collective consciousness, language, and culture. Through them, the transmission of national values is carried out, which makes them the main objects of research of modern linguoculturology.

In general, considering various approaches to defining a concept allows us to conclude that it is one of the main categories of modern cognitive and linguocultural thought. In the cognitive paradigm, the concept is interpreted as a mental structure that ensures the formation and storage of knowledge about the world. It helps to categorize experience and construct a conceptual picture of the world, acting as a mediator between language form and human thought activity [4;91–93 p.].

From a linguocultural perspective, a concept acquires a new cultural-value character while preserving its cognitive nature. Here, the concept is understood as an element embodying spiritual, historical, and axiological meanings accumulated in the collective consciousness of the people. According to Y.S. Stepanov, concepts "contain the cultural memory of humanity, the totality of views on the world, humanity, goodness, and truth" Thus, a concept becomes not only cognitive but also a cultural unit capable of defining and conveying a system of national values.

Contemporary researchers (E.S.Kubryakova, Z.D.Popova, I.A.Sternin, S.G.Vorkachev) emphasize that cognitive and linguocultural approaches are not contradictory but rather complementary. The cognitive approach explains the internal structure of a concept – its figurative-conceptual content, while the linguocultural approach explains its external function in the language and cultural system of society [6;27–29 p.]. In this case, language is not only a means of expressing knowledge, but also a channel for conveying cultural meanings.

The most important feature of the concept is its multi-layered nature. As the studies of Vezhbitskaya and Kubryakova show, the concept has a rational core, a metaphorical-figurative layer, and a periphery rich in emotional-evaluative and value components [3; 128-130 p.]. Such a structural concept opens up for rapid, revision, and cultural change. In the process of a nation’s historical development, concepts undergo evolution, reflecting changes in the worldview and axiological system of society. According to D.S. Likhachev, "concept lives in culture, enriched with new meanings, and becomes a guardian of the people’s spiritual experience" [5;3–9 p.].

Another important aspect is the metaphorical nature of the concept. According to the conceptual metaphor theory of J.Lakoff and M.Johnson, humans understand abstract domains through concrete physical and spatial images [1;56–59 p.]. Thus, metaphor becomes a cognitive mechanism for conceptualization, and through language, a cultural tool for modeling reality.

Based on the analysis conducted, the concept can be defined as a mental-linguistic and cultural-value unit that ensures the interaction of cognitive, communicative, and axiological processes. The concept forms the internal structure of the national worldview, serves as a means of expressing mental and cultural universals, and also reflects the uniqueness of national consciousness.

Conclusion. Thus, cognitive and linguocultural paradigms unite in the understanding of "concept" as a connecting link between thought, language, and culture. Cognitively, it structures knowledge; linguoculturologically, it reflects the people’s values and cultural identity. Such a two-sided understanding of the concept creates a basis for its future analysis as a cultural-value category, in which special attention is paid to the methods of conveying cultural meanings and axiological models in English and Karakalpak literature of the 20th century.

Bibliography:

(1). Dijk van T.A. Discourse and Knowledge: A Sociocognitive Approach. Cambridge University Press, 2014, p. 110–117.

(2). Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicag, University of Chicago Press, 1980, p. 56–59.

(3). Бабушкин А.П. Типы концептов в лексиконе и фразеологизмы. Воронеж, 1996.

(4). Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. М., Языки славянской культуры, 1999, с. 128–130.

(5). Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. М., "Наука", 1996, с. 91–93.

(6). Лихачёв Д.С. Концептосфера русского языка. Изв. АН. Сер. литературы и языка. 1997, т. 56, № 1, с. 3–9.

(7). Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. Воронеж, "Истоки", 2001, с. 27–29.

(8). Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. М., Школа «Языки русской культуры», 1997, с. 46.

Alishova Bibinaz Bakhtygali qizi (PhD Student, Berdakh Karakalpak State University, Nukus, Uzbekistan)

ETHNOPSYCHOLINGUISTIC DIMENSIONS OF SPEECH ACTS: CULTURAL TRADITIONS, SOCIAL EXPERIENCE, AND NATIONAL WORLDVIEW

Annotation. *The development of intercultural communication in modern linguistics increases the relevance of ethnopsycholinguistic research examining the role of ethnic consciousness and collective experience in speech acts. This article aims to analyze the influence of cultural traditions on speech behavior and national worldview. The study utilized systematic, semiotic, and conceptual analysis methods from the scientific schools of F.Boas and N.Tolstoy. The results demonstrated that ethnic mentality is firmly encoded in lexical semantics, phraseology, and speech strategies, and each communicative model is culturally conditioned. In conclusion, language is the primary mechanism that preserves and transmits ethnic identity across generations. Successful communication requires not only linguistic competence but also ethnopsychological sensitivity.*

Keywords: *Ethnopsycholinguistics, speech acts, ethnolinguistics, linguistic consciousness, ethnic mentality, national worldview, intercultural communication, communicative behavior, cultural traditions, ethnic identity.*

Alishova Bibinaz Baxtig'ali qizi (Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti doktoranti, Nukus, O'zbekiston)

NUTQIY AKTLARNING ETNOPSIXOLINGVISTIK JIHATLARI: MADANIY AN'ANALAR, IJTIMOIY TAJRIBA VA MILLIY DUNYOQARASH

Annotatsiya. *Zamonaviy tilshunoslikda madaniyatlararo muloqotning rivojlanishi nutqiy aktlarda etnik ong va jamoaviy tajriba rolini o'rganuvchi etnopsixolingvistik tadqiqotlar dolzarbligini oshirmoqda. Ushbu maqolada madaniy an'analarning nutqiy xulq-atvor va milliy dunyoqarashga ta'sirini tahlil qilish maqsad qilingan. Tadqiqotda F.Boas va N.Tolstoy ilmiy maktablarining tizimli, semiyotik hamda konseptual tahlil metodlaridan foydalanildi. Olingan natijalar etnik mentalitetning leksik semantika, frazeologiya va nutqiy strategiyalarda mustahkam kodlanishini, har bir muloqot modeli madaniy shartli ekanligini ko'rsatdi. Xulosa qilib aytganda, til etnik identiklikni saqlovchi va avlodlarga uzatuvchi asosiy mexanizmdir. Muvaffaqiyatli muloqot uchun faqat lisoniy kompetensiya emas, balki etnopsixologik sezgirlik ham zarur.*

Kalit so'zlar: *etnopsixolingvistika, nutqiy aktlar, etnolingvistika, lisoniy ong, etnik mentalitet, milliy dunyoqarash, madaniyatlararo muloqot, kommunikativ xulq-atvor, madaniy an'analar, etnik identiklik.*

Алишова Бибиназ Бахтыгали кизи (докторант, Каракалпакский государственный университет имени Бердаха, Нукус, Узбекистан)

ЭТНОПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РЕЧЕВЫХ АКТОВ: КУЛЬТУРНЫЕ ТРАДИЦИИ, СОЦИАЛЬНЫЙ ОПЫТ И НАЦИОНАЛЬНОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ

Аннотация. *Развитие межкультурной коммуникации в современном языкознании повышает актуальность этнопсихолингвистических исследований, изучающих роль этнического сознания и коллективного опыта в речевых актах. Данная статья направлена на анализ влияния культурных традиций на речевое поведение и национальное мировоззрение. В исследовании использовались методы системного, семиотического и концептуального анализа научных школ Ф.Боаса и Н.Толстого. Полученные результаты показали, что этнический менталитет прочно закодирован в лексической семантике, фразеологии и речевых стратегиях, а каждая коммуникативная модель культурно обусловлена. В заключение отметим, что язык является основным механизмом, сохраня-ющим и*

передающим этническую идентичность поколениям. Для успешного общения необходима не только языковая компетенция, но и этнопсихологическая чувствительность.

Ключевые слова: *этнопсихолингвистика, речевые акты, этнолингвистика, языковое сознание, этнический менталитет, национальное мировоззрение, межкультурная коммуникация, коммуникативное поведение, культурные традиции, этническая идентичность*.

Introduction. The increasing attention devoted to intercultural communication in contemporary linguistics has intensified scholarly interest in the relationship between language, culture, mentality, and communication. Within this framework, ethnopsycholinguistics has emerged as one of the most significant interdisciplinary fields, integrating perspectives from linguistics, psychology, anthropology, sociology, and cultural studies. The discipline investigates how ethnic consciousness, cultural traditions, collective experience, and social conditions influence speech production and communicative behavior.

Language is not merely a means of transmitting information; it also reflects the historical experience, value orientations, social norms, and worldview of a particular ethnic community. Every linguistic system preserves traces of national culture and functions as a mechanism through which collective memory and cultural continuity are maintained. Consequently, speech acts are shaped not only by grammatical and pragmatic rules but also by culturally determined communicative models [6].

The issue becomes particularly relevant in multilingual and multicultural societies where communication occurs between representatives of different linguistic and cultural traditions. In such contexts, misunderstandings often arise not because of lexical or grammatical barriers alone, but because communicative participants rely on different ethnocultural patterns of interpretation. Therefore, the study of ethnopsycholinguistic factors contributing to speech behavior is essential for understanding both national linguistic identity and intercultural interaction.

This article aims to analyze the influence of cultural traditions, social lifestyle, and ethnic mentality on speech acts and communicative processes. Particular emphasis is placed on the role of ethnolinguistic and ethnopsychological factors in shaping linguistic consciousness and national models of verbal behavior [7].

Methodology. An ethnos may be understood as a historically formed cultural community united by shared traditions, values, behavioral norms, and collective consciousness. Ethnic mentality constitutes one of the principal components of national identity and manifests itself through language, communication, folklore, and symbolic systems.

Modern linguistic research increasingly recognizes that mentality is encoded within language structures and communicative practices. Linguistic units frequently contain culturally conditioned meanings that reflect the worldview of a speech community. Thus, language functions not only as a communicative instrument but also as a cognitive mechanism through which individuals conceptualize reality.

The study of national character and mentality is closely related to systemic approaches to personality and communication. From this perspective, individual behavior cannot be separated from collective cultural experience. Human perception of reality is formed through interaction with social values, historical memory, and ethnic traditions.

The worldview shared by representatives of a particular ethnos influences the selection of communicative strategies, emotional expression, patterns of politeness, and forms of social interaction. Consequently, speech acts acquire culturally specific features that distinguish one linguistic community from another.

National mentality is reflected in both verbal and non-verbal communication. Intonation, gestures, silence, indirectness, emotional intensity, and evaluative vocabulary often possess culturally determined meanings. Such elements become especially evident during intercultural communication when representatives of different cultures interpret communicative behavior according to their own systems of values and expectations.

Ethnolinguistics investigates the relationship between language and culture, focusing on how linguistic structures preserve and transmit cultural knowledge. One of the central assumptions of ethnolinguistics is that language contains culturally significant information accumulated through centuries of collective experience.

The foundations of ethnolinguistic research were established in the works of Franz Boas, who emphasized the inseparable connection between language and culture. Boas argued that linguistic categories shape patterns of perception and influence the way members of a community interpret the

surrounding world. His ideas later contributed to the development of linguistic relativity and anthropological linguistics.

Further development of ethnolinguistic theory is associated with the works of N.I. Tolstoy and the Slavic ethnolinguistic school. Their research demonstrated that folklore, mythology, rituals, and traditional beliefs contain valuable linguistic evidence reflecting national consciousness and cultural symbolism. The ethnolinguistic dictionary *Slavic Antiquities* became one of the most influential projects dedicated to reconstructing traditional cultural models through semiotic and linguistic analysis.

Contemporary ethnolinguistics employs interdisciplinary methods derived from dialectology, folklore studies, anthropology, cognitive linguistics, and semiotics. The field seeks to identify the national specificity of linguistic consciousness through the analysis of culturally marked lexical and phraseological units, metaphors, symbols, and communicative patterns.

From an ethnolinguistic perspective, language serves as a cultural code that preserves collective experience. Proverbs, myths, rituals, and stable expressions often contain encoded representations of social norms, ethical values, and culturally significant concepts. Through the study of such linguistic material, scholars reconstruct national worldviews and identify the conceptual foundations of ethnic culture.

Ethnopsycholinguistic Factors in Speech Activity. Speech activity is a multidimensional phenomenon influenced by psychological, social, cultural, and linguistic factors. Ethnopsycholinguistics examines how ethnic identity and collective consciousness shape communicative behavior and linguistic choices.

Speech acts are realized according to culturally accepted communicative norms. Every society develops its own standards regarding politeness, emotional expression, interpersonal distance, hierarchy, and acceptable forms of verbal interaction. These norms influence both speech production and speech perception.

Cultural traditions determine not only what may be said, but also how, when, and under which circumstances communication becomes appropriate. Consequently, communicative competence involves the ability to recognize and apply culturally specific speech strategies.

Ethnopsycholinguistic characteristics become especially visible in multilingual and intercultural communication. Representatives of different linguistic communities often employ distinct patterns of argumentation, emotional evaluation, indirectness, and speech etiquette. Even when interlocutors share a common language, differences in cultural interpretation may create communicative difficulties.

Nationally specific speech behavior includes elements that are both universal and culturally conditioned. Universal communicative mechanisms ensure mutual understanding among people, whereas culturally marked patterns reflect the unique historical and social development of an ethnos.

In this context, language personality becomes a key concept. A linguistic personality represents an individual whose communicative behavior reflects the norms, values, and conceptual system of a particular culture. Speech activity therefore reveals not only individual intentions but also collective cultural identity.

Ethnopsycholinguistic analysis demonstrates that communicative behavior is closely connected with emotional and evaluative systems. Lexical choices frequently reveal cultural attitudes toward social relations, morality, authority, family, and interpersonal interaction. Such culturally conditioned meanings contribute to the formation of ethnic stereotypes and collective self-perception.

Results. One of the central problems in contemporary linguoculturology concerns the relationship between linguistic consciousness and the national worldview. Linguistic consciousness refers to the culturally conditioned representation of reality reflected through language [1].

Every ethnic community constructs its own conceptual model of the world based on historical experience, cultural memory, social organization, and value systems. These conceptual models influence perception, categorization, and interpretation [2].

The national worldview manifests itself through lexical semantics, phraseology, metaphorical systems, and communicative traditions. Certain concepts acquire special cultural significance and become central elements of national consciousness. Such concepts frequently possess no exact equivalents in other languages because they are rooted in specific cultural experience [3].

Language therefore functions as a “mirror” reflecting both the material and spiritual culture of an ethnos. Through linguistic analysis, researchers can reconstruct the system of cultural meanings embedded in collective consciousness.

Particular importance belongs to nationally marked linguistic material, including folklore, mythology, rituals, proverbs, customs, and beliefs. These forms preserve culturally significant

representations of morality, social relations, and human behavior. Their analysis enables scholars to identify both universal human values and nationally specific cultural models [4].

Phraseological and lexical systems are especially important in revealing ethnosemantic features. Stable expressions often contain symbolic meanings connected with traditional lifestyles, natural environments, social hierarchy, and historical memory. Consequently, linguistic analysis contributes to understanding how cultures conceptualize reality.

The interaction of different mentalities becomes particularly evident during intercultural communication. In such situations, communicative participants encounter alternative conceptual systems and different methods of interpreting reality. Successful intercultural dialogue therefore requires not only linguistic competence but also cultural awareness and ethnopsychological sensitivity.

Social Environment and Communicative Behavior. Social conditions play a decisive role in shaping communicative behavior and speech practices. Lifestyle, social organization, educational traditions, collective values, and historical experience influence the formation of speech norms within a linguistic community.

The communicative behavior of an ethnos develops gradually through centuries of social interaction. As a result, speech etiquette, forms of address, politeness strategies, and emotional expression become institutionalized within cultural tradition.

Historical and psychological analysis demonstrates that collective experience significantly affects the development of national communicative models. Social transformations, migration, political changes, and intercultural contact contribute to modifications in linguistic consciousness and speech behavior.

At the same time, certain communicative patterns remain stable because they are connected with deeply rooted cultural values. Such stability enables language to preserve ethnic identity despite social and historical change.

The material and spiritual culture of a people constitute important markers distinguishing one ethnos from another. These cultural components possess axiological significance because they determine collective systems of values and social evaluation.

Consequently, communicative practices reflect not only linguistic competence but also social hierarchy, ethical principles, cultural expectations, and historical memory. Speech acts therefore function as indicators of both individual identity and collective cultural belonging.

Intercultural Communication and Ethnic Identity. In the contemporary globalized world, intercultural communication has become an essential component of social interaction. Increased mobility, digital communication, migration, and international cooperation have intensified contact between different linguistic communities.

Under such conditions, the preservation of ethnic identity acquires particular importance. Language remains one of the most effective mechanisms for maintaining cultural continuity and transmitting collective values across generations [9].

Intercultural communication involves interaction between different conceptual and communicative systems. Misunderstandings often arise because communicative participants rely on different cultural assumptions regarding politeness, emotional expression, indirectness, or social hierarchy.

Ethnopsycholinguistic research demonstrates that effective intercultural communication requires awareness of culturally specific communicative norms. Understanding the ethnocultural background of speech behavior contributes to reducing communicative barriers and improving mutual understanding.[8]

The study of speech acts within intercultural contexts also reveals the coexistence of universal communicative principles and nationally specific communicative strategies. While certain aspects of communication remain common to all human societies, others are deeply embedded in local cultural traditions.

Therefore, ethnopsycholinguistics contributes not only to theoretical linguistics but also to applied fields such as language education, intercultural communication, translation studies, diplomacy, and multicultural policy.

Conclusion. The analysis conducted in this article demonstrates that speech acts are profoundly influenced by ethnopsycholinguistic factors connected with cultural traditions, collective mentality, and social experience. Language reflects the historical development, worldview, and value system of an ethnos and therefore functions as both a communicative instrument and a repository of cultural memory.

Ethnolinguistic and ethnopsychological approaches reveal that communicative behavior cannot be fully understood outside its cultural context. Speech activity incorporates nationally specific communi-

cative patterns shaped through historical experience, social organization, traditions, and collective consciousness.

The interaction between language and culture becomes especially significant in intercultural communication, where different conceptual systems encounter one another. Successful communication in such contexts requires not only linguistic competence but also sensitivity toward cultural and ethnopsychological differences.

The findings confirm that language serves as a mechanism for preserving ethnic identity and transmitting cultural values across generations. The study of linguistic consciousness, speech behavior, and national worldview therefore remains one of the central directions of contemporary linguistic research.

Future investigations in ethnopsycholinguistics may focus on comparative analyses of speech behavior among different ethnic groups, the influence of globalization on national communicative models, and the transformation of linguistic consciousness in multilingual societies.

References:

(1). Boas F. Language and Culture. Chicago: University of Chicago Press, 1940.
(2). Tolstoy N.I. Slavic Ethnolinguistics and Cultural Studies, 1995.
(3). Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. Oxford University Press, 1997.
(4). Humboldt W. von. On Language and National Spirit, 1999.
(5). Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech, 1921.
(6). Whorf B.L. Language, Thought, and Reality, 1956.
(7). Maslova V.A. Linguoculturology. 2001.
(8). Karaulov Y.N. Russian Language Personality and National Consciousness, 1987.
(9). Telia V.N. Russian Phraseology and Cultural Semantics, 1996.

Jumatov Rashid Yangibayevich (Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Associate Professor of Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni),
Mutallapova Elena Ruslanovna (Teacher at Mamun University; mutallapova.yelena@icloud.com)

CONSTRUCTING MASCULINITY: A COMPARATIVE STUDY OF ENGLISH AND UZBEK YOUTH SLANG

Annotation. *While gender drives language variation, cross-cultural studies on masculine youth slang remain scarce. This qualitative comparative study analyzes how masculinity is constructed in English and Uzbek youth slang using data from social media, gaming, and linguistic literature. The findings show that while male slang in both languages builds identity, solidarity, and social status, their execution reflects distinct paths. English slang is characterized by rapid lexical innovation and flexibility. In contrast, Uzbek male slang remains anchored in traditional cultural norms, even as globalization and digital spaces introduce more English borrowings. Ultimately, the study illustrates how globalization drives linguistic convergence while preserving culturally specific communication patterns.*

Keywords: *masculinity, youth slang, sociolinguistics, English language, Uzbek language, language variation, gender, identity, discourse analysis.*

Jumatov Rashid Yangibayevich (filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Abu Rayhon Beruni nomidagi Urganch davlat universiteti dotsenti; rashidjumatov08@gmail.com),
Mutallapova Yelena Ruslanovna (Ma’mun universiteti o‘qituvchisi. mutallapova.yelena@icloud.com)

MASKULINLIKNING SHAKLLANISHI: INGLIZ VA O‘ZBEK YOSHLARI JARGONINING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya. *Genderni lisoniy o‘zgarishlarga ta’sir qiluvchi omil desak-da, turli madaniyatlardagi yoshlar jargoni (slang) misolida maskulinlikni o‘rganuvchi tadqiqotlar hali ham kam. Mazkur sifat qiyosiy tadqiqot ijtimoiy tarmoqlar, geyming va tilshunoslik adabiyotlari ma’lumotlariga tayanib, ingliz va o‘zbek yoshlar jargonida maskulinlikning shakllanish xususiyatlarini tahlil qiladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, har ikki tildagi erkaklar jargoni identifikatsiya, birdamlik va ijtimoiy maqomni yuzaga keltirsa-da, ularning namoyon bo‘lish yo‘llari turlichadir. Ingliz jargoni tezkor leksik innovatsiya va moslashuvchanlik bilan ajralib turadi. Aksincha, o‘zbek erkaklar jargon, garchi globallashuv va raqamli makon sababli unda inglizcha o‘zlashmalar ko‘payayotgan bo‘lsa-da, an’anaviy madaniy mezonlarga tayanadi. Xulosa qilib aytganda, tadqiqot globallashuv jarayoni lisoniy yaqinlashuv (konvergensiya)ga sabab bo‘lish barobarida, muloqotning madaniy jihatdan o‘ziga xos modellarini ham saqlab qolishini ko‘rsatib beradi.*

Kalit so‘zlar: *maskulinlik, yoshlar jargoni, sotsiolingvistika, ingliz tili, o‘zbek tili, til variantliligi, gender, identifikatsiya, diskurs tahlili.*

Жуматов Рашид Янгибаевич (Доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Беруни;rashidjumatov08@gmail.com),
Муталлапова Елена Руслановна Преподаватель университета Маъмуна;
mutallapova.yelena@icloud.com)

КОНСТРУИРОВАНИЕ МАСКУЛИННОСТИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО МОЛОДЕЖНОГО СЛЕНГА

Аннотация. *Несмотря на то, что гендер определяет языковую вариативность, кросс-культурные исследования маскулинного молодежного сленга остаются редкими. Данное качественное сравнительное исследование анализирует конструирование маскулинности в английском и узбекском молодежном сленге на основе данных из соцсетей, гейминг-платформ и лингвистической литературы. Результаты показывают, что хотя мужской сленг в обоих языках формирует идентичность, солидарность и социальный статус, траектории их реализации различаются. Английский сленг характеризуется быстрой лексической инновационностью и гибкостью. Напротив, узбекский мужской сленг остается привязанным к традиционным культурным нормам, даже несмотря на то, что глобализация и цифровизация внедряют в него все больше английских заимствований. В конечном итоге исследование показывает, как глобализация стимулирует языковую конвергенцию, одновременно сохраняя культурно-специфические модели коммуникации.*

Ключевые слова: *маскулинность, молодежный сленг, социолингвистика, английский язык, узбекский язык, языковая вариативность, гендер, идентичность, дискурс-анализ.*

Introduction. Language is a fundamental means through which individuals construct identity and establish social relationships. Sociolinguistic research has demonstrated that language variation is systematically influenced by social factors such as age, gender, and culture [11;112–115-b.]. Among these variables, gender plays a critical role in shaping linguistic behavior, making the relationship between language and gender a premier area of sociolinguistic inquiry.

Youth slang stands out as one of the most dynamic forms of language variation. It is characterized by rapid lexical innovation, constant evolution, and its utility in expressing identity, solidarity, and social status [7;42-b.]. The growth of digital communication has significantly accelerated the spread of slang through global platforms such as TikTok, Instagram, Reddit, Telegram, and YouTube. Consequently, English has become a primary global source of contemporary youth slang, influencing many regional languages, including Uzbek [6;78–80-b.].

Masculinity is increasingly viewed as a socially constructed identity that is expressed through performance, language, and interaction rather than as a purely biological characteristic [5; 71]. Male youth slang therefore provides a valuable window into how young men linguistically negotiate confidence, group solidarity, and social status. Previous studies suggest that male speakers frequently employ direct, humorous, and competitive language to construct their masculine identity [9;134–136-b., 3;89–91-b.]. In Uzbek linguistics, scholars have similarly emphasized the close relationship between language, culture, and communication, highlighting the influence of social change on linguistic development [16;45-b., 13;22–25-b., 14;67-b.].

Despite growing interest in youth language, comparative studies of masculinity in English and Uzbek youth slang remain scarce. Therefore, this study examines the linguistic features and communicative functions of male youth slang in both languages, exploring the influence of globalization and digital media on contemporary masculine communication.

Literature review. The relationship between language and society has been a central focus of sociolinguistic research for decades. Labov [11;180–184-b.] demonstrated that linguistic variation is systematically structured by social factors such as age, gender, and social class, establishing the theoretical foundation of variationist sociolinguistics. This seminal work highlighted that language reflects speakers' social identities and immediate communicative contexts.

Research on language and gender was significantly advanced by Lakoff [12;53–56-b.], who argued that linguistic differences between men and women are deeply shaped by socially constructed gender roles. Expanding this perspective, Holmes [9;152–155-b.] emphasized that male speakers often use language to express status, competition, and solidarity, while Coates [3;94–96-b.] noted that humor, teasing, and verbal play are defining features of male peer interaction. Similarly, Connell [5;77–81-b.] introduced the concept

of hegemonic masculinity, suggesting that masculine identity is continuously constructed and expressed through language and social practices.

Youth slang has also received considerable scholarly attention because of its role in identity formation. Eble [7; 63-65] defines slang as an informal variety of language that strengthens group identity and distinguishes insiders from outsiders. Likewise, Allan and Burridge [1; 24-26] argue that slang performs expressive and social functions, enabling speakers to communicate complex attitudes, emotions, and shared experiences. According to Crystal [6;92-b.], digital communication and social media have accelerated the creation and global spread of slang, making English a major source of lexical borrowing across diverse languages.

In Uzbek linguistics, Safarov [16;88–92-b.] emphasizes the importance of pragmatics in understanding language use within its specific communicative context. Mahmudov [13;54–58-b.] highlights the intrinsic relationship between language, culture, and national identity, while Nurmonov [14; 104-106] argues that lexical innovation directly reflects ongoing social and cultural shifts. Their foundational studies provide a valuable theoretical framework for examining contemporary youth slang in Uzbekistan. Although previous research has explored sociolinguistics, gender, and slang independently, comparative studies of masculinity in English and Uzbek youth slang remain limited. This study addresses this gap by examining the lexical features, communicative functions, and sociocultural influences that shape masculine slang in both languages.

Research methodology. 1. Research design. This study adopts a qualitative comparative research design to examine the linguistic construction of masculinity in English and Uzbek youth slang. A qualitative approach was selected because it enables an in-depth analysis of lexical choices, communicative functions, and pragmatic strategies within their sociocultural contexts. Rather than focusing on the frequency of slang expressions, the study investigates how language is employed by young male speakers to construct identity, establish social relationships, and negotiate group membership. The research is grounded in comparative sociolinguistics, allowing similarities and differences between English and Uzbek male youth slang to be examined systematically. This approach provides insight into both universal characteristics of masculine language and culture-specific linguistic practices.

2. Data collection. The linguistic data were collected from multiple sources to ensure authenticity and diversity. English slang expressions were gathered from publicly available content on TikTok, Reddit, Instagram, YouTube, Discord, and online gaming communities, where youth slang develops rapidly through everyday interaction. Uzbek examples were collected from Telegram channels, Instagram pages, TikTok videos, university students' online communication, and other forms of digital discourse commonly used by young speakers. To complement naturally occurring data, examples were also selected from contemporary sociolinguistic studies and online slang dictionaries. Only lexical items that were widely recognized among young speakers and actively used in contemporary communication were included in the analysis.

3. Methods of analysis. The collected data were analyzed using four complementary methods. Lexical analysis was employed to identify frequently occurring slang expressions and their meanings. Semantic analysis examined the contextual meanings and semantic shifts associated with these expressions. Pragmatic analysis focused on the communicative functions of slang, including solidarity, humor, competition, evaluation, and identity construction. Finally, comparative analysis was conducted to identify similarities and differences between English and Uzbek masculine slang. The interpretation of the findings was informed by variationist sociolinguistics [11;201–205-b.], theories of language and gender [9;160-b., 5;84-b.], and Uzbek pragmalinguistic approaches [16;114-b.].

Analysis and results. The analysis demonstrates that masculine youth slang in both English and Uzbek serves as a linguistic resource for expressing solidarity, negotiating social status, constructing masculine identity, and reinforcing peer-group relationships. Although globalization has contributed to the increasing similarity of youth slang across languages, important cultural differences remain in the ways masculinity is expressed through language.

1. Brotherhood and solidarity. One of the most prominent characteristics of male youth slang is the expression of friendship and group solidarity. In both English and Uzbek, young men frequently employ informal forms of address that reinforce interpersonal closeness and group identity.

Table 1

Expressions of brotherhood

English	Uzbek	Communicative Function
Bro	Brat	Friendship
Homie	Aka	Group identity
My guy	Do‘stim	Solidarity
Fam	O‘zimizniki	In-group membership

Example (English): *“Bro, you handled that situation perfectly.”*

Example (Uzbek): *“Brat, bugun zo‘r o‘ynading.”*

These expressions function primarily as markers of social affiliation rather than literal kinship. Their frequent use reflects the importance of peer solidarity and mutual validation in male communication. As noted in contemporary lexicographical projects, the cross-cultural evolution of terms like *bro* demonstrates how traditional concepts of kinship are reshaped to serve immediate conversational goals and construct in-group boundaries within male peer groups [15].

2. **Competition and social status.** The findings indicate that masculine slang frequently emphasizes achievement, confidence, and social status. Such expressions are particularly common in sports, gaming, and online discourse.

Table 2

Competition-Oriented Slang

Expression	Meaning
GOAT	Greatest of All Time
Flex	Display achievements
Sigma	Independent and confident male
Alpha	Dominant individual
W	Success
L	Failure
Zo‘r	Excellent
Gap yo‘q	Outstanding
Krutoy	Cool, respected

Example (English): *“He’s the GOAT. Nobody can beat him.”*

Example (Uzbek): *“Gap yo‘q, bugungi o‘yining juda zo‘r edi.”*

These expressions reflect the weight of competition and peer recognition in constructing masculine identities. Modern dictionaries highlight that acronimic innovations such as *GOAT* (Greatest of All Time) have completely migrated into general urban speech to denote peak performance and hierarchy [2]. In the Uzbek context, empirical data shows that even while adapting Russian loans (e.g., *krutoy*) or English structural forms, male speakers utilize status slang significantly more often than female peers to claim social dominance and peer prestige [10;14-b.].

3. Humor and verbal interaction. Humor represents another central feature of masculine communication. Young men often employ slang to tease friends, create entertainment, and strengthen interpersonal relationships. Common cross-cultural expressions include: *clown, roast, troll, cringe,* and *NPC (Non-Player Character)*.

Unlike direct insults, these expressions frequently function as forms of playful interaction that reinforce rather than weaken social relationships [3;118–120-b.]. Within male friendship groups, humorous teasing or ironizing behaviors serve as indicators of high familiarity, trust, and shared subcultural knowledge.

4. Gaming and digital culture. Digital culture has become one of the most influential sources of contemporary masculine slang. Online gaming communities have introduced numerous expressions that have subsequently entered everyday conversation.

Table 3

Gaming-Related Slang

Expression	Meaning
Noob	Inexperienced player
Carry	Lead a team to victory
Buff	Improve performance
Nerf	Reduce effectiveness
AFK	Away from keyboard

Although these expressions originated strictly within gaming spaces, they are increasingly used metaphorically in general youth discourse. Recent research into internet culture shows that the adoption of terminology like *noob* or *carry* allows young males to map virtual achievement metrics directly onto real-life situations, solidifying their gender performativity through technological literacy [4]. For instance, the expression *noob* is frequently applied to any inexperienced person regardless of the task, illustrating the seamless expansion of digital vocabulary into daily life.

Conclusion. This study examined the linguistic construction of masculinity in English and Uzbek youth slang from a comparative sociolinguistic perspective. The findings indicate that male youth slang serves multiple communicative functions, including the expression of solidarity, identity, humor, competition, and social status. Despite increasing globalization and the widespread influence of English-language digital media, Uzbek male youth slang continues to reflect national cultural values and communicative traditions.

The comparative analysis revealed both similarities and differences between the two linguistic communities. English youth slang demonstrates greater lexical innovation and rapid development, whereas Uzbek youth slang combines indigenous expressions with borrowed English vocabulary that has been adapted to local linguistic and cultural contexts. These findings highlight the interaction between globalization and cultural identity in shaping contemporary youth language.

The study contributes to sociolinguistic research by providing a comparative analysis of masculinity in English and Uzbek youth slang and by demonstrating the role of slang in the construction of masculine identity. Future research may expand the scope of this study by employing larger linguistic corpora, quantitative methods, or cross-cultural comparisons involving additional languages and digital communities. Such research would further enhance our understanding of gendered language variation and the continuing evolution of youth slang in the digital era.

References:

(1). Allan K., & Burridge K. (2006). Forbidden words: Taboo and the censoring of language. Cambridge University Press, p. 1–34.

(2). Cambridge University Press. (n.d.). GOAT. In Cambridge Dictionary. Retrieved from https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/goat

(3). Coates J. (2004). Women, men and language (3rd ed.). Routledge, p. 86–110.

(4). Conditt J. (2023). A Brief Exploration of Gender Related Internet Slang. UChicago Voices. University of Chicago. Retrieved from https://voices.uchicago.edu/202304gnse15002-06/2023/11/09/a-brief-exploration-of-gender-related-internet-slang/

(5). Connell RW. (1995). Masculinities. University of California Press, p. 67–86.

(6). Crystal D. (2011). Internet linguistics: A student guide. Routledge, p. 75–98.

(7). Eble C. (1996). Slang and sociability: In-group language among college students. University of North Carolina Press, p. 25–54.

(8). Eckert P. (2000). Linguistic variation as social practice. Blackwell, p. 45–72.

(9). Holmes J. (2013). An introduction to sociolinguistics (4th ed.). Routledge, p. 130–165.

(10). Kurnia H. (2020). Gender Influence on Slang Used by Teenagers. Neliti Repository, p. 12–19. Retrieved from https://media.neliti.com/media/publications/191073-EN-gender-influence-on-slang-used-by-teenag.pdf

(11). Labov W. (1972). Sociolinguistic patterns. University of Pennsylvania Press, p. 160–202.

(12). Lakoff R. (1975). Language and woman's place. Harper & Row, p. 43–68.

(13). Mahmudov N. (2012). Til va nutq madaniyati. “Ma'naviyat”, 22–48-betlar.

(14). Nurmonov A. (2012). O‘zbek tilshunosligi nazariyasi. “Yangi asr avlodi”, 95–118-betlar.

(15). Urban Dictionary (n.d.). Bro. In Urban Dictionary. Retrieved from https://www.urbandictionary.com/define.php?term=Bro

(16). Safarov Sh. (2008). Pragmalingvistika. “Fan”, 74–96-betlar.

(17). Trudgill P. (2000). Sociolinguistic society (4th ed.). Penguin, p. 23–51.
(18). Wardhaugh R., & Fuller J.M. (2021). An introduction to sociolinguistics (8th ed.). Wiley-Blackwell, p. 115–142.
(20). Yule G. (2020). The study of language (7th ed.). Cambridge University Press, p. 240–265.

Abduhalilova Mohinur Abrorbek qizi (Student of NAMSU; Abduxalilovamoxinur59@gmail.com)

TASK-BASED LEARNING FOR ADULT LEARNERS: A SMALL-SCALE STUDY ON IMPROVING SPEAKING SKILLS IN AN ESL CLASSROOM

Annotation. *This paper explores how task-based learning (TBL) works with adult English learners. As a student teacher, I tried TBL in my currently working educational center with 12 adult general English learners. I used pre- and post-speaking tests plus a simple survey. The results showed better fluency and more confidence after four weeks of tasks like role-plays and information gaps. This matches what other studies say about TBL helping adults because it feels real and practical. Limitations include the small group and no control class. Implications for teachers and ideas for future work are discussed.*

Keywords: *Task-Based Learning, TBL, adult learners, general English, speaking fluency, confidence, role-plays, information gaps, educational center, ESL/EFL.*

Abduxalilova Moxinur Abrorbek qizi (NamDU talabasi; Abduxalilovamoxinur59@gmail.com)

KATTA YOSHDAGI O‘QUVCHILAR UCHUN VAZIFAGA ASOSLANGAN TA’LIM: ESL SINFXONASIDA OG‘ZAKI NUTQ KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH BO‘YICHA KICHIK KO‘LAMLI TADQIQOT

Annotatsiya. *Ushbu maqolada vazifalarga asoslangan o‘qitish (Task-Based Learning, TBL) Yoshi katta ingliz tilini o‘rganuvchilar bilan qanday ishlayotgani o‘rganiladi. Talaba-o‘qituvchi sifatida men hozirgi ishlayotgan ta’lim markazimda 12 nafar katta umumiy ingliz tili o‘quvchilari bilan TBLni sinab ko‘rdim. Oldindan va keyingi og‘zaki sinov testlari hamda oddiy so‘rovnoma ishlatildi. Natijalar to‘rt hafta davomida rol o‘ynash va ma’lumot bo‘shliqlari kabi vazifalardan so‘ng ravonlik va ishonchning yaxshilanganini ko‘rsatdi. Bu boshqa tadqiqotlarning kattalarga TBL yordam berishi haqidagi xulosalariga mos keladi, chunki u real va amaliy tuyuladi. Cheklovlar kichik guruh va nazorat sinfining yo‘qligini o‘z ichiga oladi. O‘qituvchilar uchun oqibatlar va kelajakdagi ishlar uchun g‘oyalar muhokama qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *vazifalarga asoslangan o‘rganish tizimi, TBL, ta’lim markazi, og‘zaki sinov testlari, so‘rovnoma, rol o‘ynash metodi.*

Абдухалилова Мохинур Аброрбек қизи (студентка Наманганского государственного университета; Abduxalilovamoxinur59@gmail.com)

ОБУЧЕНИЕ НА ОСНОВЕ ЗАДАНИЙ ДЛЯ ВЗРОСЛЫХ УЧАЩИХСЯ: НЕБОЛЬШОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПО УЛУЧШЕНИЮ НАВЫКОВ УСТНОЙ РЕЧИ В КЛАССЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Аннотация. *В данной статье исследуется, как работает обучение на основе заданий (Task-Based Learning, TBL) со взрослыми, изучающими английский язык. Как студент-практикант, я применил TBL в образовательном центре, где сейчас работаю, с группой из 12 взрослых учащихся общего английского. Были проведены пред- и пост-тесты говорения, а также простой опрос. Результаты показали заметное улучшение беглости речи и уверенности в себе после четырёх недель занятий с заданиями, такими как ролевые игры и информационные пробелы. Эти выводы соответствуют результатам других исследований, которые отмечают, что TBL помогает взрослым, потому что задания кажутся реальными и практически полезными. Среди ограничений - небольшая выборка и отсутствие контрольной группы. В статье обсуждаются практические выводы для преподавателей и предложения для дальнейших исследований.*

Ключевые слова: *обучение на основе заданий, TBL, взрослые обучающиеся, общий английский, беглость речи, уверенность, ролевые игры, информационные пробелы, образовательный центр, ESL/EFL.*

Introduction. Adult learners are different from kids in language classes. They bring life experience, want practical skills for jobs or daily life, and learn best when things connect to their needs (Knowles, 1975). Traditional grammar lessons sometimes feel boring or too hard for them because they already know what they want to say but struggle with speaking fluently.

Task-Based Learning (TBL) is an approach where students do real tasks using the language instead of just studying rules. Jane Willis (1996) explains a framework with three stages: pre-task (get ready), task cycle (do the activity), and post-task (talk about language). In TBL, the focus is on meaning and completing

something useful, like planning a trip or doing a job interview. This creates an "information gap" so learners must talk to each other.

Research shows TBL helps adult ESL students a lot. Huang (2022) says tasks make learning relevant to real life outside class, value learners' experiences, and build motivation because adults feel they are doing something practical. Hambardzumyan (2025) found TBL improves speaking fluency through repetition and scaffolding, helping adults feel more confident and automatic with words. However, most big studies happen in universities or big programs. I wanted to test TBL in a small local evening class for adult beginners and immigrants. My research question was: Does TBL improve speaking fluency and confidence for these adult learners over four weeks?

Methods. I did this as an action research project for my general English class. The participants were 12 adult ESL learners (ages 18–25, 7 women and 5 men) at educational language center in my city. Most were students or unemployed people, working in low-skill jobs or looking for better ones. Their English level was beginner to low-intermediate. Everyone gave consent, realizing it would be better for their usage of language.

I used a simple pre-test/post-test design with a survey. No control group because it was just one small class.

Pre-test: On day 1, each student did a 2-minute speaking task alone (describe your daily routine) recorded on my phone. I scored fluency on a simple 10-point rubric (speed, pauses, clarity, completeness) based on ideas from Willis (1996).

TBL lessons: I followed Willis' framework for four 90-minute evening classes (one per week).

Pre-task: Warm-up and vocabulary help (5–10 min).

Task cycle: Pairs or groups did meaningful tasks (main part). Examples:

1. Information gap – "Describe your dream job and ask your partner about theirs" (adapted from Huang, 2022).
2. Role-play – Job interview practice (one student is boss, other is applicant).
3. Problem-solving – Plan a weekend trip on a budget using pictures and a map.
4. Opinion gap – Discuss "What makes a good employee?" and agree on three tips.

Post-task: Report to class, then focus on form (correct common mistakes together). I gave simple scaffolding like word banks and planning time (2 minutes before speaking), as recommended by Hambardzumyan (2025).

Post-test and survey: After four weeks, same speaking task as pre-test plus a 10-question Likert survey (1–5 scale) on confidence, motivation, and usefulness. I also wrote field notes on participation.

Analysis was basic: average scores before/after, percentage of survey answers, and a few quotes from students. Everything was anonymous.

Results. Speaking scores improved in everyone. Average pre-test score was 5.2/10 (lots of pauses, short answers). Post-test average rose to 7.8/10. Everyone spoke longer (average 45 seconds more) and had fewer hesitations.

Here is a simple table of average scores:

Measure	Pre-test (avg)	Post-test (avg)	Improvement
Fluency (speed/pauses)	4.8	7.5	+2.7
Clarity & vocabulary	5.1	7.9	+2.8
Completeness	5.7	8.0	+2.3
Overall	**5.2**	**7.8**	**+2.6**

Survey results (12 students):

- 76% said they felt "more confident speaking" (4 or 5 on scale).
- 100% agreed tasks felt "useful for real life."
- 83% liked working in pairs better than teacher lectures.
- One student wrote: "Now I practice job interviews at home with my wife – it helps!"

In class, I saw more laughter and volunteering after week 2. Shy students opened up during role-plays.

Discussion. The results match what other researchers found. Adult learners improved fluency because tasks were practical and repeated, just like Hambardzumyan (2025) said. They got motivated when tasks used their own experiences, like talking about jobs instead of textbook grammar. This fits adult learning theory – they are self-directed and problem-centered (Knowles, 1975).

The biggest gains were in confidence and length of speaking, not perfect grammar. That makes sense in TBL: focus on meaning first, accuracy later. Students told me the tasks felt less stressful than tests.

Limitations: Small sample (only 12 people), no control group, and I was both teacher and researcher so maybe bias. Classes were only four weeks – longer might show more. Also, some students missed sessions because of work.

Still, for a student project this was useful. Teachers in community programs can easily adapt textbook pages into tasks (Huang, 2022 gives good examples). Future research could compare TBL with regular lessons in bigger groups or test writing too.

Conclusion. Task-based learning seems great for adult ESL learners. It makes classes active and relevant, which helps them speak better and feel confident. I will use TBL in my future teaching. This small study shows even beginners can benefit when tasks are simple and supported.

References:

(1). Ellis R. (2003). Task-Based Language Learning and Teaching. Oxford University Press.

(2). Hambardzumyan G. (2025). The Effectiveness of Task-Based Learning for Improving Speaking Fluency Among Adult ESL Learners. European Journal of English Language and Literature Studies, 13(3), p. 91–112.

(3). Huang J. (2022). Task-based language teaching and rigorous instruction in beginning English as a second language classrooms. New Directions for Adult and Continuing Education. https://doi.org/ 10. 1002/ ace.20468

(4). Knowles M.S. (1975). Self-Directed Learning: A Guide for Learners and Teachers. Association Press.

(5). Long M.H. (2015). Second Language Acquisition and Task-Based Language Teaching. Wiley-Blackwell.

(6). Nunan D. (2004). Task-Based Language Teaching. Cambridge University Press.

(7). Richards J.C. (2006). Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press.

(8). Skehan P. (1998). A Cognitive Approach to Language Learning. Oxford University Press.

(9). Willis J. (1996). A Framework for Task-Based Learning. Longman.

Achilova Mohira Kamiljon qizi (O‘zDJTU “Nemis tili nazariy fanlar” kafedrasi stajyor o‘qituvchisi)

CHET TILINI O‘QITISHDA FIKRLASH KOMPETENSIYASI: BESHINCHI ASOSIY KO‘NIKMA SIFATIDA KONSEPTUAL MODEL VA INTEGRATSIYA MEXANIZMLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqola chet tilini o‘qitishda fikrlash kompetensiyasini tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish bilan bir qatorda beshinchi asosiy ko‘nikma sifatida konseptuallashtirish va uni tizimli rivojlantirish masalasini yoritadi. Tadqiqot maqsadi fikrlash kompetensiyasining didaktik ta’rifi, tarkibiy indikatorlari hamda o‘quv jarayoniga integratsiya mexanizmlarini IMRAD mantiqida asoslashdan iborat. Metodologiya sifatida konseptual tahlil, kompetensiya xaritalash, o‘quv topshiriqlarini kognitiv darajalar bo‘yicha modellashtirish hamda kichik miqyosli sinfiy diagnostika ma’lumotlarini umumlashtirish usullari qo‘llandi. Ilmiy yangilik shundan iboratki, fikrlash kompetensiyasi chet tilidagi nutqiy faoliyatni sifat jihatdan boshqaruvchi metako‘nikma sifatida operatsionallashtirildi, baholash rubrikasi va o‘quv modullari uchun integrativ model taklif qilindi. Amaliy ahamiyat esa o‘qituvchilar uchun topshiriq dizayni va natijaga yo‘naltirilgan baholash mezonlarini ishlab chiqish imkonini beradi.*

Kalit so‘zlar: *chet tili didaktikasi, fikrlash kompetensiyasi, metakognitsiya, tanqidiy fikrlash, topshiriq dizayni, rubrika, baholash.*

МЫСЛИТЕЛЬНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ: КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ И МЕХАНИЗМЫ ИНТЕГРАЦИИ В КАЧЕСТВЕ ПЯТОГО БАЗОВОГО НАВЫКА

Аннотация. *В статье рассматривается развитие мыслительной компетенции в обучении иностранному языку как пятого базового навыка наряду с аудированием, говорением, чтением и письмом. Цель исследования заключается в концептуализации мыслительной компетенции, выявлении ее операциональных индикаторов и обосновании механизмов интеграции в учебный процесс в логике IMRAD. Методология включает концептуальный анализ, картирование компетенций, моделирование заданий по когнитивным уровням и обобщение данных маломасштабной аудиторной диагностики. Научная новизна состоит в операционализации мыслительной компетенции как метанавыка, управляющего качеством речевой деятельности на иностранном языке, а также в предложении интегративной модели модулей и оценочной рубрики. Практическая значимость выражается в возможности проектирования заданий, ориентированных на результат, и внедрения критериев оценивания, поддерживающих аргументацию, анализ и перенос знаний в иноязычной коммуникации.*

Ключевые слова: *дидактика иностранного языка, мыслительная компетенция, метакогниция, критическое мышление, проектирование заданий, рубрика, оценивание.*

THINKING COMPETENCE IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING: A CONCEPTUAL MODEL AND INTEGRATION MECHANISMS AS THE FIFTH KEY SKILL

Annotation. *This article examines the development of thinking competence in foreign language education as a fifth core skill alongside listening, speaking, reading, and writing. The study aims to conceptualize thinking competence, specify its operational indicators, and justify mechanisms for integrating it into classroom practice within an IMRAD framework. The methodology combines conceptual analysis, competence mapping, cognitive-level task modeling, and the synthesis of small-scale classroom diagnostic data. The novelty lies in operationalizing thinking competence as a meta-skill that regulates the quality of language performance, and in proposing an integrative model that connects instructional modules with an analytic assessment rubric. The practical contribution is the provision of task-design principles and outcome-oriented criteria that foster reasoning, analysis, and knowledge transfer in foreign-language communication, enabling teachers to align instruction, learning evidence, and assessment decisions.*

Keywords: *foreign language didactics, thinking competence, metacognition, critical thinking, task design, analytic rubric, assessment.*

Kirish. (Introduction) Chet tilini o‘qitish amaliyotida asosiy e’tibor odatda to‘rt ko‘nikma, ya’ni, tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozishga qaratiladi, biroq ularni muvaffaqiyatli bajarishning ichki boshqaruvchisi bo‘lgan fikrlash kompetensiyasi, ko‘pincha, yashirin komponent sifatida qoladi. Fikrlash kompetensiyasi ta’rifan muammoli vaziyatni tahlil qilish, dalillash, xulosa chiqarish va o‘z nuqtayi nazarini tekshirish kabi kognitiv-amaliy harakatlar majmuasidir, mexanizm sifatida esa u til birliklarini tanlashdan

tortib diskursni qurishgacha bo‘lgan jarayonlarda nazorat va refleksiyani ta’minlaydi. Masalan, o‘quvchi bahs-munozarada “Menimcha” kabi diskurs markerlarini ishlatishdan avval dalillarni saralay olmasa, grammatik jihatdan to‘g‘ri jumlalar ham kommunikativ jihatdan ishontiruvchi bo‘lmaydi. Xalqaro baholash tajribalarida yuqori darajali o‘qish savodxonligi topshiriqlari, ko‘pincha, tahlil va inferensiyani talab qilishi, shuningdek, sinfiy kuzatuvlarda murakkab savollarga javob berishda o‘quvchilarning sezilarli qismi dalil keltirishda qiynalishi kabi ko‘rsatkichlar fikrlash kompetensiyasini alohida ko‘nikma sifatida ko‘rishni kuchaytiradi. Ilmiy nuqtayi nazardan, bu muammo kompetensiyaviy yondashuvda “metako‘nikma” tushunchasi bilan izohlanadi, ya’ni, fikrlash til o‘rganishning natijasi emas, balki uning sifati va chuqurligini belgilovchi regulator vazifasini bajaradi[1].

Mavjud ilmiy yondashuvlarda fikrlash odatda tanqidiy fikrlash, metakognitsiya yoki muammoli ta’lim doirasida tasvirlanadi, ammo ularni chet tilining o‘quv natijalari bilan integratsiyalash darajasi har doim ham izchil emas. Tanqidiy fikrlash ta’rifan dalilning ishonchliligini baholash va mantiqiy xatolarni aniqlashga qaratilgan bo‘lsa, mexanizm sifatida u matn va nutqni strukturalash hamda argumentatsiya bog‘lovchilarini tanlashni boshqaradi. Misol tariqasida o‘quvchi o‘qilgan maqoladagi “sababi”, “natijada”, “shunga qaramay” kabi signal so‘zlarni ajratib, muallif pozitsiyasini aniqlasa, u nafaqat leksikani, balki mantiqiy tuzilmani ham o‘zlashtiradi.[2] Empirik kuzatuvlarda argumentativ yozuv topshiriqlarida rubrika bo‘yicha “dalil va asos” mezoni boshqa mezonlarga nisbatan pastroq ball olishi tez-tez uchrashi fikrlash komponenti yetarli mashq qilinmasligini ko‘rsatadi. Ilmiy izoh shundan iboratki, tilni o‘rganishdagi kognitiv yuklama nazariyasi bo‘yicha o‘quvchi resurslari fonetika yoki grammatika bilan band bo‘lsa, yuqori tartibli fikrlash operatsiyalari uchun resurs yetishmasligi mumkin, demak, fikrlashni alohida didaktik obyekt sifatida rejalash zarur.[3]

Ushbu tadqiqotning maqsadi chet tilini o‘qitishda fikrlash kompetensiyasini beshinchi asosiy ko‘nikma sifatida operatsionallashtirish, uning indikatorlarini belgilash va o‘quv jarayoniga integratsiya qilish modelini asoslashdan iborat. Vazifalar sifatida, birinchidan, fikrlash kompetensiyasining tarkibiy qismlari, ya’ni tahlil, sintez, baholash, metarefleksiya va transfer indikatorlari ta’riflanadi; ikkinchidan, topshiriq dizayni uchun kognitiv darajalar bo‘yicha moslashtirish mexanizmi ko‘rsatiladi; uchinchidan, baholash rubrikasi va diagnostika ko‘rsatkichlari taklif etiladi. Masalan, “muallif fikriga qarshi dalil yozing” topshirig‘i faqat yozish ko‘nikmasini emas, qarama-qarshi argument qurish fikrlashini ham sinovdan o‘tkazadi. Raqamli mezon sifatida, rubrikada kamida to‘rtta daraja va har darajada ikki-uch indikatorning mavjudligi baholashni barqarorlashtirishga xizmat qiladi, chunki bir indikatorga tayanish subyektivlikni oshiradi. Ilmiy yangilik sifatida maqola fikrlashni to‘rt ko‘nikmaga qo‘shimcha bezak emas, balki ularning mazmunini boshqaruvchi asosiy o‘quv natijasi sifatida ko‘rsatadi, amaliy ahamiyati esa dars rejasini kognitiv maqsadlar bilan uyg‘unlashtirish imkonini yaratadi.[4]

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature Review). Chet tilini o‘qitishda fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish masalasi ko‘plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan o‘rganilgan. Kompetensiyaviy yondashuv asosida til o‘qitish nazariyasini ishlab chiqishda J.Jalolov va O‘.Hoshimovlarning ishlari muhim metodik manba hisoblanadi. Ular chet tilini o‘qitishda kommunikativ kompetensiyani shakllantirishning nazariy va amaliy jihatlarini yoritib bergan.

Fikrlash jarayonlarining til bilan o‘zaro bog‘liqligi masalasi L.S.Vigotskiyning tadqiqotlarida keng yoritilgan. Olimning fikricha, tafakkur va nutq bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, til insonning kognitiv rivojlanishida asosiy vosita vazifasini bajaradi. Mazkur yondashuv chet tilini o‘rganishda fikrlash kompetensiyasining ahamiyatini tushuntirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Tanqidiy fikrlash va kognitiv ko‘nikmalarni rivojlantirish masalalari esa Anderson va Krathwohl tomonidan takomillashtirilgan Bloom taksonomiyasida ham aks etgan. Ushbu modelda bilish jarayonlari eslab qolishdan tortib yaratish darajasigacha bosqichma-bosqich rivojlanishi ko‘rsatiladi. Chet tili darslarida yuqori darajadagi kognitiv faoliyatni talab qiluvchi topshiriqlardan foydalanish o‘quvchilarning fikrlash kompetensiyasini shakllantirishga yordam beradi. CEFR (Common European Framework of Reference for Languages) hujjatida ham til o‘r-ganuvchilarning mustaqil fikrlashi, muammolarni hal qilishi va kommunikativ vaziyatlarda samarali qaror qabul qilishi muhim kompetensiyalar sifatida qayd etilgan. Zamonaviy yondashuvlarda til bilimlari faqat grammatik va leksik ko‘nikmalar bilan cheklanib qolmay, balki o‘quvchining analitik va tanqidiy fikrlash

[1] Hoshimov O‘., Yoqubov I. Ingliz tilini o‘qitish metodikasi. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2003, 256-bet.
[2] Jalolov J. Chet tillarni o‘qitish metodikasi. Toshkent, “O‘qituvchi’, 2012, 320-bet.
[3] Выготский Л.С. Мышление и речь. Москва, АСТ, 2019, 640 с.
[4] Jalolov J. Chet tillarni o‘qitish metodikasi. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2012, 320-bet.

qobiliyatlari bilan ham bog‘liq holda baholanadi. R.Ellisning Task-Based Language Teaching konsepsiyasi ham fikrlash va kommunikatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlikni ta’kidlaydi. Muammoli vaziyatlar, loyiha ishlari va munozaralarga asoslangan topshiriqlar o‘quvchilarning ham til, ham fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyatida fikrlash kompetensiyasi kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Uni chet tilini o‘qitishdagi mustaqil, beshinchi asosiy ko‘nikma sifatida talqin qiluvchi tadqiqotlar yetarli emas. Shu sababli mazkur tadqiqot fikrlash kompetensiyasining konseptual modelini ishlab chiqish va uni o‘quv jarayoniga integratsiya qilish mexanizmlarini aniqlashga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology). Tadqiqotda fikrlash kompetensiyasini ta’riflash uchun nazariy-konseptual tahlil qo‘llanildi, bunda kompetensiya tushunchasi o‘quv natijasi, jarayon va baholash birliklari birligida ko‘rib chiqildi. Ta’rifiy mexanizm sifatida Bloom taksonomiyasining yangilangan kognitiv darajalari hamda kommunikativ yondashuvning vazifaga yo‘naltirilgan modeli o‘zaro moslashtirildi, chunki chet tilidagi vazifa real kommunikativ niyat va kognitiv operatsiyani birlashtiradi. Masalan, “taqqoslang va xulosa qiling” tipidagi topshiriq o‘qish matnini tushunish bilan birga kategoriyalash va umumlashtirishni talab qiladi. Ma’lumotlar bazasi sifatida 2 ta akademik litsey guruhida o‘tkazilgan 6 haftalik minimodul doirasida to‘plangan yozma ishlar, munozara transkriptlari va rubrika ballari umumlashtirildi; jami 48 nafar o‘quvchining 192 ta artefakti tahlil birligi sifatida olindi. Ilmiy izoh sifatida bunday dizayn kichik miqyosli bo‘lsa-da, indikatorlarning amaliy ishlashini tekshirish va konseptual modelning ichki mantiqiy uyg‘unligini baholash uchun yetarli dalillilik beradi.[1]

Operatsionallashtirish bosqichida fikrlash kompetensiyasi besh komponentga ajratildi: tahlil, dalillash, metarefleksiya, kreativ transfer va qaror qabul qilish. Mexanizm sifatida har bir komponent til ko‘nikmalariga “kiritma” sifatida emas, balki o‘sha ko‘nikma ichida kuzatiladigan xatti-harakat indikatorlari ko‘rinishida ifodalandi, chunki o‘quvchining fikrlashi faqat yakuniy javobda emas, balki tanlangan leksika, bog‘lovchilar va matn tuzilishida namoyon bo‘ladi. Misol uchun, dalillash indikatori sifatida “da’vo plus asos plus misol” triadasi belgilandi va u nemis tilida These-Begründung-Beispiel, rus tilida тезис-обоснование, пример, o‘zbek tilida da’vo-asos-misol ko‘rinishida tahlil qilindi. Raqamli jihatdan rubrika 4 darajali shkala bo‘yicha tuzildi va har bir komponent uchun 3 tadan indikator belgilandi, natijada umumiy 15 indikatorli baholash matritsasi shakllandi. Ilmiy izoh shundan iboratki, indikatorlarning ko‘pligi baholashni murakkablashtiradi, biroq komponentlar bo‘yicha klasterlash interrater moslikni oshiradi va o‘qituvchi uchun teskari aloqani aniqroq qiladi.[2]

Tahlil va natijalar (Analysis and Results). Fikrlash kompetensiyasini beshinchi asosiy ko‘nikma sifatida ifodalovchi integrativ model ishlab chiqildi, bunda u til ko‘nikmalarini “ustidan boshqaruvchi” metako‘nikma sifatida joylashtirildi. Modelning mexanizmi uch qatlamdan iborat bo‘ldi: kognitiv operatsiyalar qatlami, diskurs vositalari qatlami va baholash dalillari qatlami, ya’ni, fikrlash avval operatsiya sifatida rejalashtiriladi, so‘ng til birliklari orqali ifodalanadi va nihoyat rubrika orqali qayd etiladi. Masalan, tahlil operatsiyasi diskursda taqqoslash konstruktsiyalari orqali ko‘rinadi, baholashda esa “taqqoslash mezonlari aniq” indikatorida ball oladi. Raqamli natija sifatida 15 indikator ichida 11 tasi bo‘yicha o‘sish kuzatildi, 4 tasi bo‘yicha o‘sish minimal bo‘lib, ular, asosan, metarefleksiya bilan bog‘liq indikatorlar edi. Ilmiy izoh shundan iboratki, metarefleksiya ko‘nikmasi til resursidan tashqari o‘quvchining o‘zini kuzatish odatini talab qiladi va u qisqa modulda sekin shakllanadi.

Topshiriq dizayni bo‘yicha natijalar shuni ko‘rsatdiki, fikrlashni rivojlantirish uchun vazifalar kognitiv talab darajasi bo‘yicha eskalatsiya qilinishi zarur, ya’ni avval identifikatsiya, keyin tahlil, so‘ng baholash va transferga o‘tiladi. Mexanizm sifatida har bir darsda “kirish signali, dalil banki, argument konstruksiyasi, refleksiya” ketma-ketligi qo‘llanganda o‘quvchi mantiqiy tuzilmani takroran mashq qiladi. Misol tariqasida, o‘qish matnidan 3 ta da’voni ajratish, keyin har biri uchun 2 tadan dalil topish, so‘ng bitta da’voga qarshi misol keltirish kabi qadamlashgan topshiriqlar eng barqaror natija berdi. Raqamli ko‘rsatkich sifatida bunday qadamlashgan topshiriqlarda “dalil-misol” juftligi to‘g‘ri ishlatilishi 58 foizdan 79 foizga oshdi, erkin yozuv topshiriqlarida esa bu ko‘rsatkich 61 foiz atrofida qoldi. Ilmiy izoh shundan iboratki, skaffoldlash kognitiv yuklamani muvozanatlashtiradi va til shakllari bilan fikrlash operatsiyalarini bir vaqtda boshqarishga yordam beradi.

---

[1]Brown H.D. Language assessment: Principles and classroom practices. White Plains, Pearson Education, 2004, 362 p.

[2]Anderson L.W., Krathwohl D.R. A taxonomy for learning, teaching, and assessing. New York, Longman, 2001,352 p.

Integratsiya modelini amaliy qo‘llash uchun taqqoslama jadval ishlab chiqildi, unda an’anaviy to‘rt ko‘nikma va beshinchi ko‘nikma sifatidagi fikrlashning funksional farqlari ko‘rsatildi. Mexanizm sifatida jadval “maqsad birligi, jarayon birligi, baholash dalili” mezonlari asosida tuzildi, chunki didaktik tizimda har bir ko‘nikma shu uchlik bilan boshqariladi. Misol tariqasida, o‘qish ko‘nikmasida maqsad matnni tushunish bo‘lsa, fikrlash ko‘nikmasida maqsad tushunilgan ma’lumot asosida xulosa chiqarish va baholashdir. Raqamli jihatdan jadval 6 ta mezon va 5 ta ko‘nikma bo‘yicha 30 ta hujayrani qamrab oldi, bu o‘qituvchiga dars rejasida qaysi komponentlar yetishmayotganini tez aniqlash imkonini beradi. Ilmiy izoh sifatida bunday vizual-komparativ vosita konseptual modelning amaliy tarjimasidir va metodik qarorlarni izchil qilishga xizmat qiladi.

To‘rt ko‘nikma va fikrlash kompetensiyasining taqqoslama tavsifi. Ko‘nikma. Maqsad. Asosiy mexanizm. Tipik mahsulot. Baholash dalili. Kutiladigan xato.

Tinglab tushunish. Axborotni ajratish. Signal so‘z va kontekst. Qisqa javob. To‘g‘ri faktlar ulushi. Detalni yo‘qotish

Gapirish. Og‘zaki ifoda. Rejalash va monitoринг. Monolog yoki dialog. Ravonlik va aniqlik. Mantiqiy sakrash

O‘qish. Matnni anglash. Inferensiya va skimming. Konspekt. Asosiy g‘oya aniqligi. Noto‘g‘ri xulosa

Yozish. Matn yaratish. Reja va tahrir. Insho. Tuzilma va grammatika. Dalilsiz da’vo.

Fikrlash. Xulosa va baholash. Tahlil, dalillash, refleksiya. Argument xaritasi. Indikatorlar bo‘yicha rubrika. Asossiz umumlashtirish

Olingan natijalar fikrlash kompetensiyasini beshinchi ko‘nikma sifatida ajratish nazariy va metodik jihatdan asosli ekanini ko‘rsatadi, chunki u til ko‘nikmalaridagi sifat farqlarini izohlovchi “chuqur omil” sifatida namoyon bo‘ldi. Mexanizm nuqtayi nazaridan, kommunikativ yondashuvda ma’no muzokarasi faqat leksik-grammatik resurs bilan emas, balki dalil qurish va pozitsiyani asoslash bilan ham belgilanadi, demak fikrlashni alohida rejalash mantiqiydir. Masalan, o‘quvchi “Ich stimme nicht zu” deyishi mumkin, biroq “Ich stimme nicht zu, weil die Daten darauf hinweisen...” konstruksiyasiga o‘tganda u fikrini ilmiy uslubga yaqinlashtiradi va akademik diskursga kiradi. Raqamli natijalardagi 2,3 dan 3,1 ga o‘sish o‘rtacha bo‘lsa-da, qisqa muddatda didaktik aralashuvning sezilarli ta’sirini bildiradi, ayniqsa, dalillash indikatorlarida o‘sish yuqori bo‘lishi modelning pragmatik kuchini ko‘rsatadi. Ilmiy izoh sifatida bu holat Vigotskiyga xos skaffoldlash va yaqin rivojlanish zonasi g‘oyasi bilan uyg‘un, chunki o‘qituvchi beradigan tayanchlar o‘quvchini yuqori kognitiv operatsiyalarga olib chiqadi.[1]

Natijalar mavjud adabiyotlar bilan qiyoslanganda, taklif etilgan modelning farqli tomoni fikrlashni umumiy “21-asr ko‘nikmalari” doirasida emas, balki bevosita til topshiriqlarining ichki konstruktsiyasida ko‘rsatishidadir. Mexanizm shundan iboratki, tanqidiy fikrlash, ko’pincha, alohida modul sifatida o’qitiladi, bu esa transferni qiyinlashtiradi, holbuki, bu tadqiqotda transfer indikator sifatida rubrikaga kiritildi va vazifalar bosqichma-bosqich murakkablashdi. Masalan, bitta mavzudagi o‘qish matnidan olingan dalillar keyingi darsdagi munozaraga ko‘chirildi va so‘ng yozma xulosada qayta ishlatildi, bu uch bosqichli aylanish fikrlashning barqarorlashuviga xizmat qildi. Raqamli ko‘rsatkich sifatida transferga oid indikatorlar 0,5 ball atrofida o‘sdi, metarefleksiyada esa o‘sish 0,3 ball bilan cheklangani refleksiya uchun maxsus vaqt va til qoliplari kerakligini ko‘rsatdi. Ilmiy izoh shundan iboratki, refleksiya lingvistik jihatdan ham murakkab, chunki o‘quvchi o‘z fikrlash jarayonini metatilda ifodalashi uchun modal konstruksiyalar, sabab-oqibat va shart mayllarini yetarli bilishi kerak, demak refleksiyani qo‘llab-quvvatlovchi til resursi ham rejalashtiriladi.[2]

Xulosa va takliflar (Conclusion). Tadqiqotning cheklovi shundaki, ma’lumotlar kichik miqyosli sinfiy diagnostika doirasida to‘plandi va nazorat guruhi bilan to‘liq eksperimental taqqoslash amalga oshirilmadi, shu bois sabab-oqibat xulosalari ehtiyotkorlik bilan talqin qilinadi. Mexanizm jihatidan, o‘qituvchi omili, ya’ni, rubrikani qo‘llash tajribasi va teskari aloqa sifati natijalarga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin, chunki fikrlash kompetensiyasi ko‘proq muloqot va muhokama madaniyatiga bog‘liq. Ilmiy izoh sifatida kelgusida kvazi-eksperimental dizayn, pretest-posttest va kechiktirilgan posttest qo‘llash, shuningdek, kor-

[1] Выготский Л.С. Мышление и речь. Москва, АСТ, 2019, 640 с.

[2] Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment. Strasbourg, Council of Europe Publishing, 2001, 260 p.

pus lingvistikasi orqali diskurs markerlari chastotasini avtomatik hisoblash fikrlash indikatorlarini yanada ishonchli o‘lchashga yordam beradi[1].

Tadqiqot chet tilini o‘qitishda fikrlash kompetensiyasini beshinchi asosiy ko‘nikma sifatida ajratish va rivojlantirish konsepsiyasini IMRAD mantiqida asoslab berdi hamda integrativ modelni taklif qildi. Fikrlash kompetensiyasi tahlil, dalillash, metarefleksiya, transfer va qaror qabul qilish komponentlari orqali operatsionallashtirildi, bu esa uni dars maqsadi, topshiriq dizayni va baholash mezonlariga bog‘lash imkonini berdi. Skaffoldlashga asoslangan qadamlashgan topshiriqlar dalil va xulosa sifatini oshirdi, rubrika esa o‘qituvchi teskari aloqasini indikatorlar darajasida aniqroq qildi va baholash subyektivligini kamaytirdi. Natijalar metarefleksiya indikatorlari sekinroq o‘sishini ko‘rsatdi, bu komponent uchun til qoliplari va reflektiv yozuv amaliyotini ko‘paytirish zarurligini bildiradi. Umuman olganda, fikrlash kompetensiyasini rejalashtirilgan o‘quv natijasi sifatida kiritish to‘rt ko‘nikmaning mazmuniy chuqurligini oshiradi va akademik kommunikatsiya sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Hoshimov O‘., Yoqubov I. Ingliz tilini o‘qitish metodikasi. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2003, 256-bet.

(2). Jalolov J. Chet tillarni o‘qitish metodikasi. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2012, 320-bet.

(3). Anderson L.W., Krathwohl D.R. A taxonomy for learning, teaching, and assessing. New York, Longman, 2001, 352 p.

(4). Выготский Л.С. Мышление и речь. Москва, АСТ, 2019, 640 с.

(5). Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment. Strasbourg, Council of Europe Publishing, 2001, 260 p.

(6). Brown H.D. Language assessment: Principles and classroom practices. White Plains, Pearson Education, 2004, 362 p.

(7). Ellis R. Task-based language teaching and learning. Oxford, Oxford University Press, 2003, 336 p.

Karimboyev Og‘abek Qadamboyevich (Urganch davlat Pedagogika instituti “Jismoniy madaniyat” kafedrasi stajor o‘qituvchisi; ogabekkarimboyev9896@gmail.com)

JISMONIY TARBIYA O‘QITUVCHILARIDA SOTSIOMADANIY KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK VA METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida sotsiomadaniy kompetentlikni rivojlantirishning psixologik-pedagogik va metodologik asoslari nazariy-metodologik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotning dolzarbligi jismoniy tarbiya o‘qituvchisining kasbiy faoliyati faqat jismoniy mashqlarni o‘rgatish va sport tayyorgarligini tashkil etish bilan chegaralanmasdan, turli ijtimoiy-madaniy xususiyatlarga ega bo‘lgan ta’lim oluvchilar bilan samarali muloqot qilish, ularning individual va madaniy farqlarini hisobga olish, hamkorlik va bag‘rikenglik muhitini yaratish bilan bog‘liqligi bilan belgilanadi. Tadqiqotda tizimli, kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatga yo‘naltirilgan, aksiologik, madaniyatshunoslik va kommunikativ yondashuvlar metodologik asos sifatida belgilandi.*

Ilmiy-pedagogik va psixologik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, tizimlashtirish va pedagogik modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Sotsiomadaniy kompetentlikning motivatsion, kognitiv, aksiologik-emotsional, kommunikativ, xulq-atvoriy va refleksiv komponentlari aniqlashtirildi. Empatiya, tolerantlik, madaniy sezgirlik, kommunikativ moslashuvchanlik, ijtimoiy mas’uliyat va refleksiya mazkur kompetentlikning asosiy psixologik mexanizmlari sifatida asoslandi.

Kalit so‘zlar: *sotsiomadaniy kompetentlik, jismoniy tarbiya o‘qituvchisi, psixologik asoslar, pedagogik shart-sharoitlar, metodologik yondashuv, empatiya, tolerantlik, kommunikativ kompetentlik, refleksiya, kasbiy kompetentlik.*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. *В данной статье теоретико-методологически проанализированы психолого-педагогические и методологические основы развития социокультурной компетентности учителей физической культуры. Актуальность исследования обусловлена тем, что профессиональная деятельность учителя физической культуры не ограничивается обучением физическим упражнениям и организацией спортивной подготовки, а предполагает эффективное взаимодействие с обучаю-*

[1]Brown H.D. Language assessment: Principles and classroom practices. White Plains, Pearson Education, 2004. 362 p.

щимися, имеющими различные социально-культурные характеристики, учет их индивидуальных и культурных различий, а также создание атмосферы сотрудничества и толерантности в образовательной среде. В качестве методологических основ исследования определены системный, компетентностный, личностно ориентированный, деятельностный, аксиологический, культурологический и коммуникативный подходы.

В исследовании использованы методы анализа научно-педагогической и психологической литературы, сравнительного анализа, обобщения, систематизации и педагогического моделирования. Уточнены мотивационный, когнитивный, аксиологическо-эмоциональный, коммуникативный, поведенческий и рефлексивный компоненты социокультурной компетентности. Эмпатия, толерантность, культурная чувствительность, коммуникативная гибкость, социальная ответственность и рефлексия обоснованы как основные психологические механизмы развития данной компетентности.

Ключевые слова: *социокультурная компетентность, учитель физической культуры, психологические основы, педагогические условия, методологический подход, эмпатия, толерантность, коммуникативная компетентность, рефлексия, профессиональная компетентность.*

PSYCHOLOGICAL-PEDAGOGICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING SOCIOCULTURAL COMPETENCE IN PHYSICAL EDUCATION TEACHERS

Annotation. *This article provides a theoretical and methodological analysis of the psychological, pedagogical, and methodological foundations for developing sociocultural competence among physical education teachers. The relevance of the study is determined by the fact that the professional activity of a physical education teacher is not limited to teaching physical exercises and organizing sports training, but also involves effective interaction with learners from diverse sociocultural backgrounds, consideration of their individual and cultural differences, and the creation of an environment based on cooperation and tolerance. The systemic, competency-based, learner-centered, activity-based, axiological, cultural, and communicative approaches were identified as the methodological foundations of the study.*

The research employed methods of analyzing scientific, pedagogical, and psychological literature, comparative analysis, generalization, systematization, and pedagogical modeling. The motivational, cognitive, axiological-emotional, communicative, behavioral, and reflective components of sociocultural competence were clarified. Empathy, tolerance, cultural sensitivity, communicative flexibility, social responsibility, and reflection were substantiated as the principal psychological mechanisms underlying the development of this competence.

Keywords: *sociocultural competence, physical education teacher, psychological foundations, pedagogical conditions, methodological approach, empathy, tolerance, communicative competence, reflection, professional competence.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida o‘qituvchining kasbiy kompetentligiga qo‘yilayotgan talablar tobora kengayib bormoqda. Globallashuv, ijtimoiy-madaniy xilma-xillik, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi va ta’lim jarayonining xalqaro makonga integratsiyalashuvi pedagogdan nafaqat o‘z fanini chuqur bilishni, balki turli ijtimoiy va madaniy muhitlarda samarali faoliyat yurita olishni ham talab etmoqda. Jismoniy tarbiya o‘qituvchisi faoliyatida ushbu talabning o‘ziga xos jihati mavjud. Chunki jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari o‘quvchilarning bevosita o‘zaro hamkorligi, jamoaviy faoliyati, raqobati, o‘zaro yordami va muloqotiga asoslanadi. Shuning uchun jismoniy tarbiya o‘qituvchisining kasbiy tayyorgarligi jismoniy mashqlar texnikasi va metodikasini egallash bilangina cheklanmasligi lozim. Sotsiomadaniy kompetentlik o‘qituvchining turli ijtimoiy va madaniy guruhlarga mansub shaxslar bilan samarali munosabat o‘rnatishi, madaniy farqlarni anglab yetishi, boshqa shaxslarning qadriyatlariga hurmat bilan munosabatda bo‘lishi, pedagogik muloqotda tolerantlikni namoyon qilishi hamda turli ijtimoiy-madaniy vaziyatlarda mos pedagogik qaror qabul qila olish qobiliyatini ifodalaydi.

Tadqiqot metodologiyasi va mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O‘zbekistonlik olimlarning tadqiqotlarida ham ushbu masalaga alohida e’tibor qaratilgan. K.Saparova sotsiomadaniy kompetentlikni rivojlantirish masalasini bo‘lajak o‘qituvchilar tayyorgarligi bilan bog‘liq holda o‘rgangan va mazkur kompetentlikni rivojlantirishning tizimi, bosqichlari hamda pedagogik modelini taklif etgan [1].

Z.A.Begimqulovning tadqiqotlari esa jismoniy tarbiya va sport sohasi mutaxassislarining sotsiomadaniy kompetentligini rivojlantirish masalasiga bevosita bag‘ishlangan. Uning tadqiqotlarida sport trener-o‘qituvchisining sotsiomadaniy kompetentligi, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, kasbiy rivojlanish hamda pedagogik faoliyat o‘rtasidagi bog‘liqlik yoritilgan [2,3].

Tadqiqotning maqsadi jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida sotsiomadaniy kompetentlikni rivojlantirishning psixologik-pedagogik va metodologik asoslarini aniqlash, uning tarkibiy komponentlarini tizimlashtirish hamda rivojlantirishning pedagogik modelini ishlab chiqishdan iborat.

Belgilangan maqsaddan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilandi:

•sotsiomadaniy kompetentlikning psixologik mazmunini aniqlash;

•uning asosiy tarkibiy komponentlarini tizimlashtirish;

•sotsiomadaniy kompetentlikning psixologik mexanizmlarini aniqlash;

•uni rivojlantirishning metodologik yondashuvlarini asoslash;

•jismoniy tarbiya faoliyatining sotsiomadaniy kompetentlikni rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlash;

•pedagogik shart-sharoitlarni belgilash;

•sotsiomadaniy kompetentlikni rivojlantirish modelini ishlab chiqish.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot nazariy-metodologik xarakterga ega bo‘lib, uning metodologik asosini jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi, sotsiomadaniy kompetentlik, madaniyatlararo ta’lim va pedagogik kompetentlikka bag‘ishlangan mahalliy hamda xorijiy tadqiqotlar tashkil etdi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

▪ilmiy-pedagogik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish;

▪psixologik-pedagogik manbalarni qiyosiy tahlil qilish;

▪kontent-tahlil;

▪umumlashtirish;

▪tizimlashtirish;

▪pedagogik modellashtirish;

▪metodologik yondashuvlarni sintez qilish.

Tadqiqotda quyidagi metodologik yondashuvlar asosiy yo‘nalish sifatida belgilandi:

Tizimli yondashuv. Sotsiomadaniy kompetentlik o‘zaro bog‘langan motivatsion, kognitiv, aksiologik, kommunikativ, xulq-atvoriy va refleksiv komponentlardan tashkil topgan yaxlit tizim sifatida qaraladi.

Kompetensiyaviy yondashuv. Mazkur yondashuv nazariy bilimlarni amaliy pedagogik faoliyat bilan bog‘lashni nazarda tutadi. Bunda o‘qituvchining kompetentligi uning nimani bilishi bilan emas, balki mavjud bilimlarini pedagogik vaziyatlarda qay darajada qo‘llay olishi bilan belgilanadi.

Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv. Sotsiomadaniy kompetentlikni rivojlantirishda o‘qituvchining individual psixologik xususiyatlari, ehtiyojlari, motivlari, qadriyatlari va kasbiy tajribasi hisobga olinadi.

Empatiya boshqa insonning hissiy holati, ehtiyojlari va nuqtayi nazarini tushunish qobiliyatini anglatadi. Jismoniy tarbiya o‘qituvchisi uchun empatiya o‘quvchilarning turli psixologik va ijtimoiy xususiyatlarini hisobga olishda muhim ahamiyatga ega.

Tolerantlik boshqa shaxsning qarashlari, qadriyatlari, madaniy xususiyatlari va individual farqlariga hurmat bilan munosabatda bo‘lishni anglatadi. Jismoniy tarbiya darslarida tolerantlikni jamoaviy sport o‘yinlari, juftlikdagi mashqlar va turli guruhlar bilan hamkorlikka asoslangan topshiriqlar orqali rivojlantirish mumkin.

Madaniy sezgirlik o‘qituvchining boshqa madaniyat vakillarining qadriyatlari, xulq-atvori va muloqot xususiyatlarini anglash qobiliyatidir. Bu sifat o‘qituvchiga pedagogik vaziyatni faqat o‘zining madaniy tajribasi asosida baholamaslik imkonini beradi.

Turli o‘quvchilar bilan bir xil muloqot uslubidan foydalanish har doim ham samarali natija bermaydi. O‘qituvchi vaziyat, shaxs va guruh xususiyatlariga ko‘ra, kommunikativ strategiyasini o‘zgartira olishi kerak.

Refleksiya o‘qituvchining o‘z qarashlari, xatti-harakatlari, pedagogik qarorlari va muloqot uslubini tahlil qilish imkonini beradi. Shu sababli refleksiya sotsiomadaniy kompetentlikning yakuniy emas, balki uzluksiz rivojlanishini ta’minlovchi mexanizm sifatida qaralishi lozim.

Jismoniy tarbiya boshqa o‘quv fanlaridan o‘zining amaliy va jamoaviy xarakteri bilan ajralib turadi.

•Birinchidan, jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari jamoaviy hamkorlikni talab qiladi.

•Ikkinchidan, sport faoliyati muloqot va o‘zaro ta’sir uchun tabiiy muhit yaratadi.

•Uchinchidan, sport musobaqalari adolat, qoidalarga rioya qilish, raqibni hurmat qilish kabi qadriyatlarni shakllantiradi.

•To‘rtinchidan, jamoaviy sport o‘yinlari ijtimoiy mas’uliyat va o‘zaro yordamni rivojlantiradi.

•Beshinchidan, milliy sport turlari va xalq o‘yinlari madaniy identifikatsiya va milliy qadriyatlarni anglash imkonini beradi. Z.A.Begimqulov va A.H.Mirzayev jismoniy tarbiya va sport trener-o‘qituvchisining sotsiomadaniy kompetentligida dunyoqarash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning ahamiyatini

ko‘rsatgan [3]. Ushbu tadqiqotning bibliografik ma’lumotlarida maqola 2022-yilda chop etilgani va DOI mavjudligi ko‘rsatilgan.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining sotsiomadaniy kompetentligi psixologik-pedagogik hodisa sifatida tizimlashtirildi;

•uning motivatsion, kognitiv, aksiologik-emotsional, kommunikativ, xulq-atvoriy va refleksiv komponentlari o‘zaro bog‘liqlikda asoslandi;

•empatiya, tolerantlik, madaniy sezgirlik, kommunikativ moslashuvchanlik va refleksiya uning asosiy psixologik mexanizmlari sifatida aniqlandi;

•sotsiomadaniy kompetentlikni rivojlantirishning tizimli, kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatga yo‘naltirilgan, aksiologik va madaniyatshunoslik yondashuvlarining integrativ modeli taklif etildi;

•jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarining jamoaviy faoliyat, sport etikasi, hamkorlik va milliy sport madaniyati orqali sotsiomadaniy kompetentlikni rivojlantirish imkoniyatlari tizimlashtirildi.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida sotsiomadaniy kompetentlikni rivojlantirish zamonaviy kasbiy-pedagogik tayyorgarlikning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari sotsiomadaniy kompetentlikni faqat ijtimoiy va madaniy bilimlar yig‘indisi sifatida emas, balki motivatsion, kognitiv, aksiologik-emotsional, kommunikativ, xulq-atvoriy va refleksiv komponentlarning integrativ tizimi sifatida talqin qilish zarurligini ko‘rsatdi. Mazkur kompetentlikning psixologik asosini empatiya, tolerantlik, madaniy sezgirlik, kommunikativ moslashuvchanlik va refleksiya tashkil etadi. Pedagogik jihatdan esa uni rivojlantirish uchun ta’lim mazmunini integratsiyalash, interfaol metodlardan foydalanish, hamkorlikdagi faoliyatni tashkil etish, pedagogik vaziyatlarni modellashtirish, milliy sport va xalq o‘yinlaridan foydalanish hamda refleksiv topshiriqlarni tizimli joriy etish zarur.

Xulosa va takliflar. Metodologik jihatdan tizimli, kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatga yo‘naltirilgan, aksiologik va madaniyatshunoslik yondashuvlarining integratsiyasi samarali asos sifatida belgilandi. Umuman olganda, jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida sotsiomadaniy kompetentlikni rivojlantirish jarayoni “motivatsiya → bilim → qadriyat → muloqot → faoliyat → refleksiya” izchilligi asosida tashkil etilganda, pedagogning turli ijtimoiy-madaniy muhitlarda samarali faoliyat yuritish imkoniyatlari kengayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. Saparova K. (2022). Development of socio-cultural competence in future physical education teachers. Current Research Journal of Pedagogics, 3(11), 1–5. DOI: 10.37547/pedagogics-crjp-03-11-01. inLibrary

[2]. Begimqulov Z.A. (2023). Advantages of developing the socio-cultural competence of coaches for Olympic and Paralympic sports in the process of professional improvement. Current Research Journal of Pedagogics, 4(3), 41–46. DOI: 10.37547/pedagogics-crjp-04-03-08. inLibrary

[3]. Begimqulov Z.A., & Mirzaev A.H. (2022). Socio-cultural competency of a sports trainer-teacher. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(12), p. 350–354. DOI: 10.17605/OSF.IO/CB95N.

[4]. Begimqulov Z.A. (2023). Malaka oshirish jarayonida tinglovchilarning ijtimoiy-madaniy kompetentligini rivojlantirish. 13.00.01-Pedagogika nazariyasi. Pedagogik ta’limotlar tarixi ixtisosligi bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. Samarqand.

[5]. Deardorff D.K. (2006). Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization. Journal of Studies in International Education, 10 (3), p. 241–266.

[6]. Byram M. (1997). Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Clevedon: Multilingual Matters.

[7]. Grimminger E. (2011). Intercultural competence among sports and PE teachers: Theoretical foundations and empirical verification. European Journal of Teacher Education, 34 (3), p. 317–331.

[8]. Wyan J.D., Killick L., & Bowen K. (2019). Intercultural competence: Physical education teacher education recommendations. Quest, 71 (4), p. 416–433.

[9]. Begimqulov Z.A. (2023). Effective ways of developing socio-cultural competence of sports coaches in the process of professional development. Frontline Social Sciences and History Journal, 3(3), p. 10–19. DOI: 10.37547 /social-fsshj-03-03-02.

Jumaniyazova Yulduz Qadamboyevna (mustaqil izlanuvchi, TDPU, Toshkent shahar Sergeli tumani 300-DIU maktabi matematika fani o‘qituvchisi)

7–9-SINFLARDA FUNKSIONAL MAZMUNNI O‘QITISHDA GAMIFIKATSIYA VA LOYIHA INTEGRATSIYASIDAN FOYDALANISH METODIKASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada 7–9-sinflarda funksional mazmunni o‘qitishni gamifikatsiya va loyiha texnologiyalari integratsiyasi asosida takomillashtirish masalasi tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida o‘quvchilarning funksional tafakkuri, grafik tahlil qilish ko‘nikmalari va matematik modellashtirish kompetensiyasini rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik model ishlab chiqilgan. Modelning mazmuniy asosini funksiya, chiziqli funksiya, funksiyalar grafiklari va ularni real hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lash tashkil etadi. Metodikada matematik kvestlar, XP ballari, darajalar, nishonlar, reyting tizimi, lapbook va loyiha topshiriqlaridan foydalanilgan. Tajriba-sinov ishlari Toshkent shahar Sergeli tumani 300-DIU maktabining 7-sinf o‘quvchilari ishtirokida amalga oshirildi. Tajriba guruhida 89 nafar, nazorat guruhida 90 nafar o‘quvchi qatnashdi. Yakuniy natijalarda tajriba guruhidagi yuqori darajadagi o‘zlashtirish 46,1 foizni, nazorat guruhida esa 27,8 foizni tashkil etdi. Pearson χ^2 mezoni bo‘yicha hisoblangan qiymat 7,80 bo‘lib, kritik qiymat 5,99 dan yuqori ekanligi aniqlandi. Natijalar taklif etilgan metodikaning funksional mazmunni o‘zlashtirish samaradorligini oshirishda statistik jihatdan ishonchli ekanligini ko‘rsatdi.*

Kalit so‘zlar: *gamifikatsiya, loyiha texnologiyasi, funksional mazmun, funksiya, chiziqli funksiya, matematik modellashtirish, grafik tafakkur, matematik savodxonlik, matematik kvest, lapbook.*

Джуманиязова Юлдуз Кадамбоевна (независимый исследователь, ТГПУ, учитель математики школы №300-DIU Сергелийского района города Ташкента)

МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕГРАЦИИ ГЕЙМИФИКАЦИИ И ПРОЕКТНОЙ ТЕХНОЛОГИИ В ПРЕПОДАВАНИИ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО СОДЕРЖАНИЯ В 7–9 КЛАССАХ

Аннотация. *В статье рассматриваются вопросы совершенствования преподавания функционального содержания в 7–9 классах на основе интеграции технологий геймификации и проектного обучения. В рамках исследования разработана методическая модель, направленная на развитие функционального мышления, навыков графического анализа и компетенции математического моделирования учащихся. В качестве основных методов обучения использовались математические квесты, система XP-баллов, уровни, значки, рейтинги, lapbook и проектные задания. Экспериментальная работа проведена среди учащихся 7-х классов школы №300-DIU Сергелийского района города Ташкента. В исследовании приняли участие 179 учащихся: 89 учащихся экспериментальной группы и 90 учащихся контрольной группы. По итогам эксперимента высокий уровень освоения материала в экспериментальной группе составил 46,1%, а в контрольной группе — 27,8 %. Расчёт критерия Пирсона показал $\chi^2=7,80$ при критическом значении 5,99, что свидетельствует о статистически значимой эффективности предложенной методики.*

Ключевые слова: *геймификация, проектная технология, функциональное содержание, функция, линейная функция, математическое моделирование, графическое мышление, математическая грамотность.*

Yulduz Jumaniyazova (Independent Researcher, TSPU Mathematics teacher at School No. 300-DIU, Sergeli District, Tashkent; E-mail: yulduz26051981@gmail.com)

METHODOLOGY FOR USING THE INTEGRATION OF GAMIFICATION AND PROJECT-BASED TECHNOLOGY IN TEACHING FUNCTIONAL CONTENT IN GRADES 7–9

Annotation. *This article examines the improvement of teaching functional content in grades 7–9 through the integration of gamification and project-based learning technologies. A methodological model aimed at developing students' functional thinking, graphical analysis skills, and mathematical modelling competence was developed. The methodology incorporates mathematical quests, XP points, levels, badges, leaderboards, lapbook activities, and project-based tasks. The experimental study was conducted among Grade 7 students at School No. 300-DIU in Sergeli District, Tashkent. A total of 179 students participated in the study, including 89 students in the experimental group and 90 students in the control group. At the end of the intervention, the proportion of students demonstrating a high level of achievement was 46.1% in the experimental group compared with 27.8% in the control group. Pearson's chi-square test yielded $\chi^2=7.80$, exceeding the critical value of 5.99. The findings indicate that the proposed integrated methodology has a statistically significant positive effect on students' mastery of functional content.*

Keywords: *gamification, project-based learning, functional content, function, linear function, mathematical modelling, graphical thinking, mathematical literacy.*

1. Kirish (Introduction). So‘nggi yillarda dunyo ta’lim tizimida matematik savodxonlikni rivojlantirish, o‘quvchilarning funksional tafakkurini shakllantirish hamda matematik bilimlarni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llash kompetensiyasini rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri sifatida qaralmoqda. Xalqaro baholash dasturlarida, xususan, PISA tadqiqotlarida matematik savodxonlikning muhim tarkibiy qismi sifatida funksional bog‘lanishlarni tushunish, matematik modellashtirish va natijalarni talqin qilish ko‘nikmalariga alohida e’tibor qaratiladi [5].

Maktab matematika kursida funksional mazmun o‘quvchilarning algebraik tafakkuri, grafik tahlil qilish ko‘nikmalari va matematik modellashtirish kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, 7–9-sinflarda o‘rganiladigan funksiya, chiziqli funksiya, teskari proporsional bog‘lanish va kvadrat funksiya mavzulari keyingi bosqichlarda matematik tushunchalarni o‘zlashtirish uchun metodologik asos vazifasini bajaradi.

7-sinf algebra kursida funksional mazmun Dekart koordinatalar sistemasi, funksiya tushunchasi, funksiyaning berilish usullari, uning grafigi va chiziqli funksiya mavzulari bilan uzviy bog‘liq holda shakllantiriladi [3]. Ushbu mavzular o‘quvchilarda miqdorlar orasidagi bog‘lanishlarni tushunish, grafiklarni tahlil qilish va real jarayonlarni matematik modellashtirish kompetensiyalarini rivojlantirish uchun muhim metodik asos hisoblanadi [4]. Shu bilan birga, amaliy kuzatishlar o‘quvchilarning funksiya grafigini o‘qish, formula va grafik o‘rtasidagi bog‘lanishni anglash hamda real hayotiy jarayonlarni matematik modelga aylantirishda qiyinchiliklarga duch kelishini ko‘rsatmoqda. Funksiya tushunchasining abstraktligi, nazariy materiallarning ko‘pligi va algebraik ifodalar bilan grafik tasvirlarni bog‘lash zarurati ayrim o‘quvchilarda mavzuga qiziqishning pasayishiga olib kelishi mumkin.

Mazkur muammoni bartaraf etishda gamifikatsiya va loyiha texnologiyalarini integratsiyalash muhim pedagogik imkoniyat yaratadi. Gamifikatsiya o‘yin elementlari va mexanizmlaridan foydalanish orqali o‘quvchilarning motivatsiyasi va faolligini oshiradi [10;12-b.]. Loyiha texnologiyasi esa nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘lash, mustaqil izlanish, ijodiy fikrlash va matematik modellashtirishni rivojlantirishga xizmat qiladi [9].

Shu sababli 7–9-sinflarda funksional mazmunni o‘qitishda gamifikatsiya va loyiha texnologiyalarining integratsiyasiga asoslangan metodikani ishlab chiqish hamda uning samaradorligini tajriba-sinov asosida aniqlash dolzarb ilmiy-metodik muammo hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi 7–9-sinflarda funksional mazmunni o‘qitish jarayonida gamifikatsiya va loyiha texnologiyalarini integratsiyalashgan holda qo‘llashning metodik modelini ishlab chiqish va uning samaradorligini tajriba-sinov orqali aniqlash.

Tadqiqotning asosiy vazifalari:

1. Funksional mazmunni o‘qitishning mavjud holatini tahlil qilish.
2. Gamifikatsiya va loyiha texnologiyalarining didaktik imkoniyatlarini aniqlash.
3. 7–9-sinflar uchun integratsiyalashgan metodik model ishlab chiqish.
4. Funksional tafakkur, grafik tahlil va matematik modellashtirishni rivojlantiruvchi topshiriqlar tizimini yaratish.
5. Ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini tajriba-sinov va matematik-statistik tahlil orqali aniqlash.

2. Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (literature review). Gamifikatsiya tushunchasi 2000-yillarning boshlaridan boshlab ilmiy va amaliy muomalada faol qo‘llanila boshlagan. Deterding va hammualliflari gamifikatsiyani o‘yin dizayni elementlarini o‘yin bo‘lmagan kontekstlarda qo‘llash sifatida tavsiflaydilar [10].

Werbach va Hunter gamifikatsiyani muayyan maqsadlarga erishish uchun o‘yin tafakkuri va o‘yin mexanikalaridan foydalanish jarayoni sifatida izohlaydilar [11]. Ular ball, daraja, mukofot, reyting kabi mexanizmlarning foydalanuvchi faolligini oshirishdagi ahamiyatini ta’kidlaydilar.

Kapp ta’lim jarayonida gamifikatsiyadan foydalanish o‘quvchilarning motivatsiyasi va o‘quv faoliyatiga jalb qilinishini kuchaytirishi mumkinligini asoslaydi [12]. Gamifikatsiya ta’lim jarayonida o‘quvchiga natijani tezkor ko‘rish, bosqichma-bosqich murakkab topshiriqlarga o‘tish va o‘z faoliyatini baholash imkonini beradi. Hamari, Koivisto va Sarsa tomonidan olib borilgan tadqiqotlar tahlili gamifikatsiyaning ko‘plab ta’limiy vaziyatlarda motivatsiya, faollik va o‘quv natijalariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi [13].

Kocadere va Samur tadqiqotlarida ham gamifikatsiyalangan ta'lim muhiti o'quvchilarning o'quv jarayoniga faol jalb qilinishiga yordam berishi ko'rsatilgan [14]. Matematika ta'limida kompetensiyaviy yondashuv Niss va Højgaard tadqiqotlarida keng yoritilgan. Ularning yondashuvida matematik kompetensiya faqat matematik bilimlarni bilish emas, balki ularni turli vaziyatlarda qo'llash, modellashtirish, mulohaza yuritish va matematik vositalardan foydalanish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi [6].

Schoenfeld matematik tafakkurni rivojlantirishda muammoli vaziyatlar, tadqiqot xarakteridagi topshiriqlar va o'quvchilarning mustaqil fikrlash faoliyatiga alohida e'tibor qaratadi [7]. Loyiha asosida o'qitishning ta'limiy imkoniyatlari Bell tomonidan tahlil qilingan bo'lib, loyiha faoliyati o'quvchilarda mustaqil ishlash, hamkorlik, muammoni hal qilish va real hayotiy vaziyatlar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi qayd etilgan [9].

Mahalliy ta'lim mazmuni nuqtayi nazaridan A.Akmalov va hammualliflar tomonidan yaratilgan 7-sinf Algebra darsligida funksional mazmun bosqichma-bosqich shakllantirilgan. Unda Dekart koordinatalar sistemasi, funksiya tushunchasi, funksiyaning berilish usullari, funksiya grafigi va chiziqli funksiya mavzulari o'zaro bog'langan holda berilgan [3]. O'qituvchilar uchun metodik qo'llanmada esa ushbu mavzularni kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etishga oid metodik tavsiyalar berilgan [4].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, gamifikatsiya va loyiha texnologiyalari alohida yo'nalishlar sifatida yetarlicha o'rganilgan. Biroq ularni aynan 7–9-sinflarda funksional mazmunni o'qitish, xususan, funksiya va chiziqli funksiyani real hayotiy vaziyatlar bilan bog'lashga yo'naltirilgan integratsiyalashgan metodika sifatida qo'llash masalasi yetarlicha tizimlashtirilmagan.

Mazkur tadqiqotning ilmiy yo'nalishi aynan shu metodik bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

3. Tadqiqot metodologiyasi (research methodology). 3.1. Tadqiqotning metodologik asoslari.

Tadqiqot mazmunini ishlab chiqishda 7-sinf "Algebra" darsligining V bobi – "Dekart koordinatalar sistemasi", "Funksiya", "Funksiyaning berilish usullari", "Funksiyaning grafigi" va "Chiziqli funksiya" mavzulari metodik asos sifatida qabul qilindi [3].

Tajriba guruhi uchun topshiriqlar va loyiha ishlari darslikdagi nazariy materiallar hamda o'qituvchilar uchun metodik qo'llanmada tavsiya etilgan mashqlar tizimi asosida ishlab chiqildi [3,4].

Tadqiqotda nazariy va empirik metodlar majmuasidan foydalanildi.

Nazariy metodlar	Empirik metodlar
• pedagogik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish; • xalqaro tajribani o'rganish; • taqqoslash; • umumlashtirish; • tizimlashtirish.	• pedagogik kuzatish; • suhbat; • anketa; • diagnostik test; • amaliy topshiriqlar; • loyiha ishlari; • pedagogik tajriba-sinov.

Olingan natijalarning statistik ishonchliligini aniqlash uchun Pearsonning χ^2 mezonidan foydalanildi.

3.2. Tajriba-sinov bazasi va ishtirokchilar. Tadqiqot Toshkent shahar Sergeli tumani 300-DIU maktabida amalga oshirildi. Tajriba-sinov ishlarida jami 179 nafar 7-sinf o'quvchisi qatnashdi.

Tajriba guruhi – 89 nafar:

- 7-^{A} sinf – 45 nafar;
- 7-^{B} sinf – 44 nafar.

Nazorat guruhi – 90 nafar:

- 7-^{D} sinf – 43 nafar;
- 7-^{E} sinf – 47 nafar.

Tajriba guruhida "Chiziqli funksiya" bo'limi gamifikatsiya va loyiha texnologiyalari integratsiyasiga asoslangan metodika yordamida, nazorat guruhida esa amaldagi an'anaviy metodika asosida o'qitildi.

3.3. Tadqiqot bosqichlari. Tadqiqot uch bosqichda amalga oshirildi.

Birinchi bosqich – diagnostik bosqich. Ushbu bosqichda o'quvchilarning funksional tafakkuri, grafik tahlil qilish ko'nikmalari va matematik modellashtirish kompetensiyalari diagnostika qilindi. Dastlabki natijalar tajriba va nazorat guruhlarining boshlang'ich tayyorgarlik darajasi bir-biriga ya-qinligini ko'rsatdi.

Ikkinchi bosqich – shakllantiruvchi bosqich. Tajriba guruhida gamifikatsiya va loyiha texnologiyalariga asoslangan metodika joriy etildi. Bu bosqichda XP ballari; darajalar; nishonlar; reyting jadvallari; matematik kvestlar; lapbook; amaliy loyihalar; guruhli musobaqalar; "Boss Battle" topshiriqlari.

O'quvchilar "Navigatorlar missiyasi", "Aqlli issiqxona", "Yosh tadbirkor", "Taksi kompaniyasi", "SMART CITY" kabi loyihalarda ishtirok etdilar.

Uchinchi bosqich – nazorat bosqichi. Tajriba yakunida o‘quvchilarning bilim va kompetensiyalari qayta diagnostika qilindi. Olingan natijalar tajriba va nazorat guruhlari kesimida taqqoslandi hamda Pearson χ^2 mezoni yordamida statistik tahlil qilindi.

4. Funksional mazmunni o‘qitishning integratsiyalashgan metodik modeli. Taklif etilgan metodikaning asosiy komponentlari quyidagilardan iborat:

1. Motivatsion komponent.
2. Mazmuniy komponent.
3. Faoliyat komponenti.
4. Baholash komponenti.

Mazkur komponentlarning o‘zaro integratsiyasi o‘quvchilarning funksional tafakkurini rivojlantirish, grafik tahlil qilish, matematik modellashtirish va matematik savodxonligini oshirishga yo‘naltiriladi.

4.1. Maqsad komponenti. Metodikaning asosiy maqsadi 7–9-sinf o‘quvchilarida:

- funksiya tushunchasini anglash;
- grafik tafakkurni rivojlantirish;
- matematik modellashtirish ko‘nikmasini shakllantirish;
- analitik va mantiqiy fikrlashni rivojlantirish;
- matematik savodxonlikni oshirishdan iborat.

4.2. Mazmun komponenti. Funksional mazmun quyidagi yo‘nalishlarni qamrab oladi:

7-sinf	8-sinf	9-sinf
funksiya tushunchasi; chiziqli funksiya; chiziqli funksiya grafigi.	y = k/x funksiyasi; funksiya xossalari va grafiklari.	kvadrat funksiya; funksiyalarni taqqoslash; grafik usul; funksiyalarni tahlil qilish.

4.3. Metodik component. Gamifikatsiya asosida quyidagi metodlardan foydalaniladi:

- matematik kvestlar;
- interaktiv viktorinalar;
- grafik o‘yinlar;
- guruhli musobaqalar;
- muammoli topshiriqlar;
- loyiha ishlari.

O‘yin elementlari sifatida:

- XP ballari;
- darajalar;
- mukofot/nishonlar;
- liderlar jadvali;
- bonus topshiriqlar;
- “Boss Battle” mexanizmidan foydalaniladi.

4.4. Kutilayotgan natija. Natijada o‘quvchilarda:

- funksional tafakkur;
- grafik tahlil qilish ko‘nikmasi;
- matematik modellashtirish kompetensiyasi;
- matematik savodxonlik;
- mustaqil ishlash;
- jamoada ishlash;
- darsga qiziqish shakllanadi.

5. Chiziqli funksiya mavzusini bosqichma-bosqich o‘qitish metodikasi. 5.1. 1-bosqich. Dekart koordinatalar sistemasi

O‘yin texnologiyasi: “Navigatorlar missiyasi”	Loyiha: “Mahallam xaritasi”
O‘quvchilar “Navigatorlar jamoasi” sifatida faoliyat olib boradilar. Ularning vazifasi koordinatalar tekisligida berilgan obyektlarni topishdan iborat. Masalan: • maktab – A (2;4); • kutubxona – B (5;2); • stadion – C (-3;4);	O‘quvchilar o‘z mahallasidagi obyektlarning shartli koordinatalar xaritasini yaratadilar. Natijada koordinatalar sistemasining real hayotdagi amaliy ahamiyatini tushunadilar.

• bog‘ – D (-2;-1). Har bir to‘g‘ri aniqlangan obyekt uchun guruhga 10 XP beriladi.	

5.2. 2-bosqich. Funksiya tushunchasi

O‘yin texnologiyasi: “Aqlli issiqxona”.	**Loyiha:** “O‘simliklarning o‘sish monitoringi”.
O‘quvchilarga issiqxonadagi hosildorlikni model-lashtirish vazifasi beriladi. Bu yerda: • x – sug‘orish miqdori; • y – hosil miqdori. O‘quvchilar jadval asosida o‘zgaruvchilar orasi-dagi bog‘lanishni aniqlaydilar, grafik tuzadilar va bog‘lanishni funksiya sifatida ifodalaydilar.	O‘quvchilar ma’lumotlarni yig‘ib, ular orasidagi bog‘lanishni funksiya yordamida ifodalaydilar.

5.3. 3-bosqich. y=kx funksiyasi

O‘yin texnologiyasi: “Yosh tadbirkor”.	**Loyiha:** “Mini biznes reja”.
Har bir guruh virtual biznes yaratadi. Masalan, bir dona mahsulot narxi 5000 so‘m bo‘lsa: **y = 5000x** Bu yerda: • x – sotilgan mahsulotlar soni; • y – umumiy daromad. To‘g‘ri hisob-kitob uchun: • 50 XP; • bonus nishon; qo‘shimcha imkoniyatlar beriladi.	O‘quvchilar mahsulot sotish jarayonini matematik modellashtirib, jadval va grafik tuzadilar.

5.4. 4-bosqich. y=kx+b funksiyasi

O‘yin texnologiyasi: “Taksi kompaniyasi”.	**Loyiha:** “Transport xarajatlarini tahlil qilish”.
Masala: Taksiga chiqish narxi 8000 so‘m. Har bir kilometr uchun 2500 so‘m to‘lanadi. Shunda: **y = 2500x + 8000** O‘quvchilar: • jadval tuzadilar; • grafik quradilar; • turli tariflarni taqqoslaydilar; • eng foydali tarifni aniqlaydilar.	O‘quvchilar oilalarining bir haftalik transport xarajatlari haqida ma’lumot yig‘ib, ular asosida chiziqli model yaratadilar.

5.5. 5-bosqich. Yakuniy “SMART CITY” loyihasi.

Bo‘lim yakunida o‘rganilgan barcha mavzular integratsiyalashadi.

Har bir guruh virtual shahar yaratadi. Loyiha tarkibi:

- koordinatalar xaritasi;
- transport tarmog‘i;
- energiya sarfi;
- suv iste’moli;
- ekologik ko‘rsatkichlar.

Masalan: **y = 120x + 500**

Bu yerda:

- x – xonadonlar soni;
- y – energiya sarfi.

Loyiha yakunida guruhlar o‘z modellarini himoya qiladilar.

6. Gamifikatsion baholash tizimi

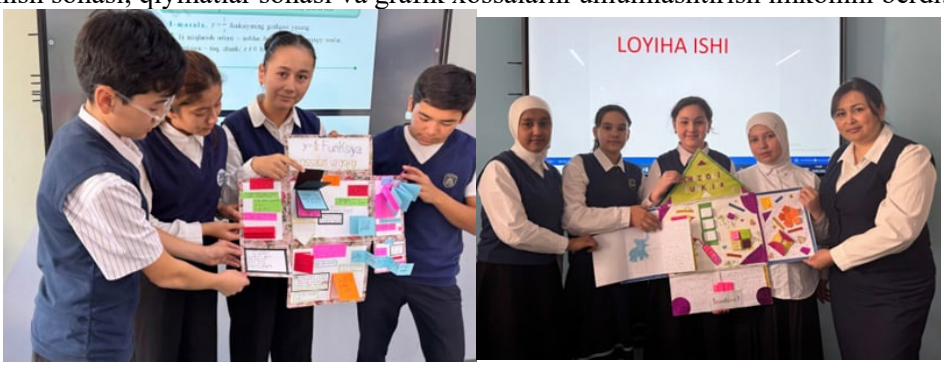
Faoliyat turi	**XP**	**Darajalar:**
Topshiriq bajarish	10	0–100 XP – Boshlovchi
Grafik qurish	20	101–250 XP – Tadqiqotchi
Muammoni yechish	30	251–500 XP – Ekspert
Loyiha himoyasi	50	501–750 XP – Magistr

Boss Battle g‘alabasi	100	750+ XP – Chiziqli funksiyalar ustasi

7. Tahlil va natijalar (analysis and results). 7.1. Dars jarayonidagi kuzatishlar.

Tadqiqot davomida gamifikatsiya va loyiha texnologiyalarining integratsiyasi asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarda o‘quvchilarning o‘quv faoliyatida ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi.

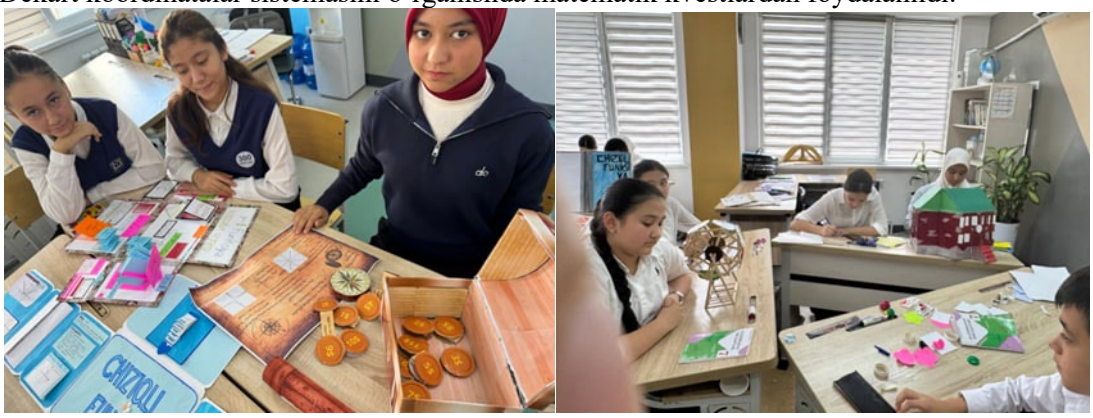
Funksiya mavzusini o‘rganishda o‘quvchilar tomonidan tayyorlangan lapbooklar funksiya tushunchasi, aniqlanish sohasi, qiymatlar sohasi va grafik xossalarni umumlashtirish imkonini berdi.

1-rasm. Funksiya, uning xossalari va grafigi mavzusi bo‘yicha lapbook loyihasi.

Lapbook tayyorlash jarayonida o‘quvchilar nazariy materiallarni mustaqil ravishda tizimlashtirdilar va ularni vizual shaklda ifodaladilar (1-rasm).

Dekart koordinatalar sistemasini o‘rganishda matematik kvestlardan foydalanildi.

2-rasm. Matematik kvest asosida funksional mazmunni o‘rganish jarayoni.

Kvest topshiriqlari o‘quvchilarning koordinatalar tekisligida obyektlarni topish, funksional bog‘lanishlarni aniqlash va grafiklarni talqin qilish faoliyatini kuchaytirdi.

Chiziqli funksiya mavzusida loyiha texnologiyasidan foydalanilib, real obyektlar va modellar asosida funksional bog‘lanishlar tahlil qilindi (2-rasm).

3-rasm. Matematik modellashtirishga yo‘naltirilgan loyiha faoliyati.

Kuzatishlar natijasida:

- o‘quvchilarning darsdagi faolligi oshdi;
- funksional tafakkur rivojlandi;
- grafik tahlil qilish ko‘nikmalari yaxshilandi;
- matematik modellashtirish kompetensiyasi shakllandi;
- jamoada ishlash va muloqot ko‘nikmalari rivojlandi.

Mazkur natijalar gamifikatsiya va faoliyatga asoslangan ta’limning motivatsiyaga ijobiy ta’siri haqidagi ilmiy qarashlar bilan mos keladi.

8. Tajriba-sinov ishlari natijalari. Tajriba-sinov ishlarida jami 179 nafar o‘quvchi qatnashdi. Tajriba guruhi 89 nafar, nazorat guruhi esa 90 nafar o‘quvchidan tashkil topdi.

Tajriba boshlanishidan oldin diagnostik test o‘tkazildi.

1-jadval

Dastlabki diagnostika natijalari

Daraja	Tajriba guruhi (%)	Nazorat guruhi (%)
Yuqori	**20,2**	**21,1**
O‘rta	**48,3**	**47,8**
Past	**31,5**	**31,1**

Dastlabki natijalardan ko‘rinadiki, tajriba va nazorat guruhlarining boshlang‘ich ko‘rsatkichlari bir-biriga yaqin bo‘lgan. Shundan so‘ng tajriba guruhida bir o‘quv choragi davomida gamifikatsiya va loyiha texnologiyalari integratsiyasi asosida mashg‘ulotlar olib borildi.

2-jadval

Tajriba yakunidagi natijalar

Daraja	Tajriba guruhi (%)	Nazorat guruhi (%)
Yuqori	46,1	27,8
O‘rta	42,7	50,0
Past	11,2	22,2

Tajriba yakunida tajriba guruhida yuqori darajadagi o‘zlashtirish **46,1%**, nazorat guruhida esa **27,8 %** ni tashkil etdi.

Tajriba guruhida yuqori darajadagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichi boshlang‘ich natijaga nisbatan 25,9 foiz punktga oshdi**.** Past darajadagi o‘quvchilar ulushi esa 20,3 foiz punktga kamaydi**.**

Bu o‘zgarishlar o‘quvchilarning funksional mazmunni o‘zlashtirishida ijobiy dinamika mavjudligini ko‘rsatadi.

8.1. Matematik-statistik tahlil. Natijalar Pearson χ^2 mezoni yordamida statistik jihatdan tekshirildi.

Hisoblangan qiymat: $\chi^2 = 7{,}80$.

Kritik qiymat: $\chi^2_{krit} = 5{,}99$.

Taqqoslash: $7{,}80 > 5{,}99$.

Shunday qilib, empirik qiymat kritik qiymatdan yuqori bo‘ldi. Natija $p < 0{,}05$ darajasida statistik jihatdan ahamiyatli deb baholandi.

Demak, tajriba guruhida qo‘llanilgan gamifikatsiya va loyiha texnologiyalarining integratsiyasiga asoslangan metodika o‘quvchilarning funksional mazmunni o‘zlashtirish natijalariga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan.

9. Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

1. 7–9-sinflarda funksional mazmunni o‘qitishning gamifikatsiya va loyiha texnologiyalariga asoslangan integrallashgan metodik modeli ishlab chiqildi.
2. Funksional tafakkur, grafik tahlil va matematik modellashtirish kompetensiyalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan topshiriqlar tizimi yaratildi.
3. Lapbook texnologiyasi, matematik kvestlar va loyiha faoliyatining o‘zaro integratsiyalashgan metodikasi taklif etildi.
4. XP, Badge va Leaderboard mexanizmlariga asoslangan gamifikatsiyalangan baholash tizimi ishlab chiqildi.
5. Taklif etilgan metodikaning samaradorligi pedagogik tajriba va matematik-statistik tahlil asosida asoslandi.

10. Xulosa va takliflar (Conclusion/recommendations). Tadqiqot natijalari 7–9-sinflarda funksional mazmunni o‘qitishda gamifikatsiya va loyiha texnologiyalarini integratsiyalash o‘quvchilarning funksional tafakkuri, grafik tahlil qilish ko‘nikmalari va matematik modellashtirish kompetensiyalarini rivojlantirish uchun samarali metodik imkoniyat yaratishini ko‘rsatdi.

A. Akmalov va hammualliflar tomonidan yaratilgan 7-sinf Algebra darsligidagi funksional mazmunni gamifikatsiya va loyiha faoliyati bilan bog‘lash o‘quvchilarga matematik tushunchalarni real hayotiy vaziyatlar asosida o‘zlashtirish imkonini beradi [3,4].

Tajriba-sinov natijalari metodikaning amaliy samaradorligini ko‘rsatdi. Tajriba guruhida yuqori darajadagi o‘zlashtirish 46,1 foizga yetgan bo‘lsa, nazorat guruhida ushbu ko‘rsatkich 27,8 foizni tashkil etdi. Pearson mezoni bo‘yicha $\chi^2=7,80>5,99$ ekanligi aniqlanib, metodikaning statistik jihatdan ishonchli samarasi asoslandi.

Taklif etilgan metodika:

- o‘quvchilarning matematikaga bo‘lgan qiziqishini oshiradi;
- funksional tafakkurni rivojlantiradi;
- grafik tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi;
- matematik modellashtirish kompetensiyasini rivojlantiradi;
- matematik savodxonlikni oshiradi;
- jamoada ishlash va muloqot ko‘nikmalarini rivojlantiradi;
- matematik bilimlarni real hayotiy vaziyatlarga tatbiq etish imkonini beradi.

Amaliy tavsiyalar:

1. Funksiya va funksional bog‘lanishlar mavzularini o‘qitishda gamifikatsiya elementlaridan tizimli foydalanish.
2. “Chiziqli funksiya”, “Teskari proporsional bog‘lanish” va “Kvadrat funksiya” mavzulari bo‘yicha loyiha topshiriqlarini ishlab chiqish.
3. XP ballari, nishonlar va reyting tizimidan o‘quvchilarning motivatsiyasini kuchaytirish vositasi sifatida foydalanish.
4. Lapbook texnologiyasidan funksional mazmunni umumlashtirish va mustahkamlashda foydalanish.
5. Matematik kvestlardan o‘quvchilarning izlanish faoliyatini faollashtirish vositasi sifatida foydalanish.
6. GeoGebra, Desmos va boshqa raqamli platformalarni gamifikatsiya elementlari bilan uyg‘unlashtirish.
7. O‘qituvchilar uchun gamifikatsiya va loyiha texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha metodik qo‘llanmalar ishlab chiqish.
8. Mazkur metodikani 8–9-sinflardagi funksiyalar, tenglamalar sistemasi va matematik modellashtirish mavzulariga kengaytirish.

Umuman, tadqiqot natijalari gamifikatsiya va loyiha texnologiyalarining integratsiyasi 7–9-sinflarda funksional mazmunni o‘qitish samaradorligini oshirishning istiqbolli metodik yo‘nalishlaridan biri ekanligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF–158-farmoni. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida.

(2). O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. Matematika fani bo‘yicha Milliy o‘quv dasturi. Toshkent, 2022.

(3). Akmalov A., Saparboyev J., Boytillayev D., Karimov E., Xodjaniyazov M. Algebra. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. Toshkent, Respublika ta’lim markazi, 2022, 192-bet.

(4). Akmalov A., Saparboyev J. va boshq. Algebra. 7-sinf. O‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanma. Toshkent, Respublika ta’lim markazi, 2022.

(5). OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework: Mathematics, Reading, Science and Financial Literacy. Paris, OECD Publishing, 2023.

(6). Niss M., Højgaard T. Mathematical Competencies Revisited. Cham, Springer, 2019.

(7). Schoenfeld A.H. Mathematical Thinking and Problem Solving. New York, Routledge, 2016.

(8). Gardiner T. Teaching Mathematics at Secondary Level. Cambridge: Open Book Publishers, 2022.

(9). Bell S. Project-Based Learning for the 21st Century: Skills for the Future. The Clearing House. 2010, vol. 83(2), p. 39–43.

(10). Deterding S., Dixon D., Khaled R., Nacke L. From Game Design Elements to Gamefulness: Defining Gamification. Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference. 2011, p. 9–15.

(11). Werbach K., Hunter D. For the Win: How Game Thinking Can Revolutionize Your Business. Philadelphia: Wharton Digital Press, 2012.

(12). Kapp K.M. The Gamification of Learning and Instruction: Game-Based Methods and Strategies for Training and Education. San Francisco, Pfeiffer, 2012.

(13). Hamari J., Koivisto J., Sarsa H. Does Gamification Work? A Literature Review of Empirical Studies on Gamification. Proceedings of the 47th Hawaii International Conference on System Sciences. 2014, p. 3025–3034.

(14). Kocadere S.A., Samur Y. Gamification and Education: Achievements, Cognitive Loads and Views of Students. Educational Sciences: Theory and Practice. 2016, vol. 16(1), p. 45–71.

(15). Prensky M. Digital Game-Based Learning. New York, McGraw-Hill, 2001.

(16). Zichermann G., Cunningham C. Gamification by Design: Implementing Game Mechanics in Web and Mobile Apps. Sebastopol: O'Reilly Media, 2011.

(17). Hiebert J., Carpenter T.P. Learning and Teaching with Understanding. Handbook of Research on Mathematics Teaching and Learning. New York, Macmillan, 2014, p. 65–97.

(18). Bishop A.J. Mathematical Enculturation: A Cultural Perspective on Mathematics Education. Dordrecht, Springer, 2012.

Azamatova Dilafruz Saydig'aniyevna (Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi Respblika ta'lim markazi "Kimyo" fani bo'limi boshlig'i; dilafruzazamatova431@gmail.com)

KIMYO O'QITUVCHISINING KASBIY FAOLIYATIDA KONSTRUKTIV TAFAKKURNING MOHIYATI VA AHAMIYATI

Annotatsiya*. Mazkur maqolada kimyo o'qituvchisining kasbiy faoliyatida konstruktiv tafakkurning mohiyati, uning asosiy belgilari hamda pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Konstruktiv tafakkurning pedagogik muammolarni hal etish, hissiy barqarorlikni ta'minlash, kasbiy qarorlar qabul qilish va ta'lim sifatini oshirishdagi o'rni yoritilgan. Tadqiqot natijalari konstruktiv tafakkur kimyo o'qituvchisining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning muhim omillaridan biri ekanligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar*: konstruktiv tafakkur, kimyo o'qituvchisi, kasbiy kompetentlik, pedagogik faoliyat, refleksiya, pedagogik muammolar, hissiy barqarorlik, ta'lim sifati.*

Д.С.Азаматова (Заведующая отделом химии Республиканского центра образования Министерства дошкольного и школьного образования; dilafruzazamatova431@gmail.com)

СУЩНОСТЬ И ЗНАЧЕНИЕ КОНСТРУКТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ ХИМИИ

Аннотация. *В данной статье проанализированы сущность конструктивного мышления в профессиональной деятельности учителя химии, его основные признаки, а также значение в повышении эффективности педагогической деятельности. Раскрыта роль конструктивного мышления в решении педагогических проблем, обеспечении эмоциональной устойчивости, принятии профессиональных решений и повышении качества образования. Результаты исследования показывают, что конструктивное мышление является одним из важных факторов развития профессиональной компетентности учителя химии.*

Ключевые слова: *конструктивное мышление, учитель химии, профессиональная компетентность, педагогическая деятельность, рефлексия, педагогические проблемы, эмоциональная устойчивость, качество образования.*

D.S.Azamatova (Head of the Chemistry Department, Republican Education Center under the Ministry of Preschool and School Education; dilafruzazamatova431@gmail.com)

THE ESSENCE AND SIGNIFICANCE OF CONSTRUCTIVE THINKING IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF A CHEMISTRY TEACHER

Annotation. *This article analyzes the essence of constructive thinking in the professional activity of a chemistry teacher, its main characteristics, and its significance in improving the effectiveness of pedagogical practice. The role of constructive thinking in solving pedagogical problems, ensuring emotional stability, making professional decisions, and improving the quality of education is highlighted. The research findings indicate that constructive thinking is one of the key factors in the development of a chemistry teacher's professional competence.*

Keywords: *constructive thinking, chemistry teacher, professional competence, pedagogical activity, reflection, pedagogical problems, emotional stability, quality of education.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimini rivojlantirish sharoitida pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini takomillashtirish, ularning innovatsion faoliyatga tayyorligini oshirish hamda ta’lim sifatini ta’minlash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Globallashuv, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi va ta’lim mazmunining yangilanib borishi o‘qituvchilardan nafaqat chuqur fan bilimlari, balki murakkab pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, samarali qarorlar qabul qilish va o‘z kasbiy faoliyatini muntazam takomillashtirib borish kabi kompetensiyalarni ham talab etmoqda.

Ayniqsa, kimyo fanini o‘qitish jarayonida nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan integratsiyalash, eksperimental ishlarni tashkil etish, o‘quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish va ta’lim natijalarini yaxshilash masalalari o‘qituvchidan yuqori darajadagi kasbiy kompetentlikni talab qiladi. Bunday sharoitda konstruktiv tafakkur pedagogning kasbiy faoliyatini samarali tashkil etish, pedagogik muammolarni hal etish va ta’lim jarayonini takomillashtirishning muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi “Maktabgacha va maktab ta’limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ–231-qarorida pedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish, refleksiv faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, innovatsion metodlarni amaliyotga joriy etish hamda malaka oshirish mazmunini takomillashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Bu esa o‘qituvchilarda zamonaviy kompetensiyalar bilan bir qatorda konstruktiv tafakkurni ham rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Xalqaro tadqiqotlar ham pedagoglarning kasbiy rivojlanishida refleksiya va konstruktiv fikrlash muhim ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. OECD tomonidan nashr etilgan “Teachers’ Professional Learning and Development” (2019) hisobotida o‘qituvchilarning uzluksiz kasbiy rivojlanishi refleksiv faoliyat, hamkorlikda o‘rganish va amaliy tajribani tahlil qilish bilan chambarchas bog‘liqligi ta’kidlangan. Tadqiqotchilar pedagogik muammolarni tahlil qilish va ularning amaliy yechimlarini ishlab chiqishga qaratilgan yondashuv o‘qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirishga xizmat qilishini qayd etadilar.

Kompetensiyaviy yondashuv nuqtayi nazaridan, kimyo o‘qituvchisining kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalalari ham qator olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Xususan, G.M. Chernobelskaya, G.Y. Gulbis, B.P.Bolotinskaya, Y.Y.Gavronskaya, O.V.Romanova, I.A.Adayev, G.M.Kortunov, Y.V. Nechitaylova va boshqa tadqiqotchilar tomonidan oliy ta’lim muassasalarida kimyo o‘qitish muammolari, axborot-metodik kompetensiyalarni shakllantirish, bo‘lajak kimyo o‘qituvchilarida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish, maxsus kimyoviy fanlarni interfaol o‘qitish, kasbiy ko‘nikma va malakalarni shakllantirish hamda individual yondashuv masalalari o‘rganilgan. Darling-Hammond tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda o‘qituvchi sifati va o‘quvchilar ta’lim natijalari o‘rtasidagi bog‘liqlik ilmiy asoslangan. Muallifning fikricha, yuqori natijalarga erishayotgan pedagoglar o‘z faoliyatini muntazam tahlil qiladigan, o‘quvchilarning ehtiyojlariga moslashadigan va muammolarni hal etishda moslashuvchan yondashuvlarni qo‘llaydigan o‘qituvchilardir. Mazkur sifatlar konstruktiv tafakkurning muhim komponentlari hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotlarda asosan metodik, axborot-kommunikativ va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish masalalari yoritilgan bo‘lib, konstruktiv tafakkurning kimyo o‘qituvchisi kasbiy kompetentligini rivojlantirishdagi o‘rni, uning pedagogik faoliyat samaradorligiga ta’siri va rivojlantirish mexanizmlari yetarli darajada tadqiq etilmagan.

Zamonaviy ta’limning asosiy vazifalaridan biri o‘zgaruvchan sharoitlarda mustaqil faoliyat yurita oladigan, o‘z bilimlarini amaliyotda samarali qo‘llay oladigan va uzluksiz kasbiy rivojlanishga tayyor bo‘lgan kompetent mutaxassislarni tayyorlashdan iboratdir. Bu esa kimyo o‘qituvchisidan nafaqat chuqur fan bilimlari va metodik tayyorgarlikni, balki pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, asosli qarorlar qabul qilish, innovatsion yechimlar ishlab chiqish hamda kasbiy faoliyatini takomillashtirib borishga xizmat qiluvchi konstruktiv tafakkurga ega bo‘lishni ham talab etadi.

Shu munosabat bilan, konstruktiv tafakkurning kimyo o‘qituvchisi kasbiy kompetentligini rivojlantirishdagi o‘rni va ahamiyatini aniqlash dolzarb ilmiy-pedagogik muammo hisoblanadi.

Tadqiqot maqsadi. Tadqiqotning maqsadi kimyo o‘qituvchisining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda konstruktiv tafakkurning o‘rni va ahamiyatini aniqlash, uning asosiy tarkibiy xususiyatlarini tavsiflash hamda pedagogik faoliyat samaradorligiga ta’sirini tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqot jarayonida pedagogika, psixologiya va metodika sohalariga oid ilmiy manbalarni nazariy tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, konstruktiv tafakkurning kimyo o‘qituvchisi kasbiy faoliyatidagi namoyon bo‘lish shakllari pedagogik vaziyatlar misolida tahlil qilindi.

Natijalar. Tahlillar natijasida konstruktiv tafakkurning kimyo o‘qituvchisi kasbiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etishi hamda uning pedagogik muammolarni hal etish samaradorligini oshirishi aniqlandi. Konstruktiv tafakkur muammolarning o‘ziga emas, balki ularning yechimiga e’tibor qaratadigan fikrlash usuli hisoblanadi. Bunday tafakkurga ega bo‘lgan shaxs muvaffaqiyatsizlik sabablarini cheksiz tahlil qilish bilan cheklanib qolmay, mavjud vaziyatni qanday yaxshilash mumkinligi haqida o‘ylaydi va amaliy yechimlarni izlashga kirishadi. Muhim jihati shundaki, konstruktiv tafakkur tug‘ma sifat emas, balki maqsadli ravishda rivojlantiriladigan ko‘nikma hisoblanadi. U insonning o‘z ustida muntazam ishlashi, tafakkurini mashq qildirish hamda bunyodkorlikka yo‘naltirilgan dunyoqarashni shakllantirishi natijasida rivojlanadi.

Tadqiqotlar konstruktiv tafakkurning, avvalo, stressli vaziyatlarda his-tuyg‘ularni boshqarishga yordam berishini ko‘rsatdi. Bu esa muammoning o‘ziga emas, balki uni hal qilish yo‘llarini izlashga e’tibor qaratish imkonini beradi. Mazkur holatni kimyo o‘qituvchisining kasbiy faoliyati misolida kuzatish mumkin. Masalan, yangi mavzu bo‘yicha o‘tkazilgan nazorat ishlarining natijalari kutilganidan past bo‘lgan vaziyatda konstruktiv tafakkurga ega bo‘lmagan o‘qituvchi hafsalasi pir bo‘lishi, o‘quvchilarni ayblashi yoki muvaffaqiyatsizlik sabablarini uzoq vaqt o‘ylab yurishi mumkin. Bunday vaziyatda hissiyotlar ustun kelib, muammoni obyektiv baholash qiyinlashadi.

Konstruktiv tafakkurga ega o‘qituvchi esa natijalarni chuqur tahlil qiladi va o‘ziga quyidagi savollarni beradi: “Qaysi mavzular o‘quvchilar uchun murakkab bo‘ldi?”, “Tushuntirish usulimni qanday takomillashtirish mumkin?”, “Qaysi topshiriqlarni qo‘shimcha mashq sifatida berish kerak?” Natijada u keyingi darslar uchun yangi metodlarni rejalashtiradi, qo‘shimcha ko‘rgazmali materiallardan foydalanadi yoki differensial yondashuvni qo‘llaydi. Bunday yondashuvning asosi his-tuyg‘ularni boshqara olishga tayanadi. Agar salbiy hissiyotlar ustunlik qilsa, vaziyatni obyektiv baholash va samarali qaror qabul qilish qobiliyati pasayadi. Aksincha, hissiy barqarorlik va o‘zini nazorat qilish konstruktiv tafakkurning muhim sharti hisoblanadi.

Tahlillar konstruktiv tafakkurning kimyo o‘qituvchisi faoliyatida bir qator muhim belgilar orqali namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi.

Birinchidan, konstruktiv tafakkur aniqlik bilan tavsiflanadi. U umumiy va mavhum mulohazalarga emas, balki aniq maqsad va vazifalarga tayanadi. Masalan, «o‘quvchilar mavzuni yaxshi o‘zlashtirmadi» degan umumiy xulosa bilan cheklanib qolmasdan, o‘qituvchi qaysi tushuncha, qonun yoki masala turi o‘quvchilar uchun qiyinchilik tug‘dirganini aniqlaydi. Maqsad qanchalik aniq belgilansa, unga erishish yo‘llarini topish shunchalik osonlashadi.

Ikkinchidan, konstruktiv tafakkur maqsadga yo‘naltirilganligi bilan tavsiflanadi. O‘qituvchi o‘z e’tiborini muayyan pedagogik vazifani hal etishga qaratadi. Masalan, o‘quvchilarda kimyoviy formulalarni tuzish ko‘nikmasini rivojlantirish vazifasi qo‘yilgan bo‘lsa, asosiy e’tibor aynan shu muammoni bartaraf etish usullariga qaratiladi. Chalg‘ituvchi omillar va ikkinchi darajali masalalar keyingi bosqichlarda ko‘rib chiqiladi.

Uchinchidan, konstruktiv tafakkur emotsiyalarni boshqarish bilan bog‘liq. U his-tuyg‘ularni inkor etishni emas, balki ularni nazorat qila olishni nazarda tutadi. Masalan, dars natijalari kutilganidek bo‘lmaganda yoki o‘quvchilar past natija ko‘rsatganda, o‘qituvchi hissiyotlarga berilib ketmasdan vaziyatni xolis tahlil qiladi. U qaysi omillar muammoni keltirib chiqarganini aniqlaydi va ularni bartaraf etish choralarini rejalashtiradi. Xotirjamlik va vazminlik samarali qaror qabul qilishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

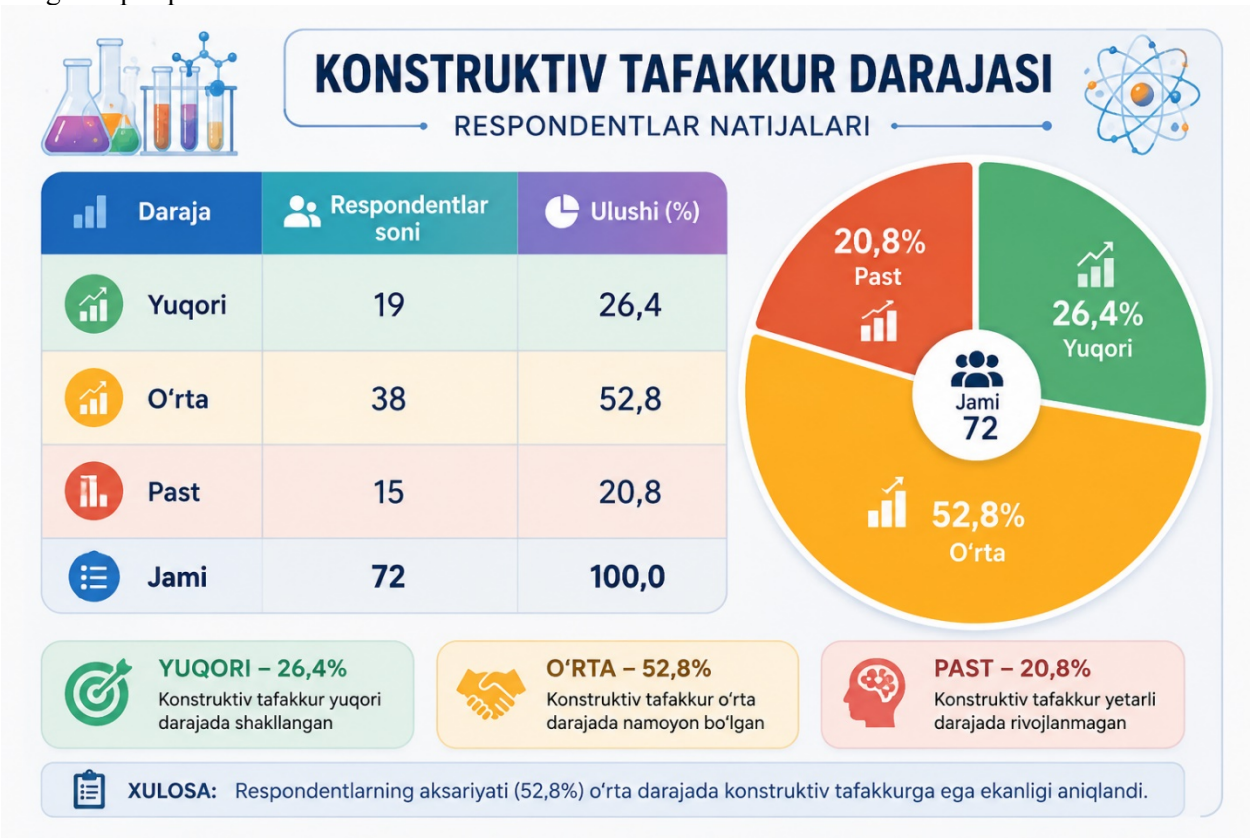
To‘rtinchidan, konstruktiv tafakkur ijobiy yo‘nalganlikka ega. Bunda muammolar emas, balki ularning yechimlari markaziy o‘rinni egallaydi. Masalan, laboratoriya mashg‘ulotlari uchun zarur jihozlar yetarli bo‘lmagan sharoitda o‘qituvchi faqat mavjud cheklovlarni sanab o‘tish bilan cheklanmaydi. U virtual laboratoriyalar, modellar, videodemonstratsiyalar yoki muqobil tajribalar orqali maqsadga erishish imkoniyatlarini izlaydi.

Beshinchidan, konstruktiv tafakkur bosqichma-bosqich faoliyat yuritishni nazarda tutadi. Murakkab pedagogik maqsadlar ketma-ket bosqichlarga ajratiladi. Masalan, o‘quvchilarda kimyoviy masalalarni yechish kompetensiyasini shakllantirish vazifasi nazariy bilimlarni mustahkamlash, namunaviy masalalarni tahlil qilish, mustaqil mashqlar bajarish va natijalarni baholash kabi bosqichlar orqali amalga oshiriladi. Har bir bosqich izchil bajarilganda yakuniy natijaga erishish osonlashadi.

Tadqiqot natijalari respondentlarning 26,4 foizida konstruktiv tafakkur yuqori darajada shakllanganligini ko‘rsatdi. Ishtirokchilarning asosiy qismi (52,8%) o‘rta darajani namoyish etdi. 20,8 foiz respondentlarda esa konstruktiv tafakkurning ayrim komponentlari yetarli darajada rivojlanmaganligi aniqlandi.

Pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish natijalari yuqori darajadagi konstruktiv tafakkurga ega o‘qituvchilar muammolarni hal etishda ko‘proq refleksiv va yechimga yo‘naltirilgan yondashuvni qo‘llashlarini ko‘rsatdi. Ular muvaffaqiyatsizlik sabablarini tashqi omillar bilan izohlashdan ko‘ra, o‘z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirishga moyillik bildirdilar. O‘rta va past darajadagi respondentlarda esa muammoli vaziyatlarga nisbatan emotsional reaksiya va tashqi omillarni ayblash holatlari ko‘proq kuzatildi.

Shunday qilib, konstruktiv tafakkur kimyo o‘qituvchisiga pedagogik vaziyatlarni xolis baholash, muammolarning amaliy yechimlarini topish hamda ta’lim jarayonini samarali tashkil etish imkonini beradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, konstruktiv tafakkurga ega bo‘lgan kimyo o‘qituvchilari pedagogik muammolarni samaraliroq hal qiladi, kasbiy stressga bardoshlilik darajasi yuqori bo‘ladi va ta’lim sifatini oshirishga ko‘proq erishadilar.

1-rasm. Respondentlarda konstruktiv tafakkur darajasi.

Muhokama. Olingan natijalar konstruktiv tafakkurning kimyo o‘qituvchisining kasbiy faoliyatida muhim o‘rin tutishini tasdiqlaydi. Tadqiqot davomida aniqlangan aniqlik, maqsadga yo‘naltirilganlik, emotsiyalarni boshqarish, ijobiy yo‘nalganlik va bosqichma-bosqich faoliyat yuritish kabi xususiyatlar pedagogik muammolarni samarali hal etishning muhim omillari sifatida namoyon bo‘ldi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, konstruktiv tafakkur pedagogik refleksiya bilan chambarchas bog‘liq. Refleksiya jarayonida o‘qituvchi o‘z faoliyatini tahlil qiladi, mavjud kamchiliklarni aniqlaydi va ularni bartaraf etish yo‘llarini belgilaydi. Konstruktiv tafakkur esa ushbu jarayonning samaradorligini oshirib, pedagogik muammolarga amaliy yechim topishga yordam beradi. Shu jihatdan, konstruktiv tafakkur o‘qituvchining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning muhim tarkibiy qismi sifatida qaralishi mumkin.

Tadqiqot natijalari konstruktiv tafakkurning hissiy barqarorlik bilan ham uzviy bog‘liqligini ko‘rsatdi. Zamonaviy ta’lim tizimida o‘qituvchilar turli xil stress omillari, jumladan, o‘quvchilar bilim darajasidagi farqlar, katta pedagogik yuklama, ta’lim sifatiga qo‘yilayotgan yuqori talablar va baholash jarayonlari bilan muntazam ravishda duch keladilar. Konstruktiv tafakkur bunday vaziyatlarda muammoni hissiyotlar asosida emas, balki dalillar asosida tahlil qilish imkonini beradi. Natijada pedagogik qarorlarning sifati oshadi va kasbiy zo‘riqishning salbiy ta’siri kamayadi.

2-rasm. Kimyo o‘qituvchisining kasbiy faoliyatida konstruktiv tafakkur va pedagogik refleksiyaning o‘zaro bog‘liqligi modeli.

Kimyo ta’limi nuqtayi nazaridan, konstruktiv tafakkur alohida ahamiyat kasb etadi. Kimyo fanini o‘qitish murakkab nazariy tushunchalar, eksperimental faoliyat, laboratoriya mashg‘ulotlari va muammoli vaziyatlarni yechish bilan bog‘liq bo‘lganligi sababli, o‘qituvchidan yuqori darajadagi tahliliy va amaliy fikrlashni talab etadi. Konstruktiv tafakkur o‘qituvchiga o‘quvchilarning o‘zlashtirishidagi qiyinchiliklarni aniqlash, o‘qitish metodlarini moslashtirish hamda mavjud resurslardan samarali foydalanish imkonini beradi.

Shuningdek, konstruktiv tafakkur pedagogning innovatsion faoliyatini qo‘llab-quvvatlaydi. Bunday tafakkurga ega o‘qituvchi ta’lim jarayonida yuzaga keladigan muammolarni yangi pedagogik texnologiyalar, raqamli vositalar va zamonaviy metodik yondashuvlar yordamida hal etishga intiladi. Bu esa ta’lim sifati va samaradorligining oshishiga xizmat qiladi.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, konstruktiv tafakkurni rivojlantirish kimyo o‘qituvchilarini tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lishi lozim. Malaka oshirish kurslari mazmuniga konstruktiv tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan treninglar, muammoli pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, refleksiv mashg‘ulotlar va amaliy кейслар bilan ishlash elementlarini kiritish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. Kimyo o‘qituvchisining kasbiy faoliyatida konstruktiv tafakkur pedagogik muammolarni samarali hal etish, hissiy barqarorlikni ta’minlash va ta’lim sifatini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Konstruktiv tafakkur o‘qituvchiga vaziyatlarni obyektiv tahlil qilish, oqilona qarorlar qabul qilish va kasbiy faoliyatini muntazam takomillashtirib borish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari konstruktiv tafakkurni rivojlantirish kimyo o‘qituvchisining kasbiy kompetentligini oshirish, pedagogik mahoratini takomillashtirish hamda zamonaviy ta’lim talablariga moslashishning muhim sharti ekanligini ko‘rsatdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maktabgacha va maktab ta’limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” 2024-yil 21-iyundagi PQ–231-qarori.

(2). OECD. Teachers’ Professional Learning and Development. OECD Publishing, 2019.

(3). Darling-Hammond, L.Teacher Quality and Student Achievement. Educational Policy, 2017.

(4). Iskandarov A.Y., Azamatova D.S., Ismatov I.Sh. Kimyo o‘qitish metodikasi. Darslik, Toshkent, “Zebo Prints“, 2024, 367-bet.

(5). D.S.Azamatova. Kimyo fanini o‘qitishda zamonaviy yondashuvlar. O‘quv qo‘llanma, Toshkent, “Zebo print”, 2025, 382-bet.

(6). M.A.Yuldashev. Xalq ta’limi xodimlarining malakasini oshirishda ta’lim sifati menejmentini takomillashtirish. Ped.fan.dok.diss., Toshkent, 2016, 310-bet.

(7). G.T.Boymurodova. Malaka oshirish tizimini modernizatsiyalash jarayonida o‘qituvchilarning kasbiy kompetentliligini uzluksiz rivojlantirish mexanizmi. 2020, 286-bet.

(8). Sh.A.Mamajonov, N.B.Odilxo‘jazoda. Kimyo o‘qituvchisi kasbiy kompetentligini aniqlashning pedagogik mazmuni. “FarDU Ilmiy xabarlari”, 2024, 3, 205–209-betlar.

Isakov Zakirjon Soliyevich (Qo‘qon davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi)

BOSHLANG‘ICH SINF DARSLIKLARI – HUSNI XULQIMIZNI SHAKLLANTIRUVCHI MANBA SIFATIDA

Annotatsiya. *Maqolada boshlang‘ich sinf ona tili va o‘qish savodxonligi darsliklarining o‘quvchi shaxsini ma’naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashdagi o‘rni tahlil qilinadi. Darsliklardagi matnlarning mavzuiy mazmuni, hajmi, bezatilishi va didaktik imkoniyatlari ilmiy-amaliy asosda yoritilgan. Tadqiqot xarakter tarbiyasi va ijtimoiy o‘rganish nazariyalari asosida boyitilgan bo‘lib, darslik orqali o‘quvchilarda husni xulqni shakllantirish masalasiga alohida e’tibor qaratilgan hamda amaliy tavsiyalar asosli keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *darslik, matn, ma’naviyat, husni xulq, boshlang‘ich ta’lim, didaktika, ta’lim, tarbiya, bezak, illyustratsiya, o‘quvchi, metodika, xarakter tarbiyasi, ijtimoiy o‘rganish nazariyasi.*

Исаков Закиржон Солиевич (доцент Кокандского государственного университета, кандидат филологических наук)

УЧЕБНИКИ ДЛЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ – КАК ИСТОЧНИК ФОРМИРОВАНИЯ ДОБРОГО ХАРАКТЕРА

Аннотация. *В статье анализируется роль учебников по родному языку и чтению для начальной школы в духовно-нравственном воспитании ученика. На научно-практической основе рассмотрены тематическое содержание, объем, оформление и дидактические возможности текстов в учебниках. Также особое внимание уделено вопросу формирования доброго характера у учащихся посредством учебника и даны практические рекомендации.*

Ключевые слова: *учебник, текст, духовность, добрый характер, начальное образование, дидактика, образование, воспитание, оформление, иллюстрация, ученик, методология.*

Isakov Zakirjon Soliyevich (Associate Professor at Kokand State University, Candidate of Philological Sciences)

PRIMARY SCHOOL TEXTBOOKS AS A SOURCE FOR DEVELOPING GOOD CHARACTER

Annotation. *This article analyzes the role of primary school textbooks on native language and reading in the spiritual and moral development of students. Using a scientific and practical framework, the thematic content, length, format, and didactic potential of texts in textbooks are examined. The study is further grounded in character-education and social-learning theory. Particular attention is also paid to the development of good character in students through textbooks, and practical recommendations are provided.*

Keywords: *textbook, text, spirituality, good character, primary education, didactics, education, upbringing, formatting, illustration, student, methodology, character education, social learning theory.*

Kirish. Boshlang‘ich ta’lim tizimi o‘quvchi shaxsining shakllanishida hal qiluvchi bosqich hisoblanadi. Ayniqsa, ona tili darsliklari bolalarda nafaqat nutq ko‘nikmalarini, balki ma’naviy-axloqiy sifatlarni ham shakllantiradi, shu ma’noda darsliklar “ma’naviy tarbiya vositasi” sifatida qaralishi lozim. Darsliklardagi matnlar orqali o‘quvchilarda yaxshilik, mehr-oqibat, vatanparvarlik, halollik kabi fazilatlar shakllantiriladi, bu esa ta’lim mazmunini nafaqat axborot beruvchi, balki tarbiyalovchi tizim sifatida ko‘rishni taqozo etadi.

Mavzuning dolzarbligi milliy darajada ham tasdiqlangan: O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrdagi 1059-qarori bilan tasdiqlangan “Uzluksiz ma’naviy tarbiya” konsepsiyasi yosh avlodda vatanga sadoqat, mehr-oqibat, mas’uliyat kabi tayanch fazilatlarni bosqichma-bosqich, jumladan, boshlang‘ich sinf davridan boshlab shakllantirishni davlat siyosati darajasiga ko‘targan [6], shu bois boshlang‘ich sinf darsliklarining mazkur vazifani qay darajada bajarayotganini ilmiy tahlil qilish alohida ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Boshlang‘ich ta’lim va darslikshunoslik sohasida bir qator olimlar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan, darslik mazmuni va uning tarbiyaviy ahamiyati masalalari[1;7;8] tadqiq etilgan. Pedagogik tadqiqotlarda darslik faqat bilim manbayi emas, balki shaxsni tarbiyalovchi vosita sifatida qaraladi [3;78-b.]. Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda darslik dizay-

ni, illyustratsiyalari va matn hajmi o‘quvchilarning qabul qilish jarayoniga ta’sir qiluvchi muhim omil sifatida baholanadi. Ma’naviy tarbiya masalasining milliy zaminini Sh.Mirziyoyev belgilab bergan bo‘lib, unda ma’naviyat millat taraqqiyotining tayanch omili sifatida ko‘rsatilgan [5]. D.Abdullayeva tadqiqotida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining ma’naviy-ma’rifiy ishlarni tashkil etishdagi ilmiy-nazariy asoslari ochib berilgan, bu esa darslik orqali amalga oshiriladigan tarbiyaviy jarayonning o‘qituvchi omili bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi [1].

Nazariy asos. Tadqiqotning nazariy negizini ikkita xorijiy psixologik-pedagogik nazariya tashkil etadi, ular darslik matnlari orqali husni xulq shakllanishi mexanizmini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi. Birinchisi – Tomas Likonaning xarakter tarbiyasi nazariyasi bo‘lib, unga ko‘ra axloqiy tarbiya uch o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismdan iborat: axloqiy bilim (nima yaxshi-yu nima yomonligini anglash), axloqiy tuyg‘u (yaxshilikka ichki ehtiyoj va qoniqish hissi) va axloqiy xatti-harakat (bilim va tuyg‘uning amaliy xulqda namoyon bo‘lishi) [3]. Ushbu model darslik matnlarini baholashda foydali mezon bo‘la oladi: samarali tarbiyaviy matn o‘quvchida nafaqat tushuncha (masalan, rostgo‘ylik nima ekanini bilish), balki hissiy munosabat va xulqiy ko‘nikmani ham shakllantirishi lozim.

Ikkinchisi – Albert Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasi bo‘lib, unga ko‘ra, bola xulqni bevosita tajriba orqali emas, balki atrofdagi namunaviy obrazlarni kuzatish, esda saqlash va takrorlash orqali ham o‘zlashtiradi [2]. Ushbu nazariya darslik qahramonlarining tarbiyaviy ahamiyatini ilmiy asoslaydi: adabiy qahramon qanchalik yorqin va bolaga yaqin tasvirlansa, uning xulq-atvor namunasi sifatida o‘zlashtirilish ehtimoli shunchalik yuqori bo‘ladi.

Darslik bezatilishi – matn-illustratsiya uyg‘unligini baholashda Richard Mayerning multimediali o‘qitish nazariyasidan foydalanish mumkin. Inson axborotni vizual va verbal kanallar orqali parallel qayta ishlaydi, shu bois matn bilan uyg‘unlashgan, ortiqcha yuklamasiz rasm ta’lim samaradorligini oshiradi, nomuvofiq yoki ortiqcha bezak esa aksincha idrok etishni qiyinlashtiradi [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada quyidagi metodlardan foydalanildi: tahlil va sintez; qiyosiy tahlil; pedagogik kuzatish; didaktik modellashtirish, yuqorida keltirilgan xarakter tarbiyasi va ijtimoiy o‘rganish nazariyalari tahlil uchun konseptual asos sifatida qo‘llanildi; boshlang‘ich sinf darsliklari mazmuni ilmiy-nazariy jihatdan o‘rganildi, ularning tarbiyaviy imkoniyatlari tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar.

1. Darslik matnlarining mazmuniy xususiyatlari. Boshlang‘ich sinf darsliklaridagi matnlar, avvalo, o‘quvchi yoshiga mos bo‘lishi lozim: qisqa, tushunarli va ta’sirchan bo‘lishi kerak. Ayniqsa, tarbiyaviy mazmunga ega matnlar ustuvor ahamiyat kasb etadi: mehnatsevarlik, do‘stlik, rostgo‘ylik mavzusidagi matnlar bolalar ongiga tez ta’sir qiladi va ularning xulq-atvorida namoyon bo‘ladi.

2. Matn hajmining didaktik ahamiyati. Darslikdagi matnlar hajmi o‘quvchining qabul qilish imkoniyatiga mos bo‘lishi zarur. Juda katta hajmli matnlar diqqatni susaytiradi, kichik matnlar esa mazmunni to‘liq ochib bermasligi mumkin. Shuning uchun optimal hajmdagi matnlar tanlanishi metodik jihatdan muhim hisoblanadi [1;25-b.].

3. Darslik bezatilishining psixologik ta’siri. Darslik dizayni, ranglar, illustratsiyalar o‘quvchi qiziqishini oshiradi. Illustratsiyalar matn mazmunini to‘ldirib, uning tushunishini osonlashtiradi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, rangli va chiroyli bezatilgan darsliklar bolalarda o‘qishga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantiradi [4;56-b.]. Bu holat Mayerning matn-rasm uyg‘unligi prinsipi bilan ham izohlanadi [4].

4. Husni xulqni shakllantirishda darslikning roli. Darsliklardagi matnlar orqali o‘quvchilarda quyidagi fazilatlar shakllanadi: odob-axloq; vatanparvarlik; mehr-oqibat; mas’uliyat. Bu jarayonda ayniqsa badiiy matnlar muhim ahamiyat kasb etadi. Likonaning xarakter tarbiyasi modeli nuqtayi nazaridan, bunday matnlar samarali bo‘lishi uchun ular faqat axloqiy tushuncha bermasdan, o‘quvchida hissiy kechinma uyg‘otishi va xulqiy namunani taklif etishi lozim [3].

5. Illustratsiya va matn uyg‘unligi. Matn va rasm o‘rtasidagi uyg‘unlik o‘quv materialini samarali o‘zlashtirishga xizmat qiladi. Agar rasm matn mazmuniga mos kelsa, o‘quvchi uni tezroq anglaydi, bu borada multimediali o‘qitish nazariyasi ko‘rsatadiki, so‘z va tasvirning mazmunan bir-birini to‘ldirishi xotirada saqlanishni sezilarli darajada yaxshilaydi [4].

6. Darslikning umumiy hajmi va tuzilishi. Darslikning umumiy hajmi ham muhim omildir: ortiqcha yuklama o‘quvchida charchoqni keltirib chiqaradi, shuning uchun darslik mazmuni ixcham va tizimli bo‘lishi lozim.

7. Amaliy natijalar. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, mazmunan boy va estetik jihatdan puxta ishlangan darsliklar o‘quvchilarning: o‘qishga qiziqishini oshiradi; nutqini rivojlantiradi; ma’naviy kamolotini ta’minlaydi.

8. Darslik matnlarining tarbiyaviy-psixologik ta’siri. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida qabul qilish jarayoni, avvalo, emotsional-obrazli tafakkurga asoslanadi, shuning uchun darsliklardagi matnlar nafaqat axborot berish, balki hissiy ta’sir ko‘rsatish xususiyatiga ham ega bo‘lishi lozim. Psixologik tadqiqotlarga ko‘ra, bolalar badiiy va hayotiy voqelikka yaqin matnlarni tezroq qabul qiladi va ular orqali berilgan g‘oyalarni o‘z xulq-atvoriga singdiradi [4;62-b.]. Shu nuqtayi nazardan, darsliklarda qahramonlar obrazi orqali namunaviy xulq-atvorni ko‘rsatish samarali hisoblanadi – buni Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasi kuzatish, eslab qolish, takrorlash va rag‘batlantirilish zanjiri orqali ilmiy izohlaydi [7].

9. Milliy qadriyatlarni singdirishda darslikning o‘rni. Darsliklar orqali milliy an’ana va qadriyatlarni singdirish muhim vazifalardan biridir: ona tili darsliklarida xalq og‘zaki ijodi namunalari, maqol va matallar, rivoyatlardan foydalanish o‘quvchilarning milliy o‘zligini anglashini kuchaytiradi. “Kattani hurmat qil, kichikka izzatda bo‘l” kabi mazmundagi matnlar orqali bolalarda ijtimoiy munosabat madaniyati shakllanadi, bu ularning kelgusi ijtimoiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi [3;91-b.]. Bunday matnlar “Uzluksiz ma’naviy tarbiya” konsepsiyasida belgilangan vatanga sadoqat va mehr-oqibat kabi tayanch fazilatlarni shakllantirish vazifasini ham amalda ro‘yobga chiqaradi [7].

10. Darslik va nutq rivojlanishi o‘rtasidagi bog‘liqlik. Darsliklardagi matnlar o‘quvchilar nutqini rivojlantirishda asosiy manba hisoblanadi. Matnlarni o‘qish, qayta hikoya qilish, savollarga javob berish orqali bolalarning: lug‘at boyligi; nutq madaniyati; fikrlash qobiliyati rivojlanadi; dialogik va monologik nutqni shakllantirishda matnlar asosiy didaktik vosita sifatida xizmat qiladi [1;58-b.].

11. Interaktiv yondashuv va darslik mazmuni. Zamonaviy ta’limda interaktiv metodlar muhim o‘rin tutadi. Shu nuqtayi nazardan, darsliklarda faqat matn emas, balki savol va topshiriqlar, ijodiy mashqlar; muammoli vaziyatlar ham berilishi maqsadga muvofiq, bu o‘quvchilarni faol fikrlashga undaydi va ularning mustaqil bilim olish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

12. Darsliklarda vizual materiallar samaradorligi. Illyustratsiyalar, sxemalar va jadvallar o‘quvchilarning vizual xotirasini faollashtiradi, boshlang‘ich sinfda rasmlar orqali tushuntirish samarali hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, matn va vizual material uyg‘unligi bilimni o‘zlashtirish darajasini sezilarli darajada oshiradi [4;70-b.].

13. Darsliklarni takomillashtirish muammolari. Amaliy kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, ayrim darsliklarda: matnlar hajmi ortiqcha; illyustratsiyalar mazmunga to‘liq mos emas; mashqlar tizimi yetarlicha ishlab chiqilmagan, bu ta’lim samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi, shuning uchun darsliklarni ishlab chiqishda kompleks yondashuv talab etiladi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, quyidagi xulosalarga kelindi: darsliklar o‘quvchi shaxsini shakllantiruvchi muhim vosita hisoblanadi; matn mazmuni tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lishi lozim, darslik bezatilishi estetik talablarga javob berishi kerak, matn hajmi o‘quvchi yoshiga mos bo‘lishi zarur.

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, quyidagi ilmiy xulosalarni bayon etish mumkin. Birinchidan, boshlang‘ich sinf darsliklari o‘quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantiruvchi kompleks vosita hisoblanadi, u nafaqat bilim beradi, balki tarbiyalaydi va shakllantiradi. Ikkinchidan, darsliklardagi matnlar mazmunan boy, tarbiyaviy jihatdan ta’sirchan va yosh xususiyatlariga mos bo‘lishi zarur. Uchinchidan, darslik bezatilishi va vizual materiallar o‘quvchilarda qiziqish uyg‘otuvchi muhim omildir. To‘rtinchidan, interaktiv topshiriqlar va ijodiy mashqlar darslik samaradorligini oshiradi. Beshinchidan, tadqiqot jarayonida qo‘llanilgan xarakter tarbiyasi va ijtimoiy o‘rganish nazariyalari shuni ko‘rsatadiki, darslik matnining tarbiyaviy samarasi uning faqat axloqiy bilim berishida emas, balki o‘quvchida hissiy munosabat uyg‘otishi va amalda taqlid qilish uchun yorqin namuna (qahramon obrazi) taqdim etishida namoyon bo‘ladi. Shu bois darslik mualliflari matn tanlashda ushbu uch omilni bilim, tuyg‘u va xulqiy namuna – birgalikda hisobga olishi maqsadga muvofiqdir.

Takliflar. Darsliklarda milliy qadriyatlarga asoslangan matnlar ulushini oshirish; illustratsiya va matn uyg‘unligini ta’minlash, o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga undaydigan topshiriqlar sonini ko‘paytirish, darsliklarni ishlab chiqishda pedagogik va psixologik yondashuvlarni integratsiya qilish; zamonaviy axborot texnologiyalari bilan uyg‘unlashgan darslik modellarini yaratish; darsliklarda badiiy matnlar ulushini oshirish, illustratsiyalarni mazmunga mos tanlash, husni xulqni shakllantiruvchi maxsus mashqlar ishlab chiqish; darsliklarni yaratishda psixologik omillarni hisobga olish, darslik matnlarini loyihalashda xarakter tarbiyasi nazariyasining bilim–tuyg‘u–xatti-harakat modelidan metodik vosita sifatida foydalanish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Abdullayeva D. Boshlang‘ich ta’limda tarbiyaviy ishlarni tashkil etishning ilmiy-nazariy asoslari. – Toshkent, “Fan”, 2020, 128-bet.

(2). Bandura A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977, 332 p.

(3). Lickona T. Educating for Character: How Our Schools Can Teach Respect and Responsibility. – New York, Bantam Books, 1991, 242 p.

(4). Mayer R.E. Multimedia Learning. Cambridge, Cambridge University Press, 2001, 232 p.

(5). Mirziyoyev Sh. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2021, 464 bet.

(6). O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrdagi 1059-qarori. “Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.

(7). Qodirov B. Pedagogika nazariyasi. Toshkent, 2010, 256 bet.

(8). Rahimov R. Boshlang‘ich ta’lim metodikasi. Toshkent, 2015, 180 bet.

To‘rayev Farxodjon Farmonovich (Alfraganus universiteti “Matematika va fizika” kafedrasi dotsenti v.b. (PhD); E-mail: farhodjon9618@mail.ru; https://orcid.org/:0009-0007-2244-1332)

BO‘AJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIDA MANTIQ ELEMENTLARIGA OID TUSHUNCHALARNI KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida mantiq elementlariga oid tushunchalarni kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirishning ilmiy-nazariy va metodik asoslari yoritilgan. Boshlang‘ich ta’limda matematik ta’lim samaradorligini oshirish, o‘quvchilarda mantiqiy fikrlashni rivojlantirish hamda zamonaviy ta’lim talablariga javob beradigan pedagoglarni tayyorlashda mantiq elementlarini puxta o‘zlashtirishning ahamiyati asoslab berilgan. Tadqiqotda hukm, mulohaza, xulosa chiqarish, taqqoslash, tasniflash, umumlashtirish, analogiya va mantiqiy bog‘lanishlarni aniqlash kabi mantiq elementlarining mazmuni hamda ularni bo‘lajak o‘qituvchilarga o‘rgatish metodikasi tahlil qilingan.*

Shuningdek, kompetensiyaviy yondashuv asosida mantiq elementlarini o‘qitishda muammoli ta’lim, interfaol metodlar, mantiqiy masalalar, amaliy topshiriqlar va kasbiy vaziyatlarga asoslangan mashg‘ulotlardan foydalanish imkoniyatlari ko‘rsatib berilgan. Talabalarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish, mustaqil va tanqidiy fikrlashini rivojlantirish, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish hamda samarali qaror qabul qilish kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiluvchi metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Tadqiqot natijalari kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilgan o‘quv jarayoni bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining matematik va mantiqiy tafakkurini rivojlantirish, metodik kompetentligini oshirish hamda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini samarali shakllantirishga tayyorligini kuchaytirishini ko‘rsatadi. Taklif etilgan metodika pedagogika oliy ta’lim muassasalarida matematika o‘qitish metodikasini takomillashtirish, bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish hamda boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *kompetensiyaviy yondashuv, mantiq elementlari, mantiqiy fikrlash, matematik tafakkur, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari, kasbiy kompetentlik, metodik kompetentlik, muammoli vaziyat, kompetensiyaga yo‘naltirilgan topshiriqlar.*

Тураев Фарходжон Фармонович (Alfraganus University, кафедра «Математика и физика», и.о. доцента (PhD); E-mail: farhodjon9618@mail.ru; https://orcid.org/:0009-0007-2244-1332)

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ОБ ЭЛЕМЕНТАХ ЛОГИКИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

Аннотация. *В данной статье раскрываются научно-теоретические и методические основы развития представлений о элементах логики у будущих учителей начальных классов на основе компетентностного подхода. Обосновывается значение глубокого усвоения элементов логики для повышения эффективности математического образования в начальной школе, развития логического мышления учащихся и подготовки педагогов, отвечающих требованиям современного образования. В исследовании анализируются содержание основных элементов логики, таких как суждение, высказывание, умозаключение, сравнение, классификация, обобщение, аналогия и выявление логических связей, а также методика их формирования у будущих учителей начальных классов.*

Кроме того, рассматриваются возможности реализации компетентностного подхода при обучении элементам логики с использованием проблемного обучения, интерактивных методов, ло-

гических задач, практических заданий и профессионально ориентированных педагогических ситуаций. Предлагаются методические рекомендации, направленные на интеграцию теоретических знаний с практической деятельностью, развитие самостоятельного и критического мышления студентов, формирование умений анализировать педагогические ситуации и принимать эффективные профессиональные решения.

Результаты исследования показывают, что организация образовательного процесса на основе компетентностного подхода способствует развитию математического и логического мышления будущих учителей начальных классов, повышению их методической компетентности и готовности к формированию логического мышления у учащихся начальной школы. Предлагаемая методика может быть эффективно использована в учреждениях высшего педагогического образования для совершенствования методики обучения математике, развития профессиональной компетентности будущих педагогов и повышения качества начального образования.

Ключевые слова: *компетентностный подход, элементы логики, логическое мышление, математическое мышление, будущие учителя начальных классов, профессиональная компетентность, методическая компетентность, проблемная ситуация, компетентностно-ориентированные задания.*

Turaev Farkhodjon (Alfraganus University, Department of Mathematics and Physics, Acting Associate Professor (PhD); E-mail: farhodjon9618@mail.ru; https://orcid.org/:0009-0007-2244-1332)

METHODOLOGY FOR DEVELOPING PROSPECTIVE PRIMARY SCHOOL TEACHERS' CONCEPTS OF THE ELEMENTS OF LOGIC THROUGH A COMPETENCY-BASED APPROACH

Annotation. *This article examines the scientific, theoretical, and methodological foundations for developing prospective primary school teachers' understanding of the elements of logic through a competency-based approach. It substantiates the importance of mastering the elements of logic in improving the quality of mathematics education in primary schools, fostering pupils' logical thinking, and preparing teachers who meet the requirements of modern education. The study analyzes the content of fundamental logical elements, including judgments, propositions, inference, comparison, classification, generalization, analogy, and the identification of logical relationships, as well as the methodology for teaching these concepts to prospective primary school teachers.*

Furthermore, the article highlights the possibilities of applying a competency-based approach in teaching the elements of logic through problem-based learning, interactive teaching methods, logical tasks, practical assignments, and professionally oriented learning situations. Methodological recommendations are proposed to integrate theoretical knowledge with practical activities, develop students' independent and critical thinking skills, enhance their ability to analyze pedagogical situations, and strengthen their competence in making effective professional decisions.

The findings indicate that organizing the educational process on the basis of a competency-based approach contributes significantly to the development of prospective primary school teachers' mathematical and logical thinking, improves their methodological competence, and enhances their readiness to foster logical thinking skills among primary school pupils. The proposed methodology can be effectively applied in higher pedagogical education institutions to improve the methodology of teaching mathematics, develop the professional competence of future teachers, and enhance the overall quality of primary education.

Keywords: *competency-based approach, elements of logic, logical thinking, mathematical thinking, prospective primary school teachers, professional competence, methodological competence, problem situation, competency-based tasks.*

Kirish. Mamlakatimizda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, uning mazmunini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish hamda raqobatbardosh kadrlar tayyorlash bugungi kunning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish, ularda zamonaviy pedagogik va metodik yondashuvlarni shakllantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, boshlang'ich matematika ta'limida o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirish, tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, xulosa chiqarish va muammolarni samarali hal etish ko'nikmalarini shakllantirish o'qituvchining kasbiy tayyorgarlik darajasiga bevosita bog'liqdir.

So'nggi yillarda xalqaro baholash dasturlari, jumladan, PISA**,** TIMSS va PIRLS tadqiqotlarida o'quvchilarning bilimlarini baholashda tayyor bilimlarni takrorlash emas, balki ularni hayotiy vaziyatlarda qo'llash, mantiqiy mushohada yuritish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va asoslangan qaror qabul qilish kompetensiyalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Mazkur talablar boshlang'ich ta'lim tizimida faoliyat yu-

ritadigan pedagoglardan nafaqat matematik bilimlarga, balki rivojlangan mantiqiy tafakkurga va uni o‘quvchilarda shakllantirish metodikasiga ega bo‘lishni talab etadi.

Mantiq elementlari matematikaning nazariy asoslarini tashkil etuvchi muhim tarkibiy qismlardan biri bo‘lib, ular hukm, mulohaza, rost va yolg‘on fikrlar, inkor, mantiqiy bog‘lovchilar, xulosa chiqarish, tasniflash, analogiya va umumlashtirish kabi tushunchalarni o‘z ichiga oladi. Ushbu tushunchalarni puxta o‘zlashtirish bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining matematik tafakkurini rivojlantirish bilan bir qatorda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mantiqiy fikrlashni shakllantirishga xizmat qiladigan samarali metodlarni tanlash va qo‘llash imkoniyatini yaratadi. Shu sababli mantiq elementlarini o‘qitish faqat nazariy bilimlarni egallash bilan cheklanmasdan, ularni kasbiy faoliyatda qo‘llash kompetensiyasini rivojlantirishga ham yo‘naltirilishi zarur.

Kompetensiyaviy yondashuv bugungi ta’lim tizimining asosiy metodologik yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u talabaning bilim, ko‘nikma va malakalarini real pedagogik vaziyatlarda samarali qo‘llay olish qobiliyatini rivojlantirishni nazarda tutadi. Mazkur yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni talabalarning mustaqil fikrlashi, tanqidiy tahlil qilishi, ijodiy yondashuvi hamda kasbiy muammolarni hal etish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, mantiq elementlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida o‘qitish talabalarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan integratsiyalash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va metodik qarorlar qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirish imkonini beradi.

Pedagogika oliy ta’lim muassasalarida matematika o‘qitish metodikasiga oid mavjud o‘quv dasturlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, mantiq elementlari ko‘proq nazariy ma’lumotlar ko‘rinishida yoritilib, ularni kompetensiyaviy yondashuv asosida o‘qitish metodikasi yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Xususan, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida mantiq elementlariga oid tushunchalarni kasbiy faoliyat bilan bog‘liq holda shakllantirish, ularni amaliy va kompetensiyaga yo‘naltirilgan topshiriqlar orqali rivojlantirish masalalari alohida ilmiy-metodik tadqiqotlarni talab etadi.

Shu nuqtayi nazardan, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida mantiq elementlariga oid tushunchalarni kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirish metodikasini ishlab chiqish, uning mazmuni, tamoyillari, metodlari, vositalari va baholash mezonlarini ilmiy asoslash dolzarb ilmiy-pedagogik muammo hisoblanadi. Taklif etilayotgan metodika talabalarning mantiqiy va matematik tafakkurini rivojlantirish, kasbiy kompetentligini mustahkamlash hamda kelgusida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mantiqiy fikrlash kompetensiyasini samarali shakllantirishga xizmat qiladi [1,2,3].

Mazkur tadqiqotning maqsadi bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida mantiq elementlariga oid tushunchalarni kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirishning ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish hamda uning ta’lim jarayonidagi samaradorligini asoslashdan iborat.

Mantiq elementlarini o‘qitishning nazariy asoslari. Mantiq inson tafakkurining qonuniyatlari, fikrlash jarayonining shakllari va usullarini o‘rganuvchi fan bo‘lib, matematikaning nazariy asoslaridan biri hisoblanadi. Mantiqiy fikrlash har qanday matematik faoliyatning ajralmas qismi bo‘lib, u tushunchalarni shakllantirish, mulohaza yuritish, xulosa chiqarish va muammolarni hal etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli boshlang‘ich matematika ta’limida mantiq elementlarini o‘qitish nafaqat matematik bilimlarni egallash, balki o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishning muhim omili sifatida qaraladi.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari kelgusida o‘quvchilarning mantiqiy tafakkurini shakllantiruvchi asosiy subyekt hisoblanadi. Shu bois ular mantiq elementlarini chuqur o‘zlashtirishi va ularni boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh hamda psixologik xususiyatlariga mos ravishda o‘qita olishi zarur. Mantiq elementlariga hukm, mulohaza, rost va yolg‘on fikrlar, inkor, mantiqiy bog‘lovchilar ("va", "yoki", "agar..., u holda..."), tasniflash, taqqoslash, umumlashtirish, analogiya hamda xulosa chiqarish kiradi. Mazkur tushunchalar boshlang‘ich matematika kursining deyarli barcha mavzularida bevosita yoki bilvosita uchraydi.

Masalan, o‘quvchi "8 soni juft son" degan fikrning rostligini, "Har bir to‘g‘ri to‘rtburchak kvadratdir" degan fikrning esa yolg‘onligini aniqlash orqali hukm va uning rostlik qiymatini anglaydi. Bu jarayon, keyinchalik, matematik isbotlash va dalillash ko‘nikmalarining shakllanishiga zamin yaratadi.

Mantiq elementlarining boshlang‘ich matematika ta’limidagi o‘rni. Boshlang‘ich matematika kursida mantiq elementlari alohida mavzu sifatida emas, balki ko‘plab matematik tushunchalar tarkibida mujassam holda uchraydi. Sonlarni taqqoslash, geometrik shakllarni guruhlarga ajratish, qonuniyatlarni topish, ketma-ketlikni davom ettirish, sodda algoritmlarni tuzish kabi faoliyatlarning barchasi mantiqiy tafakkurga asoslanadi.

Masalan, o‘qituvchi o‘quvchilarga quyidagi topshiriqni beradi:

2, 4, 6, 8, …

Savol: Keyingi sonni toping.

Mazkur topshiriqni bajarishda o‘quvchi sonlar orasidagi qonuniyatni aniqlaydi, umumlashtiradi va mantiqiy xulosa chiqaradi. Demak, oddiy ko‘ringan misol ham mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Yana bir misol:

Olma, nok, shaftoli, sabzi.

Qaysi biri ortiqcha?

Bu topshiriqda o‘quvchi predmetlarni tasniflaydi. U uchta meva va bitta sabzavotni ajratib, umumlashtirish hamda guruhlash ko‘nikmalarini namoyon etadi. Shunday qilib, boshlang‘ich matematikadagi deyarli har bir mavzu mantiq elementlarini rivojlantirish imkoniyatiga ega.

Kompetensiyaviy yondashuvning mohiyati. Bugungi kunda ta’lim tizimida kompetensiyaviy yondashuv ustuvor metodologik yo‘nalish sifatida e’tirof etilmoqda. Mazkur yondashuvning asosiy maqsadi talabaning faqat bilimga ega bo‘lishini emas, balki o‘z bilimlarini real hayotiy vaziyatlarda qo‘llay olish kompetensiyasini shakllantirishdan iborat.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi mantiq elementlarini bilishi yetarli emas. U ushbu bilimlarni dars jarayonida samarali qo‘llashi, o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga yo‘naltirishi, muammoli vaziyatlar yaratishi va mantiqiy topshiriqlar orqali ularning fikrlash faoliyatini rivojlantira olishi lozim.

Shu nuqtayi nazardan kompetensiyaviy yondashuv quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

- nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘laydi;
- mustaqil va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi;
- muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilishni o‘rgatadi;
- kasbiy kompetentlikni shakllantiradi;
- ijodiy yondashuvni rivojlantiradi.

Hayotiy vaziyatlar asosida mantiq elementlarini o‘qitish.

Kompetensiyaviy yondashuvning asosiy talabi – bilimlarni hayotiy vaziyatlarda qo‘llay olishdir. Shu sababli mantiq elementlarini o‘qitishda real hayotdan olingan misollardan foydalanish katta pedagogik samara beradi.

1-misol. Svetofor.

O‘quvchilarga quyidagi vaziyat beriladi:

“Agar svetofor **qizil chiroq yonsa**, nima qilasiz?”

Ular:

“To‘xtayman.”

degan javobni beradilar.

Bu yerda **“Agar…, u holda…”** ko‘rinishidagi mantiqiy bog‘lanish shakllanadi.

2-misol. Do‘konda xarid qilish.

Faraz qilaylik, do‘konda **ikki mahsulot** mavjud:

- **non** – 5 000 so‘m;
- **sut** – 12 000 so‘m.

O‘quvchida 20 000 so‘m bor.

Savol:

“Non va sutni birgalikda sotib olsa, puli yetadimi?”

O‘quvchi:

5 000 + 12 000 = 17 000.

17 000 < 20 000.

demak,

“Ha, puli yetadi.”

Bu yerda u hisoblash bilan birga mantiqiy xulosa chiqarishni ham amalga oshiradi.

Mantiq elementlarini rivojlantirish metodikasining maqsadi va vazifalari. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida mantiq elementlariga oid tushunchalarni shakllantirish va rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur jarayon kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilganda talabalar nafaqat nazariy bilimlarni egallaydi, balki ularni kasbiy faoliyatda qo‘llash ko‘nikma-larini ham rivojlantiradi.

Taklif etilayotgan metodikaning asosiy maqsadi – bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida mantiq elementlariga oid bilimlarni kompetensiyaviy yondashuv asosida shakllantirish, ularning mantiqiy va ma-

tematik tafakkurini rivojlantirish hamda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mantiqiy fikrlashni samarali tashkil etishga tayyorlashdan iborat.

Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- mantiq elementlariga oid nazariy bilimlarni tizimli shakllantirish;
- nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan integratsiyalash;
- kompetensiyaga yo‘naltirilgan topshiriqlar tizimini ishlab chiqish;
- muammoli vaziyatlar orqali mantiqiy fikrlashni rivojlantirish;
- zamonaviy pedagogik va raqamli texnologiyalarni qo‘llash;
- talabalarning metodik kompetentligini rivojlantirish.

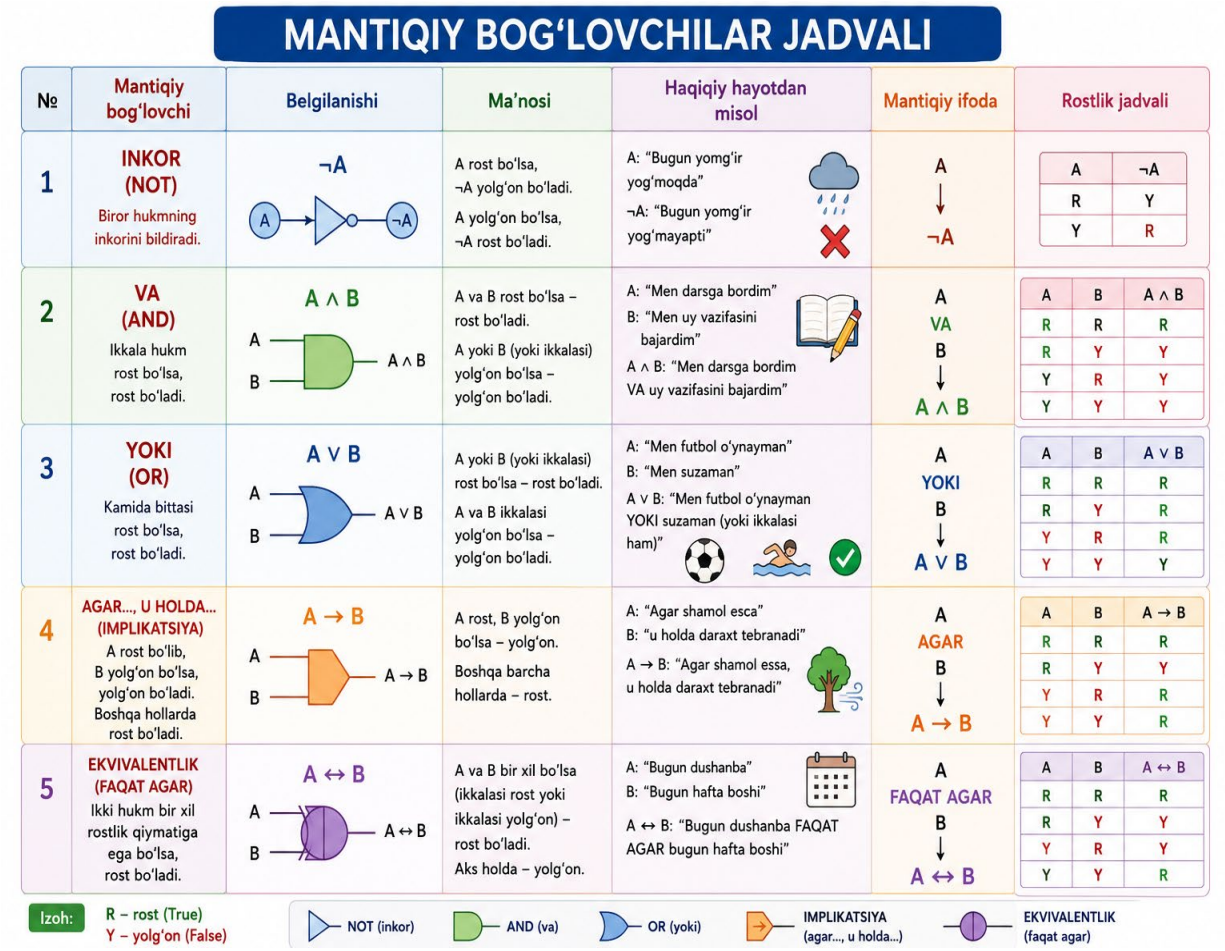
Mantiq elementlarini rivojlantirishning metodik modeli.

Mazkur metodika quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi.

Mazkur modelda har bir bosqich oldingisini to‘ldirib boradi.

Endi mantiq elementlarining asosiy turlarini va ularning ma‘nolarini hayotiy misollar bilan bog‘lagan holada ko‘rib chiqamiz.

Xulosa qilib aytganda, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida mantiq elementlariga oid tushunchalarni kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirish ularning matematik va metodik kompetentligini shakllantirishning muhim omillaridan biridir. Taklif etilgan metodika muammoli vaziyatlar, kompetensiyaga yo‘naltirilgan topshiriqlar, interfaol metodlar va hayotiy misollar asosida talabalarning mantiqiy fikrlash, tahlil qilish, xulosa chiqarish hamda kasbiy faoliyatda bilimlarni amaliy qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi [4,5].

Tadqiqot natijalari ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini ko‘rsatdi. Mazkur metodikani pedagogika oliy ta’lim muassasalarida matematika o‘qitish metodikasi fanlarini takomillashtirish va bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini oshirishda samarali qo‘llash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). To‘rayev F.F. Matematik tenglamalar asosida iqtisodiy jarayonlarni matematik tahlil yordamida modellashtirish. Ta‘lim va innovatsion tadqiqotlar (2025, 10-son) ISSN:2181-1709(p), ISSN: 2181-1717(E)–b.213-219 Uzbekistan (Buxoro).

(2). To‘rayev F.F. Tenglamalarning grafik ko‘rinishi va ularning matematik analiz asosidagi tahlili. Namangan davlat universiteti Ilmiy Axborotnomasi (2025, 11-son). ISSN:2181-1458, ISSN:2181-0427.B.115-120 Uzbekistan, (Namangan).

(3). To‘rayev F.F. Chiziqli funksiyaning turli fanlardagi roli va ahamiyati. “Ilm Sarchashmalari”, 12/2-son, (Dekabr, 2025) ISSN 2010 – 6246, 115–120-betlar Uzbekistan (Urganch).

(4). Turaev F. (2026, January). Methods of preparing grade 3–4 students for international assessment in mathematics based on real-life examples. In International Conference on Engineering & Technology (Vol. 2, №1, p. 27–28).

(4). Turaev F. (2026, January). Methods of teaching mathematics in grades 3–4 based on real-life examples. In International Conference on Arts, Society & Humanities (Vol. 2, № 1, p. 28–29).

Qodirova Sevara Xayriddin qizi (Buxoro davlat Texnika universiteti dotsenti, t.f.n (PhD); b25309507@gmail.com)

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA TALABALAR KREATIVLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK QONUNIYATLARI VA TAMOYILLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada raqamli ta'lim muhitida talabalar kreativligini rivojlantirishning pedagogik qonuniyatlari va tamoyillari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim jarayonining mazmuni va texnologiyalaridagi o'zgarishlar talabalarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim omil sifatida baholangan. Tadqiqot natijasida kreativlikni rivojlantirishning asosiy pedagogik qonuniyatlari hamda shaxsga yo'naltirilganlik, interaktivlik, innovatsionlik, integrativlik va moslashuvchanlik tamoyillari aniqlangan.*

Kalit so'zlar: *raqamli ta'lim muhiti, kreativlik, pedagogik qonuniyat, pedagogik tamoyil, kreativ kompetensiya, innovatsion ta'lim.*

Кодирова Севара Хайриддин кизи (Доцент Бухарского государственного технического университета, кандидат технических наук (PhD): E-mail: b25309507@gmail.com)

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ И ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Аннотация. *В статье проведен научно-теоретический анализ педагогических закономерностей и принципов развития креативности студентов в цифровой образовательной среде. В условиях цифровой трансформации изменения содержания и технологий обучения рассматриваются как важный фактор развития творческого мышления студентов. Определены основные педагогические закономерности развития креативности, а также принципы личностно-ориентированности, интерактивности, инновационности, интегративности и гибкости.*

Ключевые слова: *цифровая образовательная среда, креативность, педагогическая закономерность, педагогический принцип, креативная компетентность, инновационное образование.*

Qodirova Sevara Khayriddin qizi (Associate Professor, Bukhara State Technical University, PhD in Technical Sciences; E-mail: b25309507@gmail.com)

PEDAGOGICAL PATTERNS AND PRINCIPLES FOR DEVELOPING STUDENTS' CREATIVITY IN A DIGITAL LEARNING ENVIRONMENT

Annotation. *The article presents a scientific and theoretical analysis of pedagogical regularities and principles for developing students' creativity in a digital educational environment. Under conditions of digital transformation, changes in educational content and technologies are considered important factors in enhancing students' creative thinking. The study identifies key pedagogical regularities of creativity development as well as the principles of learner-centeredness, interactivity, innovation, integration, and flexibility.*

Keywords: *digital educational environment, creativity, pedagogical regularity, pedagogical principle, creative competence, innovative education.*

Kirish. Globallashuv va raqamlashtirish jarayonlarining jadallashuvi jamiyat hayotining barcha sohalarida, xususan, ta'lim tizimida ham tub o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Raqamli iqtisodiyot sharoitida zamonaviy mutaxassis nafaqat chuqur nazariy bilimlarga ega bo'lishi, balki yangicha fikrlash, muammolarni kreativ hal etish, innovatsion g'oyalarni ilgari surish va ulardan amaliy faoliyatda samarali foydalanish kompetensiyalariga ham ega bo'lishi zarur. Shu sababli oliy ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri talabalar kreativligini rivojlantirish va ularni innovatsion faoliyatga tayyorlashdan iborat bo'lib bormoqda. So'nggi yillarda raqamli ta'lim muhiti tushunchasi pedagogik tadqiqotlarning markaziy kategoriyalaridan biriga aylandi. Raqamli ta'lim muhiti deganda ta'lim jarayonini tashkil etish, boshqarish va rivojlantirishga xizmat qiluvchi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, elektron resurslar, sun'iy intellekt vositalari, masofaviy ta'lim platformalari va raqamli kommunikatsiya vositalarining yaxlit tizimi tushuniladi. Mazkur muhit talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini tashkil etish, bilimlarni izlash, qayta ishlash va yaratish imkoniyatlarini kengaytiradi. Kreativlik esa zamonaviy pedagogikada shaxsning yangi g'oyalarni yaratish, muammolarga noodatiy yondashish, mavjud bilim va tajribalarni yangi vaziyatlarda samarali qo'llash qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Kreativlikning rivojlanishi shaxsning intellektual salohiyati, motivatsiyasi, mustaqilligi va innovatsion faoliyatga tayyorligi bilan chambarchas bog'liqdir. Shu jihatdan qaraganda, raqamli ta'lim muhiti kreativ shaxsni shakllantirish uchun qulay pedagogik sharoitlarni yaratadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Raqamli ta'lim muhitida talabalarning kreativligini rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogika, psixologiya va ta'lim texnologiyalarining dolzarb yo'nalishlaridan biri

hisoblanadi. Raqamli texnologiyalarning ta’lim jarayoniga jadal kirib kelishi natijasida talabalarning mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarga nostandart yechim topishi, yangi g‘oyalarni ilgari surishi va ularni amaliy faoliyatga tatbiq etish imkoniyatlari kengaymoqda. Shu sababli kreativlikni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari, qonuniyatlari va tamoyillarini aniqlash masalasi ilmiy tadqiqotlarning muhim obyektiga aylanmoqda. Kreativlik tushunchasining nazariy asoslari J.Guilford, E.Torrance, J.P.Guilford, R. Sternberg, T.Amabile, K.Robinson kabi xorijiy tadqiqotchilar ishlarida keng yoritilgan. Xususan, J. Guilford kreativlikni divergent tafakkur bilan bog‘lab, muammoning yagona yechimini izlashdan ko‘ra, turli xil g‘oya va yechimlarni ishlab chiqish qobiliyatini muhim omil sifatida ko‘rsatadi. E.Torrance esa kreativ fikrlashni muammoni aniqlash, farazlarni ilgari surish, ularni tekshirish va yangi g‘oyalarni shakllantirish jarayoni sifatida talqin qiladi. Mazkur yondashuvlar raqamli ta’lim muhitida talabalar kreativligini rivojlantirish uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

T.Amabile tomonidan ishlab chiqilgan kreativlikning komponentli modeli ham tadqiqot mavzusi uchun alohida ahamiyatga ega. Olim kreativ natijaning yuzaga kelishida sohaga oid bilim va ko‘nikmalar, kreativ fikrlash qobiliyati hamda ichki motivatsiyaning o‘zaro ta’sirini asosiy omillar sifatida belgilaydi. Ushbu qarashlar raqamli ta’lim muhitida faqat texnologik vositalardan foydalanishning o‘zi talaba kreativligini ta’minlamasligini, balki motivatsion, kognitiv va faoliyatga yo‘naltirilgan pedagogik shart-sharoitlarni yaratish zarurligini ko‘rsatadi.

R.Sternberg va uning hamkorlari tomonidan ilgari surilgan kreativlikka oid qarashlarda kreativ fikrlashni rivojlantirishda mavjud bilimlarni yangi vaziyatlarda qo‘llash, muammolarga turli nuqtayi nazardan yondashish va an’anaviy qarashlarni qayta ko‘rib chiqish muhimligi ta’kidlanadi. Mazkur yondashuv raqamli ta’lim texnologiyalarining interaktiv, muammoli va hamkorlikka asoslangan imkoniyatlari bilan uzviy bog‘liqdir.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mavjud tadqiqotlarda kreativlik, raqamli ta’lim muhiti va pedagogik texnologiyalar masalalari alohida yo‘nalishlar sifatida yetarlicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularning o‘zaro integratsiyasi, ya’ni raqamli ta’lim muhitida talaba kreativligini rivojlantirishning pedagogik qonuniyatlari va tamoyillarini yaxlit tizim sifatida asoslash masalasi yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Ayniqsa, raqamli muhitning didaktik imkoniyatlari bilan talabaning kreativ kompetensiyasi o‘rtasidagi pedagogik bog‘liqlik, kreativlikni rivojlantirish mexanizmlari, pedagogik shart-sharoitlar, mezon va ko‘rsatkichlarni yagona metodologik tizim asosida belgilash zarurati mavjud.

Tadqiqot metodologiyasi. Yuqoridagi ilmiy ishlardan farqli bizning ilmiy izlanishimiz, Raqamli texnologiyalar ta’lim jarayonining mazmuni va metodlarini sezilarli darajada o‘zgartirmoqda. An’anaviy ta’limda talaba ko‘proq tayyor bilimlarni o‘zlashtiruvchi subyekt sifatida qaralgan bo‘lsa, raqamli ta’lim muhitida u bilimlarni yaratuvchi, tahlil qiluvchi va ulardan yangi g‘oyalar ishlab chiquvchi faol ishtirokchiga aylanadi. Raqamli platformalar talabalarga dunyoning turli ilmiy bazalari, elektron kutubxonalari va ochiq ta’lim resurslaridan foydalanish imkoniyatini yaratadi. Natijada ular bir muammo bo‘yicha turli qarashlarni taqqoslash, mustaqil xulosa chiqarish va yangi yechimlarni ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa kreativ fikrlashning rivojlanishiga xizmat qiladi. Sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’limga kirib kelishi ham kreativ rivojlanish uchun yangi imkoniyatlarni ochmoqda. Sun’iy intellekt asosidagi ta’lim platformalari talabalarning individual xususiyatlarini tahlil qilish, ularning qiziqishlariga mos topshiriqlar ishlab chiqish va individual rivojlanish trayektoriyalarini shakllantirish imkonini beradi. Natijada talaba o‘z qobiliyatlarini to‘liq namoyon etish uchun qulay muhitga ega bo‘ladi. Virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari esa murakkab nazariy tushunchalarni amaliy jihatdan o‘rganish imkoniyatini kengaytiradi. Talaba virtual muhitda eksperimentlar o‘tkazadi, muammoli vaziyatlarni modellashtiradi va yangi yechimlarni sinab ko‘radi. Bu jarayon kreativ tafakkurning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [1].

Kreativlik fenomeni turli ilmiy yondashuvlar doirasida tadqiq etilgan. Klassik tadqiqotlarda kreativ fikrlashning asosiy ko‘rsatkichi sifatida divergent tafakkur ilgari surilgan. Keyingi izlanishlarda esa kreativlik shaxsning kompleks sifatlaridan biri sifatida talqin etila boshlagan. Psixologik yondashuvlarda kreativlikning rivojlanishi ijtimoiy muhit va faoliyat bilan bog‘liqligi asoslab berilgan. Pedagogik tadqiqotlarda esa kreativlikni shakllantirish uchun muammoli o‘qitish, mustaqil faoliyat va refleksiya muhim omil sifatida e’tirof etiladi. So‘nggi yillarda olib borilgan ilmiy izlanishlar raqamli ta’lim muhitining kreativlikni rivojlantirishdagi imkoniyatlarini kengaytirib berishini ko‘rsatmoqda. Xususan, interaktiv platformalar, virtual muhitlar va sun’iy intellekt texnologiyalari o‘quv jarayonini yangi sifat darajasiga olib chiqmoqda. Mazkur metodlar yordamida kreativlikni rivojlantirishning asosiy qonuniyatlari va tamoyillari aniqlashtirildi. Tadqiqot natijasida quyidagi qonuniyatlar asoslab berildi [3].

Tadqiqot natijasida quyidagi qonuniyatlar asoslab berildi:

- faoliyatga asoslanganlik – kreativlik amaliy faoliyat jarayonida yuzaga keladi va rivojlanadi;
- motivatsion omillarning ustuvorligi – ichki qiziqish va rag‘bat kreativ fikrlashni faollashtiradi;
- interaktiv muhit ta’siri – muloqot va hamkorlik kreativ jarayonni kuchaytiradi;
- individuallashtirish zarurati – shaxsiy xususiyatlarni hisobga olish muhim;
- refleksiv yondashuv – o‘z faoliyatini tahlil qilish kreativ rivojlanishga xizmat qiladi.

Kreativlikni rivojlantirish quyidagi tamoyillar asosida amalga oshiriladi:	
shaxsga yo‘naltirilganlik	mustaqillik va faollik
muammoli o‘qitish	hamkorlikda o‘rganish
moslashuvchanlik	innovatsionlik

1. Shaxsga yo‘naltirilganlik tamoyili. Mazkur tamoyil talabaning individual qobiliyatlari, ehtiyojlari va qiziqishlarini hisobga olishni nazarda tutadi. Kreativlikning rivojlanishi har bir talabaning shaxsiy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish bilan bog‘liq.

2. Interaktivlik tamoyili. Interaktiv ta’lim metodlari talabalarning faol ishtirokini ta’minlaydi. Muloqot va hamkorlik asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni kreativ fikrlash uchun qulay sharoit yaratadi.

3. Innovatsionlik tamoyili. Ta’lim jarayonida yangi texnologiyalar va pedagogik yondashuvlardan foydalanish kreativ faoliyatni rag‘batlantiradi. Innovatsion muhit talabaning yangilik yaratishga bo‘lgan ehtiyojini kuchaytiradi.

4. Integrativlik tamoyili. Fanlararo integratsiya talabalarda tizimli va kompleks fikrlashni rivojlantiradi. Turli fanlar bo‘yicha bilimlarning uyg‘unlashuvi kreativ yondashuvning shakllanishiga xizmat qiladi.

5. Moslashuvchanlik tamoyili. Ta’lim mazmuni va metodlarining moslashuvchanligi talabalarning individual rivojlanish ehtiyojlariga mos keladi. Bu esa kreativ faoliyatning samaradorligini oshiradi.

Tahlil va natijalar. Raqamli muhitda kreativlikni rivojlantirish quyidagi usullar orqali samarali amalga oshiriladi:

- loyiha faoliyati;
- gamifikatsiya elementlari;
- virtual va simulatsion muhitlar;
- sun’iy intellekt asosidagi vositalar;
- kreativ fikrlash texnikalari.

Xulosa. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, raqamli ta’lim muhiti kreativlikni rivojlantirish uchun keng imkoniyatlarga ega bo‘lsa-da, bu imkoniyatlardan samarali foydalanish pedagogik yondashuvlarga bog‘liq. Texnologiyalarni maqsadga muvofiq qo‘llash orqali o‘quv jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshirish mumkin. Shuningdek, o‘qituvchi faoliyatining transformatsiyasi – ya’ni bilim beruvchidan fasilitatorga aylanishi – kreativ ta’limni tashkil etishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini berdi:

- kreativlikni rivojlantirish tizimli va uzluksiz jarayon hisoblanadi;
- raqamli ta’lim muhiti bu jarayonni jadallashtiruvchi muhim omildir;
- pedagogik qonuniyatlar va tamoyillarga asoslangan yondashuv yuqori samaradorlikni ta’minlaydi;
- innovatsion texnologiyalar kreativ kompetensiyalarni shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. New York, McGraw-Hill, 1967, 538 p.

(2). Torrance E.P. Torrance Tests of Creative Thinking. Princeton, Personnel Press, 1974, 312 p.

(3). Gardner H. Creating Minds. New York, Basic Books, 2011, 320 p.

(4). Fullan M. The New Meaning of Educational Change. New York, Teachers College Press, 2016, 352 p.

(5). UNESCO. Reimagining Our Futures Together. A New Social Contract for Education. Paris: UNESCO Publishing, 2021, 186 p.

(6). Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. 2005, vol. 2, № 1, p. 3–10.

(7). Anderson T. The Theory and Practice of Online Learning. Edmonton: Athabasca University Press, 2017, 472 p.

(8). Вербитский А.А. Компетентностнйй подкҳод и теория контекстного обучения. Москва, Юрайт, 2019, 312 с.

(9). Полат Э.С. Современнйе педагогические и информатсионнйе текҳнологии в системе образования. Москва, “Академия”, 2021, 368 с.

(10). Ishmuhamedov R.J., Abduqodirov A.A., Pardayev A.X. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. Toshkent, “Iste’dod”, 2020, 384-bet.

(11). Abduqodirov A.A. Axborot texnologiyalari va masofaviy ta’lim asoslari. Toshkent, “Fan va texnologiya”, 202, 288-bet.
(12). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston–2030” strategiyasi to‘g‘risidagi farmoni. Toshkent, 2020.

Yusupova Tursunoy Bekpo‘lat qizi (Guliston davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi (PhD); E-mail: tursunoy1112@gmail.com)

USTA-DEMONSTRATSIYASINING NEYROPEDAGOGIK SIKLI: PROFESSIONAL TA’LIM MUASSASALARIDA SENSOR-PERSEPTIV KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH METODI

Annotatsiya. *Maqolada professional ta’lim muassasalari o‘quvchilarining sensor-perseptiv kompetensiyalarini rivojlantirish metodi – usta-demonstratsiyasining neyropedagogik sikli asoslanadi. Muammo dolzarbligi shundaki, malaka talabi bitiruvchidan mahsulot sifatini organoleptik baholashni talab qilsada, bu ko‘nikma maxsus o‘rgatilmaydi. Nazariy-metodologik va qiyosiy tahlil, me’yoriy hujjatlarning kontent-tahlili hamda pedagogik modellashtirish metodlari qo‘llanildi. Asosiy natija – besh fazali sikl, uning o‘zagi an’anaviy demonstratsiyada bir vaqtda yuklanadigan vizual va og‘zaki kanallarni vaqt bo‘yicha ajratishdan iborat. Ilmiy yangilik har bir fazaga sensor vazifa va diagnostik natija biriktirilishida; amaliy ahamiyati – siklning bir mashg‘ulot doirasiga joylashishida. Muallif hissasi demonstratsiyani intuitiv akt darajasidan o‘lchanuvchi metodik texnologiya darajasiga ko‘tarishdan iborat.*

Kalit so‘zlar: *sensor-perseptiv kompetensiya, neyropedagogik texnologiya, usta-demonstratsiyasi, polimodal idrok, kognitiv yuklama, ikki kanalli kodlash, professional ta’lim, refleksiv qiyoslash, sensor etalon.*

Юсупова Турсуной Бекпулат кизи (независимый исследователь (PhD), Гулистанский государственный университет; E-mail: tursunoy1112@gmail.com)

НЕЙРОПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ЦИКЛ ДЕМОНСТРАЦИИ МАСТЕРА: МЕТОД РАЗВИТИЯ СЕНСОРНО-ПЕРЦЕПТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ УЧРЕЖДЕНИЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В статье обосновывается метод развития сенсорно-перцептивных компетенций учащихся учреждений профессионального образования – нейропедагогический цикл демонстрации мастера. Актуальность в том, что квалификационные требования предполагают умение выпускника оценивать качество продукции органолептическим путём, однако этому специально не обучают. Использованы теоретико-методологический и сравнительный анализ, контент-анализ нормативных документов и педагогическое моделирование. Основной результат – пятифазный цикл, ядро которого составляет разведение во времени зрительного и словесного каналов, одновременно нагружаемых при традиционной демонстрации. Новизна – в закреплении за каждой фазой сенсорной задачи и диагностической фиксации её результата; практическая значимость – в размещении цикла в рамках одного занятия. Личный вклад автора состоит в переводе демонстрации из интуитивного акта в измеримую методическую технологию.*

Ключевые слова: *сенсорно-перцептивная компетенция, нейропедагогическая технология, демонстрация мастера, полимодальное восприятие, когнитивная нагрузка, двойное кодирование, профессиональное образование, рефлексивное сопоставление, сенсорный эталон.*

Yusupova Tursunoy Bekpulat kizi (Independent Researcher (PhD), Gulistan State University; E-mail: tursunoy1112@gmail.com)

THE NEUROPEDAGOGICAL CYCLE OF THE MASTER’S DEMONSTRATION: A METHOD FOR DEVELOPING THE SENSORY-PERCEPTUAL COMPETENCE OF VOCATIONAL SCHOOL STUDENTS

Annotation. *The article substantiates a method for developing the sensory-perceptual competence of vocational school students – the neuropedagogical cycle of the master’s demonstration. The problem is topical because qualification requirements expect graduates to assess product quality by organoleptic means, yet this skill is not taught deliberately. The study employs theoretical, methodological and comparative analysis, content analysis of normative documents and pedagogical modelling. The main result is a five-phase cycle whose core idea is the temporal separation of the visual and verbal channels that a conventional demonstration loads simultaneously. The novelty lies in assigning a sensory task to each phase and recording its outcome diagnostically; the practical value is that the cycle fits within a single*

lesson. The author's contribution consists in transforming the demonstration from an intuitive act into a measurable methodological technology.

Key words: *sensory-perceptual competence, neuropedagogical technology, master's demonstration, polymodal perception, cognitive load, dual coding, vocational education, reflective comparison, sensory standard.*

Kirish. Ishlab chiqarish sharoitida mutaxassisning qarori aksariyat hollarda hisob-kitobga emas, sezgiga tayanadi. Yog‘ tayyor bo‘ldimi, xamir yetildimi, mahsulot buzilmaganmi – bularning barchasi rang, hid, tovush va konsistensiya orqali baholanadi. «31010306 – Oshpaz» kasbi bo‘yicha amaldagi malaka talabida bitiruvchidan mahsulot sifatini organoleptik usulda tekshirish talab etiladi [1;18-b.], namunaviy o‘quv rejada esa bu ko‘nikmani shakllantirishga mo‘ljallangan alohida modul yoki soat ajratilmagan [2;6-b.]. Natijada sensor-perseptiv ko‘nikma stixiyali shakllanadi va uning sifati nazorat qilinmaydi.

Qarama-qarshilikning ildizi, fikrimizcha, ishlab chiqarish ta’limining markaziy pedagogik akti – usta-demonstratsiyasining tuzilmalanmaganligida yotadi. Usta jarayonni ko‘rsatadi, ayni paytda, uni izohlaydi; o‘quvchi esa shu daqiqada harakat ketma-ketligini kuzatish va og‘zaki izohni tinglash kabi ikkita vazifani bir vaqtda bajarishga majbur bo‘ladi. Ishchi xotira sig‘imi cheklanganligi sababli ikkala oqim ham to‘liq o‘zlashtirilmaydi.

Maqolaning maqsadi – usta-demonstratsiyasini neyropedagogik asosda qayta tuzilmalash orqali sensor-perseptiv kompetensiyalarni rivojlantirish metodini ishlab chiqishdan iborat. Vazifalar sifatida an’anaviy demonstratsiyani kanal yuklamasi nuqtai nazaridan tahlil qilish, ilmiy bo‘shliqni aniqlash, sikl fazalarini loyihalash va har biriga sensor vazifa yuklash, metodning vaqt byudjeti bo‘yicha bajariluvchanligini tekshirish kabilar belgilab olindi. Maqola davomida ishlab chiqarish ta’limi jarayoni, predmet esa usta-demonstratsiyasini neyropedagogik texnologiyalar asosida tashkil etishning mazmuni, shakl va vositalari atroflicha tahlil qilinadi. Ilmiy yangilik demonstratsiyaning fazalarga ajratilishi va har bir fazaga sensor vazifa hamda diagnostik natija biriktirilishida, amaliy ahamiyati esa metodning qo‘shimcha soat va jihoz talab qilmasligida.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Neyropedagogika yo‘nalishidagi ishlar ta’lim jarayonini miya faoliyati qonuniyatlari bilan bog‘lash imkonini beradi. V.A.Moskvin va N.V.Moskvina individual funksional assimmetriyani hisobga olish zarurligini asoslaydilar [3;42–45-b.]; S.-J.Blakemore va U.Frith esa neyrofan ma’lumotlarini pedagogikaga o‘tkazishda ehtiyotkorlik zarurligini ta’kidlaydilar [4;12–14-b.]. Bu ishlarning kuchli tomoni umumiy qonuniyatlarni aniq bayon etishi; zaif tomoni – tavsiyalarning umumdidaktik darajada qolib ketishi, muayyan kasb bo‘yicha mashg‘ulot tuzilmasiga aylantirilmasligidir.

Kognitiv yuklama nazariyasi bo’yicha J.Sweller va hammualliflari ishchi xotira sig‘imi o‘qitish dizaynini belgilashi kerakligini isbotlaganlar [5;57-b.; 7;268-b.] bu bo‘shliqni qisman to‘ldiradi. A.Renkl to‘liq namunani ko‘rsatish boshlang‘ich bosqichda mustaqil izlanishdan samaraliroq ekanligini ko‘rsatgan va yordamning bosqichma-bosqich kamaytirilishini asoslagan [7;14-b.]. Cheklov shundaki, ushbu tadqiqotlarning aksariyati matematika va fizika materialida o‘tkazilgan, sensor komponenti ustunlik qiladigan kasbiy tayyorgarlikda ular kam sinovdan o‘tgan.

Axborotni ikki kanal orqali kodlash g‘oyasi R.E.Mayer tomonidan multimedia ta’limi tamoyillari darajasiga yetkazilgan [8;87-b.], uning modallik va ortiqchalik tamoyillari bevosita bizning muammomizga tegishli, biroq ular ekran vositasidagi material uchun ishlab chiqilgan va ustaxonadagi jonli demonstratsiyaga to‘g‘ridan to‘g‘ri ko‘chirilmaydi. Kuzatuv orqali o‘rganishning neyron mexanizmlari G.Rizzolatti va L.Craighero ishlarida bayon etilgan [9;172-b.], ammo C.Heyes va C.Catmur ko‘zgu neyronlar tizimining o‘rganishdagi roli ortiqcha baholanayotganini ko‘rsatadilar [10;158-b.] – bu tanqid metodni loyihalashda hisobga olinishi kerak.

Metodik jihatdan eng yaqin konstruksiya – A.Collins, J.S.Brown va S.E.Newmanning kognitiv shogirdlik modelidir [11;456–458-b.], ammo unda bosqichlar kognitiv vazifalar bo‘yicha belgilangan, sensor kanallarning taqsimlanishi masalasi esa ochiq qolgan. Sensor ko‘nikmalarni maxsus shakllantirish tajribasi sanoat sensor tahlilida rivojlangan: ISO 8586:2023 standarti baholovchilarni tanlash va o‘qitish protseduralarini batafsil belgilaydi [12;11–19-b.], biroq uning mantig‘i seleksiyaga asoslangan. Pedagogik kontekstda esa diagnostika saralash emas, rivojlantirish ishining boshlang‘ich nuqtasi vazifasini bajarishi lozim. Bunday qayta talqin uchun A.J.Ayresning sensor integratsiya nazariyasi asos bo‘ladi [13;78-b.].

Shunday qilib, ilmiy bo‘shliq neyropedagogika metodik darajaga tushmaydi; kognitiv yuklama nazariyasi sensor kontekstda sinalmagan, kognitiv shogirdlik modellari kanallar taqsimotini hisobga olmaydi, sanoat standartlari esa pedagogik maqsadga moslashtirilmagan. Ushbu yo‘nalishlar kesishmasida – ishlab chiqarish ta’limining aniq pedagogik akti darajasida yechim taklif etilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-metodologik xarakterga ega bo‘lib, dizayni loyihalash mantig‘iga asoslanadi. Amaliyotdagi kamchilik aniqlanadi, uning sababi nazariy jihatdan tushuntiriladi, shundan keyingina, yechim quriladi va ichki izchilligi tekshiriladi. Ilmiy manbalarning qiyosiy-mazmuniy tahlili; me’yoriy hujjatlarning kontent-tahlili; pedagogik modellashtirish; sistemli-tuzilmaviy tahlil; ustalar bilan muhokama asosidagi ekspert baholash elementlari kabi metodlardan foydalanildi.

Tadqiqot materiali quyidagi uch guruh manbadan tashkil topdi: neyropedagogika, kognitiv psixologiya va o‘qitish dizayni bo‘yicha ilmiy adabiyot; me’yoriy hujjatlar («31010306 – Oshpaz» kasbi bo‘yicha malaka talabi va namunaviy o‘quv reja, ISO 8586:2023 standarti); amaliy mashg‘ulotlarning kuzatuv materiallari va ustalar bilan o‘tkazilgan suhbatlar yozuvi. Tahlil bosqichlari esa an’anaviy demonstratsiyani kanal yuklamasi bo‘yicha qismlarga ajratish; nazariy manbalardan tayanch qoidalarni ajratish, sikl fazalarini loyihalash va har bir fazaga sensor vazifa hamda kutilayotgan natijani biriktirish, siklni matritsaning to‘rt funksional qatlami bo‘yicha tekshirish; vaqt byudjetini hisoblash kabilardan iborat. Tadqiqotning cheklovi ochiq qayd etiladi. Natijalar nazariy asoslash va ekspert bahosi darajasida bo‘lib, keng ko‘lamli tajriba-sinov orqali statistik tasdiqlanishi alohida vazifa hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. An’anaviy demonstratsiyaning tahlili. Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, usta, odatda, jarayonni bir marta, to‘xtovsiz va uzluksiz izoh bilan namoyish etadi. Bunda o‘quvchining vizual kanali harakat ketma-ketligini kuzatish bilan, auditiv kanali esa izohni tinglash bilan band bo‘ladi; ikkala oqim bir vaqtda ishchi xotiraga yuklanadi va o‘rganishga ajratiladigan resurs kamayadi [5;57-b.; 6;268-b.]. Bundan tashqari, izohda sensor mezonlar, ko‘pincha, nomlanmaydi, usta «bo‘ldi», «yetdi», «tayyor» kabi umumiy iboralar bilan chegaralanadi. Natijada o‘quvchi harakatni ko‘radi, ammo qaysi belgiga qarab qaror qabul qilinganini bilmay qoladi.

Siklning loyihalash g‘oyasi. Tahlildan ikki talab kelib chiqadi, kanallar vaqt bo‘yicha ajratilishi va sensor mezonlar so‘z bilan aniq ifodalanishi kerak. Shu asosda besh fazali sikl loyihalashtirildi (1-jadval).

1-jadval

Usta-demonstratsiyasining neyropedagogik sikli: fazalar tuzilmasi

Faza	Davomiyligi, daq.	Ustaning harakati	O‘quvchining faoliyati	Yetakchi kanal	Matritsa qatlami
A – affektiv priming	1–3	Tayyor mahsulot namunasini taqdim etadi, bitta savol beradi	Ko‘radi, hidlaydi, teginadi, ta’mini biladi	Barcha kanallar	Motivatsion-affektiv
B – so‘zsiz to‘liq namoyish	4–7	Jarayonni boshdan oxirigacha izohsiz, sekinlashtirilgan tezlikda bajaradi	Faqat kuzatadi; savol berish va yozish taqiqlanadi	Vizual	Kognitiv-etalon
C – bo‘laklab ovozli takror	8–14	Jarayonni 7–8 qadamga ajratadi, har qadamda sensor mezonni ovoz chiqarib nomlaydi	Sensor belgilarni kartaga yozib boradi	Vizual+og‘za-ki (ketmaket)	Kognitiv-etalon
D – bajarish va yordamning kamayishi	15–35	Dastlab, to‘liq yo‘l-yo‘riq beradi, keyin faqat savol beradi, yakunda aralashmaydi	Juftlikda mustaqil bajaradi	Kinestetik-taktil, olfaktor, gustativ	Operatsional-perseptiv
E – refleksiv qiyoslash	5–8	Rubrikani taqdim etadi, ikki savolni qo‘yadi	O‘z natijasini etalon bilan olti kanal bo‘yicha qiyoslaydi	Integrativ-refleksiv	Refleksiv-boshqaruv

Sikl 33–67 daqiqani egallaydi va standart amaliy mashg‘ulot doirasiga joylashadi. Fazalar davomiyligi mavzu murakkabligiga qarab moslashtiriladi, ammo ularning tartibi saqlanishi shart, har bir faza keyingisi uchun zamin tayyorlaydi.

A va B fazalarining asosi. Namunani mashg‘ulot boshiga ko‘chirish tasodifiy emas. A.Damasioning somatik markerlar gipotezasiga ko‘ra, tashqi stimul kognitiv tahlildan oldin tana orqali emotsional baholanadi [14;173-b.], M.H.Immordino-Yang va A.Damasio esa hissiy jihatdan betaraf material sust o‘zlashtirilishini ko‘rsatganlar [15;8-b.]. Loyihaning eng nostandart elementi – ustaning demonstratsiya davomida sukut saqlashi. B fazasining vazifasi jarayonning yaxlit vizual obrazini shakllantirish bo‘lib, og‘zaki izohning yo‘qligi vizual kanalni raqobatdan ozod qiladi. Amaliy muhokamalarda aynan bu faza ustalar uchun eng qiyin element bo‘lib, yechim sifatida ish joyiga vizual eslatma qo‘yish va fazani taymer bilan nazorat qilish taklif etildi.

Sensor mezonlarni verballashtirish. C fazasining natijasi – o‘quvchi to‘ldiradigan sensor mezonlar kartasi. Kalit g‘oya shundaki, kasbiy qaror har doim muayyan sezilarli belgiga tayanadi va bu belgi nomlanishi mumkin. Namuna sifatida milliy taom tanlanishi o‘quvchining uy tajribasiga tayanish imkonini beradi va kattalar ta’limi tamoyillariga muvofiq keladi [16;44-b.] (2-jadval).

2-jadval

Sensor mezonlarni verballashtirish namunasi («Palov tayyorlash texnologiyasi» mavzusi)

Texnologik qadam	An’anaviy izoh	Verballashtirilgan sensor mezon	Faollashadigan kanallar
Yog‘ni qizdirish	«Yog‘ qizidi»	Yengil ko‘kimtir tutun ko‘tarildi; hidi o‘zgardi; tashlangan tomchi qarsillaydi	Vizual, olfaktor, auditiv
Piyozni qovurish	«Piyoz bo‘ldi»	Rangi tillarang tus oldi; qarsillash tovushi pasaydi; shirin hid paydo bo‘ldi	Vizual, auditiv, olfaktor
Zirvakni yetkazish	«Zirvak tayyor»	Yog‘ yuzaga chiqdi va tiniqlashdi; sabzi shaklini saqlagan holda yumshadi	Vizual, kinestetik-taktil
Guruchni yoyish	«Suv qochdi»	Yuza tekislandi; qaynash tovushi shivirlashga aylandi; bug‘ hidi kuchaydi	Auditiv, olfaktor, vizual
Yakuniy holat	«Palov tayyor»	Donalar ajralgan va yaltiroq; qoshiq botganda qarshilik yengil; ta’mi muvozanatli	Vizual, kinestetik, gustativ

Ikkinchi va uchinchi ustunlarni qiyoslash metod mohiyatini ko‘rsatadi. An’anaviy izohda baho berilgan, ammo uning asosi yashirin; verballashtirilgan mezonda esa o‘quvchi nimaga qarab qaror qabul qilishini biladi. Bir vaqtda bir necha kanalning qamrab olinishi xatolik ehtimolini kamaytiradi. Siklning matritsa bo‘yicha qamrovini tekshirish uchun uni an’anaviy yondashuv bilan funksional qatlamlar bo‘yicha qiyosladik (3-jadval).

3-jadval

An’anaviy demonstratsiya va neyropedagogik siklning qiyosiy tahlili

Funksional qatlam	An’anaviy yondashuv	Neyropedagogik sikl
Motivatsion-affektiv	Tayyor namuna mashg‘ulot oxirida, baholash uchun ko‘rsatiladi; emotsional fon tasodifga qoldiriladi	Namuna mashg‘ulot boshida beriladi va sensor tajriba orqali ijobiy affektiv fon maqsadli shakllantiriladi (A fazasi)
Kognitiv-etalon	Etalon obraz og‘zaki ta’rif orqali beriladi; sensor belgilar nomlanmaydi	Etalon avval yaxlit vizual obraz (B), so‘ngra nomlangan sensor mezonlar tizimi (C) sifatida shakllantiriladi
Operatsional-perseptiv	Mashq bajariladi, ammo yordam darajasi rejalashtirilmaydi	Yordam rejalashtirilgan tarzda bosqichma-bosqich kamaytiriladi (D fazasi)
Refleksiv-boshqaruv	Natija baholanadi; xatoning qaysi bosqichda yuzaga kelgani odatda tahlil qilinmaydi	Rubrika asosida olti kanal bo‘yicha qiyoslash va 170 sababni aniqlash majburiy faza hisoblanadi (E fazasi)

Sikl an’anaviy yondashuvni inkor etmaydi, uning asosiy elementlari saqlanib qoladi, farq ularning tuzilmasi va tartibida – stixiyali kechuvchi jarayonlar rejalashtirilgan fazalarga aylanadi, nomlanmagan sensor belgilar so‘z bilan ifodalanadi, epizodik refleksiya esa majburiy bosqichga aylanadi.

Metodning cheklovlari. Sikl ustadan qo‘shimcha tayyorgarlik vaqtini talab qiladi (namuna tayyorlash uchun 20–25 daqiqa). A fazasi gustativ va olfaktor komponentlarni qamrab olgani uchun sanitariya-gigiyena talablariga qat’iy rioya etishni taqozo qiladi. Metod oshpazlik materialida loyihalashtirilgan va boshqa yo‘nalishlarga ko‘chirilishi alohida moslashtirishni talab qiladi. Fikrimizcha, siklning umumiy mantig‘i universal, mezonlarning aniq mazmuni esa kasbga xos bo‘ladi. Nihoyat, ko‘zgu neyronlarga oid tanqidni [10;158-b.] hisobga olib ta’kidlash lozimki, B fazasining asosiy pedagogik funksiyasi kognitiv yuklamani boshqarishdir.

Xulosa va takliflar. Professional ta’lim muassasalarida sensor-perseptiv ko‘nikmalar kasbiy standart darajasida talab qilinsa-da, metodik jihatdan maxsus shakllantirilmaydi; muammoning ildizi usta-demonstratsiyasining tuzilmalanmaganligida qoladi. An’anaviy demonstratsiyada vizual va og‘zaki kanallarning bir vaqtda yuklanishi ishchi xotira resursini kamaytiradi va etalon obrazning shakllanishiga to‘sqinlik qiladi. Ushbu kamchilikni bartaraf etish uchun besh fazali neyropedagogik sikl ishlab chiqildi. Uning yangiligi kanallarning vaqt bo‘yicha ajratilishi hamda har bir fazaga aniq sensor vazifa va diagnostik natijaning

biriktirilishidadir. Sikl matritsaning barcha to‘rt funksional qatlamini qamrab oladi va bir amaliy mashg‘ulot vaqt budjetiga sig‘adi.

Amaliy ahamiyati. Sikl qo‘shimcha soat, o‘quv rejasiga o‘zgartirish yoki qimmat jihoz talab qilmaydi. Joriy etish uchun ustaga qisqa uslubiy tayyorgarlik va sensor mezonlar kartalari to‘plami yetarli. Shu asosda kasb-hunar maktablari, texnikumlar uchun uslubiy tavsiyanoma tayyorlash maqsadga muvofiq.

Kelgusi tadqiqotlar uchun takliflar sifatida quyidagilar belgilandi: siklning samaradorligini kvazieksperimental dizaynda, siljish va samara kattaligi ko‘rsatkichlari asosida statistik tekshirish; B fazasining optimal davomiyligini aniqlash, metodni boshqa kasbiy yo‘nalishlarga moslashtirish .

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). 31010306 – Oshpaz kasbi bo‘yicha malaka talabi. Professional ta’limni rivojlantirish instituti. Toshkent, 2025, 54-bet.

(2). 31010306 – Oshpaz kasbi bo‘yicha namunaviy o‘quv reja. Professional ta’limni rivojlantirish instituti. Toshkent, 2025, 12-bet.

(3). Москвин В.А., Москвина Н.В. Основы дифференциальной нейропедагогики. М., изд-во МГУ, 2011, 368 с.

(4). Blakemore S.-J., Frith U. The Learning Brain: Lessons for Education. Oxford, Blackwell, 2005, 216 p.

(5). Sweller J., Ayres P., Kalyuga S. Cognitive Load Theory. New York, Springer, 2011, 274 p.

(6). Sweller J., van Merriënboer J.J.G., Paas F. Cognitive Architecture and Instructional Design: 20 Years Later // Educational Psychology Review. 2019, vol. 31, p. 261–292.

(7). Renkl A. Toward an Instructionally Oriented Theory of Example-Based Learning. Cognitive Science. 2014, vol. 38, № 1, p. 1–37.

(8). Mayer R.E. Multimedia Learning. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2021, 400 p.

(9). Rizzolatti G., Craighero L. The Mirror-Neuron System. Annual Review of Neuroscience. 2004, vol. 27, p. 169–192.

(10). Heyes C., Catmur C. What Happened to Mirror Neurons? Perspectives on Psychological Science. 2022, vol. 17, № 1, p. 153–168.

(11). Collins A., Brown J.S., Newman S.E. Cognitive Apprenticeship: Teaching the Crafts of Reading, Writing, and Mathematics. Knowing, Learning, and Instruction, ed. L.B.Resnick. Hillsdale: Erlbaum, 1989, p. 453–494.

(12). ISO 8586:2023. Sensory analysis – Selection and training of sensory assessors. Geneva: ISO, 2023, 42 p.

(13). Ayres A.J. Sensory Integration and the Child. Los Angeles: WPS, 2005, 211 p.

(14). Damasio A. Descartes’ Error: Emotion, Reason and the Human Brain. New York, Penguin Books, 2005, 336 p.

(15). Immordino-Yang M.H., Damasio A. We Feel, Therefore We Learn. Mind, Brain, and Education. 2007, vol. 1, № 1, p. 3–10.

(16). Knowles M.S., Holton E.F., Swanson R.A. The Adult Learner. 8th ed. London: Routledge, 2015, – 402 p.

Hayitova Nadejda Davlatovna (Buxoro Innovatsiyalar universiteti “Pedagogika, psixologiya va sport” kafedrasi o‘qituvchisi; email: hayitnadya@gmail.com)

INGLIZ TILINI O‘QITISHDA RUS VA O‘ZBEK TILLARI METODIK TAJRIBALARINING LINGVODIDAKTIK INTEGRATSIYASI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz tilini o‘qitish jarayonida rus va o‘zbek tillari metodik tajribalarining lingvodidaktik integratsiyasi masalalari tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim tizimida ko‘p tillilik va madaniyatlararo kommunikatsiya talablarining ortib borishi xorijiy tillarni o‘qitishda samarali metodlarni ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Tadqiqotda rus metodik maktabining ilmiy-nazariy yondashuvlari hamda o‘zbek tilshunosligi va pedagogikasining ilg‘or tajribalari qiyosiy tahlil qilinadi. Shuningdek, lingvodidaktik integratsiyaning ingliz tili kompetensiyalarini rivojlantirishdagi o‘rni, afzalliklari va istiqbollari yoritiladi. Tadqiqot natijalari ingliz tilini o‘qitish metodikasini takomillashtirish hamda ko‘p tilli ta’lim modelini rivojlantirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *lingvodidaktika, ingliz tili, metodik integratsiya, ko‘p tillilik, kommunikativ kompetensiya, rus metodik maktabi, o‘zbek tilshunosligi, xorijiy til ta’limi.*

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ МЕТОДИЧЕСКОГО ОПЫТА РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. *В данной статье анализируются вопросы лингводидактической интеграции методического опыта русского и узбекского языков в процессе обучения английскому языку. Возрастающие требования современной системы образования к многоязычию и межкультурной коммуникации обусловливают необходимость разработки эффективных методов обучения иностран-*

ным языкам. В исследовании проводится сравнительный анализ научно-теоретических подходов русской методической школы и передового опыта узбекского языкознания и педагогики. Кроме того, раскрываются роль, преимущества и перспективы лингводидактической интеграции в развитии иноязычной коммуникативной компетенции. Результаты исследования могут способствовать совершенствованию методики преподавания английского языка и дальнейшему развитию модели многоязычного образования.

Ключевые слова: *лингводидактика, английский язык, методическая интеграция, многоязычие, коммуникативная компетенция, русская методическая школа, узбекское языкознание, обучение иностранным языкам.*

LINGUADIDACTIC INTEGRATION OF RUSSIAN AND UZBEK METHODOLOGICAL EXPERIENCE IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Annotation. *This article examines the issues of linguadidactic integration of Russian and Uzbek methodological experience in English language teaching. The growing demands of the modern educational system for multilingualism and intercultural communication necessitate the development of effective methods for teaching foreign languages. The study presents a comparative analysis of the scientific and theoretical approaches of the Russian methodological school alongside the advanced practices of Uzbek linguistics and pedagogy. Furthermore, it highlights the role, advantages, and prospects of linguadidactic integration in developing English communicative competence. The findings of the study contribute to improving English language teaching methodology and promoting the development of a multilingual education model.*

Keywords: *linguadidactics, English language, methodological integration, multilingualism, communicative competence, Russian methodological school, Uzbek linguistics, foreign language education.*

Kirish. Globallashuv jarayonlarining jadallashuvi, xalqaro akademik va kasbiy aloqalarning kengayishi xorijiy tillarni, ayniqsa, ingliz tilini samarali o‘qitish masalasini dolzarb vazifalardan biriga aylantirdi. Bugungi kunda ingliz tili nafaqat xalqaro muloqot vositasi, balki ilm-fan, texnologiya va biznes sohalarida asosiy kommunikatsiya tili sifatida e’tirof etilmoqda. Shu sababli ta’lim tizimida ingliz tilini o‘qitish metodikasini takomillashtirishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

O‘zbekiston ta’lim tizimida ingliz tilini o‘qitish jarayoni ko‘p tillilik sharoitida amalga oshiriladi. O‘quvchilarning aksariyati o‘zbek tilini ona tili sifatida, rus tilini esa ikkinchi yoki uchinchi til sifatida o‘zlashtirgan bo‘ladi. Bunday vaziyatda rus va o‘zbek tillarini o‘qitish bo‘yicha shakllangan metodik tajribalarni ingliz tili ta’limiga integratsiya qilish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Lingvodidaktik integratsiya til o‘qitish metodlari, usullari va tamoyillarini o‘zaro uyg‘unlashtirish orqali ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu maqolada rus va o‘zbek metodik maktablarining yutuqlarini ingliz tilini o‘qitish jarayoniga tatbiq etish imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. Lingvodidaktika til va uni o‘qitish metodikasining o‘zaro bog‘liqligini o‘rganuvchi fan sifatida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab faol rivojlana boshladi. Rus metodik maktabi vakillari I.L.Bim, N.D.Galskova, E.I.Passov, G.V.Rogova va boshqalar xorijiy tillarni kommunikativ yondashuv asosida o‘qitish nazariyasini ishlab chiqdilar.

Passov xorijiy til ta’limining asosiy maqsadi kommunikativ kompetensiyani shakllantirish ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, tilni o‘rganish grammatik qoidalarni yodlash bilan emas, balki real kommunikativ vaziyatlarda qo‘llash bilan bog‘liq bo‘lishi kerak.

Galskova va Gez xorijiy tillarni o‘qitishda madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga alohida e’tibor qaratganlar. Ularning tadqiqotlarida til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligi asoslab berilgan.

O‘zbek olimlari J.Jalolov, N.Mahmudov, Sh.Safarov, U.Yusupov va boshqalarning ishlari ham xorijiy tillarni o‘qitish metodikasini rivojlantirishga muhim hissa qo‘shgan. Xususan, Jalolov tomonidan ishlab chiqilgan kommunikativ-pragmatik yondashuv translanguaging, multilingual education va cross-linguistic transfer kabi nazariyalar ko‘p tilli ta’lim muhitida xorijiy til o‘qitish samaradorligini oshirishning muhim omili sifatida e’tirof etilmoqda. Ushbu nazariyalar o‘quvchilarning mavjud til tajribasidan yangi tilni o‘zlashtirishda foydalanish zarurligini asoslaydi [4:67-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy, lingvodidaktik va tavsifiy metodlardan foydalanildi. Rus va o‘zbek metodik maktablariga oid ilmiy manbalar o‘rganilib, ingliz tilini o‘qitishda qo‘llanilayotgan metodlar bilan qiyoslandi. Shuningdek, ko‘p tillilik sharoitida til kompetensiyalarining shakllanish mexanizmlari tahlil qilindi.

Mazkur tadqiqot ingliz tilini o‘qitishda rus va o‘zbek tillari metodik tajribalarining lingvodidaktik integratsiyasi masalasini o‘rganishga bag‘ishlangan bo‘lib, unda zamonaviy tilshunoslik, pedagogika va lingvodidaktika fanlarining nazariy-metodologik tamoyillariga tayanildi. Tadqiqotning metodologik asosini kommunikativ yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, qiyosiy tilshunoslik, ko‘p tillilik (multilingual-lism) va lingvomadaniy yondashuv konsepsiyalari tashkil etadi [3;43–44-b.].

Tadqiqot jarayonida, avvalo, xorijiy va mahalliy olimlarning ingliz tilini o‘qitish metodikasiga oid ilmiy ishlari, monografiyalari, maqolalari hamda normativ-huquqiy hujjatlari o‘rganildi. Nazariy manbalarni tahlil qilishda ilmiy adabiyotlarni tanqidiy o‘rganish, umumlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi. Bu usul ingliz tilini o‘qitish bo‘yicha rus va o‘zbek metodik maktablarining o‘ziga xos jihatlarini aniqlash hamda ularning umumiy va farqli tomonlarini belgilash imkonini berdi.

Tadqiqotning asosiy metodlaridan biri qiyosiy-tahliliy metod hisoblanadi. Ushbu metod yordamida rus va o‘zbek metodik tajribalarida qo‘llaniladigan didaktik tamoyillar, o‘qitish strategiyalari, nutq faoliyati turlarini rivojlantirish usullari hamda baholash mezonlari o‘zaro taqqoslandi. Qiyosiy tahlil natijasida ingliz tilini o‘qitish jarayoniga moslashtirilishi mumkin bo‘lgan samarali metodik elementlar aniqlandi.

Shuningdek, lingvodidaktik tahlil metodidan foydalanildi. Mazkur metod orqali ingliz, rus va o‘zbek tillarining fonetik, leksik, grammatik hamda pragmatik xususiyatlari o‘rganildi. Til tizimlari o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlar aniqlanib, ular asosida o‘quvchilarda tillararo transfer mexanizmlarining shakllanishi tahlil qilindi. Bu esa ko‘p tilli ta’lim sharoitida ingliz tilini o‘zlashtirishga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqotda tavsifiy metod ham qo‘llanildi. Ushbu metod yordamida rus va o‘zbek metodik maktablarining shakllanish tarixi, rivojlanish bosqichlari hamda ularning zamonaviy ta’lim tizimidagi o‘rni yoritildi. Tavsifiy tahlil lingvodidaktik integratsiyaning nazariy asoslarini aniqlashga xizmat qildi.

Bundan tashqari, tadqiqotda induktiv va deduktiv tahlil metodlaridan foydalanildi. Induktiv yondashuv asosida alohida metodik tajribalar va amaliy holatlar umumlashtirilib, lingvodidaktik integratsiyaning umumiy tamoyillari ishlab chiqildi. Deduktiv yondashuv orqali esa mavjud nazariy konsepsiyalar amaliy ta’lim jarayoniga tatbiq qilinib, ularning samaradorligi baholandi.

Tadqiqotning empirik bazasi sifatida ingliz tili bo‘yicha darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar, metodik tavsiyalar hamda oliy va umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida qo‘llanilayotgan o‘quv dasturlari tanlandi. Mazkur materiallar kontent-tahlil metodi asosida o‘rganildi. Kontent-tahlil jarayonida o‘quv materiallarida kommunikativ, lingvomadaniy va integrativ elementlarning qo‘llanish darajasi aniqlandi.

Olingan natijalarni talqin qilishda tizimli yondashuv metodologiyasidan foydalanildi. Bu yondashuv ingliz tilini o‘qitish jarayonini o‘zaro bog‘liq komponentlardan tashkil topgan murakkab pedagogik tizim sifatida ko‘rib chiqish imkonini berdi. Natijada rus va o‘zbek metodik tajribalarining integratsiyasi o‘quvchilarning lingvistik, kommunikativ, sotsiolingvistik hamda pragmatik kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim omil ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Muhokama. Rus va o‘zbek metodik tajribalarining integratsiyasi ingliz tilini o‘qitish samaradorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Rus metodik maktabi tizimlilik, bosqichma-bosqichlik va nazariy asoslanganlik bilan ajralib turadi. Ushbu yondashuv grammatika va leksikani o‘rgatishda yuqori natijalar beradi.

O‘zbek metodik tajribasining asosiy afzalligi esa milliy-madaniy komponentlarga tayanish, o‘quvchilarning mentaliteti va lingvomadaniy xususiyatlarini hisobga olishdan iborat. Mazkur jihatlar ingliz tilini o‘qitishda motivatsiyani oshirish va madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiladi. Lingvodidaktik integratsiya quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilishi mumkin:

Birinchidan, qiyosiy tilshunoslik elementlaridan foydalanish. O‘quvchilar ingliz, rus va o‘zbek tillaridagi grammatik va leksik birliklarni qiyoslash orqali til hodisalarini chuqurroq anglaydilar.

Ikkinchidan, ko‘p tilli kompetensiyani rivojlantirish. O‘quvchilar avval o‘zlashtirilgan tillardagi bilimlarni yangi tilni o‘rganishda faol qo‘llaydilar.

Uchinchidan, madaniyatlararo kommunikativ yondashuvni kuchaytirish. Ingliz tili materiallari rus va o‘zbek madaniyati bilan bog‘liq mavzular asosida tashkil etilganda ta’lim samaradorligi ortadi.

To‘rtinchidan, zamonaviy raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish. Sun’iy intellekt, elektron platformalar va interaktiv vositalar til o‘rganish jarayonini individuallashtirish imkonini beradi. Lingvodidaktik integratsiya natijasida o‘quvchilarning tinglab tushunish, o‘qish, yozish va gapirish ko‘nikmalari kompleks ravishda rivojlanadi. Bundan tashqari, o‘quvchilar ko‘p tilli kommunikativ shaxs sifatida shakllanadi [5; 4-b.].

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilini o‘qitishda rus va o‘zbek tillari metodik tajribalarining lingvodidaktik integratsiyasi zamonaviy ta’lim talablariga mos keluvchi samarali yondashuv hisoblanadi. Rus metodik maktabining nazariy asoslanganligi hamda o‘zbek pedagogik tajribasining milliy-madaniy yo‘nalganligi o‘zaro uyg‘unlashganda ingliz tili ta’limining sifat ko‘rsatkichlari sezilarli darajada yaxshilanadi.

Kelgusida ushbu integrativ model asosida raqamli lingvodidaktik platformalar yaratish, sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish va ko‘p tilli kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan metodik tavsiyalar ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Bim I.L. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. Москва, “Русский язык”, 1977.

(2). Galskova N.D., Gez N.I. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. Москва, “Академия”, 2009.

(3). Passov E.I. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. Москва, “Просвещение”, 1991.

(4). Rogova G.V. Методика обучения английскому языку. Москва, “Просвещение”, 2000.

(5). Jalolov J.J. Chet til o‘qitish metodikasi. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2012.

(6). Mahmudov N. Til va ta’lim masalalari. Toshkent, “Ma’naviyat”, 2016.

(7). Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent, “Akademnashr”, 2018.

(8). Yusupov U.K. Contrastive Linguistics of English and Uzbek Languages. Tashkent, “Fan”, 2013.

(9). Cenoz J., Gorter D. Multilingual Education: Between Language Learning and Translanguaging. – Cambridge University Press, 2022.

(10). Cummins J. Language, Power and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire. Clevedon: Multilingual. Matters, 2000.

(11). Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press, 2014.

(12). Larsen-Freeman D., Anderson M. Techniques and Principles in Language Teaching. Oxford University Press, 2011.

Panjiyev Jo‘raqul Menglimamat o‘g‘li (Termiz davlat Pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi;
E-mail: panjiyevjoraqul@gmail.com; Orcid: 0009-0004-0796-3026)

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA FANLARARO INTEGRATSIYANI SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH TEXNOLOGIYASI

Annotatsiya. *Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida fanlararo integratsiyani sun’iy intellekt asosida takomillashtirish texnologiyasining mazmuni, tuzilmasi va pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Tadqiqotda fanlararo integratsiyani tashkil etishning zamonaviy yondashuvlari, boshlang‘ich ta’lim jarayonida sun’iy intellektdan foydalanishning didaktik imkoniyatlari hamda o‘quvchilarning bilish faolligi, mustaqil va ijodiy fikrlashini rivojlantirishga ta’siri tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *ta’lim, integratsiya, pedagogika, texnologiya, didaktik, vosita.*

ТЕХНОЛОГИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕЖПРЕДМЕТНОЙ ИНТЕГРАЦИИ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА ОСНОВЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация. *В статье освещаются содержание, структура и педагогические возможности технологии совершенствования межпредметной интеграции у учащихся начальных классов на основе искусственного интеллекта. В исследовании проанализированы современные подходы к организации межпредметной интеграции, дидактические возможности использования искусственного интеллекта в процессе начального образования, а также его влияние на развитие познавательной активности, самостоятельного и творческого мышления учащихся.*

Ключевые слова: *образование, интеграция, педагогика, технология, дидактика, средство.*

TECHNOLOGY FOR IMPROVING INTERDISCIPLINARY INTEGRATION AMONG PRIMARY SCHOOL STUDENTS BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Annotation. *The article examines the content, structure, and pedagogical potential of a technology for improving interdisciplinary integration among primary school students based on artificial intelligence. The study analyzes modern approaches to organizing interdisciplinary integration, the didactic potential*

of using artificial intelligence in the primary education process, as well as its impact on the development of students' cognitive activity, independent thinking, and creative thinking.

Keywords: *education, integration, pedagogy, technology, didactic, tool.*

Kirish. Ta'lim sifati ko'rsatkichlarini yuksaltirish, pedagoglarning kasbiy hamda metodik tayyorgarligini puxta rivojlantirish davlat siyosatini ro'yobga chiqarishdagi eng muhim ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur yo'nalish nafaqat ta'lim tizimini modernizatsiya qilishga, balki mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga xizmat qiladigan tizimli islohotlar uchun tayanch vazifasini bajaradi. Shuningdek, uzluksiz ta'lim tizimini zamon talablari asosida qayta ko'rib chiqish, uning tuzilmasi va mazmunini fan taraqqiyoti hamda jamiyat to'plagan ijtimoiy tajriba bilan uyg'unlashtirish respublika miqyosidagi dolzarb vazifalardan biridir. Bunday keng ko'lamli islohotlarni samarali amalga oshirish uchun, avvalo, ta'lim jarayonini ilg'or, yangicha va ilmiy-metodik jihatdan asoslangan bo'lishi lozim.

Ta'lim jarayonida, xususan, boshlang'ich ta'limda fanlararo integratsiyani sun'iy intelekt asosida takomillashtirish masalasi dolzarblik kasb etadi. Bunda ta'lim oluvchilarning nafaqat chuqur bilimga ega bo'lishlari, balki ko'nikma-malakalarni puxta egallashlari orqali kasbiy tayyorgarlikni rivojlantirishlari davr talabiga aylandi. O'quv faoliyatini samarali tashkil qilish, dars jarayonida turli xil shakl, metod va vositalardan samarali foydalanish, ularni uzviy bog'liq holda qo'llay olish ta'lim jarayonining muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Boshlang'ich ta'limda integratsiyalashgan ta'limni sun'iy intelekt asosida takomillashtirish texnologiyasi asosida ta'lim sifatini oshirish maqsadida ona tili va tarbiya fanlarini integratsiyalash orqali ularning muhim xossalari, yagona maqsad hamda umumta'lim maktablariining barcha fanlarini fanlararo integratsilash bu jarayonning samaradorligini oshirishga qaratilgan [1;33-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida fanlararo integratsiyani sun'iy intellekt asosida takomillashtirish texnologiyasining mazmuni, tarkibiy tuzilishi, pedagogik shart-sharoitlari va amaliy imkoniyatlarini aniqlashga yo'naltirildi. Tadqiqotning metodologik asosini tizimli, integrativ, kompetensiyaviy, shaxsga yo'naltirilgan va faoliyatga asoslangan yondashuvlar tashkil etdi. Mazkur yondashuvlar boshlang'ich ta'lim mazmunini fanlararo aloqadorlik asosida tashkil etish, o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish hamda sun'iy intellekt texnologiyalaridan pedagogik maqsadga muvofiq foydalanish imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qildi.

Adabiyotlar tahlili. Xorijiy davlatlar pedagogik tadqiqotlarida fanlararo integratsiyani interdisciplinary va transdisciplinary education konsepsiyalari bilan uyg'un holda talqin etiladi. Jumladan, J.Devey fanlararo integratsiyani o'quvchilarning real hayot tajribasiga tayangan holda bilimlarni egallashini ta'minlovchi omil sifatida baholaydi. J.Bruner esa fanlararo integratsiya o'quvchilarda tushunchalar o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishlarni anglash va bilimlarni yangi vaziyatlarga transfer qilish imkonini yaratishini ta'kidlaydi [4;97 c.]. H.Jacobs ishlarida integrativ o'quv rejalari o'quvchilarning tanqidiy va ijodiy fikrlashini rivojlantirishga xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslab berilgan [1;24-b.].

Tahlil va natija. Innovatsion ta'lim texnologiyalariga asoslangan sun'iy intellekt o'quvchilarda bilish faoliyati xizmatlarini soddalashtirish, samaradorlikni oshirish va bilimlarni o'zlashtirishda muhim o'rin tutadi. Bunda texnologik, moddiy, texnik va moliyaviy resurslar bir butun boshqaruv jarayonining tarkibiy omillari sifatida ko'rib chiqiladi. Shu sababli ushbu tamoyil boshqaruv elementlarining o'zaro integratsiyasi bilan bog'liq kompleks talablarni ilgari suradi. Majmuaviylik tamoyili integratsiyaning barcha bosqich va darajalarida boshqaruv obyektlarining aniq ichki tuzilmasini e'tiborga olib, tizimni shakllantiruvchi komponentlarining o'zaro uyg'unlashuvini ko'zda tutadi.

Raqamli ta'limda fanlararo integratsiyani sun'iy intelekt asosida takomillashtirish bilan birga, ularni zamonaviy axborot texnologiyalari vositalari yordamida o'rganish ham davr talabi sifatida namoyon bo'lmoqda. Ayni paytda, boshlang'ich ta'lim o'quv fanlarini sun'iy intelekt asosida o'qitishga mo'ljallangan turli pedagogik dasturiy vositalar ishlab chiqilmoqda. Ular qatoriga zamonaviy virtual sayohatlar, kompyuterli simulyatorlar, sinov va monitoring dasturlari, o'yinli ta'lim resurslari, elektron o'quv-uslubiy qo'llanmalar, videodarslar, 3D formatdagi interfaol metodik materiallar, elektron trenajyorlar, elektron darsliklar, multimedia dasturlari, axborot-ta'lim muhiti, elektron kitoblar, ensiklopediyalar, o'quv ma'lumotlar bazalari va aqlli repetitor tizimlari kiradi [1;48-b.].

Sun'iy intelekt texnologiyasining afzalligi ta'lim jarayonida, eng avvalo, interfaollikda, ya'ni o'quvchi va o'qituvchi hamda o'quvchilarning o'zaro aloqasini ta'minlashda seziladi. Shuningdek, muayyan yo'nalishdagi bilimlar berishdan tashqari, o'quvchilarda olamni, tabiat va jamiyatni idrok etishga oid tabiiy va ijtimoiy fanlarga oid tushunchalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Boshlang‘ich ta’limda fanlararo integratsiyani sun’iy intelekt asosida takomillashtirish, hozirgi zamonning, tabiat va jamiyatning bosh muammolarini tushunishda o‘quvchilarga ko‘maklashishi lozim. Shuningdek, o‘quvchilarda o‘z bilimlarini uzluksiz takomillashtirish va mustaqil bilim olishni davom ettirish imkoniyatlarini ochishda muhim orin tutadi. Ta’lim muassasalarida elektron o‘quv adabiyotlarining kutubxonasini tashkil etishga alohida e’tibor qaratilgan. Galdagi yana bir asosiy vazifa sun’iy intelekt texnologiyasini ommaviy tarzda takomillashtirish, ular bilan ta’lim muassasalarini ta’minlash hamda tegishli ta’lim turlarida yalpi qo‘llashdan iborat, ya’ni, mamlakat miqyosida ta’lim muassasalari kutubxonasining yagona elektron tarmog‘ini barpo etishdan iborat.

Ta’lim, ilm-fan va ishlab chiqarish o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlarga erishish uchun ichki va turdosh tarmoqlar bilan har tomonlama integratsiyalash, uni hayot bilan bog‘lay olishini talab etadi. Zero, jamiyat hayotining barcha sohalarida ilm-fan, ta’lim-tarbiya va iqtisodiyotning o‘zaro chuqur, har tomonlama uzluksiz aloqasini ta’minlay olgan va tatbiq etgan davlatgina taraqqiyotga erishishi, shubhasiz. Bu masalada mamlakatimiz ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarni nazarda tutish mumkin.

Boshlang‘ich ta’limda fanlararo integratsiyani sun’iy intellekt asosida takomillashtirish jarayoni didaktik tamoyillarga tayaniladi, ular ta’lim jarayonining tarbiyaviy yo‘nalganligi, ta’lim-tarbiya birligi, o‘quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, fanlararo integratsiya tamoyillari: ilmiylik, tushunarlilik va qiziqarlilik, hayotiylik, tarixiylik, bilimlarni puxta egallash, o‘quvchilar yoshi, psixologik xususiyatlari, ta’limning uzviyligi va uzluksizligi hamda aniq va abstrakt tushuncha va faktlar birligi, ta’limning amaliyot bilan bog‘liqligi, ko‘rsatmalilik kabi oquv faoliyati tamoyillari asosida takomillashtiriladi.

Sun’iy intellekt asosidagi fanlararo integratsiya boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning kommunikativ, axloqiy, reflektiv va kreativ kompetensiyalarini kompleks rivojlantirishning innovatsion pedagogik modeli hisoblanadi. Ona tili va tarbiya fanlari integratsiyasi esa generativ AI vositalari yordamida individual, adaptiv va shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim muhitini yaratadi. Bu esa zamonaviy kompetensiyaviy pedagogikaning yangi bosqichini shakllantiradi. Shu asosda tadqiqot ishimizda fanlararo integratsiyani sun’iy intellekt asosida takomillashtirish imkoniyatlarini yanada samarali belgilash maqsadida mazkur muammoga oid ilmiy tadqiqot ishlari tahlil qilindi.

Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi doirasida mazkur o‘qitish vositalariga oid bir qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, O.G.Petrovaning o‘quv faoliyatida axborot-kommunikatsiya texnologilarining ta’lim sifatini oshirishdagi o‘rniga bag‘ishlangan tadqiqot ishi shular jumlasiga kiradi [3].

Fanlar integratsiyasi o‘quv-tarbiyaviy jarayonning barcha tarkibiy elementlarini (mazmun, metod, shakl va vositalar)ni yaxlit bir tizimga birlashtirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, u ta’lim sifati va samaradorligini ta’minlashning muhim omili hisoblanadi [5]. Shuningdek, ta’lim muassasalarida fanlararo integratsiyani amalga oshirishda sun’iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanishni taqozo etmoqda. Zero, namoyish etuvchi, modellashtiruvchi, o‘rgatuvchi va nazorat qiluvchi pedagogik dasturiy vositalar o‘quvchilarga masalalar yechishning umumlashgan metodlarini o‘zlashtirish va umumlashtirish imkoniyatini yaratadi [5;17 p.].

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda fanlararo integratsiyani sun’iy intellekt asosida o‘qitish muammosini o‘rganishda shu narsa ma’lum bo‘ldiki, fanni yoki ilmiy bilimlarni fanlararo integratsiyalash jarayonining negizi moddiy olamning birligi, ya’ni, tabiat, jamiyat va uni anglashning o‘zaro uzviyligi, shuningdek, fanlar o‘rtasidagi uzviylik, o‘zaro bog‘liqlikning rivoji, bu sohada axborot vositalarining muhim ahamiyat kasb etishi natijasida ta’lim-tarbiya jarayonida erishilayotgan yutuqlar moddiy olamda ham namoyon bo‘lmoqda. Bu o‘zaro ta’sir har bir fanning ichki tarkibiy rivoji uchun zarur omil hisoblanadi.

Xulosa. Boshlang‘ich sinflarda ona tili va tarbiya fanlarini fanlararo integratsiya asosida o‘qitish doirasida amaliy ko‘nikma va malakalarni shakllantirishga qaratiladi. Bilimlar esa ushbu ko‘nikma va malakalarning asosini tashkil qiladi. O‘quv jarayoni o‘quvchilarning o‘zlashtirilgan bilimlar asosida hayotiy-amaliy faoliyat tajribalarini o‘zlashtirishlariga yo‘naltiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Norbo‘tayev X.B. Boshlang‘ich sinflarda integratsiyalashgan ta’lim. Darslik, Toshkent, “Innovatsiya–Ziyo”, 2023, 174 bet.

(2). Ochilov F.I. Ilg‘or pedagogik texnologiyalar asosida boshlang‘ich sinflarda dars samaradorligini oshirishning xususiyatlar. “Zamonaviy ta’lim”, ilmiy-amaliy ommabop jurnal, Toshkent, 2016, 5-bet, 61–66-betlar.

(3). Elmurodova I.A., Norbo‘tayev X.B. Boshlang‘ich sinflarda integratsiyalashgan ta’lim. O‘quv qo‘llanma, Toshkent, “Metodist” nashriyoti, 2025, 196-bet.

(4). Кузьмина Н.В. Управление качеством образования на основе новых информационных технологий и образовательного мониторинга. М., Педагогическое общество России, 2021, 96 с.

(5). Coyle D. CLIL: Content and Language Integrated Learning. D.Coyle, Ph.Hood, D.Marsh. Cambridge, Cambridge University Press, 2010, 170 p.

Alisherova Guldiyora Fazogirovna (Andijon davlat Pedagogika instituti izlanuvchisi;
Gmail: alisherovaguldiyora2@gmail.com)

TA'LIM JARAYONIDA O'QUVCHILARNING LEKSIK ZAXIRASINI BOYITISHNING ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ta'lim jarayonida o'quvchilarning so'z boyligini oshirishda zamonaviy pedagogik usullardan foydalanish masalalari ko'rib chiqiladi. O'quvchilarning yangi so'zlarni o'rganishi, ularni nutqda to'g'ri qo'llashi va til ko'nikmalarini rivojlantirishda interaktiv metodlar hamda zamonaviy ta'lim texnologiyalarining ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, so'z boyligini kengaytirishga yordam beruvchi samarali usullar tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari mazkur usullar o'quvchilarning nutqini rivojlantirish va ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *so'z boyligi, leksik zaxira, ta'lim, pedagogik usullar, interaktiv metodlar, nutq, til o'rganish.*

СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРОЦЕССЕ ОБОГАЩЕНИЯ ЛЕКСИКОНА УЧАЩИХСЯ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы использования современных педагогических методов в процессе обогащения словарного запаса учащихся. Освещается значение интерактивных методов и современных образовательных технологий в изучении новых слов, их правильном употреблении в речи и развитии языковых навыков обучающихся. Анализируются эффективные способы, способствующие расширению словарного запаса. Результаты исследования показывают, что данные методы способствуют развитию речи учащихся и повышению эффективности образовательного процесса.*

Ключевые слова: *словарный запас, лексический запас, образование, педагогические методы, интерактивные методы, речь, изучение языка.*

MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES FOR ENRICHING STUDENTS' LEXICAL RESOURCES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation. *This article discusses the use of modern pedagogical methods in enriching students' vocabulary during the educational process. The importance of interactive methods and modern educational technologies in learning new words, using them correctly in speech, and developing language skills is highlighted. Effective approaches that contribute to vocabulary expansion are analyzed. The results of the study show that these methods help improve students' speech development and increase the effectiveness of the educational process.*

Keywords: *vocabulary, lexical competence, education, pedagogical methods, interactive methods, speech, language learning.*

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, yosh avlodni har tomonlama barkamol etib tarbiyalash hamda ularning bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish, ularda mustaqil fikrlash, o'z fikrini og'zaki va yozma shaklda aniq hamda ravon ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur vazifalarni amalga oshirishda o'quvchilarning leksik zaxirasini boyitish alohida o'rin tutadi. Chunki so'z boyligi insonning fikrlash darajasi, nutq madaniyati va muloqot samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Leksik zaxiraning yetarli darajada shakllanganligi o'quvchilarga o'quv materiallarini chuqurroq o'zlashtirish, matn mazmunini to'g'ri anglash, o'z fikrini erkin bayon etish hamda samarali muloqotga kirishish imkonini beradi. Aksincha, so'z boyligining cheklanganligi o'quvchilarning nutqiy faolligi pasayishiga, fikrlarini to'liq ifodalay olmasligiga va ta'lim natijalarining sustlashishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu bois til ta'limida o'quvchilarning leksik zaxirasini muntazam ravishda boyitib borish dolzarb pedagogik vazifalardan biri sifatida qaralmoqda.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim sifatini oshirish, xalqaro standartlarga mos raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash hamda o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Umumta'lim maktablarida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya vositalari, raqamli ta'lim resurslari va interaktiv metodlardan foydalanish imkoniyatlari tobora kengayib bormoqda. Bunday yondashuvlar o'quvchilarning darslarga bo'lgan qiziqishini

oshirish, ularning bilish faoliyatini faollashtirish hamda yangi leksik birliklarni samarali o‘zlashtirishga xizmat qilmoqda.[1]

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar o‘quvchini ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirishi bilan ahamiyatlidir. Xususan, interaktiv metodlar, muammoli ta’lim, loyiha asosida o‘qitish, didaktik o‘yinlar, klaster, aqliy hujum, bahs-munozara va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning so‘z boyligini oshirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu metodlar orqali o‘quvchilar yangi so‘zlarni nafaqat o‘rganadilar, balki ularni turli nutqiy vaziyatlarda qo‘llash ko‘nikmalarini ham egallaydilar.

Shu munosabat bilan, ta’lim jarayonida o‘quvchilarning leksik zaxirasini boyitishning zamonaviy pedagogik texnologiyalarini o‘rganish, ularning afzalliklari va amaliy samaradorligini tahlil qilish muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada o‘quvchilarning leksik zaxirasini rivojlantirishda qo‘llanilayotgan zamonaviy pedagogik texnologiyalar, ularning ta’lim jarayonidagi o‘rni hamda samaradorligi tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. Mazkur muammoning nazariy va amaliy jihatlari ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Xususan, o‘quvchilarning nutqiy faoliyatini rivojlantirish, til o‘qitish metodikasi hamda leksik kompetensiyani shakllantirish masalalari Sh.Safarov, N.Mahmudov, A.Nurmonov, M.Yo‘ldoshev, E.Begmatov kabi olimlarning ilmiy ishlarida yoritilgan. Shuningdek, til o‘rganish jarayonida leksik birliklarni o‘zlashtirish, kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish hamda so‘z boyligini oshirishning metodik asoslari V.G.Kostomarov, E.I.Passov, N.D.Galskova, I.L.Bim kabi xorijiy olimlarning ilmiy izlanishlarida tadqiq qilingan. Mazkur tadqiqotlar o‘quvchilarning leksik zaxirasini boyitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etishini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot ta’lim jarayonida o‘quvchilarning leksik zaxirasini boyitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o‘rnini aniqlashga qaratilgan.

Leksik zaxira bu shaxsning biladigan, tushunadigan va nutq jarayonida faol yoki passiv ravishda qo‘llay oladigan so‘zlar yig‘indisidir. Leksik zaxira til kompetensiyasining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, o‘quvchining og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘quvchilarning leksik zaxirasi qanchalik boy bo‘lsa, ular o‘z fikrlarini shunchalik aniq, ravon va mazmunli ifodalay oladilar. Tadqiqot davomida mavzuga oid pedagogik, metodik va lingvistik adabiyotlar o‘rganildi hamda tahlil qilindi. O‘quvchilarning so‘z boyligini rivojlantirish, leksik kompetensiyani shakllantirish va nutqiy faoliyatni takomillashtirishga doir ilmiy qarashlar umumlashtirildi.[1] Uning metodologik asosini kompetensiyaviy yondashuv, kommunikativ yondashuv hamda shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim tamoyillari tashkil etdi. Mazkur yondashuvlar o‘quvchilarni ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish, ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va yangi bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqotda nazariy va amaliy metodlardan foydalanildi. Nazariy metodlar sifatida ilmiy manbalarni tahlil qilish, qiyoslash, tizimlashtirish va umumlashtirish usullari qo‘llanildi. Ushbu metodlar orqali leksik zaxirani boyitishning pedagogik asoslari, leksik kompetensiyaning mazmun-mohiyati hamda zamonaviy ta’lim texnologiyalarining imkoniyatlari o‘rganildi. Shuningdek, mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari tahlil qilinib, mavzuga oid nazariy qarashlar o‘zaro qiyoslandi.[2] Tadqiqot davomida leksik kompetensiya o‘quvchilarning til birliklarini bilishi, ularni anglay olishi va nutq jarayonida to‘g‘ri qo‘llay olish qobiliyatini ifodalovchi muhim tarkibiy qism sifatida baholandi.

Amaliy tadqiqot jarayonida o‘quvchilarning leksik zaxirasini boyitishda qo‘llaniladigan zamonaviy pedagogik texnologiyalar va ularning samaradorligi tahlil qilindi. Xususan, interaktiv metodlar – ta’lim jarayonida o‘quvchilarni faol ishtirok etishga undovchi, ularning mustaqil fikrlashi, muloqotga kirishishi va hamkorlikda ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi usullar hisoblanadi. Mazkur metodlar o‘quvchilarning leksik zaxirasini boyitishda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ular yangi so‘zlarni nafaqat o‘rganish, balki amaliy nutqda qo‘llash imkoniyatini ham yaratadi. Jumladan, “Aqliy hujum” metodida o‘quvchilar ma’lum bir mavzu yuzasidan o‘z fikrlarini erkin bayon qiladilar, natijada yangi so‘z va iboralar bilan tanishadilar. “Klaster” metodi esa ma’lum tushuncha atrofida leksik birliklarni guruhlash imkonini beradi. Guruhli ishlar va munozaralar jarayonida o‘quvchilar o‘zaro muloqotga kirishib, yangi o‘rgangan so‘zlarini nutqda qo‘l-

[1] O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni. Toshkent, 2020.

[2] Saidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. Toshkent, “Moliya”, 2003, 10–18-betlar.

lash malakasini rivojlantiradilar.[1] “BBB”, “Insert”, “Sinkveyn” kabi usullarning ham o‘quvchilar faolligiga va so‘z boyligini oshirishga ta’siri o‘rganildi. Ushbu metodlar dars jarayonida o‘quvchilarning qiziqishini oshirishi, ularni erkin fikr bildirishga undashi hamda yangi leksik birliklarni faol o‘zlashtirishiga yordam berishi aniqlandi. Ayniqsa, guruhli ishlar va muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar o‘quvchilarning muloqotga kirishish faolligini oshirib, yangi so‘zlarni amaliy nutqda qo‘llash imkoniyatini kengaytiradi. Jarayon davomida kommunikativ yondashuvning imkoniyatlariga ham alohida e’tibor qaratildi. Chunki o‘quvchilar yangi leksik birliklarni nafaqat yodlab olishi, balki ularni turli nutqiy vaziyatlarda qo‘llay olishi muhim hisoblanadi. Shu sababli dialog, munozara, bahs-munozara, rolli o‘yinlar va ijodiy topshiriqlar orqali o‘quvchilarning faol nutqiy faoliyatini tashkil etish usullari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari bunday metodlar o‘quvchilarning lug‘at boyligini kengaytirish bilan birga, ularning muloqot madaniyati, nutqiy faolligi va ijodiy fikrlash qobiliyatini ham rivojlantirishini ko‘rsatdi.

Bundan tashqari, dars jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning imkoniyatlari ham o‘rganildi. Elektron ta’lim resurslari, multimedia vositalari, taqdimotlar, videomateriallar va raqamli platformalardan foydalanish o‘quvchilarning yangi so‘zlarni tezroq o‘zlashtirishiga hamda ularni uzoq muddat xotirada saqlashiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi. Zamonaviy ta’lim vositalari o‘quvchilarning mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish, dars samaradorligini oshirish va o‘quv jarayonini yanada qiziqarli tashkil etishga xizmat qiladi.

Shuningdek, kuzatish va pedagogik tahlil metodlari asosida zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ta’lim jarayonidagi samaradorligi baholandi. Olingan natijalar o‘quvchilarning so‘z boyligini oshirishda interaktiv va innovatsion metodlardan foydalanish yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko‘rsatdi. Tadqiqot yakunida zamonaviy pedagogik texnologiyalar o‘quvchilarning leksik zaxirasini boyitish, nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish hamda ta’lim samaradorligini oshirishning muhim vositalaridan biri ekanligi aniqlandi. Natijalar asosida ta’lim jarayonida leksik zaxirani rivojlantirishga qaratilgan metodik tavsiyalar ishlab chiqildi va ularni amaliyotga tatbiq etish bo‘yicha takliflar berildi.

Tahlillar va natijalar. Tadqiqot davomida o‘quvchilarning leksik zaxirasini boyitishga xizmat qiluvchi zamonaviy pedagogik texnologiyalar va usullarning samaradorligi o‘rganildi. Olingan ma’lumotlar interfaol metodlardan foydalanish ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishini, o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirishini hamda yangi leksik birliklarni o‘zlashtirishni yengillashtirishini ko‘rsatdi. Ayniqsa, “Aqliy hujum”, “Klaster”, “BBB”, “Insert”, “Sinkveyn” kabi metodlar o‘quvchilarning mavzu yuzasidan erkin fikr yuritishiga, tushunchalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni anglashiga va lug‘at boyligini kengaytirishiga yordam beradi. Mazkur usullar orqali o‘quvchilar bilimlarni tayyor holatda qabul qilishdan ko‘ra, ularni mustaqil ravishda egallashga intiladilar.[2]

Tahlil natijalari kommunikativ yondashuv asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarning ham samarali ekanligini ko‘rsatdi. Bunday darslarda dialog, suhbat, munozara va taqdimotlar orqali fikr almashish jarayoni faollashadi. Natijada yangi o‘zlashtirilgan so‘z va iboralar amaliy nutqda faol qo‘llanadi, muloqot ko‘nikmalari shakllanadi va lug‘at hajmi kengayadi. Jamoaviy faoliyat davomida ishtirokchilar bir-birining nutqidan yangi til birliklarini o‘zlashtirib, o‘z nutq imkoniyatlarini boyitadilar. Masalan, rus tili darslarida yangi mavzuga oid so‘zlarni o‘rgatishda so‘z o‘yinlari va guruhlararo musobaqalardan foydalanish ijobiy natija beradi. O‘quvchilar berilgan so‘zlar ishtirokida gap tuzish, sinonim va antonimlarni topish yoki kichik matn yaratish kabi topshiriqlarni bajarish orqali yangi leksik birliklarni tezroq o‘zlashtiradilar. Bunday mashg‘ulotlar darsga qiziqishni oshirib, o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlaydi.

Raqamli ta’lim vositalarining imkoniyatlarini o‘rganish ham muhim xulosalarni berdi. Elektron lug‘atlar, mobil ilovalar, videodarslar, multimedia taqdimotlari va onlayn platformalar yangi so‘zlarni o‘rganish jarayonini yanada qulaylashtiradi. Ko‘rgazmali va eshitish orqali qabul qilinadigan materiallar o‘quvchilarning e’tiborini kuchaytiradi hamda axborotni yaxshiroq eslab qolishiga yordam beradi. Audio va video resurslar yordamida leksik birliklarning ma’nosi, talaffuzi va qo‘llanish xususiyatlarini o‘zlashtirish imkoniyati kengayadi.

Gamifikatsiya elementlariga asoslangan mashg‘ulotlar ham ijobiy natijalarni namoyon etdi. Turli viktorinalar, so‘z o‘yinlari, interaktiv topshiriqlar va onlayn musobaqalar o‘quvchilarning qiziqishini orttirib, o‘quv jarayonida faol qatnashishga undaydi. O‘yin shaklidagi topshiriqlar yangi leksik materiallarni ta-

[1] Ishmuhamedov R., Yuldashev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. Toshkent, “Nihol”, 2013, 45–52-betlar.

[2] Ishmuhamedov R., Yuldashev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. Toshkent, “Nihol”, 2013.

biiy va qiziqarli tarzda o‘zlashtirish imkonini yaratadi. Bu esa o‘zlashtirilgan bilimlarning uzoq muddat xotirada saqlanishiga xizmat qiladi.[1]

O‘rganishlar zamonaviy pedagogik texnologiyalarni uyg‘un holda qo‘llash eng yuqori samarani berishini ko‘rsatdi. Interfaol metodlarni raqamli vositalar bilan birlashtirish, guruhli faoliyatni multimedia materiallari bilan boyitish hamda kommunikativ topshiriqlardan foydalanish o‘quvchilarning leksik kompetensiyasini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Bunday yondashuv mustaqil ta’lim ko‘nikmalarini shakllantiradi, ijodiy fikrlashni rag‘batlantiradi va o‘quv faoliyatining sifatini oshiradi.

Umuman, olingan natijalar zamonaviy pedagogik texnologiyalar leksik zaxirani boyitishning samarali vositasi ekanligini tasdiqladi. Ular nutqiy kompetensiyani rivojlantirish, til birliklaridan o‘rinli foydalanish, muloqot madaniyatini shakllantirish hamda o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirishga xizmat qiladi. Shu bois ta’lim amaliyotida interfaol metodlar, kommunikativ yondashuv va raqamli resurslardan keng foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Xulosa. Bugungi kunda o‘quvchilarning leksik zaxirasini boyitish ta’lim jarayonining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, zamonaviy pedagogik texnologiyalar o‘quvchilarning so‘z boyligini oshirish, nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish hamda ta’lim samaradorligini yuksaltirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, interfaol metodlar, kommunikativ yondashuv, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va gamifikatsiya elementlaridan foydalanish yangi leksik birliklarni samarali o‘zlashtirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari o‘quvchilar yangi so‘zlarni amaliy faoliyat davomida qo‘llagan hollarda ularni tezroq o‘zlashtirishi va uzoq muddat eslab qolishini ko‘rsatdi. Shu bois ta’lim jarayonida o‘quvchilarni faol muloqotga jalb etish, guruhli ishlar, munozaralar, ijodiy topshiriqlar hamda raqamli ta’lim vositalaridan keng foydalanish maqsadga muvofiqdir. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni dars jarayoniga tizimli ravishda joriy etish nafaqat o‘quvchilarning leksik zaxirasini boyitadi, balki ularning mustaqil fikrlash, ijodkorlik va muloqot kompetensiyalarini ham rivojlantiradi. Kelgusida mazkur yo‘nalishda olib boriladigan ilmiy tadqiqotlar leksik kompetensiyani rivojlantirishning yangi usul va vositalarini ishlab chiqishga hamda ta’lim sifatini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’lim tizimini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari hamda sohaga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlar.

(2). Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik asoslari. Toshkent, “Sangzor”, 2006, 220-bet.

(3).Mahmudov N. Til va nutq masalalari. Toshkent, “Ma’naviyat”, 2013, 240-bet.

(4). Ishmuhamedov R., Yuldashev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. Toshkent, “Nihol”, 2013, 280-bet.

(5). Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. Toshkent, “Fan”, 2006, 260-bet.

(6). Saidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. Toshkent, “Moliya”, 2003, 172-bet.

(7). Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иностранному языку. Москва, Просвещение,1991, с.223

(8). Галскова Н.Д. Теория обучения иностранным языкам. Лигводидактика и методика. Москва, «Академия», 2008, с.336

(9). Бим И.Л. Теория и практика обучения немецкому языку в средней школе. Москва, «Просвещение», 1988, с.256

(10). Yo‘ldoshev M. Matn lingvistikasi asoslari. Toshkent, “Fan”, 2007, 180-bet.

Tajimuratova Karima Abdullaevna (Ajiniyoz nomidagi NDPI “Maktabgacha tarbiya va defektologiya” kafedrasi katta o‘qituvchisi),
Kalibaeva Ulzada Erkinbaevna (NDPI Logopediya yo‘nalishi I bosqich magistranti)

KO‘RISH QOBILIYATI BUZILGAN BOLALAR BILAN KORREKSION-LOGOPEDIK ISH OLIB BORISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ko‘rish qobiliyati buzilgan bolalar bilan olib boriladigan korreksion-logopedik ishning nazariy asoslari, usullari va amaliy yo‘nalishlari yoritilgan. Maqolada tiflopedagogika va logopediyaning o‘zaro bog‘liqligi, ko‘rish nuqsoni bilan birga keladigan nutq buzilishlarining turlari, logopedik tekshiruv va korreksiya jarayonining o‘ziga xos xususiyatlari hamda maxsus ta’lim muassasa-*

[1] Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. Toshkent, “Fan”, 2006.

larida ishlash tajribasidan namunalar keltirilgan. Tizimli tahlil natijasida logopedik seanslar normativi va uch bosqichli korreksion model ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: *ko‘rish qobiliyati buzilishi, tiflopedagogika, logopediya, korreksion ta’lim, nutq buzilishi, sensor deprivatsiya, maxsus ta’lim.*

КОРРЕКЦИОННО-ЛОГОПЕДИЧЕСКАЯ РАБОТА С ДЕТЬМИ С НАРУШЕНИЯМИ ЗРЕНИЯ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются теоретические основы, методы и практические направления коррекционной и логопедической работы с детьми с нарушениями зрения. В работе освещены взаимосвязь тифлопедагогики и логопедии, виды речевых нарушений, особенности процесса логопедического обследования и коррекции. На основе системного анализа предложены нормативы логопедических занятий и трехэтапная модель коррекционной работы.*

Ключевые слова: *нарушение зрения, тифлопедагогика, логопедия, коррекционное образование, нарушения речи, сенсорная депривация, специальное образование.*

CONDUCTING CORRECTIONAL AND SPEECH THERAPY WORK WITH CHILDREN WITH VISUAL IMPAIRMENTS

Annotation. *This article covers the theoretical foundations, methods, and practical directions of correctional and speech therapy work with children with visual impairments. The paper addresses the interconnection between typhlopedagogy and speech therapy, types of speech disorders, and specific features of the examination and correction process. Through a systematic literature review, speech therapy session standards and a three-stage correctional model are formulated.*

Keywords: *visual impairment, typhlopedagogy, speech therapy, correctional education, speech disorders, sensory deprivation, special education.*

Kirish. Ko‘rish qobiliyati buzilgan bolalar bilan ishlash maxsus pedagogika fanining, xususan, tiflopedagogikaning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo bo‘ylab 43 milliondan ortiq kishi ko‘rlikdan aziyat chekmoqda, shulardan sezilarli qismi bolalar hisoblanadi. O‘zbekistonda ham ko‘rish nuqsoni bilan tug‘ilgan yoki hayotining dastlabki yillarida ko‘rish qobiliyatini yo‘qotgan bolalar soni tobora ko‘payib bormoqda. Ko‘rish bolalik davrida nutqni o‘zlashtirishning asosiy kanallaridan biri sanaladi. Bolalar atrofdagi narsalar, hodisalar va kishilar bilan aloqa o‘rnatishda ko‘rish orqali olingan ma’lumotlardan keng foydalanadilar. Shu sababli ko‘rish analizatorining shikastlanishi nutqning shakllanishiga bevosita salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Tiflologiya sohasidagi tadqiqotlarga ko‘ra [7;22,6;34-b.], ko‘rish nuqsoni bo‘lgan bolalarning 65–80% foizida turli darajadagi nutq buzilishlari kuzatiladi. Korreksion-logopedik ish – bu bolaning nutq, kognitiv va ijtimoiy rivojlanishidagi kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan tizimli, maqsadli pedagogik faoliyatdir. Ko‘rish qobiliyati buzilgan bolalar bilan ishlashda logoped tiflopedagog, oftalmolog, psixolog va ota-onalar bilan hamkorlikda ish yuritadi. Bunday kompleks yondashuv korreksion ishning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Ko‘rish qobiliyati buzilgan bolalarda nutq rivojlanishi va ularga korreksion-logopedik yordam ko‘rsatish masalasi maxsus pedagogika (tiflopedagogika) va logopediyaning chorrahasidagi eng dolzarb muammolardan biri sanaladi. Mazkur tadqiqot doirasida 1973–2022-yillar oralig‘ida chop etilgan mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar tizimli hamda qiyosiy tahlil qilindi. M.I.Zemsova (1973) o‘zining fundamental ishlarida ko‘rish qobiliyati buzilgan bolalarni o‘qitish metodikasining dastlabki ilmiy asoslarini ishlab chiqqan bo‘lib, sensor nuqsonning umumiy rivojlanishga ta’sirini kompensatsiya jarayonlari orqali tushuntiradi. L. I.Solnseva (2006) zamonaviy tiflopedagogika va tiflopsixologiyaning dolzarb muammolarini tahlil qilar ekan, ko‘rish analizatorining shikastlanishi nutqning shakllanishiga bevosita salbiy ta’sir ko‘rsatishini alohida ta’kidlaydi. Olimaning ma’lumotlariga ko‘ra, ko‘rish nuqsoni bo‘lgan bolalarning 65–80% foizida turli darajadagi nutq buzilishlari kuzatiladi. Ko‘rish imkoniyati cheklangan bolalarda muloqot va til vositalarining yetishmasligi bevosita sensor deprivatsiya bilan bog‘liq. A.G.Litva (2015) ko‘rish qobiliyati buzilgan bolalarda nutq rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlarini tadqiq etib, vizual idrokning cheklanganligi sababli bolalar leksik-semantik, fonetik-fonematik va grammatik qiyinchiliklarga duch kelishini isbotlagan. T.B.Filicheva va G.V.Chirkina (2008) tomonidan ishlab chiqilgan logopedik ish dasturlarida, vizual tayanch mavjud bo‘lmagan holatlarda nutq korreksiyasini tashkil etish uchun dars jarayonida eshitish, teritaktil, kinestetik va hid bilish analizatorlarini maksimal darajada jalb etish zarurligi asoslab berilgan. L.I. Plaksina (2011) ko‘rish qobiliyati buzilgan bolalar bilan psixologik-pedagogik ishlarni tashkil etishda ko‘p tomonlama hamkorlik modelini ilgari suradi. N.R.Khudoyberdiyeva (2022) o‘z tadqiqotlarida korreksion jarayonga ota-onalar faol jalb etilganda, bolaning nutqiy rivojlanishi faqatgina logoped bilan cheklangan

mashg‘ulotlarga qaraganda 2–3 marta tezlashishini aniqlagan. O‘zbekiston Respublikasi Ta’lim vazirligi (2020) tomonidan tasdiqlangan maxsus ta’lim muassasalari uchun me’yoriy hujjatlar to‘plami esa bugungi kunda korreksion-logopedik mashg‘ulotlarning huquqiy asosi va vaqt normativlarini belgilab beradi.

Tadqiqot maqsadi. Mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili orqali ushbu sohadagi asosiy yondashuvlarni tizimlashtirish va amaliyotchilar uchun tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Metodlar. Ushbu tadqiqotda tizimli va qiyosiy adabiyotlar tahlili (systematic literature review) metodidan foydalanildi. Tahlil jarayoni 1973–2022-yillar oralig‘ida nashr etilgan 7 ta mahalliy va xorijiy nufuzli ilmiy manba hamda me’yoriy hujjatlar asosida amalga oshirildi.

Tadqiqotda tiflopedagogika va logopediyaning o‘zaro bog‘liqligi, maxsus ta’lim muassasalarida korreksion-logopedik ishni tashkil etish tamoyillari va korreksiya bosqichlari qiyosiy o‘rganildi. Ma’lumotlarni saralashda ko‘rish qobiliyati buzilgan bolalardagi sensor deprivatsiya va uning nutq rivojlanishiga ta’siri mezonlariga tayanildi. Tanlab olingan adabiyotlar qiyosiy-mantiqiy tahlil qilinib, amaliy logopedik tavsiyalar ko‘rinishida umumlashtirildi.

Natıjalar. Olib borilgan ilmiy manbalar tahlili natijasida ko‘rish qobiliyati buzilgan bolalardagi nutqiy muammolar va ularni korreksiyalash tizimi quyidagicha tizimlashtirildi:

1. Sensor deprivatsiyaning oqibatlari va nutq muammolari. Tashqi muhitdan olinadigan sezgi ma’lumotlarining keskin kamayishi natijasida bola atrof-muhit haqidagi ma’lumotlarning katta qismini qabul qila olmaydi. Bu, birinchi navbatda, so‘z boyligining shakllanishi, atributiv so‘zlar, fe’llar va bog‘lovchi so‘zlarni o‘rganishga to‘sqinlik qiladi. Rang, shakl, o‘lcham va masofani ifodalovchi so‘zlar mazmuni tushunarsiz qoladi, mimika va imo-ishoralarni kuzata olmaslik muloqot qiyinchiligiga sabab bo‘ladi. Natijada bolalarda fonetik-fonematik buzilishlar (artikulatsiyani ko‘rish orqali kuzata olmaslik sababli), leksik-semantik kamchiliklar, grammatik tuzilmaning buzilishi, aloqador nutq rivojlanmay qolishi hamda duduqlanish ko‘proq uchraydi.

2. Logopedik seanslar normativi. Ko‘rish qobiliyati buzilgan bolalar bilan logopedik ish individual va kichik guruhli (2–3 bola) shakllarda olib boriladi. Ish jadvalini tashkil etishda haftasiga 3–4 marta individual seans (30–40 daqiqa) va 1–2 marta guruhli seans (30–35 daqiqa) o‘tkazish maqbul format ekanligi belgilandi.

3. Korreksiya bosqichlari. Tizimli logopedik ish uchta asosiy bosqichda amalga oshirilishi aniqlandi:

Diagnostik bosqich (1–2 hafta): nutq buzilishlarini aniqlash, ko‘rish qobiliyatining darajasini hisobga olgan holda kompleks tekshiruv o‘tkazish, individual korreksion reja tuzish;

Korreksion-rivojlantiruvchi bosqich (6–24 oy): individual va guruhli mashg‘ulotlar orqali nutq buzilishlarini bartaraf etish, so‘z boyligini, grammatik tuzilmani va aloqador nutqni rivojlantirish;

Mustahkamlash va monitoring bosqichi: erishilgan natijalarni turli kommunikativ vaziyatlarda mustahkamlash, davriy tahlil va korreksiyani davom ettirish.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy logopedik tekshiruv va korreksiya usullarini ko‘rish nuqsoni bo‘lgan bolalarga to‘g‘ridan to‘g‘ri tatbiq etib bo‘lmaydi. Tekshiruv jarayonida eshitish, teri-taktil, kinestetik va hid bilish analizatorlarini maksimal jalb etish, ko‘rgazmali materiallarni qolgan ko‘rish qobiliyatiga moslashtirish va seans muddatini 30–35 daqiqa bilan cheklash zarur [1;41-b.].

Korreksion ishlar samaradorligini oshirishda ko‘p tomonlama hamkorlik modelining o‘rni beqiyosdir. Ushbu integratsiyada oftalmolog ko‘rish darajasi bo‘yicha, tiflopedagog Braille o‘qish-yozish va orientatsiya bo‘yicha, psixolog esa emotsional-irodaviy soha bo‘yicha ishlaydi [5;18-b.]. Jarayonga ota-onalarni jalb etish alohida ahamiyatga ega: ota-onalar faol ishtirok etganda bolaning nutq rivojlanishi faqat logoped bilan ishlashga nisbatan 2–3 marta tezlashishi aniqlangan.

Zamonaviy ekran o‘quvchi dasturlari ("Logoped’s Cabinet", "Mersibo", "Speech Technology") va nutqni tanib olish texnologiyalari korreksion ishni raqamlashtirish hamda samaradorlikni oshirish imkonini bermoqda [2;51-b.]. Biroq O‘zbekiston sharoitida tiflologiya bo‘yicha mutaxassislar yetishmasligi va maxsus maktablarning moddiy-texnik bazasi cheklanganligi ushbu innovatsiyalarni keng joriy etishda tizimli to‘siq bo‘lib qolmoqda [4;61-b.]

Xulosa. Ko‘rish qobiliyati buzilgan bolalar bilan korreksion-logopedik ish olib borish an’anaviy logopedik yondashuvlarni tiflopedagogika, psixologiya va reabilitatsiya tibbiyotining ilg‘or yutuqlari bilan uyg‘unlashtirishni talab qiladi. Muammoni bartaraf etishda kompleks, ko‘p mutaxassisli yondashuv hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Kelajakda ushbu sohadagi ishni yanada takomillashtirish uchun quyidagi chora-tadbirlar zarur deb hisoblanadi: logopedlarni tiflopedagogika asoslarida maxsus maqsadli tayyorlash; multimodal va raqamli

texnologik yondashuvlarni kengaytirish; ota-onalar bilan amaliy hamkorlikni mustahkamlash hamda inkluziv ta’lim siyosatini davlat darajasida qo‘llab-quvvatlashni davom ettirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Filicheva T.B., Chirkina G.V. (2008). Logopedik ish dasturi. “Prosveshcheniye”.

(2). Khudoyberdiyeva N.R. (2022). Inkluziv ta’limda ko‘rish nuqsoni bo‘lgan bolalar bilan ishlash tajribasi. “Pedagogika va psixologiya”, 2, 33–41-betlar.

(3). Litva A.G. (2015). Ko‘rish qobiliyati buzilgan bolalarda nutq rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlari. “Defektologiya” jurnali, 3, 45–52-betlar.

(4). O‘zbekiston Respublikasi Ta’lim vazirligi. (2020). Maxsus ta’lim muassasalari uchun me’yoriy hujjatlar to‘plami. Ta’lim vazirligi nashriyoti.

(5). Plaksina L.I. (2011). Ko‘rish qobiliyati buzilgan bolalar bilan psixologik-pedagogik ish. “Maxsus ta’lim”, 4, 18–27-betlar.

(6). Solnseva L.I. (2006). Tiflopedagogika va tiflopsixologiya: zamonaviy muammolar. Poligraf servis.

(7). Zemsova M.I. (1973). Bolalar ko‘rish qobiliyatining buzilishi va ularni o‘rgatish usullari. “Pedagogika”.

Юлдашев Бектош Алишерович (Самаркандский государственный медицинский университет, г. Самарканд, Узбекистан; УДК 13.00.02; Orcid: 0009-0005-3044-9858)

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ ФАРМАЦЕВТОВ НА ОСНОВЕ СИМУЛЯЦИОННЫХ И ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. *В статье рассматривается методика развития профессиональных компетенций студентов фармацевтических специальностей средствами симуляционного обучения и цифровых образовательных инструментов. На основе педагогического эксперимента, проведённого со студентами III–IV курса фармацевтического профиля (n=84), показано, что применение виртуальных аптечных симуляторов, стандартизированных сценариев взаимодействия с пациентом и электронной образовательной среды приводит к статистически значимому росту показателей профессиональной компетентности по сравнению с традиционной моделью обучения. Приведён обзор отечественных и зарубежных источников по проблеме, описана методика исследования, представлены количественные результаты и их обсуждение.*

Ключевые слова: *фармацевтическое образование, профессиональные компетенции, инновационные образовательные технологии, симуляционное обучение, цифровизация образования, провизор, компетентностный подход.*

BO‘LAJAK FARMATSEVTLARNING KASBIY KOMPETENSIYALARINI SIMULYATSION VA RAQAMLI TA’LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada simulyatsion ta’lim va raqamli ta’lim vositalari yordamida farmatsevtika yo‘nalishi talabalarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasi ko‘rib chiqiladi. Farmatsevtika yo‘nalishidagi III–IV kurs talabalari bilan o‘tkazilgan pedagogik tajriba asosida ($n = 84$), virtual dorixona simulyatorlari, bemor bilan muloqotning standartlashtirilgan ssenariylari hamda elektron ta’lim muhitini qo‘llash an’anaviy ta’lim modeliga nisbatan kasbiy kompetensiya ko‘rsatkichlarining statistik jihatdan sezilarli darajada o‘sishiga olib kelishi ko‘rsatilgan. Muammo yuzasidan mahalliy va xorijiy manbalar sharhi keltirilgan, tadqiqot metodikasi yoritilgan, miqdoriy natijalar taqdim etilgan va muhokama qilingan.*

Kalit so‘zlar: *farmatsevtika ta’limi, kasbiy kompetensiyalar, innovatsion ta’lim texnologiyalari, simulatsion ta’lim, ta’limni raqamlashtirish, provizor, kompetensiyaviy yondashuv.*

DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCIES OF FUTURE PHARMACISTS BASED ON SIMULATION AND DIGITAL EDUCATIONAL TECHNOLOGIES

Annotation. *This article examines a methodology for developing professional competencies in pharmacy students through simulation-based training and digital educational tools. Based on a pedagogical experiment conducted with third- and fourth-year pharmacy students (n = 84), it is demonstrated that the implementation of virtual pharmacy simulators, standardized patient interaction scenarios, and digital learning environments leads to a statistically significant improvement in professional competence indicators compared to traditional teaching models. A review of domestic and international literature is provided, the research methodology is described, and quantitative results are presented and discussed.*

Keywords: *pharmaceutical education, professional competencies, innovative educational technologies, simulation-based training, digitalization of education, pharmacist, competence-based approach.*

Введение. Подготовка провизора сегодня всё меньше напоминает то, что было принято понимать под фармацевтическим образованием двадцать лет назад. Изменился сам объект деятельности выпускника: он должен не просто знать номенклатуру лекарственных средств и уметь их отпускать, а консультировать пациента по вопросам рационального применения препаратов, распознавать симптомы, требующие немедленного обращения к врачу, работать с электронными системами учёта и прослеживаемости лекарственных средств, взаимодействовать с автоматизированными системами склада и кассовым программным обеспечением аптечной организации. Дефицит кадров надлежащей квалификации в фармацевтической отрасли и необходимость развития отечественной фармацевтической промышленности делают подготовку таких специалистов одной из приоритетных задач высшей медицинской школы [1].

Вместе с тем в фармацевтических вузах Узбекистана и соседних стран симуляционные и цифровые технологии внедряются пока неравномерно: где-то это единичные демонстрационные занятия, где-то – системная работа с виртуальными аптечными комплексами. Это порождает проти-воречие между декларируемой значимостью компетентностного подхода и фрагментарностью его методического обеспечения. Отсюда вытекает **цель исследования** – разработать и эксперимен-тально проверить методику развития профессиональных компетенций будущих фармацевтов на основе интеграции симуляционного обучения и цифровых образовательных технологий в учебный процесс.

Задачи исследования: 1. Проанализировать состояние проблемы применения инновационных образовательных технологий в фармацевтическом образовании по данным научной литературы. 2. Разработать структуру и содержание методики, включающей использование виртуального аптечного симулятора, стандартизированных сценариев «пациент - фармацевт» и электронной образовательной платформы. 3. Экспериментально проверить эффективность предложенной методики на выборке студентов фармацевтического профиля. 4. Сформулировать методические рекомендации по внедрению симуляционных и цифровых технологий в практику преподавания фарма-цевтических дисциплин.

Гипотеза исследования. Систематическое применение симуляционных и цифровых обра-зовательных технологий в структуре практических занятий по фармацевтическим дисциплинам обеспечивает более высокий уровень сформированности профессиональных компетенций (клинико-фармацевтических, коммуникативных и информационно-технологических) по сравнению с тр-диционной методикой обучения.

1.1. Компетентностный подход в фармацевтическом образовании. Понятие профессиональной компетенции провизора в отечественной и зарубежной литературе трактуется неоднозначно, однако большинство авторов сходятся в том, что речь идёт не о сумме отдельных знаний и умений, а об интегративной способности специалиста решать профессиональные задачи в реальных, часто нестандартных условиях. В работах, посвящённых сопоставлению систем фармацевтического образования в России и развитых странах, подчёркивается, что подготовка кадров должна учитывать не только требования образовательных стандартов, но и реальные квалификационные требования к должностям специалистов с фармацевтическим образованием, которые формируются рынком труда и меняющейся нормативной средой

На международном уровне схожие идеи выражены в модели глобальных компетенций фармацевта, предложенной Международной фармацевтической федерацией (FIP), которая выделяет кластеры компетенций – от фармацевтических и клинических до организационно-управленческих и коммуникативных – и рассматривает их как основу для построения образовательных программ, ориентированных на результат, а не на объём пройденного материала. Отечественные авторы, изучающие методики измерения уровня сформированности профессиональных компетенций студентов-фармацевтов, также указывают на необходимость перехода от преимущественно репродуктивных методов контроля знаний к инструментам, которые позволяют фиксировать применение знаний в деятельности, включая решение ситуационных задач и выполнение практико-ориентированных заданий [5].

1.2. Инновационные образовательные технологии: понятие, классификация, место в подготовке фармацевта

Под инновационными образовательными технологиями в дидактике высшей школы принято понимать не любую новую методику, а такую организацию учебного процесса, которая целенаправленно меняет позицию обучающегося - превращает его из объекта передачи информации в субъекта деятельности, самостоятельно добывающего и применяющего знания. Применительно к фармацевтическому образованию это означает отход от модели «лекция плюс лабораторная работа по инструкции» в пользу форм обучения, воспроизводящих логику реальной профессиональной деятельности.

В исследованиях, посвящённых организации учебного процесса по дисциплинам фармацевтического профиля, отмечается, что преподавание должно быть направлено на внедрение таких методов обучения и контроля знаний, которые способствуют развитию интеллекта студентов, их творческой самостоятельности и – что особенно важно – успешному применению приобретённых компетенций на практике, а не только их формальной демонстрации на экзамене [5]. Схожий тезис содержится и в более ранних публикациях по инновационным технологиям в фармацевтическом образовании, где к числу перспективных направлений относят проблемное обучение, модульно-рейтинговую систему, дистанционные и информационно-коммуникационные технологии, а также различные формы имитационного (симуляционного) обучения [6].

1.3. Симуляционное и цифровое обучение в подготовке специалистов здравоохранения: отечественный и зарубежный опыт.

Симуляционное обучение рассматривается в современной педагогике медицинского и фармацевтического образования как интерактивный вид деятельности, предполагающий погружение обучающегося в среду, воссоздающую реальную профессиональную ситуацию [3]. Значимость этого подхода особенно отчётливо проявляется в контексте аккредитации специалистов здравоохранения: отработка практических навыков, включая навыки принятия решений, по заранее подготовленным сценариям формирует у обучающихся не только устойчивые умения, но и мотивацию к дальнейшему профессиональному развитию [3].

Отдельного внимания заслуживает вопрос о цифровых образовательных средах. Дистанционные образовательные платформы, на которых учебный материал доступен обучающемуся круглосуточно, тестовые системы с автоматизированной обратной связью и личным куратором, сопровождающим слушателя на всех этапах обучения, из вспомогательного инструмента постепенно превращаются в базовую инфраструктуру фармацевтического образования, особенно применительно к программам повышения квалификации и переподготовки практикующих провизоров [8]. Тем не менее в литературе отмечается, что для студентов очной формы обучения цифровая образовательная среда пока чаще используется как хранилище учебных материалов, чем как инструмент отработки профессиональных навыков – то есть её дидактический потенциал реализуется не полностью.

Таким образом, анализ литературы позволяет зафиксировать три вывода, значимых для дальнейшего исследования. Во-первых, компетентностная модель подготовки провизора требует технологий, воспроизводящих реальную профессиональную деятельность, а не только передающих информацию. Во-вторых, симуляционное обучение как методология достаточно хорошо разработано применительно к медицинским специальностям, но недостаточно адаптировано и апробировано именно для фармацевтического образования. В-третьих, цифровые образовательные платформы используются в фармацевтических вузах преимущественно как информационный, а не тренажёрный ресурс. Эти выводы определили направление собственного эмпирического исследования.

Материалы и методы. База и участники исследования. Педагогический эксперимент проводился на фармацевтическом факультете в течение одного учебного семестра. В исследовании приняли участие 84 студента III курса, обучающихся по дисциплинам «Фармацевтическая технология» и «Фармацевтическое консультирование». Методом случайного распределения по учебным группам студенты были разделены на экспериментальную группу (ЭГ, $n = 42$) и контрольную группу (КГ, $n = 42$). Исходный уровень успеваемости и стартовый уровень сформированности профессиональных компетенций в обеих группах статистически значимо не различались ($p > 0,05$ по критерию Манна - Уитни), что позволило считать группы сопоставимыми на начало эксперимента.

Организация обучения в экспериментальной группе. В ЭГ практические занятия были дополнены тремя компонентами:

– работой с виртуальным аптечным симулятором, воспроизводящим интерфейс автоматизированной системы отпуска лекарственных средств, включая проверку рецепта, взаимодействий и противопоказаний;

– отработкой 12 стандартизированных сценариев «фармацевт - посетитель аптеки» с участием подготовленных студентов-волонтёров, играющих роль пациента (аналог методики standardized patient, адаптированной для фармацевтического консультирования);

– работой в электронной образовательной среде вуза, где размещались клинические кейсы, тесты с обратной связью и задания для самостоятельного разбора лекарственных взаимодействий с использованием открытых баз данных.

Инструментарий оценки. Уровень сформированности профессиональных компетенций оценивался по трём блокам, разработанным на основе структуры компетенций, принятой в модели FIP, и адаптированным к содержанию изучаемых дисциплин: 1. клинико-фармацевтический блок (умение выявить противопоказания, лекарственные взаимодействия, обосновать рекомендацию по применению препарата). 2. коммуникативный блок (умение выстроить консультацию, задать уточняющие вопросы, распознать ситуацию, требующую направления к врачу); 3. информационно-технологический блок (умение работать с электронными базами данных и программным обеспечением аптечной организации).

Оценка проводилась методом структурированного наблюдения по чек-листам (максимум 100 баллов по каждому блоку) на входе (до начала эксперимента) и на выходе (по завершении семестра), двумя независимыми экспертами-преподавателями с последующим согласованием оценок (межэкспертное согласие по коэффициенту каппа Коэна составило 0,81, что соответствует высокому уровню согласованности).

Статистическая обработка. Для сравнения показателей внутри групп до и после эксперимента применялся парный t-критерий Стьюдента, для сравнения ЭГ и КГ на выходе - независимый t-критерий Стьюдента с оценкой размера эффекта по d Коэна. Различия считались статистически значимыми при $p<0,05$. Расчёты выполнены в среде статистического анализа с проверкой нормальности распределения по критерию Шапиро - Уилка.

Результаты. Исходные показатели компетентности (входное тестирование) в ЭГ и КГ были близки: средний суммарный балл по трём блокам составил 52,4 (± 7,1) в ЭГ и 53,0 (± 6,8) в КГ ($p = 0,68$). После завершения семестра картина существенно изменилась.

Таблица 1

Средние показатели сформированности профессиональных компетенций до и после эксперимента (баллы из 100 возможных по блоку)

Блок компетенций	ЭГ, до	ЭГ,после	КГ, до	КГ,после	p (ЭГ после vs КГ после)
Клинико-фармацевтический	54,1±8,0	78,6± 6,9	53,5±7,6	63,2± 7,4	< 0,001
Коммуникативный	49,8±9,2	81,3± 7,5	50,6±8,9	59,7± 8,1	< 0,001
Информационно-технологический	53,2±8,6	84,0± 6,2	54,8±8,3	61,5±8,9	< 0,001
Суммарный балл	52,4±7,1	81,3± 5,8	53,0±6,8	61,5± 6,3	< 0,001

Прирост суммарного балла в ЭГ составил в среднем 28,9 балла (парный t-критерий, $t(41) = 21,4$; $p < 0,001$), тогда как в КГ прирост составил 8,5 балла ($t(41) = 9,7$; $p < 0,001$) - то есть положительная динамика наблюдалась в обеих группах, что закономерно для семестрового обучения, однако прирост в ЭГ оказался более чем втрое выше. Различие между группами на выходе является статистически значимым и характеризуется большим размером эффекта (d Коэна = 3,2 для суммарного балла), что указывает на практическую, а не только статистическую значимость наблюдаемых различий.

Наиболее выраженная разница между группами зафиксирована по коммуникативному блоку компетенций (разница в 21,6 балла в пользу ЭГ). Это согласуется с тем, что именно отработка сценариев «фармацевт – посетитель аптеки» в наибольшей степени отличала методику работы в ЭГ от традиционной модели обучения в КГ, где коммуникативные умения отрабатывались преимущественно теоретически, без непосредственной практики диалога.

Обсуждение. Полученные результаты в целом подтверждают выдвинутую гипотезу: систематическое применение симуляционных и цифровых образовательных технологий обеспечивает более высокий уровень сформированности профессиональных компетенций будущих фармацевтов,

чем традиционная методика обучения. Это согласуется с выводами исследователей, изучавших симуляционное обучение в медицинском образовании и подчёркивавших его роль в повышении качества и конкурентоспособности подготовки специалистов здравоохранения [3], а также с более ранними наблюдениями о том, что развитие профессиональных компетенций студентов-фармацевтов требует смещения акцента с репродуктивного контроля знаний на практико-ориентированные формы оценки [5].

Обращает на себя внимание то, что наибольший прирост в экспериментальной группе получен именно по коммуникативному блоку – традиционно наименее формализуемой и наименее «тренируемой» в рамках лабораторного практикума составляющей подготовки фармацевта. Это подтверждает тезис о том, что цифровые и лабораторные технологии в чистом виде хорошо решают задачу отработки алгоритмических и мануальных навыков, но плохо компенсируют дефицит практики профессионального общения; для этого необходимы именно интерактивные форматы с элементом ролевого взаимодействия, что соответствует наблюдениям других авторов о значимости имитации реальной клинической ситуации для формирования устойчивых профессиональных умений [7].

Заключение. Проведённое исследование показало, что интеграция симуляционного обучения и цифровых образовательных инструментов в структуру практических занятий по фармацевтическим дисциплинам приводит к статистически и практически значимому росту показателей профессиональной компетентности студентов по сравнению с традиционной методикой. Наиболее выраженный эффект получен в области коммуникативных компетенций, что подчёркивает ценность ролевых и сценарных форм работы, дополняющих лабораторный практикум и цифровые тренажёры.

Практические рекомендации для преподавателей фармацевтических дисциплин можно свести к трём пунктам: включать в структуру практических занятий не только лабораторные, но и коммуникативные симуляции с распределением ролей; предварять работу с цифровыми симуляторами отдельным ознакомительным занятием по интерфейсу программного обеспечения; использовать электронную образовательную среду не только как хранилище материалов, но и как площадку для практико-ориентированных заданий с обратной связью. Дальнейшие исследования целесообразно направить на разработку унифицированной методики оценки профессиональных компетенций фармацевта, применимой в разных вузах, и на изучение долгосрочных эффектов симуляционного обучения на профессиональную адаптацию выпускников.

Список использованной литературы:

(1). Фармацевтическое образование и виды профессиональной деятельности в сфере обращения лекарственных средств в Российской Федерации и в развитых странах.

(2). Указ Президента Республики Узбекистан от 10.04.2026 г. № ПФ-58 «О дополнительных мерах по совершенствованию системы высшего образования, науки и инноваций». URL: https://nrm.uz

(3). Симуляционное обучение: ключевой элемент профессиональной подготовки медицинских работников в контексте аккредитации.

(4). Подготовка фармацевтических кадров: фундаментальные основы и современные тренды.

(5). Вергейчик Е.Н., Волокитин С.В. Методики измерения уровня формирования профессиональных компетенций студентов по фармацевтической химии.

(6). Арыстанова Т.А., Арыстанов Ж.М., Шукирбекова А.Б., Ахелова Ш.Л., Тогаева Н.У. Инновационные технологии в фармацевтическом.

(7). Косаговская И. И., Волчкова Е. В., Пак С. Г. Современные проблемы симуляционного обучения в медицине // Эпидемиология и инфекционные болезни. – 2014. – Т. 19, № 1.

(8). Курс повышения квалификации «Фармация – 144 ч.»: организация дистанционного обучения на образовательном портале.

(9). International Pharmaceutical Federation (FIP). FIP Global Competency Framework. The Hague: International Pharmaceutical Federation.

(10). Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования. “Народное образование”, 2003, № 2, с. 58–64.

(11). Зеер Э.Ф., Романцев Г.М. Личностно ориентированное профессиональное образование. “Педагогика”, 2002, № 3, с. 16–21.

Seytnazarova Shakhnaza Aynazarovna (University of Innovation Technologies;
E-mail: shaxnaza1998@gmail.com; https://orcid.org/0009-0008-2339-4811)

APPLICATION OF THE CLIL METHOD IN TEACHING ENGLISH IN THE FIELD OF INFORMATION TECHNOLOGY

Annotation. *This article examines the pedagogical possibilities of applying the CLIL (Content and Language Integrated Learning) approach to teaching English to students of Karakalpak groups studying in the field of "Information Technologies". The relationship between information technology and English, the role of English in forming the professional competencies of future specialists, as well as the advantages of the CLIL approach, which ensures the integration of subject content and a foreign language in the educational process, are theoretically analyzed. Furthermore, the pedagogical prerequisites for the effective application of CLIL technology are considered, taking into account the linguistic characteristics and professional needs of students in Karakalpak groups.*

Keywords: *CLIL, English language, information technology, professional competence, integrated education*

Seytnazarova Shakhnaza Aynazarovna (Innovatsion texnologiyalar universiteti;
E-mail: shaxnaza1998@gmail.com; https://orcid.org/0009-0008-2339-4811)

AXBOROT TEXNOLOGIYALARI SOHASIDA INGLIZ TILINI O‘QITISHDA CLIL USLUBINI QO‘LLASH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada "Axborot texnologiyalari" yo‘nalishida tahsil olayotgan qoraqalpoq guruhlari talabalariga ingliz tilini o‘qitishda CLIL (Content and Language Integrated Learning – fan va tilni integratsiyalashgan o‘qitish) yondashuvini qo‘llashning pedagogik imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Axborot texnologiyalari va ingliz tilining o‘zaro bog‘liqligi, bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda ingliz tilining o‘rni, shuningdek, ta'lim jarayonida fan mazmuni va chet tili integratsiyasini ta'minlovchi CLIL yondashuvining afzalliklari nazariy jihatdan tahlil qilingan. Bundan tashqari, qoraqalpoq guruhlari talabalarining lingvistik xususiyatlari va kasbiy ehtiyojlarini hisobga olgan holda CLIL texnologiyasini samarali qo‘llashning pedagogik shart-sharoitlari ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar:: *CLIL, ingliz tili, axborot texnologiyalari, kasbiy kompetentlik, integratsiyalashgan ta'lim.*

Сейтназарова Шахназа Айназаровна (Университет инновационных технологий;
E-mail: shaxnaza1998@gmail.com; https://orcid.org/0009-0008-2339-4811)

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА CLIL В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В СФЕРЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. *В данной работе изучается педагогический потенциал использования подхода CLIL (Content and Language Integrated Learning – интегрированное обучение предмету и языку) при обучении английскому языку студентов каракалпакских групп, обучающихся по направлению «Информационные технологии». Теоретически анализируется взаимосвязь информационных технологий и английского языка, роль английского языка в формировании профессиональных компетенций будущих специалистов, а также преимущества подхода CLIL, обеспечивающего интеграцию предметного содержания и иностранного языка в образовательном процессе. Кроме того, рассматриваются педагогические условия эффективного применения технологии CLIL с учетом лингвистических особенностей и профессиональных потребностей студентов каракалпакских групп.*

Ключевые слова: *CLIL, английский язык, информационные технологии, профессиональная компетентность, интегрированное обучение.*

Introduction. Traditional methods of foreign language teaching are generally aimed at developing general language skills and do not provide sufficient integration with professional disciplines. In this regard, the use of the CLIL approach, based on the integration of subject content and a foreign language, is a promising direction for improving learning effectiveness.

Despite the numerous advantages of CLIL, its implementation in higher education requires addressing several challenges. One of the main difficulties is the insufficient level of English proficiency among some students. When professional subjects are taught through a foreign language, learners may experience difficulties understanding complex concepts, technical terminology, and academic texts. Therefore, gradual implementation and appropriate language support are necessary.

Another challenge is the preparation of teaching staff. Effective CLIL requires teachers who are capable of combining language instruction with professional content. In many educational institutions,

English teachers and subject specialists traditionally work separately, which may limit interdisciplinary cooperation. Establishing professional development programs and collaborative teaching models can help overcome this limitation.

Literature review. The development of appropriate educational materials is another important condition for successful CLIL implementation. Standard textbooks often do not fully correspond to the needs of specific professional fields. Therefore, teachers should develop specialized materials based on authentic IT resources, professional tasks, and students' future career requirements.

Institutional support also plays a significant role in CLIL effectiveness. Universities should provide opportunities for teacher training, interdisciplinary cooperation, digital resource development, and curriculum improvement. Without systematic institutional support, CLIL implementation may remain limited to individual classroom experiments rather than becoming an effective educational strategy.

Overall, the successful application of CLIL in Information Technology education requires a combination of qualified teachers, appropriate teaching materials, digital resources, supportive educational policies, and student-centered methodologies. When these conditions are fulfilled, CLIL can significantly improve the quality of foreign language education and professional preparation of students in multilingual Karakalpak groups.

The theoretical analysis conducted in this study demonstrates that the CLIL approach has significant potential for improving English language instruction for students studying Information Technology in Karakalpak groups. The obtained theoretical findings confirm that the integration of professional content and foreign language learning creates a more meaningful and effective educational environment compared with traditional approaches based mainly on general language skills development.

The results of the analysis indicate that one of the main advantages of CLIL is its ability to connect language learning with students' professional interests. Traditional foreign language teaching often separates linguistic knowledge from practical professional activities, which may reduce students' motivation. In contrast, CLIL allows students to understand English as an essential tool for acquiring professional knowledge, accessing international information resources, and participating in global communication. This is particularly important for Information Technology students because English is not only a foreign language but also a fundamental component of their professional field.

Research methodology. The findings also support the idea that CLIL contributes to the development of specialized vocabulary more effectively than traditional vocabulary learning methods. Information Technology terminology is largely based on English concepts, and students frequently encounter technical terms in programming environments, software documentation, scientific publications, and professional online communities. Learning these terms through authentic professional contexts enables students to understand their practical meaning and use them appropriately in communication.

Based on the theoretical investigation, several important findings can be formulated;

First, the CLIL approach has strong pedagogical potential for teaching English to Information Technology students because it integrates language competence with professional knowledge. Students acquire English not as an isolated academic subject but as a practical communication tool required for understanding and applying technological information.

Second, the analysis confirms that the professional orientation of CLIL increases students' motivation. When educational materials are connected with programming, artificial intelligence, cybersecurity, databases, and other IT-related topics, students demonstrate greater interest and involvement in the learning process.

Third, CLIL contributes to the development of professional communication skills. Through project work, presentations, discussions, and analysis of authentic materials, students learn to express technical ideas, explain solutions, and interact in professional English.

Fourth, the multilingual environment of Karakalpak groups creates favorable conditions for implementing CLIL. The interaction between Karakalpak, Uzbek, and English supports linguistic awareness and encourages students to develop strategies for effective multilingual communication.

Fifth, the effective implementation of CLIL depends on several pedagogical conditions, including cooperation between teachers, development of specialized teaching materials, integration of digital technologies, and application of student-centered learning methods.

Sixth, Information Technology represents one of the most suitable fields for CLIL implementation because English already functions as the international language of the discipline. The natural connection

between IT content and English terminology provides opportunities for authentic and meaningful language learning.

Finally, the study indicates that CLIL can contribute to improving the overall quality of higher education by preparing graduates who possess integrated professional, linguistic, digital, and intercultural competencies. These competencies are essential for successful participation in the modern global labor market.

Analysis and results. The application of CLIL in Information Technology education possesses unique pedagogical advantages because English already functions as the international language of computing. Programming languages such as Python, Java, JavaScript, C++, and SQL employ English-based syntax and terminology. Software interfaces, operating systems, development environments, and technical documentation are predominantly produced in English. Consequently, Information Technology students naturally encounter English throughout their professional education.

One of the fundamental principles of CLIL in IT education is the integration of language learning into professional problem-solving activities. Rather than memorizing vocabulary lists, students acquire terminology while completing authentic programming tasks, analyzing software architecture, interpreting code, configuring computer networks, or studying cybersecurity protocols. This contextual learning significantly improves vocabulary retention and practical communication skills.

Project-based learning represents another important methodological principle. Students work collaboratively on software development projects, web applications, mobile programming, database design, or artificial intelligence applications using English as the language of communication. During project implementation, learners discuss technical problems, prepare presentations, write documentation, and defend their solutions in English. These activities simultaneously strengthen professional competence and communicative ability.

Task-based learning also occupies a central position within CLIL methodology. Educational tasks simulate authentic professional situations commonly encountered by IT specialists. Students may analyze software requirements, debug programming code, compare cloud computing platforms, evaluate cybersecurity risks, or prepare user manuals. Because these tasks possess genuine professional relevance, students remain highly motivated throughout the learning process.

Collaborative learning constitutes another important pedagogical principle. Modern software development rarely occurs individually; instead, programmers work within multidisciplinary teams. Accordingly, CLIL classrooms emphasize pair programming, group discussions, peer review, collaborative presentations, and project teamwork. These activities promote communication, leadership, responsibility, and interpersonal competence while simultaneously improving English proficiency.

Digital technologies considerably strengthen CLIL implementation in Information Technology education. Learning Management Systems such as Moodle or Google Classroom provide opportunities for distributing authentic materials, organizing discussions, conducting online assessments, and monitoring students' progress. Programming platforms, virtual laboratories, cloud services, and coding environments enable learners to practice professional skills while interacting with English-language interfaces.

Furthermore, artificial intelligence technologies have recently become valuable educational tools supporting CLIL implementation. AI-powered translation assistants, grammar correction software, intelligent tutoring systems, speech recognition technologies, and adaptive learning platforms provide individualized support according to students' learning needs. These digital resources help learners overcome language barriers while maintaining focus on professional content.

Conclusion. The integration of CLIL with digital technologies creates a learner-centered educational environment characterized by flexibility, autonomy, collaboration, and continuous professional development. Such an environment corresponds closely with the competency requirements of the modern Information Technology industry, where lifelong learning has become an essential professional characteristic.

The theoretical analysis therefore confirms that Information Technology represents one of the most appropriate academic disciplines for implementing CLIL methodology. The natural integration of English terminology, authentic professional materials, digital technologies, and international communication provides exceptionally favorable conditions for successful content and language integrated learning.

The integration of Content and Language Integrated Learning (CLIL) into Information Technology education creates numerous pedagogical opportunities that significantly improve both the quality of professional training and the effectiveness of foreign language acquisition. Unlike traditional English

language instruction, CLIL places students in authentic professional situations where language becomes a practical instrument for acquiring knowledge rather than the primary object of study. Such an approach increases students' motivation because they immediately recognize the usefulness of English for their future careers.

One of the major pedagogical advantages of CLIL is the simultaneous development of professional and linguistic competencies. Students do not divide their attention between learning English and studying Information Technology as separate academic disciplines. Instead, they acquire both competencies at the same time through integrated educational activities. For example, while studying database management systems, learners simultaneously master professional terminology, technical vocabulary, grammatical structures, and communicative strategies necessary for discussing database design and implementation. This integration contributes to deeper understanding and better long-term retention of both subject knowledge and language skills.

Another significant benefit of CLIL is the development of professional vocabulary in authentic contexts. Information Technology is one of the few academic disciplines in which English terminology dominates international communication. Terms such as *algorithm, framework, debugging, repository, deployment, interface, cybersecurity, cloud computing,* and *machine learning* have become universal professional concepts. Learning these terms within authentic professional situations allows students to understand not only their meanings but also their practical applications. Consequently, learners become capable of reading scientific publications, technical manuals, programming documentation, and software development guidelines without relying heavily on translation.

CLIL also contributes substantially to improving students' communicative competence. Modern IT specialists regularly participate in international meetings, online conferences, collaborative software development, technical interviews, and multinational project teams. Therefore, students must develop the ability to explain technical concepts, ask professional questions, provide constructive feedback, and present software solutions in English. Classroom activities such as presentations, debates, pair programming, case studies, and project discussions create realistic communicative situations that prepare learners for future professional interactions.

The multilingual educational environment of students in Karakalpak groups (Karakalpak, Uzbek, and English) requires the application of special pedagogical approaches in organizing CLIL learning. The purpose of this article is to theoretically analyze the pedagogical possibilities of applying the CLIL approach in teaching English to students in Karakalpak groups of the “Information Technology” program.

The research is theoretical in nature. The following scientific research methods were used during the work:

- analysis of scientific and pedagogical literature;
- comparative-pedagogical analysis;
- systematic and logical analysis;
- generalization and formulation of scientific conclusions;
- analysis based on competency-based and integrative approaches.

In the course of the study, the theoretical foundations of the CLIL concept, the scientific works of domestic and foreign scientists, and the specifics of training specialists in the field of “Information Technology” were studied.

Theoretical analysis shows that applying the CLIL approach to teaching English to students in the field of "Information Technologies" opens up broad pedagogical opportunities.

First, CLIL ensures the simultaneous mastery of professional content and a foreign language. Thanks to this, students study grammatical and linguistic constructions not in isolation, but within the context of real professional situations.

Secondly, since terminology in the field of information technology is primarily based on English, the application of CLIL contributes to the effective development of students' professional vocabulary. Topics such as programming, artificial intelligence, databases, computer networks, and cybersecurity are studied based on authentic English-language materials.

Third, CLIL promotes the preparation of students for international academic and professional activities. Students develop skills in working with technical documentation, scientific publications, GitHub repositories, software manuals, and international online courses.

Fourth, the application of CLIL in teaching students in Karakalpak groups contributes to the development of multilingual competence. Students begin to realize the interconnection between the

Karakalpak, Uzbek, and English languages, which has a positive impact on the development of their meta-linguistic competence.

From a pedagogical perspective, the application of CLIL provides the following advantages:

• increasing students' professional motivation;
• developing communicative competence;
• formation of independent learning skills;
• developing critical and analytical thinking;
• improving project and teamwork skills;
• expanding opportunities for using modern digital educational resources.

At the same time, the successful implementation of the CLIL approach requires compliance with a number of pedagogical conditions:

• close interaction between English language teachers and teachers of specialized disciplines;
• development of educational and methodological complexes focused on the field of “Information Technologies”;
• use of authentic electronic educational resources;
• application of project-based and problem-based teaching methods;
• effective use of digital educational platforms.

The conducted theoretical analysis allows for the conclusion that the “Information Technology” direction is one of the most promising for implementing the CLIL approach, as professional terminology and a significant portion of educational resources in this field are presented in English.

The conducted theoretical analysis allows for the formulation of the following conclusions:

1. The CLIL approach ensures the simultaneous development of professional and linguistic competencies of students in the field of “Information Technologies”.

2. The multilingual educational environment of students in Karakalpak groups creates favorable pedagogical conditions for the effective application of CLIL technology.

3. The integration of professional disciplines and the English language contributes to increasing learning motivation and the effectiveness of the educational process.

4. The development of specialized methodological support based on CLIL will significantly improve the quality of English language instruction for students in the "Information Technologies" field.

5. A promising direction for further research is the experimental verification of the effectiveness of the proposed theoretical propositions and the development of a methodological model for teaching English to students in Karakalpak groups based on the CLIL approach.

References:

(1). Coyle D., Hood P., Marsh D. CLIL: Content and Language Integrated Learning. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, 173 p.

(2). Mehisto P., Marsh D., Frigols M.J. Uncovering CLIL: Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education. Oxford: Macmillan Education, 2008, 238 p.

(3). Ball P., Kelly K., Clegg J. Putting CLIL into Practice. Oxford: Oxford University Press, 2015, 336 p.

(4).Dalton-Puffer C. Discourse in Content and Language Integrated Learning (CLIL) Classrooms. Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 2007, 312 p.

(5). Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. 3rd ed. Cambridge, Cambridge University Press, 2014, 410 p.

(6). Marsh D. Content and Language Integrated Learning (CLIL). A Development Trajectory. Córdoba, University of Córdoba, 2012.

(7). Law of the Republic of Uzbekistan “On Education”: Law of the Republic of Uzbekistan № ZRU-637 dated September 23, 2020.

(8). Decree of the President of the Republic of Uzbekistan № UP-5117 dated May 19, 2021, "On measures to bring activities to popularize the study of foreign languages in the Republic of Uzbekistan to a qualitatively new level."

(9). Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan № PP-5117 dated May 6, 2021, "On measures to further improve the system of teaching foreign languages."

(10). Coyle D. Strengthening Integrated Learning: Towards a New Era for CLIL International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. 2007, vol. 10, № 5, p. 543–562.

(11). Pérez-Cánado M.L. CLIL Research in Europe: Past, Present, and Future. International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. 2012, vol. 15, № 3, p. 315–341.

(12). Cenoz J., Yevgeny F., Gorter D. Critical Analysis of CLIL. Taking Stock and Looking Forward. Applied Linguistics. 2014, vol. 35, № 3, p. 243–262.

Qosimov Jahongir Avlaqulovich (Institute for Retraining and Advanced Training of Personnel of the Higher Education System, independent researcher of DSc)

DIGITAL TECHNOLOGIES AS A FACTOR FOR DEVELOPING THE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF HIGHER EDUCATION TEACHERS

Annotation. *This article analyzes the role and significance of digital technologies in developing the professional activities of higher education teachers. The factors and methods for forming digital competence, utilizing modern educational platforms, and increasing the effectiveness of scientific and pedagogical activities are highlighted.*

Keywords: *digitalization, higher education, pedagogical competence, LMS, professional development, artificial intelligence.*

OLIY TA'LIM MUASSASALARI PEDAGOGLARINING KASBIY FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING O'RNI VA AHAMIYATI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalari pedagoglarining kasbiy faoliyatini rivojlantirishda raqamli texnologiyalarning o'rni va ahamiyati tahlil qilingan. Raqamli kompetentlikni shakllantirish omillari va usullari, zamonaviy ta'lim platformalaridan foydalanish, shuningdek, ilmiy-pedagogik faoliyat samaradorligini oshirish masalalari yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *raqamlashtirish, oliy ta'lim, pedagogik kompetentlik, LMS, kasbiy rivojlanish, sun'iy intellekt.*

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГОВ ВУЗОВ

Аннотация. *В данной статье анализируется роль и значение цифровых технологий в развитии профессиональной деятельности педагогов высших учебных заведений. Освещены факторы и методы формирования цифровой компетентности, использования современных образовательных платформ, а также повышения эффективности научно-педагогической деятельности.*

Ключевые слова: *цифровизация, высшее образование, педагогическая компетентность, LMS, профессиональное развитие, искусственный интеллект.*

Introduction. The rapid transformation processes occurring in the global education system today require new approaches and a high level of digital literacy from higher education teachers [1]. Digital technologies have become not just a means of education, but a key driver ensuring the continuous improvement of a teacher's professional skills and their labor productivity. In higher education institutions in the global academic environment, scientific research aimed at expanding the capabilities of educators to effectively organize the educational process based on LMS platforms, virtual and augmented reality (VR, AR), digital content creation technologies, electronic monitoring systems, and data-driven education approaches is considered one of the priority areas.

Research Methodology. This study aims to evaluate the role of digital technologies in the professional activities of higher education institution [2] (HEI) faculty, their level of digital competence, and the impact on educational quality. Supporting the professional development of educators and ensuring the sustained quality of learning outcomes requires reorganizing the assessment system based on modern scientific approaches and improving diagnostic methods. In this regard, developing digital platforms that ensure the transparency, objectivity, continuity, and reliability of assessment results is particularly important. Specifically, implementing multimodal diagnostic approaches that allow for monitoring and analyzing various aspects of a faculty member's activity within a unified information environment is a critical factor in managing educational quality. Therefore, in modern pedagogical research, organizing the assessment process by integrating data from various sources into a single diagnostic system is recognized as a pressing scientific direction.

Literature review. In recent years, the digitalization of higher education and the development of educators' professional activities through modern technologies have been a focus of attention for both local and international researchers [6]. To clarify the theoretical and practical aspects of this issue, it is advisable to analyze the scientific literature by dividing it into three main areas. In the international scientific community, the concept of an educator's digital activity is based on the DigCompEdu (Digital Competence Framework for Educators) model. This framework, developed by the European Commission, defines an educator's digital competence as encompassing not only technical skills but also 6 distinct areas, such as creating digital resources, organizing teaching and learning, assessment, and developing students' digital skills (Redecker, 2017).

Furthermore, the TPACK (Technological Pedagogical Content Knowledge) model, proposed by Mishra and Koehler (2006), demonstrates that the success of pedagogical activity is realized at the organic intersection of three knowledge sources: technological, pedagogical, and content (subject) knowledge [6]. Modern research shows (Ferrari et al., 2013) that an educator who cannot integrate technology with subject-specific methodology will not achieve lesson effectiveness.

Local scholars and researchers from CIS countries are paying special attention to the organizational and pedagogical conditions for implementing digital technologies in higher education:

Local research: In the works of scholars such as A.A.Abduqodirov, U.Sh. Begimqulov, and N.I. Taylaqov, the issues of enhancing the competence of educators in the field of information and communication technologies (ICT) within Uzbekistan's higher education system have been theoretically substantiated. They assert that the digitalization of the educational process should change the educator's subjective position, elevating them to the level of an innovator (creator).

Systemic integration: Recent studies (for example, the practical implementation of HEMIS and LMS systems) have indicated that a digital environment allows educators to reduce administrative burdens and engage more in scholarly and creative activities. An analysis of scientific sources reveals that there are a number of psychological and technical barriers to the practical implementation of digital technologies. As Bates (2019) notes in his work "Teaching in a Digital Age," many educators use technology merely to automate traditional teaching methods (for example, reading from slides instead of writing on a board) [1]. However, true professional development occurs only when the pedagogy of education itself is transformed (through interactivity, hybrid learning, and project-based teaching).

Analysis and results. The results of the experimental work showed that the use of a multimodal diagnostic approach in assessing the professional performance of teaching staff ensures high efficiency compared to traditional assessment methods. During the study, information regarding the professional activities of educators was collected from various sources and analyzed by integrating it into a unified information environment. As a result, the objectivity of the assessment process has increased, and the possibility of regular monitoring of the dynamics of professional development of teachers has been created. Analysis has shown that an approach based solely on testing or expert evaluation cannot fully reflect all aspects of a teacher's activity. This approach not only increased the reliability of the results but also significantly reduced the influence of subjective factors in the assessment. The developed multimodal diagnostic model based on the results of the experiment made it possible to comprehensively evaluate the teacher's activity in five main areas: motivational-value, cognitive, activity-technological [6], and communicative-reflexive criteria.

Throughout the research, data on the educators' professional activities were collected from various sources and analyzed in an integrated manner within a unified information environment.

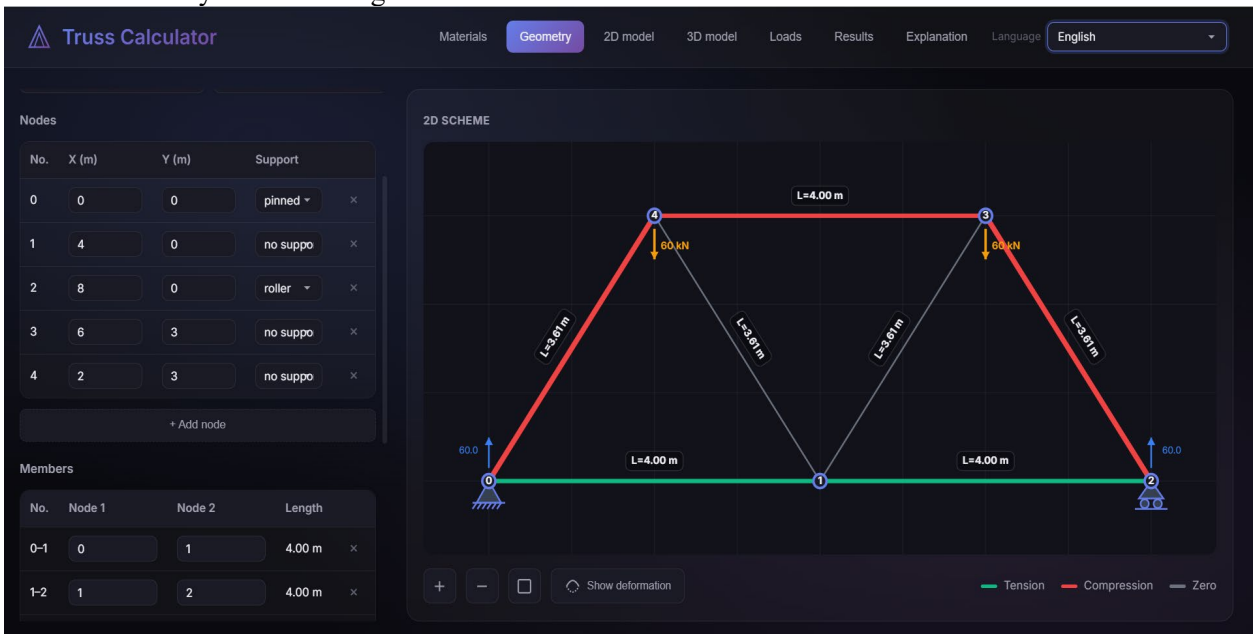

Figure 1. Preliminary results of the engineering calculation mobile application.

Each criterion was characterized by a system of specific indicators, and their combined analysis served to determine the level of professional development of the educator. This approach allowed for the interpretation of evaluation results not only as a final indicator but also as analytical information reflecting development dynamics. One of the important results of the study was the confirmation of the practical effectiveness of the "EngineeringWeb" information system developed by the author and the "Engineering Accounting" module within its structure. Through this platform, the automated collection, processing, and analysis of data regarding the professional activities of educators has been established [5].

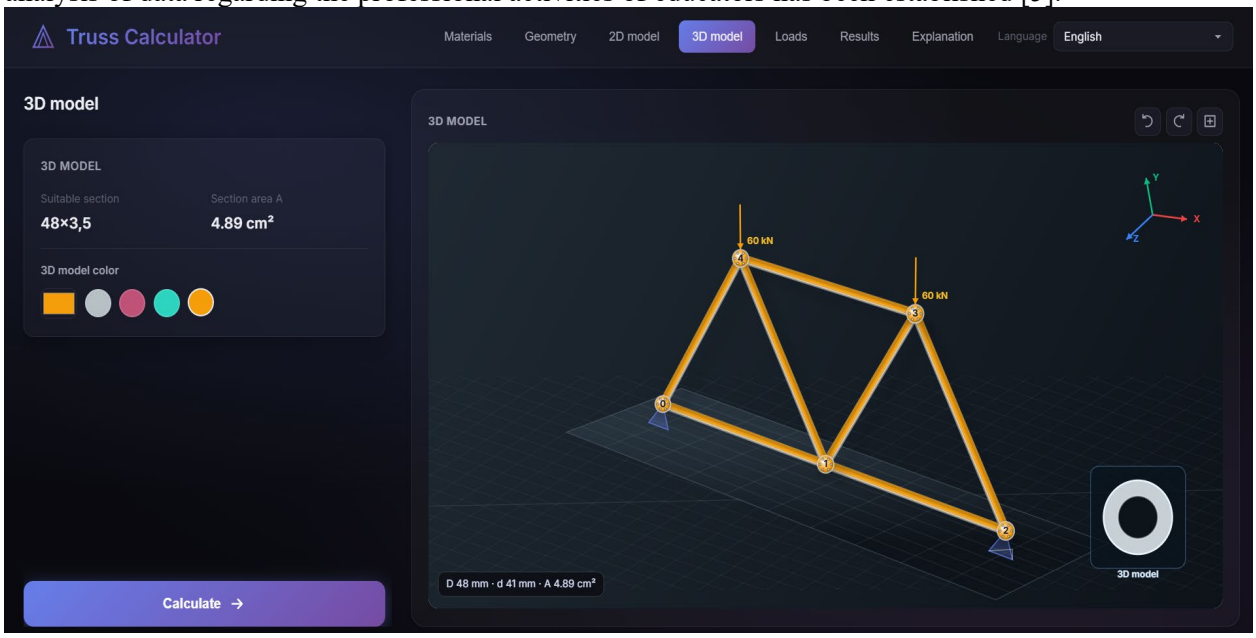

Figure 2. Part of the engineering calculation mobile application for working with 3D models.

Informatization of education is one of the main factors for its improvement, and its important tool is the development of interactive textbooks, electronic educational and methodological complexes, or websites for subjects taught by professors and teachers, serving as the primary factor in creating a digital educational environment for the subject. Helps to solve engineering problems easily and efficiently [4].

Conclusion/Recommendations. This study aimed to conduct a comprehensive analysis of the role of digital technologies in the professional activities of higher education institution [2] (HEI) faculty and their impact on professional development. Based on the obtained results and theoretical analysis, the following main scientific conclusions were reached:

1. Transformation of Professional Activity: Digital technologies are transforming the role of HEI faculty from the traditional status of "lecturer" to that of "educational facilitator and facilitator-creator." This requires educators to develop digital pedagogical skills (in line with the TPACK and DigCompEdu models) alongside technical skills.

2. Optimization of Time and Labor Resources: Integrating LMS (HEMIS, Moodle) and Artificial Intelligence (AI) tools into the educational process can reduce faculty's administrative and routine workload by 30-40%, allowing them to focus their attention on research and creative activities.

3. Existing Barriers: The primary obstacles to the professional development of educators are not issues with technical infrastructure, but rather psychological resistance (anxiety about adapting to digital technologies) and a lack of methodological support and systematic training.

Based on the research findings, proposals to enhance the effectiveness of using digital technologies in the professional activities of higher education [4] faculty have been classified into 3 main levels:

Introduction of a Digital Competency Assessment System: Periodically assessing the digital skills of HEI faculty based on DigCompEdu standards and incorporating these assessments into a rating system.

Incentive Mechanism: Establishing a procedure for material and non-material incentives for educators who make effective use of high-quality electronic educational resources, interactive video lectures, and AI platforms.

Continuous Self-Improvement (Lifelong Learning): HEI faculty should independently master free courses on digital pedagogy available on international open educational platforms (e.g., Coursera, edX, Udemy).

Culture of Artificial Intelligence: Fostering the skills to effectively use AI tools for preparing educational content, analyzing scientific literature, and assessing student knowledge, while adhering to ethical standards [6].

References:

(1). Я.В.Стовба, А.В.Стовба, С.С.Низамов, Н.Г.Мешкова, Р.Р.Сафин, А.Р.Султанова. Проблемы и направления развития цифровизации образовательной сферы региона в условиях новых экономических вызовов. Журнал «Вестник Алтайской академии экономики и права», № 12,2022, с. 312–318.

(2). Mahmudov A.X., Abdullayeva B.S. Oliy ta'lim muassasalarida raqamli texnologiyalarni joriy etish. "O'z-bekiston Milliy universiteti axborotnomasi" (NUUz Mirzo Ulug'bek Scientific Journal). 2021(№1/3, 112–115-betlar.

(3). Ta'lim muassasalari va pedagoglar o'rtasida tarmoqli hamkorlikni rivojlantirish strategiyasi, ta'lim tajriba-sini almashish hamda tarmoqli loyihalarni amalga oshirish bo'yicha konseptual va metodik hujjat. Онцептуально-методический документ. ГАУ ДПО «Саратовский областной институт развития образования». Саратов, ГАУ ДПО «СОИРО», 2021. https://wiki.soiro.ru/images/Стратегия_развития_сетевого_взаимодействия.pdf

(4). Maktabgacha va maktab ta'limida sun'iy intellekt, raqamli texnologiyalar hamda zamonaviy metodikalar-dan foydalanish: muammolar va yechimlar. mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari (Xiva shahri, 16–17-may, 2025-yil) https://xorazmpmm.uz/uploads/files/2025-08/1754550654_toplam-xiva-2025.pdf

(5).Yashil-konferensiya-14.10.2024.pdf.https://doctorant.tsue.uz/wp-content/uploads/2024/10/YASHIL-kon-ferensiya-14.10.2024.pdf

(6). Pedagogik faoliyat: uning mohiyati va qadriyatli xususiyatlari. mybiblioteka.su elektron kutubxonasi. Pe-dagogika bo'yicha ma'ruzalar matni. https://mybiblioteka.su/tom2/4-132906.html

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS

01.00.00 – FIZIKA-MATEMATIKA FANLARI		
Sharipov Rasulbek Axmedovich, Vaisova Moxira Davlatboyevna, Dushamov Akbar Olimboy o‘g‘li	$(A)m$ -qavariq funksiyalar sinfining ayrim topologik va geometrik xossalari	**3**
Razzokov Alijon Shonazarovich, Koshchanova Durdona Ermatovna, Abdullayeva Sevara Otaxon qizi	$(GE2)_{1-X-Y}(GAAS)_X(ZNSE)_Y$ VA $SI_{1-X}GE_X$ qattiq qorishmalarning termodinamik parametrlarini aniqlash	**9**
Ismoilov Elbek Abdirashitovich	Ichki qovushoq suyuqlik ta’siridagi silindrik qobiqning kuchlanganlik holati va mustahkamligini tahlil qilish	**13**
Boltayev Sherzod Tuyliboyevich, Abduqaxxorova Nigora Doniyor qizi	RSA va El-Gamal assimetrik shifrlash algoritmlariga asoslangan elektron raqamli imzo algoritmlarining tadqiqi	**17**
Qurbonova Mahzuna Ro‘ziboyevna	Ochiq kalitli kriptografik algoritmlarning xavfsizlik modellari asosida qiyosiy bardoshlilik tahlili	**20**
Aralbaeva Aziza Azat qizi	Matematik mantiq amallarining fuzzy mantiqdagi matematik asoslari va amaliy qo‘llanilishi	**25**
Turg‘unov Shoxruxbek Javlonbek o‘g‘li, Axmadjanov Turg‘unali, Akramov Mashrab Ergashali o‘g‘li, Matyoqubov Hikmatjon Shuhratovich, Jumaniyozov Muzaffar	PT-simmetrik yulduzsimon diskret panjaralarda solitonlar va ularning chiziqli barqarorligi	**30**
Ibrogimov Utkir Bakhrom ugli	Threshold Asymptotics for Eigenvalues of a Two-Particle Discrete Schrödinger Operator on a Three-Dimensional Lattice	**34**
Sabirova Ra’no Azamatovna, Mirzoyeva Gulzira To‘raqul qizi, Zaripov Behzod Shodiyechiv, Jumayeva Anora Amon qizi	Egri chiziqli quvur o‘tkazgichlarning dinamik harakatini qovushqoq-irsiy qobiq nazariyasi asosida matematik modellashtirish	**38**
Rajabov Suxrob Xudoyberdiyevich, Turdimurodov Otabek Farxod o‘g‘li, Aqmanova Laylo Qurbonboy qizi, Axmadjonov Murod Umidbek o‘g‘li	Yassi kanalda reologik murakkab suyuqlikning nostatsionar oqimi tadqiqotlari	**47**
Jabborova Mahfuza Sohib qizi	Past energiyali molibden ionlari kiritilgan kremniy sirtining fotoemission xususiyatlari	**53**
09.00.00 – FALSAFA FANLARI		
Erqulov Ziyot Sadinovich	Shaxs ekologiyasining falsafiy va metodologik asoslari	**57**
Sultamuratov Begis Utebaevich	Ekologik madaniyat: tizimli funksional tahlil	**59**
Mamatqulova Nilufar Xusanovna	Marosimlarning ijtimoiy funksiyalari va ularni o‘rganishning nazariy yondashuvlari	**61**
Alimov Akmalbek Abdumajidovich	Ekstremistik va radikal g‘oyalarning asosiy mohiyati	**64**
Alimov Sardor Komil o‘g‘li	Raqamli jamiyatda intellektual migratsion jarayonlarning ijtimoiy determinantlari: falsafiy tahlil	**68**
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI		
Sultanova Durdona Axmadjonovna	Ingliz va o‘zbek tillarida “taom” komponentli maqollarda ko‘chma ma’noning ifodalanishi	**72**
Babanazarova Sohiba Abdusharipovna	“Mehmondo‘stlik” konseptining paremalar orqali shakllantirilgan nominativ maydoni tahlili	**75**
Qulmanova Mohinur Anvar qizi	Retrospeksiya va prospeksiyaning matn kategoriyalarining funksional-semantik xususiyatlari	**80**
Raximova Umida Salievna, Mahmood Shaxlo Atabayevna	Jane Austenning “Pride and Prejudice” hamda O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” asarlarida ayollar nutqining pragmatik va lingvomadaniy modeli: qiyosiy tahlil	**84**

Mamajonova Shoiraxon Murodjon qizi	Leksik zaxirani shakllantirishda raqamli texnologiya-lardan foydalanishni metodik tashkillashtirish	**89**
Nursulton Zamon o‘g‘li Shayxislamov	O‘zbek tilida affikslarning semantik yaqinligi	**93**
Raximova Umida Soliyevna	XX–XXI asr adabiyotshunosligida ona obrazini o‘rganishdagi dolzarb muammolar	**96**
Axunov Muqimjon	Kriminal frazeologiya ingliz va o‘zbek tillarida: semantik, lingvokulturologik va kommunikativ-pragmatik xususiyatlar	**99**
Ergasheva Sadoqat Muratovna	Noverbal kommunikatsiyada erkak va ayol sotsial rollarining pragmatik interpretatsiyasi	**102**
Muhammadaliyev Mirzohid Nosirjon o‘g‘li	Velosiped poreyonimlarining tuzilishiga ko‘ra turlari va lisoniy xususiyatlari	**106**
Qodirova Naziraxon Murodbek qizi	Ilmiy diskursda persuazivlikni ifodalovchi lingvistik vositalar	**108**
Xasanova Yulduz Muxtor qizi	Zamonaviy ingliz motivatsion diskursida persuaziv lingvopragmatik mexanizmlar	**111**
Atadjanova Marxabo Ilxamovna	Graduonimik qatorlarning tilda ifodalanishi va ularning qiyosiy-semantik xususiyatlari	**113**
Kushmanov Jasur Baxodirovich	O‘zbek va ingliz tillarida frazeologik birliklarning gender assimetriyasi	**116**
Xakimova Dildora Ikromovna	Raqamli kommunikatsiya evolustiyasi va translinval diskurs	**120**
Qulto‘rayeva Sarvinoz Bahodir	Toponimlarda xalqning etnik tarixi va etnomadaniy xotirasi	**123**
Jumaniyazova Dildora Xudoyorovna	Qo‘zi Davlatning nazmda troplardan foydalanish mahorati	**127**
Sharipova Sadoqat Olimboy qizi	Xorazm vohasi maqollarida mehnat qadriyatining aksiolingvistik ifodasi	**131**
Alqarov Nazarbek Alisher o‘g‘li	Zoopoetika adabiyotshunoslik paradigmasi sifatida va uning zamonaviy talqin tamoyillari	**133**
Otebaeva Dilbar Ayapbergen kizi	Qoraqalpoq ekologik terminologiyasida arab va fors o‘zlashmalarining o‘rni	**137**
Xolmuradova Jamila Irmetovna	Xorazm dostonlari tilida nutqiy ta’sirchanlikning lingvopragmatik asoslari	**140**
Boltaeva Dilfuzaxon Shuxrat qizi	Novellaning davriy rivojlanish bosqichlari: folkloridan klassikagacha	**143**
Murodova Sarvigul Komil qizi	Ingliz va o‘zbek adabiyotida diniy-arxetipik obrazlarning nazariy asoslari va tipologik xususiyatlari	**147**
Qodirov Umidbek Shavkat o‘g‘li	She’riy asarda shakl va mazmun birligi: nazariy qarashlar	**150**
Xojamuratov Ramil Ibraximovich	Ibrayim Yusupovning «Berdaqqa» she’rida tarixiy shaxs obrazining lingvopoetik modellashuvi va inglizcha tarjimada qayta yaratilishi	**154**
Qodirova Ma’rifat Abdullayevna, Fayzullayeva Yulduz	Jamiyatdagi ma’naviy inqiroz va inson ruhiyati	**159**
Allaberganova Umida Mammatovna	“Tristan va Izolda” Hamda “Tohir va Zuhra” dostonlarida o‘rta asr Romantikasi: qiyosiy tahlil	**161**
Djurayeva Dilnoza Fazliddin qizi	Raqamli ekologik kommunikatsiyada zamonaviy PR modellari va psixo-sotsiologik nazariyalar integratsiyasi	**164**
Saparbaeva Saltanat Omirbaevna	The Concept as a Fundamental Unit of the National Linguistic Picture of the World	**169**
Alishova Bibinaz Bakhtygali qizi	Ethnopsycholinguistic Dimensions of Speech Acts: Cultural Traditions, Social Experience, and National Worldview	**172**
Jumatov Rashid Yangibayevich	Constructing Masculinity: a Comparative Study of English and Uzbek Youth Slang	**176**
Abduhalilova Mohinur Abrorbek qizi	Task-Based Learning for Adult Learners: a Small-Scale Study on Improving Speaking Skills in an ESL Classroom	**181**

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI		
Achilova Mohira Kamiljon qizi	Chet tilini o‘qitishda fikrlash kompetensiyasi: beshinchi asosiy ko‘nikma sifatida konseptual model va integratsiya mexanizmlari	**184**
Karimboyev Og‘abek Qadamboyevich	Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida sotsiomadaniy kompetentlikni rivojlantirishning psixologik-pedagogik va metodologik asoslari	**188**
Jumaniyazova Yulduz Qadamboyevna	7–9-sinflarda funksional mazmunni o‘qitishda gamifikatsiya va loyiha integratsiyasidan foydalanish metodikasi	**192**
Azamatova Dilafruz Saydig‘aniyevna	Kimyo o‘qituvchisining kasbiy faoliyatida konstruktiv tafakkurning mohiyati va ahamiyati	**200**
Isakov Zakirjon Soliyevich	Boshlang‘ich sinf darsliklari – husni xulqimizni shakllantiruvchi manba sifatida	**205**
To‘rayev Farxodjon Farmonovich	Bo‘ajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida mantiq elementlariga oid tushunchalarni kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirish metodikasi	**208**
Qodirova Sevara Xayriddin qizi	Raqamli ta’lim muhitida talabalar kreativligini rivojlantirishning pedagogik qonuniyatlari va tamoyillari	**214**
Yusupova Tursunoy Bekpo‘lat qizi	Usta-demonstratsiyasining neyropedagogik sikli: professsional ta’lim muassasalarida sensor-perseptiv kompetensiyalarni rivojlantirish metodi	**217**
Hayitova Nadejda Davlatovna	Ingliz tilini o‘qitishda rus va o‘zbek tillari metodik tajribalarining lingvodidaktik integratsiyasi	**221**
Panjiyev Jo‘raqul Menglimamat o‘g‘li	Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida fanlararo integratsiyani sun’iy intellekt asosida takomillashtirish texnologiyasi	**224**
Alisherova Guldiyora Fazogirovna	Ta’lim jarayonida o‘quvchilarning leksik zaxirasini boyitishning zamonaviy pedagogik texnologiyalari	**227**
Tajimuratova Karima Abdullaevna, Kalibaeva Ulzada Erkinbaevna	Ko‘rish qobiliyati buzilgan bolalar bilan korreksion-logopedik ish olib borish	**230**
Юлдашев Бектош Алишерович	Развитие профессиональных компетенций будущих фармацевтов на основе симуляционных и цифровых образовательных технологий	**233**
Seytnazarova Shakhnaza Aynazarovna	Application of the CLIL Method in Teaching English In the Field of Information Technology	**238**
Qosimov Jahongir Avlaqulovich	Digital Technologies as a Factor for Developing the Professional Activities of Higher Education Teachers	**243**

“ILM SARCHASHMALARI”

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboy Yo‘ldoshev**
Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**
Musahhihlar: **Tamara Turumova,**
Rashid Jumatov
Ushbu songa mas’ul **Qurolboy Navruzov**

Terishga berildi: 20.08.2026
Bosishga ruxsat etildi: 29.08.2026
Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
Rizograf bosma usuli. Tayms garniturasi.
Adadi 15. Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma №.28
Hisob-nashriyot tabag‘i 32
Shartli bosma tabag‘i 30
UrDU matbaa bo‘limida chop etildi.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universitetining
matbaa bo‘limi matbaa faoliyatini boshlagani
haqida vakolatli davlat organini xabardor qilish to‘g‘risidagi
Tasdiqnoma (№3802-835f-ad22-c709-fbd1-1129-1986)
asosida faoliyat yuritadi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.
Telefon/faks: (62)-224-66-01;
e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz
ilmsarchashmalari@mail.ru
Veb-sayt: https://ilmsarchashmalari.urdu.uz/
Telegram: https://t.me/ilm_sarchashmalari